ISSN 2224-9281 (Print)
ISSN 2414-990X (Online)

Міністерство освіти і науки України

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

PROBLEMS OF LEGALITY

Збірник наукових праць

Випуск 172

Харків
2026

УДК 340(06)

Засновник і видавець: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Заснований у 1976 р. Виходить 4 рази на рік

Мови видання: українська, англійська

Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа
R30-02144

Збірник наукових праць включено до категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук (спеціальності 081, 293) –
наказ Міністерства освіти і науки України № 612 від 07.05.2019 р.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу «Інтернет» вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, протокол № 11 від 25.03.2026 р.

Редакційна колегія: *Анатолій Гетьман* – д-р юрид. наук, проф. (відп. ред.); *Дмитро Лученко* – д-р юрид. наук, проф. (заст. відп. ред.); *Євгеній Суєтнов* – канд. юрид. наук, доц. (відп. секр.); *Ганна Анісімова* – д-р юрид. наук, проф.; *Юрій Барабаш* – д-р юрид. наук, проф.; *Ірина Бойко* – канд. юрид. наук, доц.; *Олег Гиляка* – канд. юрид. наук, доц.; *Микола Іншин* – д-р юрид. наук, проф.; *Арсен Ісаєв* – канд. юрид. наук, доц.; *Людмила Лейба* – канд. юрид. наук, доц.; *Дмитро Лук'янов* – д-р юрид. наук, проф.; *Василь Настюк* – д-р юрид. наук, проф.; *Володимир Ортинський* – д-р юрид. наук, проф.; *Олена Середа* – д-р юрид. наук, проф.; *Іван Тітко* – д-р юрид. наук, проф.; *Сергій Харитонов* – д-р юрид. наук, проф.; *Тетяна Цувіна* – д-р юрид. наук, проф.; *Олександр Частник* – канд. мист., доц.; *Віктор Шевчук* – д-р юрид. наук, проф.; *Іван Яковюк* – д-р юрид. наук, проф.

Іноземні члени редакційної колегії: *Вільям Е. Батлер* – д-р права, проф. (США); *Доменік Віті* – доц. (Італія); *Лукаш Грущинський* – д-р філософії, проф. (Польща); *Томас Давуліс* – д-р юрид. наук, проф. (Литва); *Клаус Боссельман – д-р права, проф.; Герберт Кюппер* – д-р права, проф. (Німеччина); *Роберто Дж. Лерена* – проф. (Аргентина); *Роман Мельник* – д-р юрид. наук, проф. (Казахстан); *Казухіро Накатані– д-р права, проф. (Японія); Дієго Р. Пінзон* – д-р права, проф. (США); *Агне Таваронавічєнє* – д-р юрид. наук, проф. (Литва); *Росіо дель Пілар Пенья Хуертас* – д-р права, проф. (Колумбія)

Проблеми законності : зб. наук. праць / відп. ред. А. П. Гетьман. – Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2026. – Вип. 172. – 408 с.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені актуальним проблемам правознавства: теорії й історії держави і права, державного будівництва, конституційного, цивільного, трудового, фінансового, господарського, адміністративного, митного, екологічного, кримінального, міжнародного права, кримінального й цивільного процесів, криміналістики, питанням боротьби зі злочинністю.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться правовою тематикою.

Адреса редакційної колегії:
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: problzakon@ukr.net

Використання опублікованих у збірнику матеріалів дозволяється за умови обов'язкового посилання на джерело інформації.

© Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, 2026

UDC 340(06)

Founder and publisher: Yaroslav Mudryi National Law University

Founded in 1976. Published 4 times per year

Language of edition: Ukrainian, English

Media ID in the Register of Media Entities
R30-02144

The collection of scientific papers is included to the catecory "B"
of the List of Refereed Scientific Editions of Ukraine in the legal sciences (specialties 081, 293) –
Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated May 7, 2019, No. 612.

Recommended for publishing and distribution in Internet by the Academic Council
of Yaroslav Mudryi National Law University, Protocol No. 11, 25.03.2026.

Editorial Team: *Anatolii Getman* – Dr. of Law, Prof. (Editor-in-chief); *Dmytro Luchenko* – Dr. of Law, Prof. (Deputy Editor-in-chief); *Yevhenii Suietnov* – Ph.D. in Law, Associate Prof. (Executive Editor); *Hanna Anisimova* – Dr. of Law, Prof.; *Yurii Barabash* – Dr. of Law, Prof.; *Iryna Boiko* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Oleh Hyliaka* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Mykola Inshyn* – Dr. of Law, Prof.; *Arsen Isaiev* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Liudmyla Leiba* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Dmytro Lukianov* – Dr. of Law, Prof.; *Vasyl Nastiuk* – Dr. of Law, Prof.; *Volodymyr Ortynskyi* – Dr. of Law, Prof.; *Olena Sereda* – Dr. of Law, Prof.; *Ivan Titko* – Dr. of Law, Prof.; *Sergiy Kharytonov* – Dr. of Law, Prof.; *Tetiana Tsuvina* – Dr. of Law, Prof.; *Oleksandr Chastnyk* – Ph.D. in Art Criticism, Associate Prof.; *Viktor Shevchuk* – Dr. of Law, Prof.; *Ivan Yakoviyk* – Dr. of Law, Prof.

Foreign Members of the Editorial Team: *William E. Butler* – Dr. of Law, Prof. (USA); *Domenico Viti* – Associate Prof. (Italy); *Łukasz Gruszczyński* – Ph.D., Prof. (Poland); *Thomas Davulis* – Dr. of Law, Prof. (Lithuania); *Klaus Bosselmann – Dr. of Law, Prof. (New Zealand); Herbert Küpper* – Dr. of Law, Prof. (Germany); *Roberto G. Lerena* – Prof. (Argentina); *Roman Melnyk* – Dr. of Law, Prof. (Kazakhstan); *Kazuhiro Nakatani – Dr. of Law, Prof. (Japan)*; *Diego R. Pinzon* – Dr. of Law, Prof. (USA); *Agne Tvaronavičienė* – Dr. of Law, Prof. (Lithuania); *Rocío del Pilar Peca Huertas* – Dr. of Law, Prof. (Colombia)

Problems of Legality : Collection of Scientific Works / Editor-in-chief Anatolii Getman. – Kharkiv : Yaroslav Mudryi National Law University, 2026. – Issue 172. – 408 p.

The collection contains research papers on topical issues of law: the theory and history of law, constitutional and state-building, civil, labor, fiscal, economic, administrative, customs, environmental, criminal, international law, criminal and civil procedure, criminology, the struggle with crime.

For researchers, professors, graduate students, students and anyone concerns with legal subject areas.

Address of the Editorial Team:
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: problzakon@ukr.net

The use of materials indicated in the collection is allowed provided that the source of information is obligatory referred to.

© Yaroslav Mudryi National Law University, 2026

ЗМІСТ

Фельцан І. Ю. Вплив інформаційного суспільства на правничу парадигму: до питання актуалізації обсягу та форми категорії 6

Катилов В. І. Інституціоналізація делегованого законодавства в Україні як вимога європейської інтеграції 23

Яременко М. С. Сучасне доктринальне визначення войовничої демократії 43

Вавженчук С. Я. Межі діяльності Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності у механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності 63

Швидка Т. І. Стандарти відповідальності за антиконкурентні узгоджені дії: європейський досвід та українські реалії 85

Шумило М. М. Колізійні трудоправові норми: виклики рекодифікації 101

Коваленко Л. П. Адміністративна відповідальність 118

Мінка Т. П., Бадак М. С. Реалізація права на освіту осіб із тимчасово окупованих територій України: адміністративно-правові виклики 133

Коренцов О. І. Вплив обмеження трудових прав на адміністративно-правовий статус громадян в умовах дії правового режиму воєнного стану. Актуальні питання 151

Васильєв С. В. Емпірично-тріангуляційна модель ефективності судової практики 180

Савка О. І. Проблема розробки універсального визначення приватної військової та охоронної діяльності 207

Полянський А. О., Баулін О. В., Лущик І. В. Поняття, сутність і значення кримінально-процесуальної форми 227

Гудз В. М. Алгоритм дій сторони обвинувачення після виявлення незадекларованих активів у ході розслідування отримання неправомірної вигоди 251

Вапнярчук А. В. Класифікація та характеристика питань, що розглядаються й вирішуються при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні 271

Міць А. М. Принцип незалежності судової влади у світлі практики Суду ЄС та ЄСПЛ: досвід Польщі 285

Кучерявенко С. С. Інституційні механізми скринінгу прямих іноземних інвестицій у державах – членах Європейського Союзу 304

Булгакова Д. А. Ідентифікація без надмірності у метавсесвіті: баланс між публічним інтересом і вимогами GDPR 324

ТРИБУНА МАЙБУТНЬОГО ВИДАТНОГО НАУКОВЦЯ

Кир'ян І. В., Жигилій Д. Л. Колабораційна діяльність: проблемні питання співвідношення норм національного та міжнародного права 349

Карнаух О. А., Летнянчин Л. І. Гарантування цифрових й інформаційних прав в Україні: конституційно-правові аспекти запровадження інституту омбудсмана 381

CONTENTS

Feltsan, I.Yu. The Impact of the Information Society on the Legal Paradigm: on the Actualization of the Scope and Form of the Category 6

Katylov, V.I. Institutionalization of Delegated Legislation in Ukraine as a Requirement of European Integration 23

Yaremenko, M.S. The Modern Doctrinal Definition of Militant Democracy 43

Vavzhenchuk, S.Ya. The Limits of the Activities of the Appeals Chamber of the National Intellectual Property Authority's in the Mechanism of Protection and Enforcement of Intellectual Property Right 63

Shvydka, T.I. Standards of Liability for Anti-Competitive Agreements: European Experience and Ukrainian Realities 85

Shumylo, M.M. Conflict of Rules in Labor Law: Challenges of Recodification 101

Kovalenko, L.P. Administrative Responsibility 118

Minka, T.P., & Badak, M.S. Implementation of the Right to Education of Persons from the Temporarily Occupied Territories of Ukraine: Administrative and Legal Challenges 133

Korentsov, O.I. The Impact of Restrictions on Labor Rights on the Administrative and Legal Status of Citizens under the Legal Regime of Martial Law: Topical Issues 151

Vasyliev, S.V. Empirical-Triangulation Model of the Effectiveness of Judicial Practice 180

Savka, O.I. The Problem of Developing a Universal Definition of Private Military and Security Activities 207

Polianskyi, A.O., Baulin, O.V., & Lushchyk, I.V. The Concept, Essence, and Significance of Criminal Procedural Form 227

Hudz, V.M. Algorithm of Actions of the Prosecution After Detecting Undeclared Assets in the Course of Investigating the Receipt of Undue Advantage 251

Vapnyarchuk, A.V. Classification and Characteristics of Issues that are Considered and Resolved During the Execution of Court Decisions in Criminal Proceedings 271

Mits, A.M. The Principle of Judicial Independence in the Scope of the Practice of the Court of Justice of the European Union and the European Court of Human Rights: the Experience of Poland 285

Kucheriavenko, S.S. Institutional Mechanisms for Screening Foreign Direct Investments in European Union Member States 304

Bulgakova, D.A. Identification Without Redundancy in the Metaverse: Balance between Public Interest and GDPR Requirements 324

A PLATFORM FOR A FUTURE OUTSTANDING SCHOLAR

Kyrian, I.V., & Zhyhylii, D.L. Collaborative Activities: Problematic Issues of Correlation Between National and International Law Norms 349

Karnaukh, O.A., & Letnyanchin, L.L. Guaranteeing Digital and Information Rights in Ukraine: Constitutional Aspects of Introducing the Institute of the Ombudsman 381

УДК 340.01:316.77
DOI: 10.21564/2414-990X.172.349238

Вплив інформаційного суспільства на правничу парадигму: до питання актуалізації обсягу та форми категорії

Іван Юрійович Фельцан*
Ужгородський національний університет,
Ужгород, Україна
**e-mail: zakarpatt@gmail.com*

Анотація
Актуальність дослідження зумовлена суттєвим впливом інформаційного суспільства на розвиток правничої науки. Це потребує оновлення уявлень про обсяг і форму категорії «правнича парадигма» з урахуванням сучасних міждисциплінарних процесів. Метою статті є визначення впливу інформаційного суспільства на обсяг і форму категорії «правнича парадигма». Для досягнення цієї мети в дослідженні застосовано методологію юриспруденції, що розглядається як результат дискурсу, який поєднує доктринально-ідеологічну, стратегічну та інструментальну складові. Доктринально-ідеологічною основою дослідження є комунікативний підхід. Стратегічну основу становить евристичний потенціал аксіологічного підходу. Інструментальну складову методології дослідження формують загальнонаукові та спеціальні методи й способи наукового пізнання. У статті розкрито потенціал парадигми юриспруденції як цілісного комплексу, що охоплює правничу освіту, науку та практику. Запропоновано розуміння парадигми юриспруденції як оновленої форми та обсягу категорії «правнича парадигма». У сучасному світі існують різні моделі вирішення ієрархічних зв'язків у системі правничої освіти, науки та практики. Отримані результати дослідження спрямовані на: обґрунтування важливості розвитку міждисциплінарності та інтегративності правничого наукового знання; розкриття необхідності сприйняття парадигми юриспруденції як системи, що включає правничу науку, освіту та практику; залучення додаткових ресурсів правничого наукового співтовариства до розроблення практичних засад реалізації міждисциплінарності та інтегративності наукового знання.

Ключові слова: наукове знання; правнича освіта; парадигма юриспруденції; наукове співтовариство; правнича наука; правнича практика.

© Фельцан І. Ю., 2026

The Impact of the Information Society on the Legal Paradigm: on the Actualization of the Scope and Form of the Category

Ivan Yu. Feltsan*
Uzhhorod National University,
Uzhhorod, Ukraine
**e-mail: zakarpatt@gmail.com*

Abstract
The relevance of the research is caused by the significant impact of the information society on the development of legal science, legal education, and legal practice. This requires updating the understanding of the scope and form of the category "legal paradigm" with regard to modern interdisciplinary processes. The purpose of the article is to determine the impact of the information society on the scope and form of the category of the "legal paradigm". To achieve this aim, the research applies a jurisprudential methodology conceptualized as the result of a discourse combining doctrinal-ideological, strategic, and instrumental components. The doctrinal-ideological basis of the study is the communicative approach. The strategic basis lies in the heuristic potential of the axiological approach. The instrumental component of the research methodology consists of general scientific and specialized methods and techniques of scientific cognition. The article reveals the potential of the jurisprudential paradigm as an integrated complex encompassing legal education, legal science, and legal practice. A reconceptualized understanding of the jurisprudential paradigm as an updated form and scope of the category of the "legal paradigm" is proposed. In the modern world, various models exist for addressing hierarchical relationships in the system of legal education, science, and practice. The obtained research results aim to: substantiate the importance of developing interdisciplinarity and integrativeness in legal scientific knowledge; demonstrate the necessity of perceiving the jurisprudential paradigm as a system that includes legal science, education, and practice; engage additional resources of the academic legal community in developing practical foundations for implementing interdisciplinarity and integrativeness in scientific knowledge.

Keywords: scientific knowledge; legal education; jurisprudential paradigm; academic legal community; legal science; legal practice.

Вступ

Становлення й розвиток людської цивілізації відбувалися в умовах аграрного та індустріального суспільств. У другій половині XX ст. світ увійшов в епоху інформаційного суспільства. За нових умов зазнає впливу й право із його західною традицією. Важливим стало те, що акцент змістився з матеріального виробництва на створення, збереження та використання інформації. Цифрове, відкрите й динамічне середовище, яке об'єднує науку, право, освіту,

бізнес тощо, забезпечує миттєвий обіг інформації, доступність і глобальний обмін знаннями. Зазнала змін і характеристика наукового знання. Епоха індустріального суспільства асоціювалася з принципами дисциплінарності, об'єктивізму, детермінізму, статичності, редукціонізму та універсалізму наукового знання. Інформаційне суспільство пропонує інші принципи наукового знання: помежовість, міждисциплінарність, процесуальність, взаємодію суб'єкта й об'єкта, ціннісну відкритість, системність і нелінійність, багатоваріантність. Усе це в підсумку ставить на порядок денний формування нового способу мислення та алгоритмів вирішення питань, які виникають в умовах інформаційного суспільства.

Значний внесок у дослідження проблем, пов'язаних із осмисленням у нових умовах парадигмального рівня наукового знання в юридичній науці зробили такі українські науковці, як О. Биков О. [1], О. Рогач, Д. Бєлов [2], М. Костицький [3], С. Скляр [4], О. Барабаш [5], В. Гдичинський [6] та ін., які аналізували сучасний стан парадигмального рівня наукового знання в юридичній науці. Однак західна юридична наука вже успішно вирішує питання впровадження в практику переваг трансдисциплінарного підходу. Цікавим у цьому контексті є дослідження Довілє Валанченє [7].

Загалом у правничій науці сучасної незалежної України активізувався інтерес науковців до парадигмального рівня наукового знання. Цікавість викликають не тільки питання сутності категорії «правнича парадигма», а й змісту нової парадигми українського права в контексті підтвердження європейської ідентичності Українського народу і незворотності європейського та євроатлантичного курсу України.

Безумовно, ці заходи є надзвичайно важливими для України на сучасному етапі її розвитку, а сама «адаптація до європейських стандартів сприяє підвищенню прозорості державного управління, зміцненню правового захисту громадян та зниженню рівня корупції» [8, с. 222].

В опублікованих в Україні дослідженнях з питань теоретико-правничих аспектів парадигми в праві простежується тенденційність. Наприклад, питання теорії правничої парадигми науковці розглядають як шлях з одностороннім рухом на основі дисциплінарності наукового правничого знання. Натомість процес оновлення правничої парадигми – це шлях із багатостороннім рухом, де в сучасних умовах потрібно зважати на вплив науки епохи інформаційного суспільства на правничу науку. Важливо пам'ятати, що теоретико-правниче дослідження – це насамперед розмова про право, про його властивості, а не про українське, німецьке, чеське чи інше право, яким його бачать у конкретній державі.

Метою цієї статті є здійснення наукової оцінки правничої парадигми в епоху інформаційного суспільства в контексті «серйозного погляду» (за термінологією Р. Дворкіна) на юридичну науку повоєнної України.

Для цього необхідним є з'ясування переваг міждисциплінарності наукового юридичного знання; узагальнення тенденцій розвитку теоретико-правничих аспектів парадигми в праві, зокрема розмежування одностороннього дисциплінарного підходу та багатостороннього оновлення правничої парадигми; встановлення ролі науки інформаційного суспільства у формуванні та трансформації сучасної правничої парадигми; визначення прояву принципів міждисциплінарності та інтегративності правничого наукового знання в українській юридичній науці.

У сучасному світі чинник глобалізації у сфері права та держави виявляється найменшою мірою порівняно з його потужним впливом на економіку, освіту та інші галузі. Постає запитання: чи матиме наука епохи інформаційного суспільства такий самий вплив на правничу парадигму? Це питання залишається відкритим і потребує подальших наукових досліджень.

Отже, тема цієї наукової розвідки є актуальною з огляду на наведені вище аргументи. Щодо новизни дослідження, то вона зумовлена положеннями, викладеними у висновках, які стосуються підходу до розуміння правничої парадигми як парадигми юриспруденції у світлі інтеграції наукового знання та набуття ним міждисциплінарності.

Матеріали та методи

Матеріальною та методологічною основою дослідження є сукупність доктринальних джерел із теорії права, а також нормативно-правові акти, програмні й концептуальні документи, аналітичні матеріали міжнародних організацій і наукові праці вітчизняних та зарубіжних учених, у яких осмислюються глибинні трансформації правничої реальності в умовах становлення інформаційного суспільства та стрімкого розвитку штучного інтелекту. Залучення зазначених матеріалів дало змогу виявити закономірності еволюції права, простежити зміну ролі права у регулюванні суспільних відносин, а також проаналізувати переосмислення співвідношення між державою, людиною і технологіями в сучасному правничому дискурсі. Дослідження ґрунтується на аналізі сучасних юридичних доктрин, що відображають трансформацію уявлень про право, правовладдя та права людини в умовах цифровізації, глобалізації, зростання безпекових ризиків і переорієнтації права на цінності стійкості, відповідальності та гуманізму.

Доктринально-ідеологічною основою дослідження обрано комунікативний підхід, який дозволив розглянути право як динамічний соціальний феномен,

що формується у процесі постійної взаємодії правничих суб'єктів, дискурсів, інституцій та інформаційних потоків. Такий підхід є методологічно виправданим з огляду на те, що в епоху інформаційного суспільства відбувається становлення нового етапу розвитку західної традиції права, зміст якого формується паралельно з міжнародним закріпленням умов співіснування штучного інтелекту з правовладдям та системою прав людини. У межах комунікативного підходу право інтерпретується не лише як сукупність формально визначених норм, а як результат соціальної та правової комунікації, в якій поєднуються цінності, технологічні інновації, безпекові пріоритети та гуманістичні орієнтири.

Стратегічною методологічною основою дослідження є аксіологічний підхід, евристичний потенціал якого дозволив розкрити сутність сучасної правничої парадигми через аналіз впливу соціального життя, політичних процесів і воєнно-безпекових викликів на формування образу правничої реальності. Застосування цього підходу дало змогу виявити ціннісні підвалини правних трансформацій у контексті європейського та євроатлантичного курсу України, а також реалізації доктрини бінарної безпеки й миру в умовах збройної агресії та глобальної нестабільності. У роботі право аналізується як носій і транслятор базових цінностей свободи, гідності, справедливості та безпеки, що визначають напрями розвитку держави й суспільства.

Методологічно значущим для дослідження є звернення до категорії «правнича парадигма», яку вжито у широкому науковому значенні відповідно до ідей Томаса Куна щодо природи наукового пізнання. Парадигма розглядається як система уявлень, цінностей і теоретико-методологічних настанов, що визначають спосіб мислення та дослідницькі орієнтири правничого наукового співтовариства в певний історичний період. У цьому контексті враховується також концепція дисциплінарної матриці, яка охоплює не лише власне парадигму, а й усю сукупність переконань і наукових практик, властивих певній дисципліні. Такий підхід дозволив осмислити процеси зміни правничих парадигм в умовах інформаційного суспільства, зокрема наявність як прихильників, так і опонентів ідеї трансформації правничої реальності під впливом цифрових технологій.

Окрему увагу в методології дослідження приділено мовному виміру правничої науки та необхідності повернення питомої української правничої мови в юриспруденцію. Використання категорій «правний» і «правничий» розглядається як важливий елемент формування самобутньої національної правничої парадигми, вільної від радянських і російськомовних нашарувань, що має принципове значення для розвитку теорії права незалежної України.

Інструментальний складник методології дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-юридичні методи пізнання, зокрема аналіз і синтез, індукція і дедукція, системний, структурно-функціональний та формально-юридичний методи. Їх застосування забезпечило комплексне осмислення досліджуваної проблематики, узгодження теоретичних узагальнень із сучасними правничими викликами та простеження еволюції наукових підходів у межах сучасної теорії права.

Загалом методологія дослідження ґрунтується на інтегративному поєднанні доктринально-ідеологічних, аксіологічних і спеціально-юридичних підходів, що дає змогу всебічно осмислити трансформації правничої парадигми в умовах інформаційного суспільства. Така методологічна модель забезпечує внутрішню цілісність дослідження та створює науково обґрунтовані передумови для формулювання виважених висновків.

Результати та обговорення

Походження та значення категорії «парадигма»

Слово «парадигма» походить із грецької мови й означає «приклад», «взірець», «зразок для наслідування». У науковому контексті парадигма – це система уявлень, цінностей, яка визначає підхід до дослідження в певний історичний період.

У 1962 р. Томас Семюел Кун (1922–1996) уперше опублікував дослідження «Структура наукових революцій». Воно перекладено українською мовою в 2001 р. Це вплинуло на перебіг імплементації в українську правничу науку ідей цього дослідження, які з 90-х років XX ст. поступово ставали частиною правничих наукових розвідок.

Центральне місце в роботі «Структура наукових революцій» займає категорія «парадигма» та концепції, які пояснюють процес зміни парадигм і перебіг наукових революцій.

З того часу категорія «парадигма» стала розумітися в інтерпретації Т. Куна як визнані всіма наукові досягнення, що протягом певного часу дають модель постановки проблем і їхній розв'язок науковому співтовариству [9, с. 9].

У доповненнях до своєї основної частини праці «Структура наукових революцій» Т. Кун запропонував термін «дисциплінарна матриця»: «дисциплінарна» тому, що вона враховує звичну належність учених-дослідників до певної дисципліни; «матриця» – бо вона складена з різних упорядкованих елементів, причому кожний із них вимагає подальшої специфікації. Всі або

більшість приписів з тієї групи приписів, яку я в первісному тексті називаю парадигмою, частиною парадигми або такою, що має парадигмальний характер, є компонентами дисциплінарної матриці [9, с. 194, 195].

Правнича парадигма та її компоненти

Категорія «парадигма» може вживатися як у широкому, так і у вузькому розумінні. У вузькому розумінні правнича парадигма стосується лише тих ідеальних фрагментів правничої реальності, які керують процесом пізнання та застосовуються для структурування і творення правничої реальності.

Натомість дисциплінарна матриця включає парадигму та всю систему переконань, цінностей тощо, яка властива членам цього наукового співтовариства. Категорія «парадигма» з природничонаукових галузей знання поширилася і у сфері правничої науки. У цьому дослідженні категорія «правнича парадигма» вживається в широкому розумінні парадигми в науці.

У межах одного з нещодавніх ґрунтовних досліджень поглиблено категорію «правові парадигми» як сукупності ідеалізованих фрагментів правової дійсності, а саме – принципів пізнавальної діяльності, теоретико-методологічних правових конструкцій, ціннісних філософсько-правових настанов і правових концепції, які використовуються членами правового наукового співтовариства та становлять фундамент діяльності з набуття правових знань, що створює певне бачення правової дійсності й праворозуміння [6, с. 18, 19].

Такий підхід до парадигми в праві, на нашу думку, має бути вдосконаленим в умовах науки епохи інформаційного суспільства. Деякі дослідники вже наголошують на цьому, коли розвивають інтегративний, системний, єднісний підходи до юридичного пізнання [3].

Повернення правничої української мови

Окремо потрібно наголосити, що в Україні триває процес повернення правничої української мови в юриспруденцію. Як показав період, що розпочався після відновлення незалежності України в 1991 р., цей процес є складним і довготривалим. Сучасні науковці продовжують застосовувати у своїх дослідженнях юридичну термінологію з радянським присмаком змісту і форми. Вважаємо, що і в категорію «правова парадигма» має бути повернута правнича українська мова.

З цього питання в одному з крайніх спеціальних досліджень наголошено на тому, що заміна питомих українських термінів «правний» і «правничий» терміном «правовий», який тісно пов'язаний із російськомовним «правовой», з мовного погляду не вмотивована [10, с. 8].

Зміна парадигми в науці та практиці

Кожна розмова про парадигмальний рівень наукового знання зводиться до пошуку прихильників та опонентів певного способу мислення та інтепретації наукового знання.

Як показує історія, зміна парадигми від геоцентричної системи Птолемея до геліоцентричної моделі Коперника проходила в умовах сильного опору з боку церкви й наукового середовища, оскільки суперечила усталеним релігійним і космологічним уявленням.

Так само перехід від механіки Ньютона до теорії відносності Ейнштейна не був однозначним, адже нова концепція простору й часу викликала сумніви навіть серед провідних фізиків того часу. Не говорячи вже про формування квантової механіки, яка заперечувала детермінізм класичної фізики, а тому зіткнулася з критикою та нерозумінням, адже нова парадигма руйнувала звичне уявлення про стабільний і передбачуваний світ. Є прихильники та опоненти і в питанні впливу інформаційного суспільства на правничу парадигму.

Вплив інформаційного суспільства на правничу парадигму

В одному з останніх спеціальних досліджень інформаційного суспільства зазначається, що ознаки утопічності ідеології сьогоденного інформаційного суспільства, насамперед, вбачаються в її базовому постулаті, відповідно до якого завдяки використанню інформаційно-комунікативних технологій має утворюватися нова парадигма взаємин між державою й громадянином. Ця парадигма ґрунтується на принципі комплексного підходу до інтеграції різних галузей знань і сфер діяльності соціуму з урахуванням інтересів особистості, суспільства і держави, що видається цілком логічним на теоретичному рівні, але вбачається apriori неможливим на практиці [11, с. 169].

З приводу такої наукової позиції можна сказати, що інформаційне суспільство в сучасному світі розвивається дуже швидко. Після опублікування в 2019 р. аналізованої вище роботи відбулося багато важливих змін, зокрема в 2024 р. започатковано міжнародні правила обмеження штучного інтелекту на користь людських прав та правовладдя і демократії, про що детальніше йтиметься далі. Всі ці аргументи мають бути розглянуті в комплексі для формулювання висновків про вплив інформаційного суспільства на категорію «правнича парадигма».

Серед сучасних науковців набагато більше тих, хто підтримує ідею про формування нової правничої парадигми під впливом епохи інформаційного суспільства. Одним із прикладів є дослідження литовської вченої Довіле

Валанчене «Юридична наука у світлі парадигми старої та нової науки», у якому розглядається нова парадигма юридичної науки в умовах інформаційного суспільства. Авторка наголошує на тому, що якщо ми не усвідомимо зміни і тенденції в науці, то не зможемо адекватно оцінити і юридичну науку. Якщо змінюється ставлення до науки загалом, то юридична наука також має змінюватися [7].

У 1962 р. Т. Кун для ілюстрації ключової концепції роботи про зміну парадигм використав двозначне зображення (вперше опубліковане в 1892 р. у німецькому гумористичному журналі «Fliegende Blätter»), яке можна побачити або як качку, або як зайця – залежно від того, як саме дивиться на нього спостерігач. Указана метафора надзвичайно точно передає те, що зміна парадигми в науці не просто дає змогу здобути нові знання, а й змінює сам спосіб мислення та інтерпретації наукових фактів.

Питання змісту нової парадигми взаємних відносин держави й громадянина в умовах використання інформаційно-комунікативних технологій залишається відкритим. В. Середюк (2024) зазначав «про великий потенціал використання технологічних засобів у правознавстві, що може значно покращити якість та доступність правових послуг» [12].

При цьому потрібно розуміти, що «фактор діалектики традицій і новацій в українській юриспруденції є одним з рушійних чинників її розвитку» [13], а «вітчизняна сучасна правова наука у своєму розвитку має орієнтуватися на поглиблення гуманістичного змісту нормативного регулювання суспільних відносин» [14].

Вже сьогодні можна з упевненістю говорити про контури нової парадигми, які минулого року стали набагато чіткішими. Йдеться про формування на міжнародному рівні підходів, аналогічних тим, що були започатковані після Другої світової війни в контексті встановлення мінімальних гарантій прав людини та обмеження державного суверенітету.

В. Дудченко, Ю. Цуркан-Сайфуліна, К. Вітман зазначають, що «цифрові комп'ютерні технології розвиваються в правовій сфері за низкою напрямів, серед яких... перехід до системи електронного правосуддя, моделювання правових рішень на основі штучного інтелекту тощо» [15, с. 24].

Так, у березні 2024 р. Європейським парламентом ухвалено перший у світі закон про штучний інтелект (AI Act), який набув чинності 1 серпня 2024 р. Цей документ спрямований на мінімізацію потенційних ризиків для здоров'я, безпеки та основних людських прав у зв'язку зі штучним інтелектом. У травні 2024 р. Комітет Міністрів Ради Європи прийняв Рамкову

Конвенцію Ради Європи зі штучного інтелекту, прав людини, демократії та правовладдя. Згадана Конвенція стала першим міжнародним договором у сфері штучного інтелекту, відкритим для всіх держав світу, з 5 вересня 2024 р. правне регулювання штучного інтелекту є актуальним і для України. До Рамкової Конвенції Ради Європи зі штучного інтелекту, людських прав, демократії та правовладдя Україна приєдналася 15 травня 2025 р.

До цього часу, ще в 2003 р. Організацією Об'єднаних Націй було прийнято Декларацію принципів «Побудова інформаційного суспільства – глобальне завдання в новому тисячолітті», де досягнення оголошених цілей розвитку у Декларації тисячоліття пов'язується з використанням потенціалу інформаційних і комунікаційних технологій.

Повертаючись до питання узагальнення впливу епохи інформаційного суспільства на категорію «правнича парадигма», потрібно наголосити на сучасних тенденціях міждисциплінарності та інтегративності наукового знання.

По-перше, щодо відмінності між цими процесами. Якщо коротко, то міждисциплінарність – це координація зусиль між різними науками для отримання нового наукового знання, що проявляється у взаємодії кількох наук для спільного розв'язання конкретної проблеми. Наприклад, це поєднання правознавства та соціології для аналізу ефективності сучасної судової системи.

Натомість інтегративність наукового знання – це процес набагато глибший, адже стосується синтезу, коли знання з різних галузей не просто співпрацюють, а об'єднуються в нову цілісну концепцію або підхід. У праві це може проявлятися в утворенні нових гібридних напрямів – наприклад, нейроправо (поєднання права, біології та когнітивної науки), де знання різних наук зливаються в єдину аналітичну систему. Загалом усі ці процеси не є відірваними від історії наукового знання, а відображають циклічність його розвитку.

В одному з сучасних досліджень міждисциплінарності в юридичній науці зазначається, що в Україні роботи в цій сфері часто лише демонструють необхідність інших наук у праві, тоді як західні науковці вже давно застосовують такий підхід на практиці [4, с. 155].

Щодо цього варто згадати успішний проєкт Університету Дюка, Гарвардського та Стенфордського університетів – «Журнал права та біонаук», де обговорюється вплив досягнень біонаук у контексті права. Дослідження науковців, які публікуються в цьому журналі, зосереджені на синхронізації законодавства з досягненнями медицини, генетики тощо.

Наведений приклад – це тільки один із десятків успішних проєктів, які дозволяють оцінити масштаб втілення в життя міждисциплінарності та інтегративності наукового знання у сфері юриспруденції сучасного світу.

По-друге, як відомо, боротьба за відкритість і доступність правничого знання розпочалася в Стародавньому Римі. Там її пов'язують з іменем Гнея Флавія (4 ст. до н. е.), який спробував подолати монополію римських понтифіків на володіння юридичними формулами, правилами судового календаря і процедурами, шляхом їх оприлюднення для всього народу. Згодом у Цивільному Кодексі Наполеона (1804) умова про зв'язок між вступом правничого акта і обов'язковим його офіційним опублікуванням набула сучасної форми закріплення. Сучасна теорія права та правнича практика пов'язують набуття чинності правними актами з умовою про їх офіційне оприлюднення.

У XVII ст. започатковано формування механістичного світосприйняття на основі ідей Рене Декарта (1596–1650) про раціоналізм та ідей Гуґо Гроція (1583–1645) про природне право. Як наслідок, розпочався поділ філософського знання на окремі галузі знань, формування самостійних правничих наук. Усі ці властивості наукового знання визначали сутність науки і твердо увійшли в парадигму правничої науки індустріального суспільства.

Отже, принципи міждисциплінарності та інтегративності наукового знання в епоху інформаційного суспільства ставлять на порядок денний перегляд наукового правничого знання за межами механістичного світосприйняття.

По-третє, середовище продукування наукового знання в інформаційному суспільстві суттєво відрізняється від попередніх історичних епох і найбільше узгоджується з принципами міждисциплінарності та інтегративності.

Так, у традиційному суспільстві знання передавалися усно – через міфи, казки, ритуали та інші форми колективної пам'яті, а головними їх носіями були старійшини, жерці та шамани. Ці знання мали локальний характер і були тісно пов'язані з конкретною громадою, культурою й територією.

В аграрному суспільстві центрами збереження й передачі знань були релігійні інститути – монастирі, церкви, мечеті, де знання фіксувалося в рукописах. Така культура робила знання елітарним і доступним лише для духовенства та вузького кола освіченої еліти.

В індустріальному суспільстві знання стає масовим завдяки розвитку друкарства, засобів масової інформації та національних систем освіти. Формується професійна наука, а університети й наукові інституції перетворюються на головні центри продукування та стандартизованої передачі знань.

У доінформаційну епоху знання мали локальний характер, передавались повільно та були підпорядковані жорсткій ієрархії – лише обрані мали право їх створювати й поширювати.

На відміну від цього, в інформаційному суспільстві знання формуються колективно, поширюються миттєво та стають доступними для кожного, хто має доступ до цифрових технологій.

У XXI ст. в умовах інформаційного суспільства зазнають змін ідеальні фрагменти правничої реальності (принципи пізнання, правні концепції, практики), які використовуються для формування моделі постановки наукових проблем і їх вирішення правничим науковим співтовариством. Цей процес супроводжується виникненням антиномій (онтологічних суперечностей), які складно вирішити за допомогою механізмів та інституцій, що створювалися в період після Другої світової війни в рамках правничої парадигми обмеження державного суверенітету на користь універсалізації людських прав.

Наприклад, до списку таких антиномій у правничій сфері можна віднести феномени, які раніше не були відомі праву. Тут і правничі аспекти алгоритмічного управління (рішення ухвалюються машинами); штучний інтелект і його загрози для людських прав та правовладдя; віртуальні суб'єкти в праві; гібридність правопорушень (кібератаки, цифрова дискримінація) тощо.

Дедалі частіше в Україні та в інших іноземних державах лунають заклики до рекодифікації законодавства (його оновлення на рівні концепції та теорій). Усі ці питання належать до парадигмального рівня наукового знання, середовище продукування якого в інформаційному суспільстві суттєво відрізняється від попередніх історичних епох.

По-четверте, в епоху інформаційного суспільства відкритим залишається питання прояву міждисциплінарності та інтегративності наукового знання на рівні правничої освіти, науки та практики.

Класичний принцип дисциплінарності – це здобуток науки індустріального суспільства. До XVII ст. усі науки існували в межах єдиної системи знань – філософії. Вона охоплювала як природничі, так і гуманітарні галузі: фізику, астрономію, медицину, право тощо. Лише з XVII ст., завдяки розвитку наукового методу, розпочався поділ філософії на окремі дисципліни.

Як відомо, прообраз сучасної правничої освіти бере початок у 1088 р. із заснування Болонського університету – першої юридичної школи в Європі. У ньому вперше почали системно викладати римське право та готувати студентів до юридичної професії в академічному форматі. Відтоді юридична освіта набуває університетської форми з чітким курсом, академічними

ступенями та професійною орієнтацією. З цього моменту юридична освіта виходить за межі «передачі знань від вчителя до учня».

Юридична наука в сучасному розумінні бере початок у XII ст. із діяльності глосаторів у Болоньї, які вперше почали системно аналізувати та тлумачити тексти римського права. Вони започаткували підхід до права як до об'єкта наукового дослідження, а не лише практичного застосування. Саме з цього періоду формується аналітична юриспруденція, що включає наукові методи, правові школи та академічні дискусії.

Юридична практика в сучасному розумінні почала формуватися у XVII–XVIII ст. із становленням юриста як окремої професії – адвоката, судді, прокурора чи нотаріуса. Це поклало початок професіоналізації юридичної діяльності, зокрема запровадженню кодексів етики, ліцензування та адвокатури.

Складниками правничої реальності є юридична практика, правнича освіта та наука. В одному з останніх спеціальних досліджень науковці підходять до обсягу поняття «юриспруденція» як науково-практичного комплексу, до якого входять юридична наука, юридична практика та має належати і юридична освіта [16, с. 9]. О. Барабаш також зазначає, що «сучасна юриспруденція... об'єднує професійну юридичну науку та юридичну практику і юридичну освіту» [5, с. 12].

Кожною з сучасних держав створено свою систему юриспруденції в рамках тої чи іншої традиції права. Наприклад, Ї. Лю зазначає, що «у стародавньому Китаї існувало безліч правових теорій, однак без чіткого розуміння юриспруденції, а поняття "юриспруденція" було впроваджено лише в кінці XIX ст.» [17, с. 265].

Натомість західна традиція права в питанні правної парадигми орієнтується на визначальну роль юридичної науки в системі юриспруденції.

Є. Полянський у дисертаційному дослідженні «Кримінально-правова доктрина США: генезис, обґрунтування, перспективи» зазначає про «унікальну характеристику парадигми американського права, яка зумовлює ізольованість теорії від практики правозастосування, в результаті чого теорія та наука стають похідними від судової практики, в той час як логічним було би діаметрально протилежне відношення» [18, с. 69].

По-п'яте, згадувані вище процеси формування міждисциплінарності в правничому науковому знанні незалежної України проявляються і в тематиці дисертаційних досліджень з юридичних наук. Так, тут і спроби залучення в юриспруденцію з біології принципу різоми, і формування комплексних галузей права тощо.

Однак загалом принцип інтегративності наукового правничого знання в українській науці перебуває на значно меншому рівні розвитку, порівняно з приципом міждисциплінарності, про який науковці говорять частіше.

На шляху до інтеграції наукового знання просунулися сучасні іноземні науковці в Литві. Так, згадувана вже дослідниця Довілє Валанченє приєднується до думки американського вченого П. Моріна, що розбіжності між соціальними та природничими науками не є неподоланними на тлі загальної тенденції до інтеграції наукового знання. Хоча лише майбутнє може показати, чи будуть різні науки комунікувати між собою, наявний стан справ свідчить про те, що зростає кількість людей, які прагнуть такої комунікації. Наведені роздуми авторки певною мірою відображають ті спори, які ведуться в редколегії журналу «Teisė» (Право), що видається юридичним факультетом Вільнюського університету. У світлі просування журналу до міжнародних наукометричних баз Scopus та Web of Science важливим є відійти від традиційних уявлень про предмет правової науки, забезпечити можливість співпраці з точними та природничими науками [19, с. 33, 34].

Висновки

Питання впливу інформаційного суспільства на обсяг та форму категорії «правнича парадигма» розкривається в контексті міждисциплінарності та інтегративності наукового правничого знання, яке позбувається принципу дисциплінарності й механістичного світосприйняття, притаманного йому в епоху індустріального суспільства. Усі ці процеси значно успішніше відбуваються в межах західної традиції права в інших європейських державах, де вже триває етап втілення результатів відповідних досліджень у життя. У такий спосіб на наших очах відбувається оновлення і самої західної традиції права з притаманною їй кризою демократії.

Вживання поняття «юриспруденція» у вузькому його розумінні, як синоніму до поняття «правнича наука», слід розглядати в контексті пояснення причин віддаленості наукового правничого знання від потреб юридичної практики та освіти. Це пояснюється тим, що традиційне пізнання-віддзеркалення давно зійшло з авансцени науки, поступившись місцем новим підходам, які відмовилися від «дзеркальної» парадигми гносеології. У цьому контексті стає очевидним, що для досягнення реальної інтеграції теорії і практики важливо оновити саму концепцію юриспруденції, що дає змогу створити більш ефективні моделі правничого мислення.

Важливим питанням є повернення в юриспруденцію правничої української мови з її питомо українськими поняттями «правний» та «правничий», але не

поняттям «правовий», яке тісно пов'язано із відповідним російськомовним поняттям «правовой».

Пріоритетною й надалі має залишатися роль українського правничого наукового співтовариства у формуванні ідеальних фрагментів правничої реальності (принципів пізнання, концепцій, практик), які використовуються для постановки проблем і їхнього вирішення. Однак досвід існування цього підходу свідчить, що наукове знання часто залишається віддаленим від соціальної реальності.

Отже, в епоху інформаційного суспільства парадигма юриспруденції має стати оновленням форми та обсягу категорії «правнича парадигма». Парадигма юриспруденції – це заснований на відчутті справедливості результат комунікативної дії та дискурсу правничого наукового співтовариства з такими складниками юриспруденції, як правнича освіта та правнича практика, що виражається в ідеальних фрагментах правничої реальності (принципах пізнання, концепціях, практиках), які використовуються для формування моделі постановки проблем і їх вирішення правничим науковим співтовариством. Ці ідеальні фрагменти також слугують основою для структурування й створення правничої реальності та формування підходів до розуміння права.

Подальша перспектива в дослідженні порушених питань стосується розроблення практичних інструментів реалізації міждисциплінарності та інтегративності правничого наукового знання на основі найкращих практик у рамках західної традиції права та розвитку в Україні інформаційного суспільства.

References

[1] Bykov, O.M. (2023). Legal Paradigm in the Theory of Law. *Analytical and Comparative Jurisprudence, 5,* 696-699. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.124.

[2] Rogach, O.Ya, & Belov, D.M (2022). Category "Paradigm" in Modern Conditions of Functioning of the Ukrainian: Theoretical Principles. *Analytical and Comparative Jurisprudence, 5,* 37-41. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.6.

[3] Kostytsky, M. (2022). The Need to Use an Integrated Methodology in Modern Legal Science. *Philosophy of Law and General Theory of Law, 1*(23), 7-12. https://doi.org/10.33270/01222302.7.

[4] Skliar, S. (2022). Interdisciplinarity in Legal Science: Problems and Prospects. *New Ukrainian Law, 6,* 148-156. https://doi.org/10.51989/NUL.2022.6.2.24.

[5] Barabash, O.O. (2024). The Relationship of Legal Science, Education, and Practice: Finding a Balance Between Fundamental Legal Education and Practical Skills. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law, 82*(1), 11-18. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.1.

[6] Gdichinsky, V. (2019). *General Theoretical Foundations of Legal Paradigms*. Ph.D. Thesis. Kyiv: University of Economics and Law "KROK".

[7] Valančienė, Dovilė. (2015). Legal Science in the Face of the Paradigm of Old and New Science. Doctoral Thesis. Vilnius: Vilnius University.

[8] Rybchenko, S., Kosytsia, O., Pluhatar, T., Chalchynskyi, V., & Medvid, F. (2024). The impact of globalisation on constitutional processes in Ukraine: Social consequences of the adaptation of legislation of Ukraine to European standards. *Social & Legal Studios, 7*(3), 213-222. https://doi.org/10.32518/sals3.2024.213.

[9] Kuhn, T.S. (2001). The Structure of Scientific Revolutions. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press, 1970. Kuhn, Thomas S. Struktura naukovykh revoliutsii [The Structure of Scientific Revolutions]. Kyiv: Port-Royal.

[10] Hrytsenko, P., & Holovatyi, S. (Eds.). (2025). Linguistic commentary on the Constitution of Ukraine and other normative acts. Kharkiv: Pravo; Constitutional Court of Ukraine, Standing Commission on Legal Terminology; Institute of the Ukrainian Language, National Academy of Sciences of Ukraine.

[11] Kushakova-Kostytska, N.V. (2019). *Philosophical and Legal Principles of the Formation and Development of the Information Society in Ukraine*. A qualified scientific study with the manuscript right. Doctoral Thesis. Kyiv: Ministry of Internal Affairs of Ukraine, National Academy of Internal Affairs.

[12] Serediuk, V. (2024). Possibilities of using artificial intelligence and natural language processing to analyse legal norms and interpret them. *Social & Legal Studios, 7*(2), 191-200. https://doi.org/10.32518/sals2.2024.191.

[13] Vandzhurak, R. (2022). Traditions and innovations in Ukrainian jurisprudence: Ancient Greek roots. *Social and Legal Studios, 5*(4), 9-17. https://doi.org/10.32518/2617-4162-2022-5-4-9-17.

[14] Iashchenko, V., & Balynska, O. (2020). Methodological Paradigm of Modern Legal Science in Ukraine. *Social and Legal Studios, 4*(10), 12-20. https://doi.org/10.32518/2617-4162-2020-4-12-20.

[15] Dudchenko, V., Tsurkan-Saifulina, Yu., & Vitman, K. (2023). Legal Tech: Unravelling the Nature and Purpose of Modern Law in the Digital Era. *Social and Legal Studios 6*(3), 24-31. https://doi.org/10.32518/sals3.2023.24.

[16] Kostytskyi, M., & Kushakova-Kostytska, N. (2023). Methodology of Theoretical and Practical Knowledge in Jurisprudence as a Scientific and Practical Complex. *Philosophy of Law and General Theory of Law, 1*(25), 9-17. https://doi.org/10.32518/sals3.2023.24.

[17] Liu, Y. (2012). An Analysis of Hot Topics in Contemporary China's Jurisprudence. *Philosophy of Law and General Theory of Law, 2,* 259-267.

[18] Polyansky, E. (2015). *U.S. Criminal Law Doctrine: Genesis, Conceptualization, Prospects*. Doctoral Thesis. Odesa.

[19] Valančienė, Dovilė. (December 5, 2018). Teisės Mokslas ir Kiti Mokslai: Šiuolaikiniai Tarpdisciplinišku mo Atspindžiai. In *Future of Science from the Juridical Prospects. Collection of Academic Works. Materials of the IX International Young Scholars' Juridical Conference*. N.M. Parkhomenko, O.O. Malyshev, I.O. Kuderska, T.I. Bondaruk, Ph.S. Demchenko, A.M. Hurova, A.Yu. Ivanova, & V.K. Malolitneva (Eds.) (pp. 33-39). Kyiv: Koretskyi Institute of State and Law of NAS of Ukraine.

Іван Юрійович Фельцан
кандидат юридичних наук
докторант кафедри теорії та історії держави і права
Ужгородський національний університет
88000, вул. Підгірна, 46, Ужгород, Україна
e-mail: zakarpatt@gmail.com
ORCID 0009-0009-7101-2846

Ivan Yu. Feltsan
Ph.D. in Law
Doctoral Student of the Department of Theory and History of State and Law
Uzhhorod National University
88000, 46 Pidhirna Str., Uzhhorod, Ukraine
e-mail: zakarpatt@gmail.com
ORCID 0009-0009-7101-2846

Рекомендоване цитування: Фельцан І. Ю. Вплив інформаційного суспільства на правничу парадигму: до питання актуалізації обсягу та форми категорії. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 172. С. 6–22. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.349238.

Suggested Citation: Feltsan, I.Yu. (2026). The Impact of the Information Society on the Legal Paradigm: on the Actualization of the Scope and Form of the Category. *Problems of Legality, 172,* 6-22. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.349238.

Статтю подано / Submitted: 01.01.2026
Доопрацьовано / Revised: 03.02.2026
Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2026
Опубліковано / Published: 31.03.2026

УДК 340.1
DOI: 10.21564/2414-990X.172.350704

Інституціоналізація делегованого законодавства в Україні як вимога європейської інтеграції

Владислав Ігорович Катилов*
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків, Україна
**e-mail: v.i.katylov@nlu.edu.ua*

Анотація
У статті здійснено комплексне теоретико-правове дослідження інституту делегованого законодавства в контексті адаптації української правової системи до стандартів Європейського Союзу. Актуальність теми зумовлена необхідністю пошуку балансу між ефективністю виконавчої влади та збереженням принципу верховенства права в умовах євроінтеграційних процесів. Метою статті є обґрунтування необхідності законодавчого закріплення механізму делегування законодавчих повноважень в Україні та визначення концептуальних засад його функціонування відповідно до принципів належного врядування (good governance). Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових та спеціально-юридичних методів. Компаративістський метод використано для аналізу моделей делегованого законодавства у країнах ЄС (Франція, Німеччина, Велика Британія); історико-правовий – для ретроспективного аналізу вітчизняного досвіду; системно-структурний метод дозволив визначити місце делегованих актів в ієрархії джерел права. Проаналізовано історичну ретроспективу розвитку цього інституту в Україні, починаючи від державотворчих процесів 1918–1920 років, через радянський період «квазіделегування», до суперечливого досвіду прийняття декретів Кабінету Міністрів України на початку 1990-х років. Особливу увагу приділено сучасній доктрині Конституційного Суду України, яка визначила фундаментальні критерії правомірності передачі законодавчих повноважень: законність, обґрунтованість, субсидіарність та обов'язковий контроль із боку суб'єкта-делеганта. Проведено порівняльний аналіз моделей делегованого законодавства провідних європейських країн (Великої Британії, Франції, Німеччини) та правової природи делегованих актів Європейської Комісії відповідно до статті 290 Договору про функціонування ЄС. Обґрунтовано необхідність переходу від фрагментарної підзаконної нормотворчості до системної інституціоналізації делегованого законодавства. Автором доведено, що відсутність спеціального законодавчого регулювання створює ризики для правової визначеності та може гальмувати імплементацію норм acquis communautaire. Як результат дослідження, запропоновано концепцію майбутнього Закону України «Про делеговане законодав-

© Катилов В. І., 2026

ство», який має чітко розмежувати виконавчу нормотворчість та законодавче делегування, впровадити механізм «уповноважувальних законів» (Enabling Acts) та встановити багаторівневу систему парламентського і судового контролю.

Ключові слова: делеговане законодавство; європейська інтеграція; поділ влад; нормотворчість; Конституційний Суд України; правова визначеність; уповноважувальний закон; виконавчі органи.

Institutionalization of Delegated Legislation in Ukraine as a Requirement of European Integration

Vladyslav I. Katylov*
Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine
**e-mail: v.i.katylov@nlu.edu.ua*

Abstract
The article provides a comprehensive theoretical and legal study of the institute of delegated legislation in the context of adapting the Ukrainian legal system to European Union standards. The relevance of the topic is driven by the need to find a balance between the efficiency of the executive branch and the preservation of the rule of law principle within the framework of European integration processes. The aim of the article is to substantiate the necessity of legislative consolidation of the mechanism for delegating legislative powers in Ukraine and to define the conceptual foundations of its functioning in accordance with the principles of good governance. The methodological basis of the study comprises a complex of general scientific and special legal methods. The comparative method was used to analyze models of delegated legislation in EU countries (France, Germany, the United Kingdom); the historical-legal method was applied for a retrospective analysis of national experience; the systemic-structural method allowed for determining the place of delegated acts within the hierarchy of legal sources. The study analyzes the historical retrospective of this institute's development in Ukraine, starting from the state-building processes of 1918–1920, through the Soviet period of "quasi-delegation", to the controversial experience of the Cabinet of Ministers of Ukraine issuing decrees in the early 1990s. Particular attention is paid to the modern doctrine of the Constitutional Court of Ukraine, which defined the fundamental criteria for the legality of transferring legislative powers: legality, reasonableness, subsidiarity, and mandatory control by the delegating entity. A comparative analysis was conducted on the models of delegated legislation in leading European countries (the UK, France, Germany) and the legal nature of delegated acts of the European Commission in accordance with Article 290 of the Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU). The necessity of transitioning from fragmented sub-legislative rule-making to the systemic institutionalization of delegated legislation is substantiated. The author proves that the lack of specific legislative regulation creates risks for legal certainty and may hinder the implementation of the acquis communautaire. As a result of the study, the author proposes a concept for a future Law of Ukraine "On

Delegated Legislation", which should clearly distinguish between executive rule-making and legislative delegation, introduce a mechanism for "Enabling Acts", and establish a multi-level system of parliamentary and judicial oversight.

Keywords: delegated legislation; European integration; separation of powers; rule-making; Constitutional Court of Ukraine; legal certainty; enabling act; executive bodies.

Вступ

Процес інтеграції України до європейського правового простору на сучасному етапі потребує не лише формальної адаптації нормативно-правових актів, а й глибокої трансформації фундаментальних інституційних механізмів державного управління. Одним із найбільш складних та водночас необхідних елементів такої трансформації є інституціоналізація делегованого законодавства. У державах – членах Європейського Союзу цей інструмент є визнаним засобом забезпечення оперативності правового регулювання, що дає змогу національним парламентам зосереджуватися на стратегічних питаннях, передаючи повноваження щодо деталізації норм органам виконавчої влади. Для України, яка офіційно розпочала переговорний процес про членство в ЄС, питання делегованої нормотворчої діяльності набуває особливої гостроти через необхідність імплементації колосального обсягу *acquis communautaire* у стислі терміни [1, с. 54]. Традиційна парламентська процедура в її нинішньому вигляді часто не здатна забезпечити потрібну динаміку без втрати якості законотворчості, що зумовлює потребу в пошуку нових легітимних моделей розподілу владних повноважень. В умовах поглиблення європейської інтеграції України постає гостра потреба в оптимізації законодавчого процесу. Класична модель законотворення часто не встигає за динамічними змінами суспільних відносин та вимогами щодо імплементації *acquis communautaire*. Центральним механізмом вирішення цієї суперечності є інститут делегованого законодавства. Проте в Україні він залишається недостатньо інституціоналізованим: відсутність чіткого законодавчого регулювання, розмитість меж повноважень виконавчої влади та брак дієвих механізмів парламентського контролю створюють ризики для принципу верховенства права та правової визначеності. Отже, постає потреба в розробленні цілісної концепції делегованого законодавства, яка б відповідала стандартам ЄС та конституційному ладу України.

Мета статті – на основі аналізу історичного досвіду України та правових моделей країн ЄС теоретично обґрунтувати необхідність системної інституціоналізації делегованого законодавства в Україні та розробити концептуальні засади профільного закону для забезпечення вимог європейської інтеграції.

Сучасний стан проблеми на світовому рівні свідчить про перехід до моделі «гнучкого законодавства», де швидкість прийняття рішень є критичним чинником. В Україні тривалий час домінував підхід жорсткого легалізму, де будь-яка передача законодавчих функцій уряду сприймалася як загроза демократії. Проте досвід останніх років довів, що відсутність прозорого механізму делегування призводить до появи юридичних сурогатів. Тому інституціоналізація делегованого законодавства дасть можливість перетворити фрагментарні рішення на системний, передбачуваний та підконтрольний механізм, що повністю відповідає критеріям Копенгагенських вимог і сприятиме зміцненню правової держави в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання делегування владних повноважень та підзаконної нормотворчості мають тривалу історію наукової дискусії, проте їх переосмислення в контексті європейської інтеграції розпочалося лише нещодавно. Вагомий внесок у дослідження загальної теорії делегування та правового статусу суб'єктів владних повноважень зробили такі вітчизняні вчені, як В. Бевзенко [2], який детально проаналізував ознаки та види суб'єктів, що наділяються публічними функціями, та Г. Бублик [3, с. 28]. Їхні праці присвячені механізмам правового регулювання передачі повноважень у системі органів виконавчої влади. Фундаментальне значення для розуміння природи делегованих актів мають дослідження зарубіжних фахівців: зокрема, G. Haibach [4, с. 2] дослідив складну систему комітології в Європейському Союзі та трансформацію законодавчих повноважень після Амстердамського договору, а Y. Leheza [5] здійснив ґрунтовний порівняльний аналіз адміністративних актів у земельних відносинах на прикладі України, Німеччини та Франції, висвітливши ризики виходу виконавчої влади за межі закону.

Окремий пласт наукового підґрунтя становлять рішення Конституційного Суду України, в яких сформульовано доктринальні підходи до правомірності делегування, визначено принципи субсидіарності, законності та фінансового забезпечення як обов'язкові умови передачі функцій. Водночас, попри значний масив досліджень підзаконної нормотворчості, інститут делегованого законодавства як цілісна правова категорія в українській науці залишається фрагментарним. Більшість авторів розглядають його крізь призму адміністративного права, тоді як конституційно-правовий аспект, а саме: створення системи «уповноважувальних законів» за прикладом європейських *Enabling Acts* – практично не розроблений. Відсутність спеціального моніторингу ефективності делегованих норм та профільного закону «Про делеговане законодавство» свідчать про те, що ця проблема потребує нового рівня кон-

цептуалізації саме як інструмент швидкої адаптації національного права до *acquis communautaire*.

Теоретичне осмислення інституту делегованого законодавства в сучасній юридичній науці характеризується плюралізмом підходів, що зумовлено трансформацією класичної доктрини розподілу влад під впливом процесів глобалізації та правової конвергенції. Значна частина наукової спільноти розглядає цей феномен як об'єктивний наслідок ускладнення об'єктів правового регулювання. Зокрема, О. В. Петришин та Ю. Г. Барабаш у контексті дослідження євроінтеграційних викликів наголошують на тому, що традиційний парламентаризм поступово адаптується до нових реалій, де виконавча влада перебирає на себе функції оперативного нормотворення для забезпечення ефективності державного врядування [6, с. 21–31]. Автори обґрунтовують позицію, згідно з якою делегування повноважень є не способом обмеження ролі народного представництва, а необхідною умовою функціональної спроможності держави в динамічному правовому середовищі.

Проблема конституційної легітимності делегування законодавчих функцій в Україні посідає центральне місце у працях С. В. Різника, який аналізує межі дискреції законодавця та вказує на неможливість повної передачі виключних повноважень парламенту іншим органам без порушення принципу юридичної визначеності [7, с. 71–82]. Доповнюючи цей дискурс, І. Д. Сліденко акцентує увагу на формально-юридичних перешкодах, що містяться в тексті Конституції України, та застерігає від практики підміни законів підзаконними актами, що може деформувати ієрархію джерел права [8, с. 103–107]. Питання запобігання зловживанню владою у процесі делегування детально розглядає В. М. Шаповал, який фокусується на порівняльно-правовому аналізі та доводить, що життєздатність цього інституту прямо залежить від ефективності стримувань і противаг, зокрема від здатності судової влади здійснювати контроль над *ultra vires* актами виконавчої гілки [9, с. 44–53].

У контексті інституціоналізації делегованого законодавства в Україні особливого значення набуває досвід країн із розвиненими традиціями конституціоналізму, де право виконавчої влади на видання актів із силою закону має чітке доктринальне обґрунтування. Зокрема, німецька правова думка, представлена у фундаментальних працях К. Штерна, розглядає делеговану нормотворчість крізь призму «функціональної спроможності» сучасної держави. Автор наголошує, що поділ влад не має призводити до «паралічу» управління, тому передача повноважень урядові є допустимою за умови дотримання принципу визначеності *(Bestimmtheitsgrundsatz)*, згідно з яким

парламент у самому законі має чітко встановити зміст, мету та обсяг делегованих прав [10, с. 142].

Французька модель, детально проаналізована М. Верпе, пропонує ще більш динамічний інструментарій – ордонанси. Дослідник зазначає, що така форма нормотворчості дозволяє уряду оперативно реагувати на економічні та соціальні виклики, проте вона залишається під суворим превентивним та наступним контролем як із боку Державної ради, так і Парламенту, що забезпечує демократичну легітимність виконавчих актів [11, с. 88]. В італійській правовій доктрині, представленій школою Г. Занобіні, делеговане законодавство розглядається як інструмент технічної спеціалізації. Вчений стверджує, що в умовах ускладнення правового регулювання адміністрація часто володіє кращою експертизою для деталізації норм, ніж законодавець, що робить делегування неминучим елементом сучасного адміністративного права [12, с. 210].

Досвід Польщі є найбільш близьким до українських реалій з огляду на спільне соціалістичне минуле та шлях трансформації правової системи. Л. Гарліцький підкреслює, що польська Конституція 1997 р. встановила жорсткі межі для виконавчих розпоряджень (*rozporządzenia*), вимагаючи наявності конкретного повноваження у законі. Це підтверджує тезу про те, що інституціоналізація делегованого законодавства в унітарних республіках європейського типу обов'язково має супроводжуватися розбудовою системи стримувань і противаг, де кожен акт уряду спирається на «базовий» закон та підлягає перевірці на конституційність [13, с. 45]. Отже, аналіз праць провідних європейських правознавців доводить, що делегування законодавчих повноважень є не винятком, а стандартом європейської правової традиції, який потребує адаптації до національного контексту України.

Окремий напрям досліджень фокусується на техніко-юридичній природі актів Європейської Комісії. У наукових працях, присвячених праву ЄС, детально розглянуто розмежування між делегованими актами (Art. 290 TFEU) та імплементуючими актами (Art. 291 TFEU), що подано як еталонна модель для держав-кандидатів. Учені звертають увагу на те, що європейська модель ґрунтується на суворому дотриманні меж, встановлених «базовим актом», що мінімізує ризики політичного свавілля. Водночас у літературі ведеться дискусія щодо адаптації цих механізмів до правової системи України, де існують суперечності між потребою у швидкій імплементації європейських директив та необхідністю дотримання процедурної чистоти законотворчого процесу. Отже, наявний масив наукових публікацій формує розгалужену теоретичну базу, яка охоплює як загальнотеоретичні аспекти

розподілу влад, так і прикладні питання гармонізації вітчизняного законодавства з правом Європейського Союзу.

Важливим аспектом сучасного правового дискурсу є трансформація принципів юрисдикції, що безпосередньо впливає на межі повноважень державних органів у транскордонному просторі. Як зазначає Т. К. Гартлі, фундаментальні засади юрисдикції в міжнародному приватному праві (зокрема в ЄС, США та Великій Британії) базуються на балансі між ефективністю правового регулювання та захистом суверенних інтересів держав. У контексті делегованого законодавства цей підхід підкреслює необхідність чіткого визначення територіальних та предметних меж компетенції органів, яким передаються нормативні функції, з метою уникнення юрисдикційних конфліктів та забезпечення правової визначеності на міжнародному рівні [14, с. 211–226].

Матеріали та методи

Методологічну основу цієї статті становить комплексне поєднання загальнонаукових та спеціальних методів пізнання, що дозволило забезпечити всебічність, об'єктивність та наукову новизну проведеного дослідження. Вибір методологічного інструментарію зумовлений складним міждисциплінарним характером проблеми інституціоналізації делегованого законодавства, яка перебуває на перетині конституційного права, теорії держави і права, а також європейського права *(EU Law)*. Фундаментальне значення для роботи мав історико-правовий метод, застосування якого дало змогу простежити генезис та еволюцію інституту делегованого законодавства в Україні в контексті різних державотворчих етапів. Дослідження охоплює період визвольних змагань 1917–1921 рр., коли практика прийняття урядових актів із силою закону була зумовлена екстремальними умовами, а також критичний аналіз радянського «квазіделегування», де формальне верховенство Рад нівелювалося фактичною законодавчою прерогативою партійно-виконавчих структур. Важливим елементом аналізу стала практика початку 1990-х рр., зокрема досвід декретотворення Кабінету Міністрів України, що дало змогу виявити історичну тяглість та правові ризики, актуальні для сучасного процесу євроінтеграції.

Центральне місце в методології посідає порівняльно-правовий метод, який став підґрунтям для зіставлення вітчизняного досвіду з класичними моделями делегування у країнах з розвиненою правовою культурою. У роботі детально проаналізовано британську модель «Delegated Legislation», французьку систему ордонансів та німецький досвід видання урядових розпоряджень *(Rechtsverordnungen)*. Окремий фокус дослідження спрямовано на

вивчення правової природи делегованих та імплементуючих актів Європейської Комісії відповідно до статей 290 та 291 Договору про функціонування ЄС, що допомогло виокремити стандарти, яких має прагнути українська правова система. Завдяки системно-структурному методу було визначено місце делегованого законодавства в сучасній архітектурі поділу влад, що дозволило розглянути цей інститут як елемент системи стримувань і противаг, а не як порушення принципу парламентського верховенства.

Емпіричну базу дослідження становить репрезентативний масив нормативно-правових джерел та правозастосовної практики. Теоретичні висновки ґрунтуються на детальному аналізі положень Конституції України та правових позицій Конституційного Суду України щодо меж повноважень органів державної влади та конституційності передачі законодавчих функцій. Важливою складовою матеріалів дослідження стали положення Регламенту Верховної Ради України та Закону України «Про Кабінет Міністрів України», які визначають поточні процедурні межі взаємодії гілок влади. Для забезпечення об'єктивності результатів автором було залучено практику Європейського суду з прав людини та ключові рішення Суду ЄС, що стосуються дотримання принципу юридичної визначеності під час делегуванні повноважень.

Додатково у статті використано статистичні дані щодо динаміки та обсягу підзаконної нормотворчості в Україні за період 2020–2025 рр., що дозволило виявити тенденцію до фактичного розширення повноважень уряду поза чітким законодавчим регулюванням. У процесі формування авторських пропозицій було враховано рекомендації Венеційської Комісії стосовно забезпечення верховенства права в умовах надзвичайних та кризових ситуацій. На завершальному етапі дослідження метод правового моделювання було покладено в основу розробки концепції майбутнього Закону України «Про делеговану нормотворчість» та впровадження механізму «уповноважувальних законів» *(Enabling Acts)*. Використання формально-юридичного методу забезпечило точність інтерпретації правових дефініцій, що допомогло розмежувати поняття делегованого законодавства та класичних підзаконних актів, створивши цілісну наукову базу для подальших дискусій у сфері адаптації українського права до стандартів ЄС.

Результати та обговорення

У сучасній юридичній науці інститут делегованого законодавства розглядається як один із найбільш складних та багатогранних механізмів функціонування державної влади. Його сутність полягає в передачі парламентом частини своїх законодавчих повноважень органам виконавчої влади або

іншим суб'єктам, що дозволяє останнім видавати нормативні акти, які за своєю юридичною силою мають статус законів. Таке явище не є простою технічною процедурою; воно відображає глибоку трансформацію класичного принципу поділу влад, адаптуючи його до потреб динамічного розвитку суспільства, де законодавець не завжди здатний невідкладно реагувати на виклики [1, с. 54].

Українська правова концепція визначає делегування повноважень як здатність розгалуженої системи державних і недержавних суб'єктів впливати на рішення, дії або бездіяльність фізичних і юридичних осіб з метою досягнення суспільно значущих цілей [2]. Важливо підкреслити, що делегування не є формою остаточної передачі прав. Повноваження залишаються у суб'єкта-делеганта (парламенту), який зберігає за собою право їх повернення, зміни або скасування результатів їх реалізації [3, с. 28]. Це забезпечує збереження верховенства закону та представницької демократії навіть за умови активного залучення виконавчої влади до нормотворчого процесу.

Розглядаючи делеговане законодавство як об'єкт історико-правового дослідження, потрібно враховувати, що в Україні цей інститут пройшов шлях від повного невизнання в радянську добу до стихійного використання в період становлення незалежності [15–18]. У радянській правовій позиції панувало переконання, що делеговане законодавство є ознакою кризи буржуазного парламентаризму, де виконавча влада фактично узурпує функції народного представництва. Відповідно, проблема делегованих повноважень тривалий час залишалася поза увагою дослідників, що призвело до певного концептуального вакууму в сучасній українській державотворчій практиці.

Походження делегованого законодавства в Україні

Історичне походження делегованого законодавства в Україні сягає часів визвольних змагань початку XX ст. У цей період відбувався активний пошук форм державного устрою, які б поєднували національну специфіку та ефективність управління в умовах війни [17]. За часів Української Народної Республіки (УНР) та Української Держави Павла Скоропадського спостерігалися перші спроби нормативного закріплення механізмів передачі повноважень.

Відповідно до законодавства 1918 р., система нормотворчості в Українській Державі базувалася на чіткій ієрархії суб'єктів, де ключову роль відігравав Гетьман, який мав виняткове право одноосібного затвердження законів та повноваження щодо скасування рішень Ради Міністрів [9, с. 112; 19]. Рада Міністрів, у свою чергу, виступала колегіальним органом, відповідальним за загальне обговорення законопроєктів та ухвалення міністерських розпоря-

джень, що забезпечувало виконавчу структуру [19]. Безпосереднім розробленням профільних законів та виданням роз'яснювальних актів займалися окремі Міністерства, тоді як координацію всього процесу та керування справами Ради Міністрів здійснювала Державна Канцелярія під безпосереднім керівництвом Генерального секретаря.

Такий порядок можна трактувати як делегування управлінських повноважень та відповідальності від глави держави до виконавчих органів. Це дозволяло уникнути ризиків прийняття необґрунтованих рішень, властивих ієрархічним режимам, і водночас забезпечувало оперативність виконання державних функцій. Досвід Гетьманату продемонстрував, що навіть за умови концентрації влади в руках однієї особи правова система потребує розгалуженого апарату делегованої нормотворчості для нормального функціонування державного організму.

Із приходом до влади Директорії УНР після повалення Гетьманату характер законотворення змінився на користь більшої колегіальності, проте умови війни диктували потребу у вжитті надзвичайних заходів [16]. Законодавство цієї доби мало перехідний характер, зосереджуючись на нагальних суспільних проблемах. Наприкінці свого існування Директорія ухвалила Закон про тимчасове верховне управління, за яким законодавча влада передавалася Державній народній раді, а голова Директорії лише затверджував акти [17].

Важливим елементом делегування в УНР стала практика передачі частини повноважень Генерального секретаріату спеціалізованим комісіям, таким як Малий Секретаріат або Фінансова комісія. Це дало можливість прискорити процес організації центральних органів виконавчої влади. Протягом 1919 р. систематична публікація законодавчих актів велася у «Віснику державних законів», де виходили акти про оподаткування, земельне наділення та самоврядування, що часто приймалися Урядом на виконання загальних програмних декларацій [9, с. 145]. Цей досвід свідчить про те, що делеговане законодавство в Україні виникло як вимушена відповідь на кризові умови, що вимагали поєднання легітимності закону та швидкості адміністративного рішення.

Радянський етап розвитку України (1919–1991) характеризувався принципово іншим ставленням до поділу влади. В основі державної системи лежав принцип «абсолютної влади рад», де влада концентрувалася у вертикалі рад народних депутатів [19]. Згідно з Конституцією 1919 р. та наступними актами, Верховна Рада УСРР вважалася єдиним законодавчим органом [18]. Проте формальна відсутність поділу влади призвела до специфічної практики нормотворення, яку можна назвати квазіделегуванням.

Одним із найбільш характерних проявів цього була практика прийняття спільних рішень ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС. Такі акти мали вищу силу, ніж звичайні постанови уряду, і фактично замінювали собою закони. Крім того, Генеральний секретар ЦК КПРС часто підписував міжнародні документи та видавав розпорядження, що не відповідало навіть формальним положенням радянських конституцій. Це була система, де делегування відбувалося не на підставі закону, а на основі партійної ієрархії [18].

У радянській юридичній науці термін «делеговане законодавство» вживався виключно для критики західних правових систем. Вважали, що в соціалістичній державі не може бути конфлікту між законодавчою та виконавчою владою, тому будь-який акт уряду є прямим втіленням волі народу, вираженої через партію. Лише у 1980-х рр., у період «перебудови», почали розроблятися нові підходи, що визнавали необхідність чіткішої структуризації законодавства та обмеження підзаконної нормотворчості. Проте системне розроблення інституту делегування відбулося лише після здобуття Україною незалежності [18].

Після відновлення незалежності в 1991 р. Україна зіткнулася з необхідністю радикальної трансформації правової та економічної систем, оскільки старий законодавчий масив не відповідав потребам ринку, а парламент працював занадто повільно. У цьому контексті було прийнято рішення про тимчасове надання Уряду повноважень видавати акти, що мають силу закону, що втілилося в появі декретів Кабінету Міністрів України, які видавалися з грудня 1992 по травень 1993 р. Ці декрети стали класичним прикладом делегованого законодавства та охопили ключові сфери життєдіяльності держави, де нормативне регулювання було відсутнє або застаріле [17]. Зокрема, у сфері оподаткування було прийнято акти про прибутковий податок, ПДВ та акцизний збір, а у валютному секторі ключову роль відіграв Декрет «Про систему валютного регулювання і валютного контролю». Крім того, декрети врегулювали трудові відносини через акт «Про оплату праці», що визначав тарифні угоди до 1996 р., та заклали основи управління майном через правові норми щодо приватизації та управління державними корпоративними правами.

Правова природа декретів була суперечливою. З одного боку, вони були потрібні для швидкого реформування економіки; з іншого – порушували класичний баланс влади, оскільки Кабінет Міністрів фактично став паралельним законодавчим органом. Багато з цих декретів залишалися чинними протягом десятиліть (наприклад, декрет про валютне регулювання був скасований лише у 2018 р.), що свідчить про глибокий вплив цього періоду

на національну правову систему. Цей досвід показав, що делеговане законодавство може бути ефективним інструментом реформ, але вимагає чітких часових меж та процедур автоматичного припинення дії після стабілізації ситуації [3, с. 30].

Нова архітектура державної влади

Прийняття Конституції України 1996 р. встановило нову архітектуру державної влади, засновану на принципі поділу влад. Основний Закон не містить прямого терміна «делеговане законодавство», проте він створює рамки, в яких таке делегування можливе [7, с. 156]. У свою чергу, І. Д. Сліденко застерігає, що надмірне розширення делегованих повноважень може деформувати ієрархію джерел права [8, с. 210]. Стаття 117 Конституції надає Кабінету Міністрів право видавати постанови і розпорядження на виконання законів, що є основою для підзаконної нормотворчості. Проте справжнє делегування повноважень потребує ширшого тлумачення.

Конституційний Суд України (КСУ) став ключовим арбітром у питаннях передачі владних повноважень. У своїх рішеннях він сформулював низку фундаментальних принципів, які мають супроводжувати процес делегування. Зокрема, у Рішенні № 11-рп/2003 КСУ [20] наголосив, що делегування повноважень не є їх остаточною передачею. Органи влади, яким делеговані повноваження, діють від імені та в інтересах суб'єкта-делеганта. Важливість системи стримувань і противаг у цьому процесі підкреслює В. М. Шаповал, наголошуючи на важливості судового контролю над ultra vires актами [9, с. 245].

Відповідно до доктрини КСУ, делегування повноважень має базуватися на таких критеріях [21, с. 1–6]:

1) *законність:* підставою для делегування має бути виключно закон;
2) *обґрунтованість:* необхідність делегування має бути зумовлена соціально-економічними або політичними чинниками;
3) *субсидіарність:* повноваження мають передаватися тому рівню влади, який може реалізувати їх найбільш ефективно;
4) *фінансове забезпечення:* делегування без передачі відповідних ресурсів є неконституційним.

Особливе значення має Рішення № 4-рп/2009, де Суд підтвердив можливість делегування повноважень органам влади Автономної Республіки Крим. При цьому було підкреслено, що Конституція не встановлює обмежень щодо повернення державою цих повноважень у будь-який момент. Це підкреслює гнучкість інституту делегування в унітарній державі, де парламент залишається єдиним джерелом законодавчої волі [20].

Порівняльний аналіз з європейськими моделями

Порівняльний аналіз свідчить, що українська модель делегування наразі перебуває на етапі активного формування, а звернення до досвіду країн ЄС дає змогу чіткіше окреслити вектори її подальшого розвитку. У державах із розвиненою демократією делеговане законодавство є усталеною нормативною практикою, що характеризується чіткою класифікацією актів та налагодженими механізмами контролю. Зокрема, у Великій Британії застосовуються статутні інструменти *(Statutory Instruments)*, які видаються міністрами та проходять через процедури «позитивного» або «негативного» схвалення парламентом. Французька правова система передбачає видання урядом ордонансів *(Ordonnances)* за попереднім дозволом парламенту, які набувають сили закону лише після їх офіційної ратифікації. У Німеччині поширеною формою є правові розпорядження *(Rechtsverordnung)*, що видаються виконавчою владою на підставі закону, який суворо регламентує зміст, мету та межі наданих повноважень. Схожий підхід демонструє й Італія, де законодавчі декрети *(Decreto legislativo)* ухвалюються урядом за спеціальним дорученням парламенту та мають статус повноцінного закону, що підтверджує загальноєвропейську тенденцію до посилення ролі урядової нормотворчості за умови збереження парламентського нагляду. У Франції, наприклад, ст. 38 Конституції 1958 р. передбачає для Уряду просити парламент про дозвіл на вжиття заходів, які зазвичай належать до сфери законодавства [10; 11; 13]. В Україні ж відсутність схожої прямої норми призводить до того, що Кабінет Міністрів часто змушений видавати постанови, які фактично заповнюють законодавчі прогалини, але формально є лише підзаконними актами. Це створює проблему чіткості правових норм, оскільки такі акти можуть бути легко скасовані судом через невідповідність закону, навіть якщо вони є необхідними для управління.

Одним із найвиразніших прикладів викликів, перед якими постає делегована нормотворчість, є сфера земельних відносин. Тут адміністративні акти часто стають інструментом формування та виконання державної політики, спрямованої на осіб, що не мають службових зв'язків з адміністрацією. У дослідженні юридичного характеру таких актів підкреслюється, що вони мають бути похідними від законодавчих положень, інакше вони втрачають ознаку легітимності [4].

Порівняльний аналіз показує, що в Німеччині, Латвії та Франції процедури прийняття та оскарження таких актів є значно прозорішими, ніж в Україні. У нашій державі відсутність чіткої системи делегованого законодавства призводить до того, що відмови в наданні земельних ділянок або встановлення

обмежень часто сприймаються як свавілля виконавчої влади, а не як реалізація делегованих функцій [3, с. 28]. Судова практика 2020–2024 рр. свідчить про велику кількість спорів, пов'язаних саме з нечіткістю меж повноважень органів публічної адміністрації в земельних питаннях.

Процес інституціоналізації делегованого законодавства в Україні на сучасному етапі потребує переходу до системної реформи, ключовим інструментом якої має стати розробка та прийняття профільного Закону «Про делеговане законодавство» [1, с. 54]. Така законодавча ініціатива покликана насамперед чітко розмежувати класичну підзаконну нормотворчість, спрямовану на виконання чинних законів, та, власне, делеговане законодавство, що передбачає створення нових правових норм за спеціальним дорученням парламенту. Важливим елементом реформи є регламентація процедури делегування через запровадження суворих вимог до так званих «уповноважувальних законів» *(Enabling Acts)*, що мають чітко визначати мету, обсяг та часові межі наданих уряду повноважень.

Ефективність цієї моделі неможлива без багаторівневої системи контролю: парламентського, що передбачає обов'язкову ратифікацію стратегічно важливих актів або застосування процедури «мовчазної згоди», та судового, що полягає у спеціалізації адміністративних судів на перевірці дотримання меж делегування. Окремої уваги в рамках реформи потребує розробка особливого режиму нормотворчості для надзвичайних ситуацій, що дасть можливість урахувати як історичний досвід 1992 р., так і сучасні виклики воєнного стану. Реалізація зазначених кроків не лише наблизить Україну до європейських стандартів державного управління, а й забезпечить належну імплементацію норм європейського права, яке значною мірою ґрунтується на системі делегованих актів Європейської Комісії відповідно до вимог Угоди про асоціацію.

Одним із головних ризиків інституту делегованого законодавства є потенційна загроза принципу правової визначеності, оскільки надання уряду надмірно широких повноважень без належних процедур оприлюднення та обговорення позбавляє громадян і бізнес можливості прогнозувати правові наслідки своїх дій. У країнах із розвиненими правовими системами, як-от Англія, Німеччина та Франція, судова практика традиційно використовується як засіб заповнення прогалин, не врахованих у делегованих актах. В українських реаліях роль судових висновків Верховного Суду стає критично важливою саме через недосконалість делегованої нормотворчості, що змушує суди перебирати на себе роль «квазізаконодавця» для захисту прав людини від суперечливих урядових постанов [21, с. 1–6]. Також варто вра-

ховувати загальні принципи юрисдикції, які регулюють правозастосування у транскордонному просторі [14, с. 215].

Ця взаємодія гілок влади формує цілісну систему, де законодавча влада встановлює межі, мету та строки делегування через закон, виконавча влада безпосередньо розробляє та приймає акти на основі отриманих повноважень, а судова влада здійснює контроль, перевіряючи ці акти на відповідність Конституції та уповноважувального закону. Важливим доповненням цієї системи є громадянське суспільство, яке через моніторинг та публічні консультації забезпечує прозорість процесу, підтверджуючи, що делеговане законодавство потребує не лише сильної судової влади, а й чіткої конституційної рамки для свого ефективного функціонування.

Історико-правовий аналіз інституту делегованого законодавства в Україні свідчить про його складний і часто драматичний шлях [8, с. 103–107]. Від перших кроків у 1918 р., коли делегування було способом структурування нової держави, через довгий період радянського заперечення, до стихійного використання декретів на початку 1990-х – Україна накопичила значний досвід, який потребує осмислення.

Сучасна ситуація характеризується розривом між фактичною потребою у гнучкому законодавстві та відсутністю належної правової бази для його реалізації. Доктрина Конституційного Суду України створила фундамент для легітимного делегування повноважень, проте вона потребує законодавчого закріплення у формі спеціального закону [7, с. 71–82; 8, с. 103–107].

Делеговане законодавство не є загрозою демократії, якщо воно супроводжується прозорими процедурами та ефективним контролем. У контексті європейської інтеграції адаптація цього інституту є неминучою. Україна має шанс побудувати модель, яка б поєднувала ефективність виконавчої влади з непохитністю верховенства закону, забезпечуючи стабільний розвиток суспільства навіть у найскладніші часи. Розробка та впровадження закону України «Про делеговане законодавство» стане логічним завершенням історичного процесу формування цього інституту та запорукою правової безпеки держави в майбутньому.

Висновки

У результаті проведеного дослідження встановлено, що інституціоналізація делегованого законодавства в Україні є не лише технічним засобом розвантаження парламентського порядку денного, а й фундаментальною вимогою ефективної інтеграції до правового простору ЄС. Доведено, що сучасна модель державного управління в умовах імплементації масштабного масиву

acquis communautaire потребує переходу від жорсткого легалізму до концепції функціонального поділу влад, де уряд набуває права на оперативну нормотворчість у межах, чітко окреслених законодавцем.

Аналіз європейського досвіду та вітчизняних правових реалій дав змогу обґрунтувати необхідність запровадження механізму «уповноважувальних законів» (*Enabling Acts*). Такі акти мають визначати межі, цілі та часові рамки делегування, що дозволить зберегти верховенство парламенту та забезпечити прогнозованість правової системи. Визначено, що ключовою умовою легітимності цього процесу є створення багаторівневої системи контролю, яка включає обов'язкову процедуру парламентського погодження (наприклад, за моделлю «позитивного» або «негативного» резолютування) та можливість оперативного судового оскарження делегованих актів у разі перевищення урядом своїх повноважень (*ultra vires*).

Впровадження запропонованої інституційної моделі потребує не лише внесення змін до Закону «Про Кабінет Міністрів України» та Регламенту Верховної Ради, а й потенційного конституційного переосмислення ролі виконавчої влади у законодавчому процесі. Вважаємо, що легалізація та системна інституціоналізація делегованого законодавства стануть запобіжниками проти виникнення правових сурогатів та забезпечить стійкість інституційної системи України перед викликами євроінтеграційного перехідного періоду.

Рекомендації

Наукова цінність цієї статті полягає в комплексному переосмисленні ролі виконавчої влади в системі джерел права України крізь призму європейських стандартів. Сформульовані в роботі висновки можуть бути використані як теоретична база для подальших досліджень у сфері конституційного права та теорії державного управління, зокрема під час аналізу динаміки трансформації принципу поділу влад у посттранзиторних суспільствах. Теоретичні напрацювання щодо природи «уповноважувальних законів» дозволяють розширити наукове розуміння меж делегування повноважень, що є особливо актуальним для розвитку вітчизняної юридичної доктрини.

На основі результатів дослідження рекомендовано ініціювати розробку концепції Закону України «Про нормативно-правові акти» (або внесення відповідних змін до наявних проєктів), де окрему увагу слід приділити дефінітивному апарату та процедурним аспектам делегованої нормотворчості. Суб'єктам законодавчої ініціативи пропонується розглянути впровадження механізму *legislative veto,* який дозволив би Верховній Раді України здійснювати ефективний контроль за актами Кабінету Міністрів, що видаються на

виконання делегованих повноважень. Це забезпечить необхідний баланс між оперативністю виконавчої влади та стратегічним верховенством парламенту.

Практичне значення статті також полягає в можливості використання її положень для підготовки методичних рекомендацій для державних службовців, залучених до процесу наближення законодавства України до *acquis* ЄС. Крім того, матеріали дослідження можуть бути інтегровані в навчальний процес закладів вищої освіти юридичного профілю при викладанні дисциплін «Конституційне право України», «Порівняльне правознавство» та «Право Європейського Союзу». Впровадження запропонованих рекомендацій сприятиме мінімізації колізій у правовій системі та підвищенню якості національного законодавства в контексті виконання Копенгагенських критеріїв членства в ЄС.

Список використаних джерел

[1] Катилов В. І. Проблеми та перспективи нормативного закріплення делегованого законодавства в Україні. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 170. С. 54–67. https://doi.org/10.21564/2414990X.170.338150.
[2] Бевзенко В. Суб'єкт владних повноважень: поняття, ознаки, види. *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/SVP_18_09_2020_VBevzenko.pdf (дата звернення: 14.01.2026).
[3] Бублик Г. В. Правове регулювання делегованих повноважень за законодавством України. *Юридична Україна*. 2004. № 8. С. 28–31. URL: https://mydisser.com/files/31881666.doc (дата звернення: 14.01.2026).
[4] Haibach G. Comitology after Amsterdam: A Comparative Analysis of the Delegation of Legislative Powers. *EIPASCOPE*. 1997. No. 3. P. 1–7. URL: https://aei.pitt.edu/825/1/scop97_3_1.pdf (last accessed: 14.01.2026).
[5] Leheza Y. Administrative acts in land relations: A comparative study of Ukraine, Germany, Latvia, and France. *AccScience Publishing*. 2025. https://doi.org/10.36922/AJWEP025280217.
[6] Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.
[7] Різник С. В. Конституційність нормативних актів: сутність, методологія оцінювання та система забезпечення в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2021. 505 с.
[8] Сліденко І. Д. Конституційний контроль у механізмі поділу влади: теорія та практика : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Маріупольський державний університет. Маріуполь, 2011. 450 с.
[9] Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм : монографія. Київ : Салком ; Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
[10] Stern K. Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland. München : C.H. Beck, 2010.
[11] Verpe M. Droit constitutionnel. Paris : Dalloz, 2015.
[12] Zanobini G. Corso di diritto amministrativo. Milano : Giuffri, 2012.
[13] Garlicki L. Polskie prawo konstytucyjne. Warszawa: Liber, 2016.

[14] Hartley T. C. Basic Principles of Jurisdiction In Private International Law: the European Union, The United States and England. *International and Comparative Law Quarterly*. 2022. Vol. 71, issue 1. P. 211–226. https://doi.org/10.1017/S0020589321000427

[15] Про порядок делегування повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування: проєкт Закону України від 01.02.2008 р. № 1472. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JF14W00A (дата звернення: 14.01.2026).

[16] Подковенко Т. Законодавча діяльність Директорії. DSpace Repository WUNU. 2003. URL: https://dspace.wunu.edu.ua/bitstreams/d5c28bc3-9a87-4969-b8c3-f49e977c4318/download (дата звернення: 14.01.2026).

[17] Пиріг Р. Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: опубліковані документи і матеріали. *Чтиво*. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Pyrih_Ruslan/Dzherela_z_istorii_Ukrainskoi_revoliutsii_19171921_rokiv_opublikovani_dokumenty_i_materialy.pdf (дата звернення: 14.01.2026).

[18] Законотворення за доби радянської влади в Україні (1920–1990 рр.). *Центр політико-правових реформ*. URL: https://www.csi.org.ua/publications/zakonotvorennya-za-doby-radyanskoyi-vl/ (дата звернення: 14.01.2026).

[19] Державне управління в добу Української держави 1918 р. *e-Pidruchniki.com*. URL: https://e-pidruchniki.com/content/2036_46derjavne_ypravlinnya_v_doby_ykrainskoi_derjavi_1918_r.html (дата звернення: 14.01.2026).

[20] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховної Ради Автономної Республіки Крим щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 1, 4, 8, 10, підпункту «б» підпункту 2 пункту 13, пунктів 14, 17 розділу I Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо здійснення державного архітектурно-будівельного контролю та сприяння інвестиційній діяльності у будівництві» від 3 лютого 2009 р. № 4-рп/2009. *Конституційний Суд України*. URL: https://ccu.gov.ua/en/node/17225 (дата звернення: 14.01.2026).

[21] Beschastnyi V. et al. Place of court precedent in the system of law of the European Union and in the system of law of Ukraine. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2019. Vol. 22, issue 6. P. 1–6. URL: https://www.abacademies.org/articles/place-of-court-precedent-in-the-system-of-law-of-the-european-union-and-in-the-system-of-law-of-ukraine-8893.html (last accessed: 14.01.2026).

References

[1] Katylov, V.I. (2025). Problems and Prospects of the Normative Regulation of Delegated Legislation in Ukraine. *Problems of Legality*, *170*, 5467. https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.338150.

[2] Bevzenko, V. (2020). Subject of power: Concept, signs, types. Supreme Court. Retrieved from https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/SVP_18_09_2020_VBevzenko.pdf.

[3] Bublyk, H.V. (2004). Legal regulation of delegated powers under the legislation of Ukraine. *Yurydychna Ukraina, 8*, 28-31.

[4] Haibach, G. (1997). Comitology after Amsterdam: A comparative analysis of the delegation of legislative powers. *EIPASCOPE, 1997*(3), 1-7. Retrieved from https://aei.pitt.edu/825/1/scop97_3_1.pdf.

[5] Leheza, Y. (2025). Administrative acts in land relations: A comparative study of Ukraine, Germany, Latvia, and France. *AccScience Publishing*. https://doi.org/10.36922/AJWEP025280217.

[6] Petryshyn, O.V., Pohrebniak, S.P., Smorodynskyi, V.S., & et al. (2015). Theory of state and law. O.V. Petryshyn (Ed.). Kharkiv: Pravo.
[7] Riznyk, S.V. (2021). *Constitutionality of normative acts: essence, evaluation methodology and assurance system in Ukraine*. Doctoral Thesis, Lviv: Ivan Franko National University of Lviv.
[8] Slidenko, I.D. (2011). Constitutional control in the mechanism of separation of powers: theory and practice. Doctoral Thesis. Mariupol: Mariupol State University Ukraine.
[9] Shapoval, V.M. (2005). Modern constitutionalism. Kyiv: Salcom; Yurinkom Inter.
[10] Stern, K. (2010). The constitutional law of the Federal Republic of Germany. München: C.H. Beck.
[11] Verpe, M. (2015). Constitutional law. Paris: Dalloz.
[12] Zanobini, G. (2012). Course of administrative law. Milano: Giuffrи.
[13] Garlicki, L. (2016). Polish constitutional law. Warszawa: Liber.
[14] Hartley, T.C. (2022). Basic Principles of Jurisdiction in Private International Law: the European Union, The United States and England. *International and Comparative Law Quarterly, 71*(1), 211-226. https://doi.org/10.1017/S0020589321000427.
[15] Draft Law of Ukraine No. 1472 "On the procedure for delegating powers of executive authorities and local self-government bodies". (February 1, 2008). Retrieved from https://ips.ligazakon.net/document/JF14W00A.
[16] Podkovenko, T. (2003). Legislative activity of the Directorate. DSpace Repository WUNU. Retrieved from https://dspace.wunu.edu.ua/bitstreams/d5c28bc3-9a87-4969-b8c3-f49e977c4318/download.
[17] Pyrih, R. (n.d.). Sources on the history of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. Chtyvo. Retrieved from https://chtyvo.org.ua/authors/Pyrih_Ruslan/Dzherela_z_istorii_Ukrainskoi_revoliutsii_19171921_rokiv_opublikovani_dokumenty_i_materialy.pdf.
[18] Lawmaking during the era of Soviet power in Ukraine (1920–1990)]. (n.d.). Centre for Policy and Legal Reform. Retrieved from https://www.csi.org.ua/publications/zakonotvorennya-za-doby-radyanskoyi-vl/.
[19] State administration in the era of the Ukrainian State of 1918. (n.d.). e-Pidruchniki.com. Retrieved from https://e-pidruchniki.com/content/2036_46derjavne_ypravlinnya_v_doby_ykrainskoi_derjavi_1918_r.html.
[20] Constitutional Court of Ukraine. (2009). Constitutional Court of Ukraine. (2009). Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional petition of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea regarding the conformity with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of paragraphs 1, 4, 8, 10, sub-paragraph "b" of sub-paragraph 2 of paragraph 13, paragraphs 14, 17 of Section I of the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Exercise of State Architectural and Construction Control and Facilitating Investment Activity in Construction" No. 4-rp/2009. Retrieved from https://ccu.gov.ua/en/node/17225.
[21] Beschastnyi, V. (2019). Place of court precedent in the system of law of the European Union and in the system of law of Ukraine. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues, 22*(6), 1-6. Retrieved from https://www.abacademies.org/articles/place-of-court-precedent-in-the-system-of-law-of-the-european-union-and-in-the-system-of-law-of-ukraine-8893.html.

Владислав Ігорович Катилов
аспірант кафедри теорії та історії права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: v.i.katylov@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0002-8582-2486

Vladyslav I. Katylov
Ph.D. Student of the Department of Theory and History of Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: v.i.katylov@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0002-8582-2486

Рекомендоване цитування: Катилов В. І. Інституціоналізація делегованого законодавства в Україні як вимога європейської інтеграції. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 172. С. 23–42. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.350704.

Suggested Citation: Katylov, V.I. (2026). Institutionalization of Delegated Legislation in Ukraine as a Requirement of European Integration. *Problems of Legality, 172,* 23-42. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.350704.

Статтю подано / Submitted: 12.01.2026
Доопрацьовано / Revised: 24.02.2026
Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2026
Опубліковано / Published: 31.03.2026

УДК 342
DOI: 10.21564/2414-990X.172.350521

Сучасне доктринальне визначення войовничої демократії

Михайло Сергійович Яременко*
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна
**e-mail: mykhailoyaremenko@gmail.com*

Анотація
Початок найбільшої війни на території Європи з часів Другої світової війни змушує Україну активніше використовувати концепцію войовничої демократії. Водночас постає питання щодо того, чим саме є войовнича демократія зараз та як її інтерпретують наші іноземні колеги у XXI ст. Насправді, як вважають сучасні науковці, потреба у войовничій демократії виникла знову – наразі вона така ж актуальна, як і за часів свого створення. Проте, навіть попри таку необхідність її поміркованого застосування, слід визнати, що войовнича демократія змінилася разом із плином часу та більше не може бути ідентичною тому, як її сприймали в середині XX ст. Мета статті полягає у всебічному розкритті концепції войовничої демократії з погляду сучасного її сприйняття за кордоном. Досягнення окресленої мети стало можливим завдяки використанню комплексу методів наукового пізнання, зокрема, контент-аналізу (для всебічності пізнання наукових праць науковців початку XXI ст.), формально-логічного методу (для виявлення певних закономірностей, сталих структур, взаємозв'язків та неузгодженостей у наукових працях), порівняльно-правового методу (вивчаючи досвід інших країн та позицій різних науковців, надати комплексне уявлення, що дало б змогу застосування наведених у статті праць). Під час нових викликів, які змушують нас звертатися до тих механізмів, які пропонує войовнича демократія, варто оновити своє бачення та підхід до розуміння цієї концепції, отримавши комплексне бачення від іноземних правників та науковців.

Ключові слова: войовнича демократія; фашизм; диктатура; заборона політичних партій; обмеження прав; громадські об'єднання; сепаратистські рухи.

The Modern Doctrinal Definition of Militant Democracy

Mykhailo S. Yaremenko*
Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine
**e-mail: mykhailoyaremenko@gmail.com*

© Яременко М. С., 2026

Abstract

The beginning of the largest war in Europe since World War II forces Ukraine to use the concept of militant democracy more actively. At the same time, the question arises of what exactly militant democracy is now and how our foreign colleagues interpret it in the 21st century. In fact, according to modern scholars, the need for militant democracy appeared again – it is as relevant now as it was at the time of its creation. However, even despite such a need for its moderate application, it should be recognized that militant democracy has changed over time and can no longer be identical to how it was perceived in the middle of the 20th century. The purpose of the article is to comprehensively reveal the concept of militant democracy from the modern perception. Achieving the outlined goal was made possible through the use of a complex of methods of scientific knowledge, in particular, content analysis (for comprehensive knowledge of scientific works of scientists of the early 21st century), the formal-logical method (to identify certain patterns, stable structures, relationships, and inconsistencies in scientific works), the comparative-legal method (by studying the experience of other countries and the positions of various scientists, to provide a comprehensive understanding that would allow the application of the works cited in the article). In the face of new challenges that force us to turn to the mechanisms offered by militant democracy, it is worth updating our vision and approach to understanding this concept, having received a comprehensive vision from foreign lawyers and scientists.

Keywords: militant democracy; fascism; dictatorship; banning political parties; restriction of rights; public associations; separatist movements.

Вступ

Ідея войовничої демократії сягає своїм корінням середини XX ст., коли демократична Європа почала потерпати від тоталітарних та авторитарних рухів, що захоплювали в законний спосіб владу в країнах, тим самим руйнуючи демократію за допомогою механізмів самої демократії.

Водночас, навіть попри те, що події становлення Третього Рейху вже є історією, відбувся розпад Радянського Союзу, і «глобальна загроза комуністичного руху» вже минула, концепція войовничої демократії все ще є актуальною [1].

Насправді можна сказати, що концепція «демократії, що здатна захистити себе» не «все ще» актуальна, а «знову» актуальна. Чимало дослідників (Giovanni Capoccia, Rune Mшller Stahll, Benjamin Ask Popp-Madsen, Angela K. Bourne, Bastiaan Rijpkema) стверджують, що зараз ми можемо споглядати відновлення інтересу до цієї концепції в політичному та правовому полі, що очікувано привело до формування нової доктринальної бази, яка розкриває відповідну концепцію вже з погляду сьогодення, а не її первинного бачення Карлом Левенштальом.

Основними причинами актуалізації концепції войовничої демократії на початку XXI ст. є: 1) тероризм; 2) релігія; 3) правовий плюралізм та 4) популістські партії й неліберальні рухи.

Концепція войовничої демократії знову опинилася в центрі уваги, оскільки чимало демократичних режимів відреагували на конкретну загрозу, що, як вважається, постала після терористичних атак 11 вересня 2001 р. Така подія спричинила активізацію відповідних заходів реагування як із боку Сполучених Штатів, так і країн Європи. Відповідна послідовність дій перетворилася на політику, що встановила так званий «превентивний стан», коли держава не реагує на конкретні спалахи антиліберальної активності, а встановлює правила, за якими окремі види поведінки стають забороненими взагалі [2].

Через релігійну забарвленість терористичної діяльності та характер реакції окремих країн можна також виокремити ще одну, похідну причину актуалізації войовничої демократії: посилення расизму та повсюдне занепокоєння щодо релігії (яке майже завжди можна звести до занепокоєння щодо ісламу).

Згодом виникають популістські партії та антиліберальні політичні актори, які дедалі частіше здобувають певну владу та навіть очолюють уряди. Прикладами таких країн може бути Туреччина, Польща та США. Крім цього, слід також вказати на нові форми авторитарної політики (згадайте Росію), які офіційно все ще вважаються демократіями і продовжують проводити «вільні та чесні» вибори, узурпуючи владу в законний спосіб [1].

Окремо слід зазначити, що з актуалізацією войовничої демократії та прецедентів її застосування у правничому науковому полі виокремлюють різні види прояву войовничої демократії залежно від критерію розмежування.

На противагу цьому, попри актуальність войовничої демократії та наявність різних підходів до її сприйняття, у другій декаді XXI ст. також існують противники войовничої демократії, які наголошують на неприпустимості цього механізму та неможливості його застосування у: 1) безпечний для самої демократії спосіб; та у 2) коректній формі. Критика поєднується з пошуком альтернативних способів захисту фундаментальних цінностей та існування демократії загалом.

З одного боку, існує занепокоєння, що репресивні заходи будуть контрпродуктивними, посилюючи критику влади та зміцнюючи або радикалізуючи позиції уряду. З іншого боку, як акт комунікації в публічній сфері, випадки високоякісного впровадження войовничості можуть прояснити стандарти очікуваної поведінки в демократичній політиці й створити стимули для політичної поміркованості.

У цій статті ми розглянемо сучасне бачення войовничої демократії в закордонному науковому полі, проаналізуємо різні підходи до сприйняття войовничої демократії, які сучасні форми «демократії, що здатна захистити себе»

виокремлюють правники, хто є головними ворогами войовничої демократії та чи знайдено більш ліберальні відповідники такій двозначній концепції.

Матеріали та методи

Ключовими етапами цієї наукової роботи є огляд наукових джерел, планування дослідження, проведення дослідження, аналіз та інтерпретація результатів із подальшим викладом отриманих висновків.

Огляд наукових джерел – на цьому етапі було проведено пошук та вивчення попередніх досліджень на цю тему, зокрема, роботи зарубіжних колег, які висвітлювали питання войовничої демократії. Акцент робився на тому, чи досліджували науковці войовничу демократію в контексті сучасності, описуючи її стан у XXI ст., замість аналізу праць правників минулих епох.

Планування дослідження – етап, на якому було сформульовано гіпотезу дослідження, або ж формулювання передбачуваного результату чи відповіді на наукове питання. Стаття мала на меті дослідити войовничу демократію саме з цього погляду, що могла б бути описана у наукових працях, як реакція на ті політичні та правові процеси, що постали на зламі століть та в перші десятиліття XXI ст. На цьому етапі було обрано методи наукового дослідження та сформовано вибірку матеріалів. Джерельна база формувалася з урахуванням тематики та авторитетності дослідників: до аналізу залучено праці найбільш впливових постатей, чий науковий доробок визначив вектор розвитку сучасної парадигми.

Проведення дослідження – цей етап полягає в безпосередньому опрацюванні джерел та формуванні сталого уявлення про досліджувану тему крізь призму обраних методів, матеріалів та поставлених завдань. Діяльність на цьому етапі відповідає емпіричному рівню дослідження. Її метою були збір даних, опрацювання першоджерел, застосування порівняння (контекстологічного та порівняльно-історичного методів) та описання, що поєднувало пряме цитування з глибокою аналітичною обробкою отриманої інформації.

Аналіз та інтерпретація результатів – на цьому етапі було завершено роботу над матеріалом, виявлено закономірності, підтверджено чи спростовано гіпотези, що були сформовані на початку дослідження. Важливим елементом тут є процес інтерпретації, коли відбувається пояснення значення отриманих результатів у контексті дослідження.

Основу емпіричної бази дослідження становлять праці сучасних науковців, які аналізують концепцію войовничої демократії.

Під час написання статті було застосовано загальнофілософські та загальнонаукові методи проведення дослідження. Зокрема, проведено пошук

джерельної бази, аналіз актуальних наукових розвідок та системну оцінку робіт провідних дослідників.

Застосування загальнологічних методів, зокрема аналогії, абстрагування та конкретизації дало змогу уточнити й доповнити ключові концепти, що розглядаються в межах цього дослідження.

Досягнення окресленої мети стало можливим завдяки використанню комплексу спеціальних методів наукового пізнання, зокрема, контент-аналізу (для всебічності пізнання наукових праць науковців початку XXI ст.), формально-логічного методу (для виявлення певних закономірностей, сталих структур, взаємозв'язків та неузгодженостей у наукових працях), порівняльно-правового методу (вивчаючи досвід інших країн та позицій різних науковців, надано комплексне уявлення, що дало б змогу застосування наведених у статті праць).

Результати та обговорення

Неовойовнича демократія

Останніми роками войовнича демократія знову постала як домінантна нормативна рамка, на яку ліберальні демократії можуть спиратися у протидії зростанню екстремістських політичних рухів. Загалом дослідники приходять до думки, що обмеження окремих базових прав задля збереження демократії сумісне з принципом ліберальної конституційної демократії [3].

Тож нині порівняльне конституційне правознавство звернулося до питання про те, як національним правовим системам імплементувати антиекстремістські норми. Войовнича демократія має різні варіації, тому вчені намагаються оцінити практику застосування цієї концепції та зрозуміти, хто є допустимими цілями обмеження прав та свобод, коли втручання буде законним та обґрунтованим, і які процедури є прийнятними задля захисту демократій від зловживань правовими приписами.

Нещодавні нормативні дослідження войовничої демократії допомогли в розробці більш тонких аргументів щодо того, що може бути виправданим у зв'язку з обмеженням прав, а також стосовно того, хто має вирішувати питання обмеження політичних свобод. Але попередньо варто зазначити, що саме сприйняття войовничої демократії, порівняно з тією концепцією, що була запропонована Карлом Левеншталем, дещо змінилося, тому в окремих працях можна навіть зустріти оновлену термінологію із застосуванням словосполучення «неовойовнича демократія» [4].

У питаннях неовойовничої демократії зараз існує певний консенсус – позиція, від якої відштовхуються у своїх роботах теоретики: демократія має право

(а дехто стверджує, що навіть обов'язок) обмежувати фундаментальні права на вільне вираження поглядів та участь у політичному житті держави задля збереження демократії [5].

Сучасні демократії, хоча й мають нормативні приписи, які можна вважати войовничими, але вже відійшли від першоджерела та не сприймають ідеї, які закладав Карл Левеншталь буквально. Окремі науковці, аналізуючи роботи Карла Левеншталя, стверджують, що за класичним формулюванням, войовнича демократія, як стратегія демократичного самозахисту, передбачає перетворення самого демократичного ідеалу на різновид політичного правління, яке значною мірою спирається на стратегії виключення авторитарних ідеологій. Неовойовничі демократії, безумовно, пом'якшили початкову структуру Левеншталя та уникають авторитарних заходів, щоб зробити обмеження основних прав на участь у політичному житті сумісними з фундаментальними принципами ліберальної демократії [6].

Згадуючи, що останнім часом спостерігається активізація екстремістських партій, теоретиками були запропоновані типології класифікації заходів запобігання, а також підходів до застосування таких інструментів.

Войовнича демократія в розрізі ліберальної демократії

Цікавими є роздуми щодо ліберальної демократії, як такої, що, за твердженням Девіда Хелда, покликана бути «захисною демократією». Головною особливістю ліберальної теорії є наявність двох загроз, від яких потрібен постійний захист: 1) загроза від держави; 2) загроза від народу. Тобто, з одного боку, ми використовуємо державу для захисту життя та власності від натовпу, а з іншого боку, використовуємо поділ влади, верховенство права та (обмежене) представництво для захисту особи від держави [7].

Як зазначав Вільгельм Репке, демократія може призвести до найгірших форм деспотизму та нетерпимості, якщо їй не встановлено межі іншими принципами та інституціями, і саме це обмеження в усіх його аспектах ми маємо називати ліберальним змістом політичної структури [8]. У цьому контексті цікаво зрозуміти, обмеженням «кого» є войовнича демократія. Відповідаючи на це питання, ми також зможемо побачити відмінність підходів до сприйняття цієї концепції у середині XX ст. та в окремих сьогоденних наукових працях.

Критики войовничої демократії наголошують, що її механізми втілюються елітою та спрямовані проти народу, накладаючи певні обмеження на окремі політичні й громадянські права. Загальна думка, яка була домінантною у період після Другої світової війни, полягала в тому, що саме досвід

фашизму є наслідком неконтрольованої народної більшості, і тому потрібно було приборкати демократію, створивши «дисципліновану демократію» [9].

Водночас, якщо взяти приклад Муссоліні як політичної фігури, то можна зауважити, що роль еліт є значно вагомішою за вплив демосу на перемогу на виборах. Прихід до влади, коли Муссоліні врешті-решт призначили прем'єр-міністром, стався після серії угод із центральними акторами в економічному та політичному істеблішменті, а не в результаті виборів, або ж, як пропагувала фашистська міфологія, «походу на Рим» [10]. Як стверджують Левицький і Зіблатт, це звичний хід історії, коли політичні еліти допомагали фашистам та напівавторитарним гравцям приходити до влади – вони вважали, що можуть контролювати таких політичних гравців, одночасно досягаючи короткострокових успіхів на виборах [11].

Отже, загроза демократії та причини виникнення канонічного прикладу фашистського тріумфу не можуть зводитися до «надлишку народної влади». Сьогоденні теоретики говорять також про необхідність створення інституцій, зокрема, щоб дисциплінувати економічну та політичну еліту. Такий підхід відходить від ризиків зосередження войовничих механізмів у руках еліт, адже механізми мають бути спрямовані саме на приборкання цих еліт [12].

У своїх напрацюваннях, зважаючи на історію «лібералізму» та його природу боротьби, заходи войовничої демократії називають механізмами «ліберального підходу». На противагу цьому виокремлюють й інші підходи до застосування антидемократичних засобів, які б, своєю чергою, були вже спрямовані проти еліт та становили інструментарій народної влади.

Прикладом є запропоновані Джоном Маккорміком «асамблеї трибуналу», ідею якої можна описати як народну наглядову раду за державними органами, що формується жеребкуванням строком на один рік та має певний майновий ценз, коли заможні (найбільші 10 % за розподілом багатства) та впливові (нинішні або колишні посадовці) особи будуть обмежені в участі (народний республіканізм) [13].

Крім цього, заходом войовничої демократії, який спрямований проти еліт, є можливість виборців відкликати обраних посадових осіб до закінчення терміну їх повноважень (соціалістичний підхід) [14].

Обидва підходи вбачають інструмент протидії домінуванню еліт та політичній нерівності в інституціоналізації колективної влади. Водночас, навіть попри потенційне нормативне закріплення як офіційних народних органів та процедур, відповідні інструменти залишаються войовничими, хоча їхня войовничість і спрямована проти влади та окремих еліт. Як приклад імпле-

ментації народного республіканізму наводиться вето на законодавство, або ж імпічмент суддям, що впливає на незалежність посадовців та заперечення окремих демократичних принципів [15]. Так само й імперативний мандат: 1) питання постає у тому, хто саме відкликатиме обранця, і чи можливі зловживання на цьому етапі; 2) встановлення додаткового тиску, що може спонукати до прийняття не необхідних, а популярних рішень.

У цьому контексті, попри відмінність аналізованих підходів, не можна стверджувати, що вони є повноцінною альтернативою концепції войовничої демократії. Так, народний республіканізм та соціалістичний підхід пропонують дещо інші інструменти, які мають інший характер впливу, проте все ж таки не виключають застосування вже звичного «ліберального підходу», яким послуговується механізм войовничої демократії. Науковці погоджуються, що в окремих випадках, наприклад за обставин «обрання диктатора», «популярні підходи» не можуть давати короткострокових результатів, а отже, є менш ефективними «тут і зараз» (що важливо для швидкого або превентивного реагування) ніж «ліберальний підхід» [15]. Це можна сприймати як різновиди неовойовничої демократії, що, попри спільну мету та фактор обмеження прав, мають відмінний вплив та спрямовані проти політичних та економічних еліт у своїй войовничості. Це спроба встановити баланс між неінституціоналізованою «революцією» (змін знизу) та бюрократизованою спробою запобігти появі тиранічного уряду, як це передбачається класичними войовничими демократичними підходами.

Войовничість у нетолерантних та толерантних заходах

Доцільно звернутися до іншої типології, запропонованої Ангелою Борн та розвинутою в дослідженнях Фокса і Нольте. Вони розглядають так звані «ініціативи, що протидіють популістським партіям», адже, на відміну від фашистських рухів, які відкрито протиставляли себе ліберальній демократії, демократична орієнтація популізму набагато неоднозначніша [16].

Підхід вирізняється тим, що дає відповіді на два питання, а отже, встановлює два головні критерії: 1) тип політичного актора, який ініціює опір популістам (держава, партії, громадянське суспільство); 2) способи, за якими відбувається взаємодія (толерантні та нетолерантні) [17].

Наразі нас цікавить саме розподіл на «толерантні» та «нетолерантні». Тут ми розуміємо, що типологія спирається на попередні дослідження щодо войовничої демократії та демократичного захисту, але дещо відходить від них, дозволяючи класифікацію значно ширшого спектра ініціатив – саме тому ми можемо також говорити про альтернативи.

Войовнича демократія, безумовно, має «винятковий» характер, а тому є яскравим представником нетолерантних ініціатив, що протидіють популістським партіям. На противагу цьому можливе також застосування ініціатив, що втілюватимуть у собі не «винятковість», а «звичайність», тобто будуть механізмами «звичайної політики» для демократичного суспільства: застосування «звичайного права», кримінального й цивільного кодексів у судах; використання парламентських і адміністративних процедур; інформаційні кампанії та громадянська освіта; конкуренція між політичними партіями за «владу», «політику» та «голоси»; а також протест, суперечка, переконання й компроміс у публічній сфері.

Важливо наголосити, що відмінність між толерантними та нетолерантними режимами взаємодії у цьому випадку ґрунтується на практиці, а не на нормативній теорії того, що становить толерантну або нетолерантну форму опору популістським партіям. Окремі різновиди толерантної боротьби із популістськими партіями взагалі можуть бути нормативно не закріплені та виявлятися лише на практиці (поведінкове явище). Прикладом такої протидії з боку інших партій може бути «остракізм», як акт навмисного виключення когось із соціальної групи чи діяльності: 1) електоральний остракізм – виключення можливості електоральних альянсів; 2) урядовий остракізм – виключення партій з урядових коаліцій: 3) парламентський остракізм – відмова підтримувати законодавчі ініціативи популістських партій; 4) публічний остракізм – навмисне виключення популістських партій із публічних заходів [17].

Також у контексті «толерантності» та «нетолерантності» можна говорити про саму політику держави, якщо навіть войовничі інструменти закріплені на законодавчому рівні, коли держава має засоби войовничого впливу, але не використовує їх.

Войовничість демократії як відповідь антисистемності

Проте, крім цих різновидів, також можна згадати поділ, який робить фокус на тому, чи заборони санкціонують «антисистемну ідеологію», «антисистемну поведінку», що іноді можуть бути доволі розмитими поняттями. Окремі дії, які можна вважати «символічними», можуть нести чітке ідеологічне послання або ж висловлювання певної ідеї може спонукати людей до вчинення антисистемних дій. Також варто зазначити, що в цьому випадку, вживаючи термін «антисистемний», мається на увазі не «непослідовний», а такий, що протиставляє себе встановленому демократичному ладу. Отже, питання цього розмежування полягає в тому, що саме провокує державу до застосування войовничих заходів: ідеологія партії або ж конкретні дії партії [17].

Деякі вчені, зокрема Мадде, розрізняють «американську» та «німецьку» модель реагування на антисистемність (екстремізм): 1) американська модель толерує «усі ідеї» на демократичному «ринку ідей», незалежно від демократичності цих ідей, але не передбачає прийняття «усіх дій», особливо, якщо ці дії мають насильницький характер; 2) німецька модель також бере до уваги й ідеї, а тому карає антисистемні рухи як за дії, так і за ідеї, які несумісні з демократичним ладом держави [18]. Доречно навести приклади, описані Ісахаровим, зокрема досвід Іспанії, яка орієнтується на дію (заборона партій, які є прикриттям для терористичних об'єднань), і як контраст цієї моделі – Туреччину (вимога щодо світськості демократії) та Ізраїль (виключення партій, які заперечують демократичний і єврейський характер держави), які засуджують сам зміст поглядів [19].

Жорстка та м'яка войовнича демократія

Актуальним питанням, яке активно досліджується науковцями, є вплив на рішення про застосування войовничої демократії, зокрема на рішення про заборону партії. Питання тісно пов'язане з парадоксом войовничої демократії. Важливим елементом, як зараз стверджують науковці, є ступінь демократичної консолідації, або ж фактор наявності в країні «нової демократії» чи «перехідної демократії». Якщо говорити про сформований демократичний режим, який можна назвати «стабільною демократією», тобто такою, де високі показники «якості демократії», її послідовності, і в яких демократія сприймається як «єдина гра в місті» – ризики та приводи до використання концепції войовничої демократії є вкрай низькими. На противагу цьому, коли держава перебуває у перехідному періоді від авторитарного до демократичного режиму, можуть виникати ситуації, коли заборона партії є вкрай привабливою, і вжиття заходів войовничої демократії стають більш виправданими [20, с. 221–247].

Продовжуючи цю думку, багато дослідників кажуть, що країни з історичним досвідом авторитаризму (нацизм, фашизм, комунізм) або військової диктатури з більшою ймовірністю вдадуться до войовничих заходів, зокрема до заборони партій [21]. Але всупереч очікуванням, дослідження Борн та Бертоа свідчать, що країни з історичним досвідом авторитаризму (за винятком періодів короткочасної окупації) вдаються до заборони партій не частіше, ніж держави без такого досвіду [20, с. 227–229].

Якщо ж говорити про типологію обмежень у рамках «жорстких» та «м'яких» заходів, які можуть накладатися на партію, то Самуель Ісахаров виокремлює кілька видів таких заходів, виходячи з досвіду різних країн: 1) заборона на участь у виборчій арені, яка закінчується примусовим розпуском (Ізраїль);

2) заборона на створення антидемократичних партій (Німеччина); 3) конкретні обмеження щодо змісту поглядів, які можуть підтримувати партії (Туреччина); 4) заборони для партій, які вважаються організаціями, що прикривають насильницькі або терористичні групи (Іспанія – після 2002 р.) [19, с. 1421–1451; 22].

Жорсткий підхід полягає у «забороні» партій. Тут можна також побачити зміну сприйняття реалізації громадянами своїх прав. Як зазначає Ян Вернер Мюллер, використовуючи концентраційну модель та «жорсткий» підхід, держава починає розглядати партії не як свободу вираження поглядів, а як вимірювальні пристрої, що лише вказують на актуальні проблеми в державі. Нормативно більш шкідливо заборонити велику партію, аніж заборонити маргінальну партію, проте це стає «логічно», виходячи з того, що партії розцінюються не як «спосіб громадян виражати цінності», а як «зонд для кращого розуміння суспільства» [1].

Цікавою є ремарка про те, що іноді уряду не вигідно забороняти невеликі партії, адже вони можуть «розбавляти» голоси інших партій та не дати консолідувати народ довкола декількох великих гравців, натомість розпорошуючись між маргінальними гравцями, що веде до іноді монополістичного або ж дуалістичного політичного протистояння.

М'який підхід полягає в тому, що партії не забороняються, а продовжують своє існування, проте зазнають обмежень у їх можливості для участі в політичному житті країни. Прикладами є підхід Ізраїлю, який дозволяє партії існувати, але не дозволяє їй зареєструватися на виборах до Кнесету, оскільки партія заперечує єврейський і демократичний характер держави (та/або підбурює до расизму); та партійні закони Індії, згідно з якими певні види виступів, що апелюють до релігії та етнічної приналежності, заборонені під час виборчих кампаній, але не в цілому. Заходи часткового виключення є більш передбачуваними, а тому більшою мірою відповідають стандартам верховенства права, порівняно із жорстким підходом [1; 19].

Войовнича демократія та її парадигмальні виправдання

Пітер Нізен, згадуючи судову легітимацію Федерального конституційного суду Німеччини урядових ініціатив щодо заборони партій, визначає три парадигмальні виправдання заборони партій: антиекстремістський підхід; підхід негативного республіканізму; та підхід громадянського суспільства.

Розглянемо ці різновиди докладніше:

1) антиекстремізм стосується будь-якого порушника основних конституційних цінностей;

2) негативний республіканізм обмежується політичними наступниками певних авторитарних політичних організацій та ідеологій;
3) громадянське суспільство спрямоване на захист вразливих груп населення та заборону мови ненависті, або ж обмеження расистського виразу [23; 24].

Особливий порівняльний інтерес становлять саме «антиекстремізм» та «негативний республіканізм», адже вимагають кардинально різних підходів до впровадження войовничої демократії у правовій системі країни. Відмінність передусім полягатиме в «нейтральності» або ж «цілеспрямованості» приписів. Антиекстремістські норми, як правило, створені як нейтральні, тобто для захисту конкретних конституційних цінностей або інститутів, а не для заборони конкретної ідеології. На противагу цьому, парадигма негативного республіканізму вимагає контексту. Джованні Капоччіа визначає це як спорідненості між поточним політичним актором і політичною організацією-попередницею, пов'язаною з авторитарним минулим країни чи іншими дискредитованими епізодами в історії країни. Формальні правила в такій моделі часто є цілеспрямованими, тобто вони прямо згадують ідеологію (наприклад, фашизм), яка породжує юридичні обмеження на волевиявлення та участь [5, с. 56].

Левеншталь, наприклад, зазначав у своїх роботах, що явне ідеологічне націлювання при розробці заходів войовничої демократії є порушенням принципу верховенства права. Проте практика такого «негативного республіканізму» була поширена вже після закінчення Другої світової війни, а після розпаду Радянського Союзу така парадигма набула нової актуальності [25, с. 646].

Водночас вже на цьому етапі розвитку розуміння неовойовничої демократії можемо знайти певні відмінності з первинним баченням Карла Левеншталя. Наприклад, Пітер Нізен стверджує, що слід заборонити лише експерименти, катастрофічні наслідки яких вже повністю відомі з минулого. Тільки «негативний республіканізм» є легітимним, тобто обмеження прав можуть бути мотивовані лише політично негативним минулим досвідом, таким як фашизм, і можуть бути найбільш ймовірно застосовані до колишніх правлячих партій у недемократичному режимі [23].

Навпаки, загальний антиекстремізм є нелегітимним, оскільки він обмежує можливості для громадян залучати нові ідеї та форми поведінки. Якщо демократичний народ є «сувереном, який навчається», як стверджував Франкенберг, то войовнича демократія, яка не знаходить чіткого виправдання в минулих порушеннях прав, позбавляє суверена можливостей для навчання [26].

Водночас Ян Вернер Мюллер критикує негативний республіканізм, адже існує ймовірність того, що деякі політичні явища спеціально «підганятимуть» під неонацизм, або ж іншу доведену небезпеку, та будуть відносно легко забороняти. Такий підхід можна зрозуміти й навіть схвалити як імовірну відповідь на винятково проблематичне політичне минуле, але їх не можна узагальнити як нормативні моделі войовничої демократії [1]. Він пропонує у своїх роботах дещо інше розмежування задля побудови більш комплексного сприйняття войовничої демократії (яке водночас тісно перетинається з запропонованим вище розмежуванням).

Перший різновид втілює в собі американський підхід до обмеження прав, коли лише неминучі та беззаконні дії можуть виправдати обмеження прав. Водночас, як додає Бреттшнайдер, держава все ще може рішуче протидіяти повідомленням (висловлюванням), які передають антидемократичні актори та які можуть призвести до негативних наслідків. Тут можна згадати практику американських судів і так званий «Тест Бранденбурга», який використовується в США і зараз [27].

Другий підхід спрямований саме проти конкретних ідей, які можуть оголошуватися поза законом. Це може бути в тому числі й пропаганда знищення демократії зсередини ненасильницькими засобами. Проте тут ми говоримо не тільки про заборону ідеологій, які довели свою небезпечність. Найбільша складність полягає в тому, щоб побачити, чи справді існує сфера проблемної політичної мови, яка ще не охоплена кримінальним законодавством [1].

Третій підхід – який може викликати ще більше дискусій, ніж сама концепція войовничої демократії, – передбачає позбавлення громадян своїх політичних прав назавжди. Мюллером наводяться окремі випадки такого застосування у світовій історії (наприклад, у демократичних Афінах існував інститут оголошення громадянина atimos (без честі), що призвело до втрати основних прав) [1], проте найвдалішим прикладом можна вважати те, що можливість позбавлення таких прав закладена у чинному Основному законі ФРН. Стаття 18 передбачає, що «кожен, хто використовує... основоположні права... для боротьби проти основ вільного демократичного ладу, втрачає ці основоположні права». Рішення про втрату та її обсяг ухвалює Федеральний конституційний суд.

Утім Мюллер критикує останній різновид, адже заборона партії лише позбавляє особу тимчасової можливості реалізації її окремих прав, що не позбавляє її можливості реалізації інших прав. Якщо права, які мають центральне значення для участі в політичному житті, повністю позбавляються, за визначенням, можливості просування інтересів суттєво обмежуються [28, с. 41].

Як стверджує Кіршнер, будь-який правдоподібний опис войовничої демократії має бути самообмеженим, а не спрямованим на очищену популяцію повністю відданих демократів [28, с. 41].

Зважаючи на ці твердження, варто встановити, які критерії застосування войовничої демократії існують і які заходи войовничої демократії мають бути в оновленому баченні неовойовничої демократії.

Легітимація обмежень войовничої демократії

Теунс у своїх роботах пише про два критерії, які є визначними, дотримуючись яких, можна говорити про обґрунтованість, а головне – допустимість, застосування войовничої демократії. По-перше, загрози, що постають перед демократичним режимом, повинні мати екзистенційний характер, тобто загрожувати самому існуванню демократії на певній території (умова екзистенційної загрози). По-друге, войовничі дії мають бути необхідними для стримування відповідної загрози (умова необхідності) [29].

Відповідні умови загалом узгоджуються із сучасними теоріями войовничої демократії (неовойовничої демократії), що розглядаються Кіршнером та Рейпкемою. Іноді в їхніх працях ці принципи не застосовуються напряму, утім простежуються в тлумаченнях та роз'ясненнях окремих приписів.

Наприклад, Кіршнер не виокремлює «умову екзистенційної загрози», проте говорить про «обмеженість втручання» – умова, за якої заходи войовничої демократії розглядаються більш вузько і втручання допускається винятково задля попередження порушення основоположних прав. Така сама ситуація і з другою умовою, адже Кіршнер не говорить прямо про «необхідність», але зазначає, що якщо суспільство обмежує участь, але за усіх обставин можливе застосування більш демократичних засобів – такі дії можна вважати контрпродуктивними і такими, що завдають непотрібної шкоди політичним інституціям [28].

Так само і з теорією, що викладена у працях Рейпкеми. Ключовим тут є твердження, що демократія – це система, яка має унікальну характеристику «самокорекції». Саме тоді, коли наявна загроза можливості кожному рішенню бути переглянутим, войовнича демократія має право бути застосована, адже за відсутності характеристики самокорекції демократія перестає бути демократією (фактично йдеться про екзистенційну загрозу) [28].

Отже, сучасна конституційна теорія вже накладає суворі обмеження на застосування войовничої демократії. Але крім згадки про такі більш глобальні умови, варто також згадати детальніші класифікації використання войовничої демократії. Такі критерії вже будуть визначати не парадигмальні,

а більш практичні аспекти застосування войовничої демократії. Важливим аспектом також постає питання можливості однакової легітимації застосування войовничої демократії.

Якщо войовнича демократія повинна враховувати нагальну ситуацію в країні й вона не може бути однаково застосовна у різних країнах, – це не применшує значущість такого запобіжного механізму. Терпиме ставлення до «нерозумних» висловлювань та відповідної організованої діяльності матиме шкідливі наслідки для суспільства [23].

Окремо слід визначити передумови, або ж «виправдання та легітимізації» розпуску партій. Ненсі Розенблюм використовує кілька обґрунтувань, спільних для різноманітних демократичних систем: 1) застосування насильства; 2) розпалювання ненависті; 3) факт, що партія контролюється іноземною державою; 4) екзистенційні загрози національній ідентичності [30, с. 412–415].

Ян Вернер Мюллер також розглядає критерії, що можуть бути застосовними задля потенційної легітимації обмежень вираження поглядів та асоціацій: 1) політична програма постійного позбавлення прав частини народу; 2) прихильність ідеологіям, що пов'язані з геноцидом або етнічними чистками; 3) відмова від політичного та партійного плюралізму. Теоретик стверджує, що хоча вони й можуть застосовуватися у різних політичних умовах, все ж задля їх впровадження потрібен національний та історичний контекст. Схожу думку щодо екстремістських рухів наводить Розенблюм: таке поняття, як «екстремізм», є достатньо специфічним та зазвичай визначається відповідно до параметрів, які глибоко вкорінені в політичній історії та правовій культурі конкретної країни [30; 31]. Як стверджує Мюллер, значну частину міжнаціональних відмінностей у правилах та інститутах войовничої демократії можна віднести до різних уроків, отриманих із національних історій авторитаризму [31, с. 1254].

Складно узагальнити нормативну підставу для обмеження тих або інших прав. Про це також зазначав Куонг, який, подібно до Ролза, вбачав головну загрозу демократії в «нерозумних громадянах». За Коунгом, нерозумними членами державного устрою є ті, хто заперечує одне або кілька з таких положень: що громадяни вільні та рівні, що вони повинні брати участь у справедливих формах соціального співробітництва та що плюралізм несумісних, але розумних світоглядів – це те, що всі члени держави просто повинні терпіти. Куонгом також визначаються обставини, за яких права можуть бути обмежені: захист «нормативної стабільності» суспільства в цілому. Такий імператив захисту – або, мовою Ролза, «стримування» – також виправдовує певні обмеження прав [32, с. 64].

Проте, знову ж таки, потенційні загрози нормативної стабільності явно залежать від умов, які панують у конкретній державі, від умов її політичного та морального договору в суспільстві. Тобто потрібні контекст конкретної країни та емпірична оцінка досвіду, що загрожує нормативній стабільності.

Основна мета войовничої демократії – це запобігання тим негативним, а іноді навіть незворотним, результатам зловживання громадянами своїми правами. Щоразу, коли законодавець формулює норму, він повинен не тільки уявляти її «ідеальне втілення» суб'єктами, що мають сумління та знаходяться на тих самих моральних координатах, він повинен передбачати найбільш небезпечне зловживання противником демократичного порядку. Зловживання правами є небезпечно відкритою категорією, і, принаймні на думку деяких політичних теоретиків, права, які не допускають можливості чинити неправильно, взагалі не є правами [33].

Проте, якими правами все ж таки можна «зловживати», і держава, у сьогоденному розумінні войовничої демократії, може це допускати. Ян Вернер Мюллер розглядає концепцію войовничої демократії через модель «концентричного стримування», запропоновану Румменсом та іншими політичними теоретиками [31].

Модель можна уявити у вигляді кола, де в самому центрі зосереджена влада, яка набувається найбільшими партіями країни, а на радіусі перебуває індивід (людина), яка має свій певний обсяг прав та обов'язків.

Уряд не повинен ставитися до громадян, як до «дітей», або ж як до осіб, до голосу яких не варто дослухатися. На думку науковця, войовнича демократія не повинна зачіпати права окремих громадян, тобто «людини». Людина має право висловлювати свою думку, за винятком тих обставин, коли це вважається кримінально караним діянням. Така стратегія повинна сприяти відстеженню занепокоєння громадян та унеможливленню ігнорування соціальних проблем (залишення їх непоміченими).

Водночас згідно із запропонованим підходом, якщо «нерозумні громадяни» починають акумулювати свої сили у зібраннях, політичних рухах, а потім вже й у сформованих партіях, які здобувають все більше народної підтримки та вже готові взяти владу над країною у свої руки, – із більшою ймовірністю до них можуть застосовуватися заходи войовничої демократії.

Можна дійти опосередкованого висновку про те, що свобода слова превалює над свободою зібрань. Така модель упровадження концепції войовничої демократії передбачає більше місця для антидемократичних виступів (ніж

це зазвичай відбувається в європейських країнах), проте все ще вдається до запобіжних заходів (раніше ніж це випливає із практики ЄСПЛ – лише за умов неминучого знищення демократії).

Висновки

Якими б не були причини, войовнича демократія становить фундаментальний виклик традиційним уявленням про конституційну демократію саме в той момент, коли сама Європа, здається, розвивається у власний конституційний порядок [34].

Войовнича демократія – це форма конституційної демократії, яка має повноваження захищати громадянські та політичні свободи шляхом превентивного обмеження їх здійснення [35].

Концепція породжує демократичні дилеми, що супроводжують доволі неоднозначну практику застосування та доктринального сприйняття механізмів войовничої демократії. Традиційну концепцію, яка була запропонована Карлом Левенштальем, було переосмислено. У світлі сучасних подій сформовано новітнє бачення, що можна об'єднати під одним терміном «неовойовнича демократія» [20].

Спектр поглядів стосовно потенційних форм, які може приймати войовнича демократія, є достатньо широким та виходить за встановлені у XX ст. рамки. Насамперед знаходить вияв оновлене бачення соціальних прошарків, до яких можуть бути вжиті заходи войовничої демократії. Надалі думка сучасних науковців охоплює питання на кшталт політичного актора, який може бути джерелом відповідних антиліберальних заходів. Виокремлюється питання «нетолерантної» та «толерантної» войовничої демократії, її «жорсткого» та «м'якого»підходу, а також можливості застосування войовничої демократії громадянським суспільством.

Войовнича демократія вже вийшла за межі заборони партій тоталітарних ідеологій. Вона утвердилася як ключове поняття в напрацюваннях щодо протидії авторитаризму, екстремізму, правовому плюралізму, релігійному екстремізму, навіть набуває нових форм на міжнародній арені, маючи закріплення окремих механізмів на рівні ЄС [20].

І все ж кожен науковець підтверджує той факт, що войовнича демократія не є універсальним інструментом та матиме унікальний досвід її застосування в межах окремої країни. Зважаючи на цю обставину, використання войовничої демократії в Україні має бути поміркованим та враховувати усі чинники впливу: політичні, правові, історичні й навіть культурні.

References

[1] Müller, J.W. (2016). Protecting Self-Government from the People? New Normative Perspectives on Militant Democracy. *Annual Review of Political Science*, *19*, 249-265. https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-043014-124054.

[2] Bourne, A.K., & Rijpkema, B. (2022). Militant Democracy, Populism, Illiberalism: New Challengers and New Challenges. *European Constitutional Law Review*, *18*(3), 375-384. https://doi.org/10.1017/S1574019622000281.

[3] Capoccia, G. (2013). Militant Democracy: The Institutional Bases of Democratic Self-Preservation. *Annual Review of Law and Social Science*, *9*(1), 207-226. https://doi.org/10.1146/annurev-lawsocsci-102612-134020.

[4] Malkopoulou, A., & Norman, L. (2018). Three Models of Democratic Self-Defence: Militant Democracy and Its Alternatives. *Political Studies*, *66*(2), 442-458. https://doi.org/10.1177/0032321717723504.

[5] Fox, G.H., & Nolte, G. (1995). Intolerant Democracies. *Harvard International Law Journal*, *36*(1), 1-70. https://doi.org/10.1017/CBO9780511522307.013.

[6] Stahl, R.M., & Popp-Madsen, B.A. (2022). Defending Democracy: Militant and Popular Models of Democratic Self-defense. *Constellations*, *29*(3), 310-328. https://doi.org/10.1111/1467-8675.12639.

[7] Held, D. (2006). *Models of Democracy*. Cambridge: Polity Press.

[8] Röpke, W. (1950 [1942]). *The Social Crisis of Our Time*. Chicago: University of Chicago Press.

[9] Müller, J.W. (2011). *Contesting Democracy: Political Ideas in Twentieth-Century Europe*. New Haven: Yale University Press. https://doi.org/10.1017/S1468109919000185.

[10] Lyttelton, A. (2004). *The Seizure of Power: Fascism in Italy, 1919–1929*. London; New York: Routledge.

[11] Levitsky, S., & Ziblatt, D. (2018). *How Democracies Die: What History Reveals About Our Future*. London: Viking.

[12] Stahl, R.M., & Popp-Madsen, B.A. (2022). Defending Democracy: Militant and Popular Models of Democratic Self-defense. *Constellations*, *29*(3), 310-328. https://doi.org/10.1111/1467-8675.12639.

[13] McCormick, J.P. (2011). *Machiavellian Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.

[14] Muldoon, J. (2018). *Council Democracy: Towards a Democratic Socialist Politics*. London; New York: Routledge.

[15] Stahl, R.M., & Popp-Madsen, B.A. (2022). Defending Democracy: Militant and Popular Models of Democratic Self-defense. *Constellations*, *29*(3), 310-328. https://doi.org/10.1111/1467-8675.12639.

[16] Fox, G.H., & Nolte, G. (2000). Intolerant Democracies. In: Fox G.H., Roth B.R. (Eds.) *Democratic Governance and International Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 389-435. https://doi.org/10.1017/CBO9780511522307.013.

[17] Bourne, A.K., & Rijpkema, B. (2022). Militant Democracy, Populism, Illiberalism: New Challengers and New Challenges. *European Constitutional Law Review*, *18*(3), 375-384. https://doi.org/10.1017/S1574019622000281.

[18] Mudde, C. (2004). Defending Democracy and the Extreme Right. In: Eatwell R., Mudde C. (Eds.) *Western Democracies and the Extreme Right Challenge*. London: Routledge, 193-212.

[19] Issacharoff, S. (2007). Fragile Democracies. *Harvard Law Review*, *120*, 1407-1467.
[20] Bourne, A.K., & Casal Bértoa, F. (2017). Mapping "Militant Democracy": Variation in Party Ban Practices in European Democracies (1945-2015). *European Constitutional Law Review*, *13*(2), 221-247. https://doi.org/10.1017/S1574019617000098.
[21] Baches, U. (2006). Limits of Political Freedom in Democratic Constitutional States: a Comparative Study on Germany, France and the USA. *Totalitarismus und Demokratie*, *3*(2), 265-282. Retrieved from https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-310619
[22] Yuksel, E. (1999). Cannibal Democracies, Theocratic Secularism: The Turkish Version. *Cardozo Journal of International and Comparative Law*, *7*, 423-467.
[23] Niesen, P. (2003). Anti-Extremism, Negative Republicanism, Civic Society: Three Paradigms for Banning Political Parties. *German Law Journal*, *3*(7), 1-46. https://doi.org/10.1017/S2071832200015157.
[24] Capoccia, G. (2005). *Defending Democracy: Reactions to Extremism in Interwar Europe*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
[25] Loewenstein, K. (1937). Militant Democracy and Fundamental Rights, II. *American Political Science Review*, *31*(4), 638-658. https://doi.org/10.2307/1948103.
[26] Frankenberg, G. (2004). The Learning Sovereign. In: Sajy A. (Ed.) *Militant Democracy*. Utrecht: Eleven International Publishing, 113-132.
[27] Brettschneider, C. (2012). *When the State Speaks, What Should It Say? How Democracies Can Protect Expression and Promote Equality*. Princeton: Princeton University Press. https://doi.org/10.1086/671405
[28] Kirshner, A. (2014). *A Theory of Militant Democracy: The Ethics of Combatting Political Extremism*. New Haven: Yale University Press. https://doi.org/10.1086/682937.
[29] Theuns, T. (2024). Is the European Union a Militant Democracy? Democratic Backsliding and EU Disintegration. *Global Constitutionalism*, *13*(1), 104-125. https://doi.org/10.1017/S2045381723000060.
[30] Rosenblum, N. (2008). *On the Side of Angels: An Appreciation of Parties and Partisanship*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
[31] Müller, J.W. (2012). Militant Democracy. In: Rosenfeld M., Sajy A. (Eds.) *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*. Oxford: Oxford University Press, 1253-1269.
[32] Rawls, J. (1993). *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
[33] Waldron, J. (1993). A Right to Do Wrong. In: *Liberal Rights: Collected Papers 1981–1991*. New York: Cambridge University Press, 63-87.
[34] Pfersmann, O. (2004). Shaping Militant Democracy: Legal Limits to Democratic Stability. In Sajy A. (Ed.) *Militant Democracy*. Utrecht: Eleven International Publishing, 48-68.
[35] Macklem, P. (2012). Guarding the Perimeter: Militant Democracy and Religious Freedom in Europe. *Constellations*, *19*(4), 575-590. https://doi.org/10.1111/cons.12009.

Михайло Сергійович Яременко
аспірант кафедри конституційного права України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: mykhailoyaremenko@gmail.com
ORCID 0000-0001-5316-2554

Mykhailo S. Yaremenko
Ph.D. Student Department of Constitutional Law of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: mykhailoyaremenko@gmail.com
ORCID 0000-0001-5316-2554

Рекомендоване цитування: Яременко М. С. Сучасне доктринальне визначення войовничої демократії. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 172. С. 43–62. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.350521.

Suggested Citation: Yaremenko, M.S. (2026). The Modern Doctrinal Definition of Militant Democracy. *Problems of Legality, 172,* 43-62. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.350521.

Статтю подано / Submitted: 26.12.2025
Доопрацьовано / Revised: 29.01.2026
Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2026
Опубліковано / Published: 31.03.2026

УДК 347.454.3 (477)
DOI: 10.21564/2414-990X.172.347584

Межі діяльності Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності в механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності

Сергій Ярославович Вавженчук*
НДІ інтелектуальної власності НАПрН України,
Київський економічний університет ім. Вадима Гетьмана,
Київ, Україна
**e-mail: aadvokat@gmail.com*

Анотація
Статтю присвячено аналізу діяльності Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності (НОІВ) у механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності. Автор звертає увагу на те, що діяльність Апеляційної палати НОІВ реалізується на різних стадіях та субстадіях механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності. З позиції теоретико-методологічного підходу в роботі акцентовано на тому, що механізм охорони та захисту прав інтелектуальної власності охоплює складники, які структурують різні групи правовідносин, учасником яких є Апеляційна палата НОІВ. Мета статті полягає в аналізі діяльності Апеляційної палати НОІВ крізь призму складників механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності з урахуванням наукових здобутків і положень нормативно-правових актів. Щодо методології стаття побудована з урахуванням аналізу іноземної доктрини, національних поглядів та законодавства, що охоплюють вчення про механізм охорони та захисту прав інтелектуальної власності. Дослідження ґрунтується на таких загальних та спеціальних методах науково-правового пізнання: формально-логічний, узагальнення, лінгвістичного аналізу, порівняльно-правовий. Наведені методи дають можливість об'єктивно й повно окреслити основні особливості меж діяльності Апеляційної палати НОІВ у механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності. За результатами проведеного дослідження зроблено висновки, що в механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності функціонування Апеляційної палати НОІВ неможливо розглядати через диференціацію двох складників: превентивної охорони прав інтелектуальної власності та безпосереднього захисту прав інтелектуальної власності. Це зумовлено наявністю стадій механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності, в межах яких відбувається реалізація охорони та захисту прав інтелектуальної власності в динаміці. Наведене вказує на перспективність подальшого дослідження цієї теми.

© Вавженчук С. Я., 2026

Ключові слова: захист прав; інтелектуальна власність; механізм захисту прав; цивільні правовідносини; майнові права; патент; порядок захисту прав.

The Limits of the Activities of the Appeals Chamber of the National Intellectual Property Authority's in the Mechanism of Protection and Enforcement of Intellectual Property Rights

Serhii Y. Vavzhenchuk*
Research Institute of Intellectual Property
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv Economic University named after Vadym Hetman,
Kyiv, Ukraine
**e-mail: aadvokat@gmail.com*

Abstract
The relevance of the study lies in the fact that the article focuses on the analysis of the Appeals Chamber of the National Intellectual Property Authority's (NIPA) activities within the mechanism of protecting and enforcing intellectual property rights. The author draws attention to the fact that the activities of the Appeals Chamber of the NIPA are carried out at various stages and sub-stages of the mechanism for protecting and enforcing intellectual property rights. In the work, taking into account the theoretical and methodological components, attention is drawn to the fact that the mechanism for the protection and enforcement of intellectual property rights has its own components that define different groups of legal relations in which the Appeals Chamber of the NIPA participates. The purpose of the article is to outline the activities of the Appeals Chamber of the NIPA through the prism of the components of the mechanism for the protection and enforcement of intellectual property rights, taking into account scientific achievements and regulatory acts. In terms of methodology, the article is based on an analysis of foreign doctrine, national views, and legislation covering the doctrine of the mechanism for the protection and enforcement of intellectual property rights. The research is based on the following general and specific methods of scientific and legal cognition: formal-logical, generalisation, linguistic analysis, and comparative law. The methods presented make it possible to objectively and comprehensively outline the main features of the activities of the Appeals Chamber of the NIPA in the mechanism for protecting and defending intellectual property rights. Based on the results of the study, it was concluded that in the mechanism for protecting and defending intellectual property rights, the functioning of the Appeals Chamber of the NIPA cannot be considered in terms of the differentiation of two components: the component of preventive protection of intellectual property rights and the component of defence of intellectual property rights. This is due to the existence of stages in the mechanism for protecting and defending intellectual property rights, within which the

protection and defence of intellectual property rights are implemented dynamically. This indicates the promise of further research on this topic.

Keywords: protection of rights; intellectual property; mechanism for protecting rights; civil legal relations; property rights; patent; procedure for protecting rights.

Вступ

Важко заперечити тезу про те, що Апеляційна палата Національного органу інтелектуальної власності (далі – НОІВ) покликана здійснювати охорону та захист прав інтелектуальної власності, що можливе лише в механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності. Широка палітра нормативно-правових актів у сфері інтелектуальної власності, що регламентує діяльність Апеляційної палати НОІВ, дублювання їх норм створюють підвалини для різного розуміння меж функціонування Апеляційної палати НОІВ у механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності та різночитання означених норм. Ускладнюється окреслена правова проблема й тим, що діяльність Апеляційної палати НОІВ реалізується на різних стадіях та субстадіях механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності. Водночас потрібно враховувати, що механізм охорони та захисту прав інтелектуальної власності має власні складники, що окреслюють різні групи правовідносин, учасником яких є Апеляційна палата НОІВ. Також ускладнення розуміння механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності здійснюється за рахунок його перетину з конституційно-правовим механізмом забезпечення прав і свобод людини. Зокрема, О. В. Марцеляк конституційно-правовий механізм забезпечення основних прав і свобод громадян України розкриває як закріплену в Конституції (конституційних законах) і взяту в єдності систему основних прав і свобод громадян України, їх гарантій, органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інших інститутів держави і суспільства, діяльність яких спрямована на правомірну реалізацію прав та свобод громадян України, а в необхідних випадках – на їх охорону й захист [1, с. 7].

Таким чином автор, серед іншого, до конституційно-правового механізму забезпечення основних прав і свобод громадян України відносить діяльність органів, спрямованих на охорону та захист прав і свобод громадян. Як наслідок, постає проблема співвідношення конституційно-правового механізму забезпечення основних прав і свобод громадян України, що формується на нормах статей 42, 54, 55 Конституції України [2], та механізму охорони й захисту прав інтелектуальної власності, що формується з урахуванням спеціального законодавства. Важливо розуміти, як складники цих механізмів та їх стадії, субстадії взаємодіють між собою у разі діяльності НОІВ та

Апеляційної палати НОІВ. Для належного правозастосування також має значення розуміння стадій механізму превентивної охорони прав інтелектуальної власності та стадій механізму захисту прав інтелектуальної власності й діяльність Апеляційної палати НОІВ на цих стадіях. Відсутність такого розуміння призводить до ризику вчинення помилки при кваліфікації кейсів за участю Апеляційної палати НОІВ.

Означена ситуація потребує окремої детальної уваги з боку академічної спільноти та практики, адже країна перебуває у бурхливому реформаційному процесі ІР-законодавства та стоїть на шляху удосконалення правового поля інтелектуальної власності в рекодифікаційний період цивільного законодавства. Саме в такому контексті є потреба здійснити науковий пошук.

Мета статті полягає в тому, щоб з огляду на наукові здобутки та нормативно-правові акти окреслити діяльність Апеляційної палати НОІВ крізь призму складників, стадій механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремим питанням механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності присвятили свої праці такі науковці, як: Р. Герцфельд , Н. Альберт, Ніколас С. Вонортас, Р. Манзіні, В. Лацаротті, С. Мюллер, Х. Конзак, Дж. Нельсон, Х. Сенхолт, Ц. Ци, Ч. Юу, Ю. Рен, С. Ван, М. Юй, Н. Глущенко, О. Дорошенко, Т. Дінг, Ю. Капіца, І. Коваль, О. Орлюк, А. Шабалін, О. Яворська, Й. Йанг, Л. Ян та ін. Аналізу діяльності, повноваженням Апеляційної палати НОІВ присвятили свої праці А. Кодинець, А. Омельченко, Л. Тарасенко, О. Тверезенко, К. Панасюк та ін. Водночас низка питань, що стосується складників, стадій механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності, потребують більш пильної уваги з погляду наукової розвідки.

Міжнародні дослідження

1998 р. Р. Маццолені, Р. Нельсон у статті «Переваги та витрати сильного патентного захисту: внесок у поточні дебати» дійшли висновку, що є підстави для занепокоєння тим, що нинішній рух до більш сильного патентного захисту може перешкоджати, а не стимулювати технологічний та економічний прогрес [3, с. 273–284]. Таке твердження є особливо цікавим з точки зору дослідження розглядуваного правового механізму. У 2006 р. Р. Герцфельд , Н. Альберт, Ніколас С. Вонортас у статті «Механізми захисту інтелектуальної власності в дослідницьких партнерствах» досліджували ефективність механізмів захисту інтелектуальної власності у формуванні

дослідницьких партнерств [4, с. 825–838]. У 2015 р. Р. Манзіні, В. Лацаротті у статті «Механізми захисту інтелектуальної власності при спільній розробці нових продуктів» досліджували окремі механізми захисту інтелектуальної власності, які можуть бути використані компаніями для захисту своїх критичних технологій та ноу-хау [5, с. 579–595].

Починаючи з 2023 р. зазначена тематика активно розробляється науковцями з Китаю. Так, Д. Лі, Д. Ху аналізують питання захисту прав цифрової власності та прав інтелектуальної власності в економічному розвитку Хайнанського вільного торгового порту, пропонуючи низку цифрових стратегій та спільних підходів для сприяння ефективному впровадженню прав власності та захисту прав інтелектуальної власності [6, с. 174–179]. Й. Йанг у 2023 р. досліджував побудову та функціонування системи стандартизації для захисту прав інтелектуальної власності [7, с. 1855–1859].

У 2024 р. Ц. Ци, Ч. Юу детально досліджували реформу моделей адміністративного захисту прав інтелектуальної власності у Китаї [8, с. 119–131]. Того ж року Я. Лі, І. Чжан, Ц. Ху, З. Ван у статті «Розуміння зв'язку між фінансуванням застави інтелектуальної власності та корпоративними інноваціями: систематичний аналіз з багатовимірними перспективами», серед іншого, звертали увагу на причинно-наслідкові зв'язки для подальшого вивчення посередницьких ефектів між зовнішнім наглядом та механізмом фінансування застави об'єктів інтелектуальної власності, корпоративними іноваціями [9, с. 700–719]. Отже, слід визнати, що увагу потрібно приділяти окремим складникам та елементам стадій механізму охорони й захисту прав інтелектуальної власності, на яких реалізуються процедурні порядки охорони й захисту прав інтелектуальної власності у період цифровізації економіки.

У 2024 р. С. Мюллер, Х. Конзак, Дж. Нельсон, Х. Сенхолт звернули увагу на регуляторний та сервісний потенціал уряду в процесі цифровізації [10]. Їхня робота наштовхує на думку, що відповідний регуляторний потенціал уряду та державних організацій цікавий із погляду дослідження функціонування механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності, де відображені адміністративні процедури охорони та захисту означених прав. У 2025 р. у наукових колах почали активно досліджувати один із складників механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності – механізм захисту прав інтелектуальної власності. З'явилися дослідження цього механізму в контексті цифрового управління та корпоративної цифрової трансформації. 2025 р. Т. Дінг та Л. Ян у статті «Захист інтелектуальної власності та корпоративна цифрова трансформація: емпіричний аналіз

з точки зору захисту інтелектуальної власності та цифрового управління» [11] на це звернули увагу. У цій статті досліджується вплив та механізми захисту інтелектуальної власності й цифрового управління на корпоративну цифрову трансформацію з використанням даних китайських компаній, що котируються на акції А з 2013 по 2022 р. [11]. Того ж року Ю. Рен, С. Ван, М. Юй аналізували поетапне впровадження пілотної програми адміністративного розгляду спорів про порушення патентних прав у місцевих органах влади Китаю. Авторами виявлено, що ця політика призводить до середнього збільшення інвестицій фірм у дослідження та розробки на 3,78 %, переважно завдяки посиленню патентного захисту та пом'якшенню фінансових обмежень [12].

Аналіз означених іноземних джерел у цьому сегменті свідчить про те, що зарубіжні науковці зосереджуються на національній особливості механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності, на національному адміністративному механізмі захисту прав інтелектуальної власності та не досліджують діяльність Апеляційної палати НОІВ в Україні в механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності.

Національні дослідження

Інші елементи механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності розглядала у 2025 р. І. Коваль. Вона дійшла висновку, що адміністративно-правова охорона прав промислової власності підлягає аналізу через концепцію «засобів» адміністративно-правового регулювання, а адміністративно-правовий захист прав промислової власності – через концепцію «діяльності» [13, с. 39–40]. Виходячи із наведених нею визначень цих термінів, зрозумілим є те, що вона адміністративно-правову охорону прав промислової власності та адміністративно-правовий захист прав промислової власності розглядає в різних правових площинах.

У цьому разі доцільно пригадати, що ще в 1994 р. також зазначалося про співвідношення термінів «охорона» та «захист». Зокрема, у праці «Власник і право власності» зазначалося, що захист є складником охорони: поняття «охорона» поряд із заходами економічного, політичного й ідеологічного характеру, що забезпечують нормальне регулювання суспільних відносин, включає в себе також попередження правопорушень, усунення причин, що їх породжують (регулятивні норми), і заходи з поновлення чи визнання прав у випадку їх порушення чи оспорювання, а саме – захист (охоронні норми) [14, с. 130–131]. Також у 2022 р. ми наголошували на розмежуванні таких понять, як «охорона» та «захист» цивільних прав, та зроблено висновок, що аналіз семантичного значення слів «охорона» та «захист», доктрини,

законодавства показує, що охорона цивільних права, а отже, й прав інтелектуальної власності – більш широке за своїм змістом поняття, яке включає в себе превентивну охорону, захист та цивільно-правову відповідальність [15, с. 458]. Адміністративно-правова охорона та захист прав інтелектуальної власності, що здійснюється Апеляційною палатою НОІВ у механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності, має різне значення з точки зору розуміння таких понять, як «захист» та «охорона». Таким чином, адміністративно-правову охорону та захист прав інтелектуальної власності, що здійснює Апеляційна палата НОІВ, потрібно розуміти у співвідношенні як рід та вид. Як наслідок, вона може функціонувати на рівні двох складників механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності: як на рівні механізму превентивної охорони прав інтелектуальної власності, так і на рівні механізму захисту прав інтелектуальної власності. Що, у свою чергу, впливає на розуміння того, на якій стадії якого складника механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності буде реалізовуватися відповідний спосіб, захід та засіб превентивної охорони або захисту прав інтелектуальної власності.

Ускладнюється розуміння функціонування Апеляційної палати НОІВ у механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності й тим, що у правовій науці існують різні погляди на поняття суб'єкта права інтелектуальної власності. Згідно з першим підходом, до таких суб'єктів не може входити Апеляційна палата НОІВ на підставі ст. 421 Цивільного кодексу України [16] (далі – ЦК України). Так, Н. Капітаненко у 2020 р. у статті «Адміністративно-правовий статус суб'єктів у сфері реалізації права інтелектуальної власності» зазначає, що суб'єктами права інтелектуальної власності є творець (творці) та особи, які набули майнових прав у порядку правонаступництва [17, с. 50]. Відповідно до другого підходу, Апеляційна палата НОІВ визнається згаданим суб'єктом. Зокрема, такий підхід відображено в статті В. Вірченка «Суб'єктний склад відносин інтелектуальної власності». На думку В. Вірченка, використовуючи критерій ролі у відносинах, потрібно виокремлювати п'ять груп суб'єктів права інтелектуальної власності та відносити до них державні установи та самоврядні організації, а також осіб, які виконують посередницькі функції у сфері інтелектуальної власності [18, с. 141].

Окремі зрізи регламентаційної стадії механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності, які пов'язані з функціонуванням Апеляційної палати НОІВ, досліджував А. Кодинець у 2025 р. [19]. Він звертав увагу на запровадження адміністративного способу визнання недійсними прав (сві-

доцтва) на промислові зразки в Апеляційній палаті, що дасть можливість швидше та ефективніше боротися й запобігати виникненню патентного тролінгу [19].

Аналіз юридичної літератури у цій парадигмі свідчить про розпорошеність поглядів у цьому сегменті правової науки, адже вони присвячені окремим складникам, стадіям або субстадіям механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності, в яких фігурує або не фігурує діяльність Апеляційної палати НОІВ, з огляду на широку палітру розрізненої термінології. Така ситуація створює складність у розумінні цілісної моделі механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності за участі Апеляційної палати НОІВ.

Стаття ґрунтується на численних публікаціях автора (підручниках, навчальних посібниках, монографіях, наукових статтях, тезах тощо) і певною мірою відображає його власні, опубліковані раніше, наукові результати. З огляду на раніше опубліковане, частина цієї праці не містить нових наукових результатів.

Матеріали та методи

З точки зору методології стаття побудована з урахуванням аналізу доктрини, національних поглядів та законодавства, що охоплюють межі діяльності Апеляційної палати НОІВ у механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності. Дослідження ґрунтується на таких загальних та спеціальних методах науково-правового пізнання: формально-логічний, узагальнення, лінгвістичного аналізу, порівняльно-правовий метод. Формально-логічний метод знайшов вияв у з'ясуванні дифузій правової регламентації меж діяльності Апеляційної палати НОІВ у механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності. Дослідження доктрини та окремих поглядів правників стосовно розуміння діяльності Апеляційної палати НОІВ у механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності здійснювалося з використанням методу узагальнення та лінгвістичного аналізу. За допомогою порівняльно-правового методу було порівняно норми, що регламентують діяльність Апеляційної палати НОІВ у механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності, які існують у національному правовому полі, й проаналізовано проблеми та перспективу розвитку правового регулювання діяльності Апеляційної палати НОІВ у механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності. Наведені методи дають можливість об'єктивно та повно окреслити основні особливості діяльності Апеляційної палати НОІВ у механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності.

Результати та обговорення

Проблеми нормативної техніки у визначенні меж функціонування Апеляційної палати в механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності

Унаслідок реформаційних процесів у межах удосконалення механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності було створено Апеляційну палату НОІВ. Вона є структурним підрозділом Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій (далі по тексту – УКРНОІВІ). Наведене базується на тому, що відповідно до п. 1 Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10.2022 р. № 943-р «Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності» [20] державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій» виконує функції Національного органу інтелектуальної власності.

Сутність та види правовідносин, у межах яких функціонує Апеляційна палата НОІВ, у механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності ґрунтується на цілій низці нормативно-правових актів: законах України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [21], «Про охорону прав на промислові зразки» [22], «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [23], «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів» [24], «Про правову охорону географічних зазначень» [25] та ін. Така кількість нормативно-правових актів у сфері функціонування Апеляційної палати НОІВ свідчить про розпорошеність норм або їх дублювання, про ризики перехресної регламентації діяльності Апеляційної палати НОІВ, що може впливати на якість механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності.

В юридичній літературі небезпідставно підтримується думка про недоцільність дублювання норм у сфері діяльності Апеляційної палати НОІВ та в цілому у сфері інтелектуальної власності, адже це порушує нормативну техніку. Так, Л. Тарасенко з цього приводу зазначив, що: «У всі ці закони було внесено однакові законодавчі норми: визначення НОІВ, його повноваження (з конкретизацією повноважень щодо кожного об'єкта інтелектуальної власності у кожному спеціальному законі), правовий статус та компетенція органів управління НОІВ (керівник НОІВ, наглядова рада), компетенція Апеляційної палати, гарантії незалежності Апеляційної палати та експертів НОІВ, правовий статус атестаційної та апеляційної комісії НОІВ» [26, с. 68]. О. Тверезенко теж підтримує таку думку, зазначивши, що: «У результаті інституційної реформи сфери інтелектуальної власності Законом України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо

створення національного органу інтелектуальної власності" у законодавчих актах України у сфері інтелектуальної власності закріплені правові норми, які стосуються НОІВ. Аналіз цих норм свідчить, що такі положення дублюються у спеціальних законах у сфері інтелектуальної власності та виходять за межі предмета регулювання таких законів, визначених у преамбулах» [27, с. 73]. Вона також підкреслила, що в такому разі «порушується принципи нормопроєктувальної техніки, зокрема щодо недопущення повторів (дублювання) правових норм» [27, с. 67]. Наведену думку підтримав і К. Панасюк. З цього приводу він підсумував, що: «більш доцільним було б справді прийняття окремого спеціального закону про НОІВ замість дублювання норм про правовий статус НОІВ, його структуру, компетенцію у різних законах» [28, с. 393]. Перехресна нормативно-правова регламентація діяльності Апеляційної палати НОІВ, як правило, створює складнощі зі здійсненням кваліфікації в механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності та ускладнює розвиток корпоративних інновацій у сфері інтелектуальної власності.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», Апеляційна палата – це колегіальний орган НОІВ для розгляду заперечень проти рішень НОІВ щодо набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності, заяв про визнання прав на об'єкти інтелектуальної власності недійсними повністю або частково, заяв про визнання торговельної марки добре відомою в Україні та розгляду інших питань, що належать до його компетенції відповідно до цього Закону, інших законів та нормативно-правових актів України [21]. Незважаючи на те, що наведене визначення, дубльовано в законах, що згадані вище, воно дає можливість окреслити групи відносин, в які вступає Апеляційна палата НОІВ на різних стадіях механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності.

Групи правовідносин за участю Апеляційної палати НОІВ, що реалізуються через стадії механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності

Разом із цим неможливо не звернути увагу на Регламент Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності (далі – Регламент Апеляційної палати НОІВ) [29]. Він має ширшу рамку, через правовий прийом узагальнення діяльності Апеляційної палати НОІВ порівняно з визначенням Апеляційної палати НОІВ, яке міститься у ст. 1 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» та інших законах, що наведені вище. З огляду на п. 1 розд. 1 Регламенту Апеляційної палати НОІВ, основним завданням Апеляційної палати є колегіальний розгляд поданих до

неї заперечень, апеляційних заяв та заяв про визнання торговельних марок добре відомими в Україні. Таким чином, прямо не згадується про розгляд Апеляційною палатою НОІВ заяв про визнання прав на об'єкти інтелектуальної власності недійсними повністю або частково та про розгляд заперечень проти рішень НОІВ щодо набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності. Як наслідок має місце відсутність належної кореляції між ст. 1 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» та п. 1 розд. 1 Регламенту Апеляційної палати НОІВ.

Враховуючи, що п. 1 розд. 1 Регламенту Апеляційної палати НОІВ має відповідати фокусу дії норми ст. 1 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», функціонування Апеляційної палати НОІВ здійснюється в межах саме механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності через охоронні правовідносини та захисні правовідносини, а не через регулятивні правовідносини.

По-перше, Апеляційна палата НОІВ здійснює розгляд заперечень проти рішень НОІВ щодо набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності. Наведе ґрунтується на ст. 24 Закону України «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі». Відповідно до ч. 1 ст. 24 Закону України «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі» заявник може оскаржити рішення НОІВ за заявкою до Апеляційної палати або в судовому порядку протягом двох місяців від дати одержання рішення НОІВ чи копій матеріалів, затребуваних відповідно до ч. 3 ст. 16 цього Закону. Наведену норму слід розглядати як нормативну підставу для охорони та захисту прав інтелектуальної власності з боку Апеляційної палати НОІВ у механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності на регламентаційній стадії. Зазначена діяльність Апеляційної палати НОІВ реалізується в межах охоронних правовідносин в адміністративному порядку. Якщо в межах відповідних охоронних (превентивно-охоронних) правовідносин буде виявлено факт порушення суб'єктивного права, тоді виникають паралельно ще й захисні правовідносини. В останньому випадку вже відновлюється порушене суб'єктивне право або припиняється явна загроза порушення права інтелектуальної власності.

По-друге, Апеляційна палата НОІВ здійснює розгляд заяв про визнання прав на об'єкти інтелектуальної власності недійсними повністю або частково. Відповідно до ч. 1 ст. 33^1 Закону України «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі» будь-яка особа може подати до Апеляційної палати обґрунтовану заяву про визнання прав на винахід (корисну модель) недійсними повністю або частково з підстав невідповідності винаходу (корисної моделі) умовам патентоздатності, визначеним цим Законом. Заяву може

бути подано через представника у справах інтелектуальної власності (патентного повіреного), який діє на підставі довіреності. Наведена норма становить нормативну підставу для захисту прав інтелектуальної власності з боку Апеляційної палати НОІВ у механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності на регламентаційній стадії. Відповідна діяльність Апеляційної палати НОІВ реалізовується в межах захисних правовідносин. Це пов'язано із тим, що застосування такого способу захисту, як визнання патенту (прав[1]) на об'єкти інтелектуальної власності недійсними є способом захисту прав, що реалізується винятково в захисному правовідношенні в юрисдикційній формі захисту. У цьому разі відбувається відновлення суб'єктивного права інтелектуальної власності та/або усунення явної загрози порушення суб'єктивного права інтелектуальної власності.

По-третє, розглядає заяви про визнання торговельної марки добре відомою в Україні. У цьому разі Апеляційна палата НОІВ реалізує свою діяльність у межах охоронних (превентивно-охоронних) правовідносин, адже встановлює (фіксує) юридичний факт через таке визнання торгової марки добре відомою. У свою чергу, такий юридичний факт визнання торгової марки добре відомою є фактичною підставою для виникнення, зміни, припинення інших правовідносин, пов'язаних з інтелектуальною власністю.

Аналіз наведених трьох груп правовідносин свідчить про те, що вони реалізуються через функціонально-організаційну стадію функціонування механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності, яка перебуває у прямому зв'язку з регламентаційною стадією механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності у межах різних його складників.

По-четверте, з огляду на 1 п. 1 розд. Регламенту Апеляційної палати НОІВ, Апеляційна палата НОІВ вносить пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правового та методологічного забезпечення експертизи заявок, удосконалення діяльності Апеляційної палати. Така діяльність реалізується виключно в межах регулятивних та превентивно-охоронних правовідносин. Це пов'язано насамперед із фактичною та нормативною підставами виник-

[1] Як уже зазначалося, з точки зору науково-правових постулатів та юридичної техніки, динаміка правовідношення (його виникнення, зміна та припинення) ставиться у залежність від юридичного факту, а не від іншого суб'єктивного права. Як наслідок, суб'єктивне право інтелектуальної власності, як елемент складу правовідношення, не може одночасно виступати підставою виникнення (зміни, припинення) для себе самого в силу нетотожності правової природи з юридичним фактом. Тому, спираючись на «право змісту» ст. 16 ЦК України, з теоретико-методологічної точки зору визнавати недійсним можливо не право інтелектуальної власності, а лише юридичний факт, що фіксує (засвідчує) таке право та/або з якого випливає розглядуване право (див.: [30]).

нення таких правовідносин, із характером цих правовідносин, з їх правовою метою. Як наслідок, група превентивно-охоронних правовідносин потрапляє у фокус одного зі складників механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності, а саме: охоронного складника. При цьому така діяльність Апеляційної палати НОІВ спрямована на реалізацію регламентаційної стадії механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності, про що свідчить стадія фіксації загальних норм на рівні спеціальних законів у сфері інтелектуальної власності, та спеціальних норм на рівні п. 1 розд. 1 Регламенту Апеляційної палати НОІВ.

Проблеми розуміння окремих меж функціонування Апеляційної палати НОІВ у механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності

Викликає занепокоєння те, що на практиці часто робляться хибні припущення щодо меж функціонування Апеляційної палати НОІВ та видів правовідносин, в яких може брати участь Апеляційна палата НОІВ у механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності. Щодо цього привертає увагу теза працівників Baker McKenzie, які зазначили, що: «Апеляційна палата відтепер виконуватиме нові функції та надаватиме нові послуги, які забезпечать правовласників ефективними інструментами та можливостями для захисту їхніх прав, а саме: ...проведення медіації на будь-якому етапі розгляду заперечення або апеляційної заяви» [31]. Попри привабливість такої цукрової ідеї, з нею неможливо погодитися з огляду на наведене нижче.

Насамперед варто згадати Закон України «Про медіацію» [32] та його нормативні дефініції. Відповідно до ст. 1 ч. 1 Закону України «Про медіацію», договір про проведення медіації – угода про надання послуг з проведення медіації з метою запобігання виникненню або врегулювання конфлікту (спору), укладена сторонами можливого або наявного конфлікту (спору) та медіатором (медіаторами) у погодженій ними усній чи письмовій формі, яка відповідає вимогам закону. З наведеного нормативного визначення однозначно випливає, що сторонами такого договору є сторони конфлікту та медіатор. Предметом такого договору є результат послуги, що споживається у процесі надання[2]. При цьому у Законі України «Про медіацію» також наводиться визначення медіатора. Так, відповідно до ч. 1 п. 2 ст. 1 Закону України «Про медіацію» медіатор – спеціально підготовлена нейтральна, незалежна, неупереджена фізична особа, яка проводить медіацію. Тобто

[2] Предметом договору про надання послуг, у тому числі послуг медіації, є не сама послуга (дія або сукупність дій), а результат послуги, адже в іншому випадку предмет договору про надання послуг неможливо розмежувати з предметом трудового договору, що виражається в трудовій функції (дії, сукупності дій).

законодавець у такий спосіб встановлює вимоги до медіатора: 1) медіатор має мати фахову підготовку, тобто мати спеціальні знання та компетентності, навички щодо здійснення медіації; 2) він має дотримуватися принципу нейтралітету; 3) він має дотримуватися принципу незалежності; 3) медіатор має дотримуватися принципу неупередженості; 4) він має мати статус фізичної особи.

Більше того, відповідно до підп. 2 п. 5 розд. 1 Регламенту Апеляційної палати НОІВ сторони під час розгляду заперечення чи апеляційної заяви мають право заявити спільне клопотання про зупинення розгляду заперечення чи апеляційної заяви на будь-якій стадії заперечення чи апеляційної заяви для проведення медіації. У п. 2 розд. 5 Регламенту Апеляційної палати НОІВ зазначається, що колегія може зупинити розгляд заперечення, апеляційної заяви чи заяви про визнання торговельної марки добре відомою в Україні в разі: подання сторонами спільного клопотання про зупинення розгляду у зв'язку з проведенням медіації на час проведення медіації. Як мінімум, вище наведене та згадані положення Регламенту Апеляційної палати НОІВ свідчать про те, що Апеляційна палата НОІВ не уповноважена здійснювати медіацію. Аналізовані положення свідчать лише про те, що сторони управнені провести медіацію на будь-якій стадії розгляду заперечення чи апеляційної заяви.

У цьому ключі доцільно згадати Кодекс професійної етики Центру медіації та посередництва Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій (УКНОІВІ) [33]. Цей Кодекс професійної етики було створено з огляду на Закон України «Про медіацію» від 16.11.2021 р. № 1875-IX, Європейський кодекс поведінки для надавачів послуг з медіації від 3-4.12.2018 р. [34], Європейський кодекс поведінки медіаторів від 02.06.2004 р. [35]. Останні два кодекси прийняті Європейською Комісією з ефективності правосуддя. У розд. 1 Європейського кодексу поведінки для надавачів послуг з медіації надано визначення «Постачальник послуг медіації», за яким під ним розуміється будь-яка державна або приватна організація (включаючи програми медіації, пов'язані з судовими процесами), яка керує або адмініструє процес медіації, що проводиться третьою стороною – нейтральним медіатором будь-якої конфесії чи професії (далі – «медіатор»), який надає послуги під своїм керівництвом, допомагаючи сторонам у врегулюванні їхнього спору мирним шляхом [34]. Тобто в аналізованому визначенні чітко підкреслюється, що державна організація уповноважена лише керувати або адмініструвати процесом медіації, а не проводити її.

У розд. 1 Кодексу професійної етики Центру медіації та посередництва УКНОІВІ зазначається, що УКРНОІВІ – Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій», яка забезпечує запровадження механізмів альтернативного вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності, зокрема шляхом медіації. А центр – це відділ «Центр медіації та посередництва», який є структурним підрозділом УКРНОІВІ, що забезпечує реалізацію медіації у сфері інтелектуальної власності [33]. Це ще раз підтверджує той факт, що УКНОІВІ (Центр медіації УКНОІВІ) не надає послуги з медіації як медіатор, а лише сприяє здійсненню медіації в сфері інтелектуальної власності. Тобто УКНОІВІ лише уповноважена адмініструвати низку процесів, пов'язаних з організацією та популяризацією медіації. Тож, УКНОІВІ у цьому разі функціонує в межах функціонально-організаційної стадії механізму охорони прав інтелектуальної власності.

Враховуючи наведені вище нормативні правила, слід визнати, що Апеляційна палата НОІВ позбавлена права надавати послугу медіації. Про це свідчать принаймні такі аргументи. По-перше, беззаперечним є той факт, що Апеляційна палата НОІВ не відповідає вимогам суб'єктного складу, адже вона не є фізичною особою. Як зазначалося вище, Апеляційна палата НОІВ є структурним підрозділом УКРНОІВІ. По-друге, якщо Апеляційна палата НОІВ попередньо здійснювала розгляд заперечення, апеляційної заяви чи заяви про визнання торговельної марки добре відомою в Україні, а потім провела б медіацію, то вона б порушила принцип нейтралітету. По-третє, Апеляційна палата НОІВ реалізує охорону та захист прав інтелектуальної власності в адміністративному порядку. Натомість, медіація в адміністративному порядку не здійснюється, адже вона ґрунтується на договірних засадах та рівності учасників. Більше того, захист прав інтелектуальної власності у порядку здійснення медіації може й не відбутися через те, що буде досягнуто компроміс без відновлення порушеного права інтелектуальної власності.

Означене засвідчує те, що Апеляційна палата НОІВ не уповноважена виступати учасником превентивно-охоронних правовідносин, пов'язаних з медіацією в механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності на функціонально-організаційній стадії.

Зважаючи на наведене, слід визнати, що в механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності Апеляційна палата НОІВ діє в межах двох його складників, а саме: 1) механізму превентивної охорони (превентивної охорони) прав інтелектуальної власності; 2) механізму захисту інтелекту-

альної власності. Діяльність Апеляційної палати НОІВ у межах першого складника здійснюється у разі належного виконання прав та обов'язків суб'єктими права інтелектуальної власності, що передбачені законом або домовленістю сторін з метою запобігання порушенню прав інтелектуальної власності. Діяльність Апеляційної палати НОІВ у межах другого складника реалізується в ситуаціях порушення права або виникнення явної загрози такого порушення, коли зобов'язана особа вчиняє неправомірні діяння, тим самим порушуючи права, встановлені законом або домовленістю сторін, або створює перешкоди у здійсненні права [15, с. 464]. При цьому неможливо розглядати діяльність Апеляційної палати НОІВ з точки зору диференціації цих складників механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності. Це пов'язане насамперед із тим, що стадії руху механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності зумовлюють його активну динаміку.

Висновки

По-перше, діяльність Апеляційної палати НОІВ виявляється одночасно у двох складниках механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності: у складнику превентивної охорони прав інтелектуальної власності та складнику захисту прав інтелектуальної власності. По-друге, у механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності функціонування Апеляційної палати НОІВ неможливо розглядати з точки зору диференціації двох складників: складника превентивної охорони прав інтелектуальної власності та складника захисту прав інтелектуальної власності. Це зумовлено наявністю стадій механізму охорони та захисту прав інтелектуальної власності, в межах яких відбувається реалізація охорони та захисту прав інтелектуальної власності в динаміці. По-третє, діяльність Апеляційної палати НОІВ одночасно підпадає під дію двох правових механізмів: механізм охорони та захисту прав інтелектуальної власності (регламентаційна стадія якого включає, крім іншого, ст. 54 Конституції України, статті 16, 469, 479, 499 ЦК України, норми спеціальних законів у сфері інтелектуальної власності, наприклад: ч. 3 ст. 1, ч. 2 ст. 3^1, ч. 8 ст. 27^1, розділи 6, 7 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», ст. 1, ч. 2 ст. 2^1, розділи 6, 7 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» та ін.) та під механізм забезпечення прав людини (регламентаційна стадія якого ґрунтується на статтях 42, 54, 55 Конституції України). Така ситуація ускладнює виявлення охоронних (превентивно-охоронних), захисних правовідносин, учасником яких є Апеляційна палата НОІВ, на стадіях та субстадіях цих механізмів та їх відмежування від подібних відносин. Як наслідок, це призводить до ризику виникнення помилок у правозастосуванні, зокрема у формуванні стратегії охорони або захисту прав інтелектуальної власності.

По-четверте, виявлено відсутність прямої кореляції між п. 1 розд. 1 Регламенту Апеляційної палати НОІВ та ст. 1 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі».

Список використаних джерел

[1] Марцеляк О. В. Контрольно-наглядові органи в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав і свобод громадян України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 1997. 22 с.

[2] Конституція України : офіц. текст від 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 03.10.2025).

[3] Mazzoleni R., Nelson R. The benefits and costs of strong patent protection: a contribution to the current debate. *Research Policy*. 1998. Vol. 27, issue 3. P. 273–284. https://doi.org/10.1016/S0048-7333(98)00048-1.

[4] Hertzfeld H. R., Link A. N., Vonortas N. S. Intellectual Property Protection Mechanisms in Research Partnerships. *Research Policy*. 2006. Vol. 35, issue 6. P. 825–838. https://doi.org/10.1016/j.respol.2006.04.006.

[5] Manzini R., Lazzarotti V. Intellectual property protection mechanisms in collaborative new product development. *R&D Management*. Vol. 46, issue S2. P. 579–595. https://doi.org/10.1111/radm.12126.

[6] Li D., Xu D. The Collaborative Mechanism of Digital Property Rights Protection and Intellectual Property Rights Protection in the Economic Development of the Hainan Free Trade Port. *Journal of Modern Business and Economics*. 2024. Vol. 1, issue 1. https://doi.org/10.70767/jmbe.v1i1.138.

[7] Yang Ya. Discussion on Issues Related to the Standardization of Intellectual Property Protection. *Journal of Humanities, Arts and Social Science*. 2023. Vol. 7, issue 9. P. 1855-1859. http://dx.doi.org/10.26855/jhass.2023.09.029.

[8] Jiangang Qi, Zhaodi Yu Reform of Administrative Protection Mode of Intellectual Property Rights in China. *China and WTO Review*. 2024. Vol. 10 No. 2. P. 119-131. https://doi.org/10.52152/cwr.2024.10.2.08

[9] Li Ya., Zhang Yi., Hu J., Wang Z. Insight into the nexus between intellectual property pledge financing and enterprise innovation: A systematic analysis with multidimensional perspectives. *International Review of Economics & Finance*. 2024. Vol. 93, Part A. P. 700-719. https://doi.org/10.1016/j.iref.2024.03.050.

[10] Müller S. D., Konzag H., Nielsen J. A., Sandholt H. B. Digital transformation leadership competencies: A contingency approach. *International Journal of Information Management*. 2024. Vol. 75. P. 102734. https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2023.102734.

[11] Ding T., Yang L. Intellectual property protection and corporate digital transformation: An empirical analysis from the perspectives of intellectual property protection and digital governance. *International Review of Economics & Finance*. 2025. Vol. 100. https://doi.org/10.1016/j.iref.2025.104125.

[12] Ren Yu., Wang X., Yu M. Administrative Protection of Intellectual Property and Corporate Innovation: Evidence from China. *SSRN*. 2025. http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5295311.

[13] Коваль. І. Адміністративно-правова охорона і захист прав промислової власності. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2025. № 3. С. 32–42. https://doi.org/10.33731/32025.338634.

[14] Власник і право власності / відп. ред. Я. М. Шевченко. Київ : Наук. думка, 1994. 205 с.

[15] Вавженчук С. Я. Договірне право : підручник : у 2-т. Т. 1. Харків : Право, 2022. 632 с.

[16] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15 (дата звернення: 12.05.2025).

[17] Капітаненко Н. П. Адміністративно-правовий статус суб'єктів у сфері реалізації права інтелектуальної власності. *Право і суспільство*. 2020. № 3, ч. 2. С. 46–52. https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.3-2.8.

[18] Вірченко В. В. Суб'єктний склад відносин інтелектуальної власності. *Теоретичні та практичні питання економіки*. 2014. № 2(29). С. 139–152. URL: http://tppe.econom.univ.kiev.ua/data/2014_29/zb29_13.pdf (дата звернення: 03.10.2025).

[19] Кодинець А. Удосконалення адміністративних процедур охорони винаходів та корисних моделей: виклики та проблеми. *Створення, охорона, захист і комерціалізація об'єктів права інтелектуальної власності* : матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, присвяч. Міжнар. дню інтелект. власності. (Київ, 25 квіт. 2025 р.). Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2025. URL: http://cpdcipr.kpi.ua/article/view/327849/317681 (дата звернення: 03.10.2025).

[20] Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10.2022 р. № 943-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2022-р#Text (дата звернення: 12.09.2025).

[21] Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15.12.1993 р. № 3687-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#n10 (дата звернення: 12.08.2025).

[22] Про охорону прав на промислові зразки : Закон України від 15.12.1993 р. № 3688-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12#Text (дата звернення: 12.06.2025).

[23] Про охорону прав на знаки для товарів і послуг : Закон України від 15.12.1993 р. № 3689-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text (дата звернення: 03.10.2025).

[24] Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів : Закон України від 05.11.1997 р. № 621/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/621/97-вр#Text (дата звернення: 03.10.2025).

[25] Про правову охорону географічних зазначень : Закон України від 16.06.1999 р. № 752-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-14#Text (дата звернення: 03.10.2025).

[26] Тарасенко Л. Реформа патентного законодавства (2020): основні новації щодо винаходів (корисних моделей). *Вісник Львівського університету. Серія: Юридична*. 2021. Вип. 73. С. 67–76. http://dx.doi.org/10.30970/vla.2021.73.067.

[27] Тверезенко О. НОІВ: історичні передумови, стан та перспективи законодавчого регулювання. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2024. №. 4. С. 66–76. https://doi.org/10.33731/42024.317236.

[28] Панасюк К. Особливості правового статусу апеляційної палати УКРНОІВІ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 89, ч. 1. С. 390–395. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.54.

[29] Про затвердження Регламенту Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності : наказ Міністерства економіки України від 23.11.2023 р. № 17768. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0021-24#Text (дата звернення: 12.09.2025).

[30] Вавженчук С. Я. Конструкція «визнання прав інтелектуальної власності недійсними» як спосіб захисту права: трагічний досвід катарсису. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2025. № 3. С. 53–60. https://doi.org/10.33731/32025.338968.

[31] Дроб'язко Р., Коваль-Лавок М. Відновлено роботу Апеляційної палати УКРНОІВІ. *Економічна бізнес-асоціація*. 2024. URL: https://eba.com.ua/vidnovleno-robotu-apelyatsijnoyi-palaty-ukrnoivi/ (дата звернення: 10.09.2025).

[32] Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text (дата звернення: 03.10.2025).

[33] Кодекс професійної етики : наказ Державної організації «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій» від 07.09.2023 р. № 159-Н/2023. URL: https://ip-mediation.nipo.gov.ua/resources/detail/kodeks-profesijnoyi-etiki (дата звернення: 03.10.2025).

[34] European Code of Conduct for Mediation Providers. Ad adopted at the 31st plenary meeting of the CEPEJ. Strasbourg, December 3-4. 2018. URL: https://rm.coe.int/cepej-2018-24-en-mediation-development-toolkit-european-code-of-conduc/1680901dc6 (last accessed: 03.10.2025).

[35] European Code of Conduct for Mediators. European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). Brussels. June 02. 2004. URL: https://www.amcr.cz/dokumenty/adr_ec_code_conduct_en.pdf (last accessed: 03.10.2025).

References

[1] Marczelak, O.V. (1997). *Control and supervisory bodies in the constitutional legal mechanism for ensuring the basic rights and freedoms of citizens of Ukraine*. Ph.D. Thesis. Kharkiv.

[2] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.

[3] Mazzoleni, R., & Nelson, R. (1998). The benefits and costs of strong patent protection: A contribution to the current debate. *Research Policy, 27*(3), 273-284. https://doi.org/10.1016/S0048-7333(98)00048-1.

[4] Hertzfeld, H.R., Link, A.N., & Vonortas, N.S. (2006). Intellectual property protection mechanisms in research partnerships. *Research Policy, 35*(6), 825-838. https://doi.org/10.1016/j.respol.2006.04.006.

[5] Manzini, R., & Lazzarotti, V. (2016). Intellectual property protection mechanisms in collaborative new product development. *R&D Management, 46*(S2), 579-595. https://doi.org/10.1111/radm.12126.

[6] Li, D., & Xu, D. (2024). The Collaborative Mechanism of Digital Property Rights Protection and Intellectual Property Rights Protection in the Economic Development of the Hainan Free Trade Port. *Journal of Modern Business and Economics, 1*(1). https://doi.org/10.70767/jmbe.v1i1.138.

[7] Yang, Ya. (2023). Discussion on issues related to the standardization of intellectual property protection. *Journal of Humanities, Arts and Social Science, 7*(9), 1855-1859. http://dx.doi.org/10.26855/jhass.2023.09.029.

[8] Qi, J., & Yu, Z. (2024). Reform of administrative protection mode of intellectual property rights in China. *China and WTO Review, 10*(2), 119-131.

[9] Li, Ya., Zhang, Yi., Hu, J., & Wang, Z. (2024). Insight into the nexus between intellectual property pledge financing and enterprise innovation: A systematic analysis with multidimensional perspectives. *International Review of Economics & Finance, 93*(A), 700-719. https://doi.org/10.1016/j.iref.2024.03.050.

[10] Müller, S.D., Konzag, H., Nielsen, J.A., & Sandholt, H.B. (2024). Digital transformation leadership competencies: A contingency approach. *International Journal of Information Management, 75,* 102734. https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2023.102734.

[11] Ding, T., & Yang, L. (2025). Intellectual property protection and corporate digital transformation: An empirical analysis from the perspectives of intellectual property protection and digital governance. *International Review of Economics & Finance, 100*. https://doi.org/10.1016/j.iref.2025.104125.

[12] Ren, Yu., Wang, X., & Yu, M. (2025). Administrative Protection of Intellectual Property and Corporate Innovation: Evidence from China. *SSRN*. http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5295311.

[13] Koval, I. (2025). Administrative legal protection and enforcement of industrial property rights. *Theory and Practice of Intellectual Property, 3,* 32-42. https://doi.org/10.33731/32025.338634.

[14] Shevchenko, Ya.M. (Ed.). (1994). *Vlasnyk & Property Rights*. Kyiv: Naukova Dumka.

[15] Vavzhenchuk, S.Ya. (2022). *Contract law.* (Vol. 1-2). Vol. 1. Kharkiv: Pravo.

[16] Civil Code of Ukraine No. 435-IV. (January 16, 2003). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15.

[17] Kapitanenko, N.P. (2020). Administrative and legal status of subjects in the field of intellectual property right implementation. *Law and Society, 3*(2), 46-52. https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.3-2.8.

[18] Virchenko, V.V. (2014). Subject composition of intellectual property relations. *Theoretical and Practical Issues of Economics, 2*(29), 139-152. Retrieved from http://tppe.econom.univ.kiev.ua/data/2014_29/zb29_13.pdf.

[19] Kodynets, A. (2025). Improving administrative procedures for the protection of inventions and utility models: Challenges and issues. In *Creation, protection, defense, and commercialization of intellectual property rights: Proceedings of the 8th All-Ukrain. scient. and pract. conf. with international participation dedicated to World Intellectual Property Day* (pp. 317-327). Kyiv: Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute. Retrieved from http://cpdcipr.kpi.ua/article/view/327849/317681.

[20] Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 943-p "On certain issues of the National Intellectual Property Office of Ukraine". (October 28, 2022). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2022-p#Text.

[21] Law of Ukraine No. 3687-XII "On Protection of Rights to Inventions and Utility Models". (December 15, 1993). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#n10.

[22] Law of Ukraine No. 3688-XII "On Protection of Rights to Industrial Designs". (December 15, 1993). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12#Text.

[23] Law of Ukraine No. 3689-XII "On Protection of Rights to Trademarks". (December 15, 1993). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text.

[24] Law of Ukraine No. 621/97-VR "On Protection of Rights to Semiconductor Product Layouts". (November 5, 1997). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/621/97-вр#Text.
[25] Law of Ukraine No. 752-XIV "On Legal Protection of Geographical Indications". (June 16, 1999). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-14#Text.
[26] Tarsenko, L. (2021). Patent legislation reform (2020): main innovations of inventions (utility models). *Visnyk of the Lviv University. Series Law, 73,* 67-76. http://dx.doi.org/10.30970/vla.2021.73.067.
[27] Tverzenko, O. (2024). NOIV: NIPA: Historical Background, Status, and Prospects for Legislative Regulation. *Theory and Practice of Intellectual Property, 4,* 66-76. https://doi.org/10.33731/42024.317236.
[28] Panasuk, K.T. (2025). Peculiarities of the legal status of the Appellate Chamber of the Ukrainian Intellectual Property Office. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law, 89*(1), 390-395. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.54.
[29] Order of the Ministry of Economy of Ukraine No. 17768 "On the Approval of the Regulations of the Appellate Chamber of the National Intellectual Property Office of Ukraine". (November 23, 2023). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0021-24#Text.
[30] Vavzhenchuk, S.Ya. (2025). The construction of 'invalidation of intellectual property rights' as a way to protect the right: a tragic experience of catharsis. *Theory and practice of intellectual property, 3*, 53-60. https://doi.org/10.33731/32025.338968.
[31] Drobiazko, R., & Koval-Lavok, M. (2024). Resumption of the work of the Appellate Chamber of UKRNOIV. *European Business Association*. Retrieved from https://eba.com.ua/vidnovleno-robotu-apelyatsijnoyi-palaty-ukrnoivi/.
[32] Law of Ukraine No. 1875-IX "On Mediation". (November 16, 2021). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text.
[33] Code of Professional Ethics: Order of the State Organization "Ukrainian National Intellectual Property and Innovation Office" No. 159-N/2023. (September 7, 2023). Retrieved from https://ip-mediation.nipo.gov.ua/resources/detail/kodeks-profesijnoyi-etiki.
[34] *European Code of Conduct for Mediation Providers*. (December 3-4, 2018). Adopted at the 31st plenary meeting of the CEPEJ. Strasbourg. Retrieved from https://rm.coe.int/cepej-2018-24-en-mediation-development-toolkit-european-code-of-conduc/1680901dc6.
[35] *European Code of Conduct for Mediators*. (June 2, 2004). European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). Brussels. Retrieved from https://www.amcr.cz/dokumenty/adr_ec_code_conduct_en.pdf.

Сергій Ярославович Вавженчук
доктор юридичних наук, професор
в.о. заступника директора з наукової роботи
НДІ інтелектуальної власності НАПрН України
03150, вул. Казимира Малевича, 11, Київ, Україна
e-mail: aadvokat@gmail.com
ORCID 0000-0002-6968-6720

Serhiy Ya. Vavzhenchuk
Doctor of Law, Professor
Acting Deputy Director for Scientific Work
of the Research Institute of Intellectual Property of the
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
03150, 11 Kazymyr Malevich Str., Kyiv, Ukraine
e-mail: aadvokat@gmail.com
ORCID 0000-0002-6968-6720

Рекомендоване цитування: Вавженчук С. Я. Межі діяльності Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності у механізмі охорони та захисту прав інтелектуальної власності. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 172. С. 63–84. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.347584.

Suggested Citation: Vavzhenchuk, S.Ya. (2026). The Limits of the Activities of the Appeals Chamber of the National Intellectual Property Authority's in the Mechanism of Protection and Enforcement of Intellectual Property Right. *Problems of Legality, 172,* 63-84. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.347584.

Статтю подано / Submitted: 22.12.2025
Доопрацьовано / Revised: 25.01.2026
Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2026
Опубліковано / Published: 31.03.2026

УДК 346.546
DOI: 10.21564/2414-990X.172.349590

Стандарти відповідальності за антиконкурентні узгоджені дії: європейський досвід та українські реалії

Тетяна Ігорівна Швидка*
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків, Україна
**e-mail: Raketa7770@gmail.com*

Анотація
Актуальність дослідження зумовлена відмінністю стандартів відповідальності за антиконкурентні узгоджені дії у праві України та праві Європейського Союзу. Національна практика переважно зосереджена на встановленні факту погодженості поведінки суб'єктів господарювання. Економічний контекст і ринкові наслідки аналізуються обмежено. Європейський підхід передбачає оцінку характеру обмеження конкуренції, структури ринку, потенційного або реального впливу на конкуренцію та пропорційності санкцій. Така різниця впливає на стандарти доказування і визначення розміру відповідальності. Метою статті є визначення сучасних стандартів відповідальності за антиконкурентні узгоджені дії на основі європейської практики та формування пропозицій щодо їх застосування в національному правозастосуванні. Методи дослідження включають порівняльно-правовий аналіз, формально-юридичний підхід, системний аналіз та економіко-правову оцінку ринкових ефектів. Проаналізовано рішення органів конкурентного контролю та судову практику. Встановлено, що європейський стандарт відповідальності базується на оцінці обмеження конкуренції з урахуванням економічного контексту та ролі кожного учасника. Доведено, що національна практика недостатньо враховує ринкові наслідки та індивідуальний внесок суб'єкта у порушення. Обґрунтовано необхідність диференційованого стандарту доведення залежно від виду узгоджених дій, характеристик ринку та ступеня впливу на конкуренцію. Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробленням методик економічного аналізу та критеріїв індивідуалізації санкцій.

Ключові слова: узгоджена поведінка суб'єктів господарювання; конкурентна відповідальність; стандарт доведення; індивідуалізація санкцій; економічний ефект порушення; правозастосовна практика.

© Швидка Т. І., 2026

Standards of Liability for Anti-Competitive Agreements: European Experience and Ukrainian Realities

Tetyana I. Shvydka*
Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine
**e-mail: Raketa7770@gmail.com*

Abstract
The relevance of the study arises from differences in standards of liability for concerted anticompetitive actions under the law of Ukraine and the law of the European Union. National practice primarily focuses on establishing coordinated conduct between undertakings. The economic context and market effects are assessed to a limited extent. The European approach requires evaluation of the nature of the restriction of competition, market structure, actual or potential effects on competition, and proportionality of sanctions. These differences affect evidentiary standards and the determination of liability. The purpose of the article is to define contemporary standards of liability for concerted anticompetitive actions based on European practice and to formulate proposals for their application in national enforcement. The research methods include comparative legal analysis, formal legal interpretation, systemic analysis, and economic and legal assessment of market effects. Decisions of competition authorities and court practice were examined. The study establishes that the European standard of liability is based on the assessment of restriction of competition in light of the economic context and the role of each participant. It is demonstrated that national practice insufficiently accounts for market effects and the individual contribution of the undertaking. The article substantiates the need for a differentiated standard of proof depending on the type of conduct, market characteristics, and degree of impact on competition. Further research should focus on developing methodologies for economic analysis and criteria for individualizing sanctions.

Keywords: concerted conduct of undertakings; competition liability; standard of proof; sanction individualization; economic effect of infringement; enforcement practice.

Вступ

Антиконкурентні узгоджені дії, зокрема картелі, традиційно розглядаються як найбільш шкідливі порушення конкурентного законодавства, оскільки вони безпосередньо впливають на механізм ціноутворення, обмежують доступ нових суб'єктів господарювання на ринок і знижують стимули до інноваційної діяльності.

У сучасному конкурентному праві протидія таким практикам ґрунтується не лише на забороні погодженої поведінки, а й на формуванні системи відповідальності, здатної забезпечити стримувальний і превентивний ефект. У праві Європейського Союзу методологічні підходи до визначення роз-

міру штрафів деталізовані у відповідних Керівних принципах Європейської комісії [1]. Заборона антиконкурентних домовленостей закріплена у ст. 101 Договору про функціонування Європейського Союзу [2], а інструменти її реалізації та повноваження щодо накладення штрафів визначені Регламентом № 1/2003 [3].

Для України ця проблематика набуває особливої актуальності у зв'язку з імплементацією положень Угоди про асоціацію [4] та необхідністю зближення національного конкурентного законодавства з acquis Європейського Союзу [5]. Хоча Закон України «Про захист економічної конкуренції» встановлює загальну заборону узгоджених дій [6], правозастосовна практика демонструє переважання формального підходу до встановлення порушення та визначення санкцій.

Відповідальність у багатьох випадках зводиться до накладення штрафу, а питання пропорційності й передбачуваності його розміру набуває ключового значення у зв'язку із застосуванням Порядку визначення розміру штрафу [7]. Водночас приклади застосування санкцій у конкретних справах Антимонопольного комітету України свідчать про обмеженість інструментарію індивідуалізації та домінування фінансових критеріїв розрахунку [8].

У європейській практиці відповідальність розглядається як елемент ширшого механізму забезпечення конкуренції, що узгоджується з моделлю реалізації ст. 101 Договору про функціонування Європейського Союзу [2] та підходами Регламенту № 1/2003 [3]. В українській доктрині питання відповідальності за антиконкурентні узгоджені дії досліджується переважно крізь призму складу правопорушення та повноважень органів контролю [9; 10], тоді як стандарти доказування та критерії індивідуалізації санкцій з урахуванням економічного ефекту порушення залишаються менш розробленими.

Метою статті є визначення стандартів відповідальності за антиконкурентні узгоджені дії на основі аналізу практики Європейського Союзу та формування пропозицій щодо їх застосування в Україні.

Для досягнення мети поставлено такі завдання: проаналізувати підходи до встановлення порушення у праві Європейського Союзу; дослідити особливості національної правозастосовної практики; визначити критерії індивідуалізації санкцій; обґрунтувати напрями адаптації стандартів відповідальності.

Огляд літератури

Питання відповідальності за антиконкурентні узгоджені дії у сучасній правовій науці досліджується в межах двох взаємопов'язаних підходів: нормативно-правового та економіко-орієнтованого. Перший акцентує

увагу на юридичній конструкції правопорушення, складі узгоджених дій та межах повноважень органів конкурентного контролю. Другий пов'язує правову оцінку поведінки суб'єктів господарювання з її впливом на конкурентну структуру ринку, рівень невизначеності та економічні наслідки для споживачів.

У вітчизняній доктрині значний внесок у розробку проблематики відповідальності зроблено О. Бакалінською, яка розглядає адаптацію конкурентного законодавства України в контексті імплементації європейських стандартів і підкреслює необхідність посилення превентивної ролі антимонопольного органу [9]. О. Подцерковний, аналізуючи господарсько-правову природу конкурентних правопорушень, наголошує на принципі пропорційності як ключовій гарантії справедливості санкцій та процесуального балансу у правозастосуванні [10].

У ширшому контексті євроінтеграції важливим є аналіз acquis communautaire та його впливу на трансформацію національного конкурентного права. І. Дір підкреслює, що адаптація acquis не зводиться до формального запозичення норм, а передбачає змістовну перебудову стандартів правозастосування та доказування [5].

Європейська доктрина, зокрема у працях О. Зайцева, В. Кравчука, В. Ладиченка та Ю. Оврамця, виходить із необхідності адаптації договірних конструкцій публічних закупівель до принципів приватного права Європейського Союзу, що передбачає поєднання імперативного регулювання та ринкових механізмів координації [11].

Попри значний науковий доробок, більшість досліджень зосереджено на окремих елементах відповідальності – складі правопорушення, процедурі розслідування або методиці визначення штрафів. Комплексний підхід, який одночасно охоплює стандарти встановлення порушення, економічну оцінку поведінки та індивідуалізацію санкцій у порівняльному вимірі права Європейського Союзу та України, залишається недостатньо розробленим. Саме ця обставина зумовлює необхідність подальшого системного аналізу.

Матеріали та методи

Дослідження спрямоване на встановлення стандартів відповідальності за антиконкурентні узгоджені дії шляхом порівняння підходів правозастосування у праві Європейського Союзу та в Україні. Методологія побудована як поєднання нормативного аналізу та аналізу правозастосовної практики, що дозволило оцінити не лише формальні приписи законодавства, а й фактичні критерії встановлення порушення та визначення санкцій.

Об'єктом аналізу стали норми права Європейського Союзу, національного законодавства України та рішення органів конкурентного контролю. Емпіричну базу дослідження становили мотивувальні частини рішень, у яких розкриваються оцінка доказів, обґрунтування наявності узгоджених дій та підходи до визначення розміру штрафу.

Порівняльно-правовий підхід застосовано для зіставлення моделей встановлення порушення у двох правопорядках. Порівняння здійснювалося за трьома критеріями: стандарт доведення узгоджених дій; значення економічного ефекту поведінки; принципи індивідуалізації санкцій.

Формально-юридичний аналіз використано для дослідження нормативних положень і визначення їх співвідношення з фактичною практикою застосування. Аналіз правозастосовної практики полягав у виявленні критеріїв оцінки доказів, характеру аргументації органів контролю та ролі судового перегляду у формуванні стандартів відповідальності.

Системно-структурний підхід дав змогу дослідити взаємодію органу конкурентного контролю та судів і встановити її вплив на передбачуваність правозастосування. Узагальнення отриманих результатів здійснено аналітичним методом, що дало можливість сформувати класифікацію стандартів відповідальності залежно від характеру поведінки суб'єкта господарювання.

Результати та обговорення

Стандарт встановлення антиконкурентних узгоджених дій: формальний та економічний підходи

Антиконкурентні узгоджені дії належать до ключових категорій конкурентного права, оскільки відображають найбільш небезпечні форми горизонтальної координації поведінки суб'єктів господарювання. Їх нормативна конструкція у праві Європейського Союзу закріплена у ст. 101 Договору про функціонування Європейського Союзу, яка забороняє угоди між підприємствами, рішення об'єднань підприємств та узгоджену практику, що мають на меті або наслідком обмеження конкуренції на внутрішньому ринку [2]. Вказана модель має функціональний характер: вона не обмежується формальними договірними зв'язками, а охоплює будь-які форми координації, які фактично замінюють конкурентну взаємодію співпрацею.

У законодавстві України аналогічні положення передбачені статтями 5–6 Закону України «Про захист економічної конкуренції», відповідно до яких антиконкурентними визнаються узгоджені дії, що призводять або можуть призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції [6]. Попри структурну подібність нормативних формулювань, відмінності між євро-

пейською та національною моделями проявляються насамперед на рівні тлумачення та стандарту доказування.

Для так званих «hard-core» картелів у обох правопорядках застосовується підхід, близький до презумпції шкідливості. Узгодження цін, розподіл ринків, обмеження виробництва або спотворення результатів торгів розглядаються як поведінка, що за своєю природою здатна обмежити конкуренцію. У таких випадках доведення конкретних ринкових наслідків не є обов'язковим елементом кваліфікації порушення.

Однак у праві Європейського Союзу навіть у межах цього підходу встановлення порушення не зводиться до формальної фіксації контактів між підприємствами. Судова практика виходить із того, що узгоджена практика означає форму координації, яка свідомо замінює ризики конкуренції співпрацею між суб'єктами. Ключовим критерієм виступає усунення конкурентної невизначеності як елементу ринкової структури. Стандарт доказування має інтегративний характер: юридична оцінка погодженості поведінки поєднується з аналізом економічного контексту.

У межах такої моделі непрямі докази – паралельна поведінка, регулярні контакти, синхронні зміни цін, обмін чутливою інформацією – оцінюються у системному зв'язку зі структурними характеристиками ринку: рівнем концентрації, бар'єрами входу, ступенем прозорості, еластичністю попиту та економічною раціональністю дій суб'єктів. Визнання порушення можливе за відсутності прямого доказу змови, якщо встановлено, що поведінка не має переконливого альтернативного пояснення з точки зору незалежної економічної стратегії. Таким чином, економічний аналіз не є факультативним, а інтегрованим у стандарт доведення.

Національна правозастосовна практика демонструє іншу конфігурацію доказування. Встановлення антиконкурентних узгоджених дій здебільшого концентрується на доведенні факту погодженості поведінки – наявності контактів між суб'єктами, подібності тендерних пропозицій, синхронності комерційних рішень або спільності підготовки документів. Економічна оцінка ринкового середовища має допоміжний характер і не завжди визначає кваліфікацію дій. Такий підхід наближає модель доказування до формально-догматичної, у межах якої координація ототожнюється з самим фактом взаємодії.

Наслідком цього є відмінність у змістовому наповненні однакових нормативних конструкцій. У праві Європейського Союзу порушенням визнається поведінка, що впливає на конкурентну структуру ринку через усунення невизначеності між суб'єктами. В українській практиці визначальним є вста-

новлення погодженості дій незалежно від глибини аналізу їх економічного ефекту. Відповідно, у першому випадку стандарт доказування орієнтований на економічний зміст взаємодії, у другому – на юридичний факт координації.

Отже, можна констатувати існування двох концептуально різних моделей стандарту встановлення порушення: економічно орієнтованої, що інтегрує правову та економічну оцінку поведінки, та формальної, яка акцентує на фіксації погодженості як самодостатнього критерію. Розбіжність між цими підходами безпосередньо впливає на рівень передбачуваності правозастосування, баланс між ефективністю контролю та гарантіями суб'єктів господарювання, а також на загальну інституційну спроможність конкурентної політики.

Індивідуалізація та пропорційність санкцій у системі відповідальності

Відмінності між формальною та економічно орієнтованою моделями встановлення порушення найбільш рельєфно проявляються на стадії визначення санкції. Саме механізм індивідуалізації відповідальності відображає глибинне розуміння природи антиконкурентної поведінки, її економічного значення та ролі конкретного суб'єкта у спотворенні конкурентного процесу. У конкурентному праві санкція не є виключно фінансовим наслідком правопорушення; вона виступає інструментом регуляторного впливу на ринок, спрямованим на відновлення конкурентної структури та запобігання подібним порушенням у майбутньому.

У праві Європейського Союзу визначення штрафу ґрунтується на поєднанні принципів пропорційності, індивідуалізації та стримувального ефекту. Відповідно до ст. 23 Регламенту № 1/2003 [3] та методики визначення штрафів [1], розрахунок санкції здійснюється поетапно. Базовий розмір штрафу визначається з урахуванням економічної ваги порушення, зокрема обсягу продажів товарів або послуг, яких воно стосується, а також тяжкості й тривалості правопорушення. Такий підхід забезпечує безпосередній зв'язок між фінансовим показником санкції та економічним масштабом антиконкурентної поведінки.

Подальша корекція розміру штрафу передбачає оцінку ролі підприємства у порушенні. Обтяжуючими обставинами визнаються ініціативна або організуюча роль у змові, примушування інших учасників до участі, повторність правопорушення. Пом'якшуючими – обмежений характер участі, пасивна роль, припинення участі на ранній стадії. Така конструкція виключає механічну уніфікацію санкцій та забезпечує їх диференціацію відповідно до індивідуального внеску суб'єкта у спотворення конкуренції.

Суттєвим елементом є інституціоналізація стимулюючих механізмів співпраці. Зменшення або звільнення від відповідальності пов'язується зі своєчасним повідомленням про порушення, наданням істотних доказів та припиненням участі у змові. У межах такої моделі санкція виконує не лише каральну, а й кооперативну функцію: вона створює економічні стимули для саморозкриття картелів і зменшує інформаційну асиметрію між органом контролю та учасниками ринку.

Національна модель визначення штрафів побудована за іншою логікою. Закон України «Про захист економічної конкуренції» передбачає можливість накладення санкції у відсотковому співвідношенні до доходу суб'єкта господарювання [6], а Порядок визначення розміру штрафу орієнтує розрахунок переважно на показники обороту та формалізовані критерії [7]. Хоча нормативна база формально допускає врахування обставин справи, аналіз практики застосування штрафів та її наукових узагальнень свідчить про обмежене застосування комплексної індивідуалізації [12; 13].

У результаті санкції часто набувають відносно уніфікованого характеру, а роль конкретного суб'єкта у змові не завжди отримує належне відображення у фінальному розмірі штрафу. Принцип пропорційності реалізується переважно у межах арифметичного співвідношення з доходом, тоді як економічний вплив поведінки на конкурентне середовище не завжди стає визначальним елементом оцінки.

Таким чином, стандарт доведення та модель санкціонування перебувають у функціональній єдності. Їх узгоджена трансформація є необхідною передумовою формування ефективної, передбачуваної та економічно обґрунтованої системи відповідальності в конкурентному праві України.

Доктринальні підходи до стандартів відповідальності

У вітчизняній правовій науці відповідальність за порушення конкурентного законодавства тривалий час інтерпретувалася переважно як каральний інститут, спрямований на реагування держави на встановлений факт правопорушення. Основна увага дослідників зосереджувалася на визначенні складу правопорушення, кваліфікації узгоджених дій та методології обчислення штрафів. Натомість питання індивідуалізації санкцій, економічної оцінки поведінки та інституціоналізації механізмів співпраці з органом конкурентного контролю залишалися менш системно розробленими.

У працях українських науковців (О. Бакалінської, О. Подцерковного) обґрунтовується необхідність адаптації механізмів звільнення або пом'якшення відповідальності до національного законодавства та наголошується

на значенні довіри бізнесу до антимонопольних органів як передумови ефективності таких процедур [9; 10]. Водночас відповідальність здебільшого розглядається як санкційна реакція на порушення, а не як елемент комплексної політики забезпечення конкуренції та управління ринковими процесами.

Сучасна наукова дискусія демонструє поступове зміщення акцентів. Формується підхід, відповідно до якого ефективна модель відповідальності має інтегрувати щонайменше три функціональні компоненти: стримувальний (deterrence), кооперативний (cooperation incentives) та відновлювальний (restorative dimension). У межах такої концепції відповідальність постає не лише як наслідок правопорушення, а як інструмент регуляторного впливу на ринкову структуру.

Схожі тенденції характерні й для європейської доктрини, де відповідальність розглядається у взаємозв'язку з цілями конкурентної політики та загальною архітектурою економічного регулювання [11]. Дослідження модернізації регуляторних механізмів у праві Європейського Союзу підкреслюють, що ефективність правозастосування досягається через поєднання стримувальних санкцій і стимулюючих процедур, які знижують інформаційну асиметрію та підвищують рівень добровільного дотримання правил конкуренції. У цьому контексті відповідальність інтегрується у ширшу модель управління конкурентним середовищем, а не функціонує як ізольований каральний інститут.

Право Європейського Союзу сформувало одну з найбільш розвинених систем протидії антиконкурентним узгодженим діям, що поєднує значні штрафи з процесуальними механізмами співпраці суб'єктів господарювання з органами контролю, передбаченими актами acquis communautaire [1–3]. Практика застосування цих механізмів демонструє, що їх поєднання забезпечує високий рівень виявлення змов та оптимізацію витрат правозастосування, посилюючи як стримувальний, так і превентивний ефект санкцій.

У контексті імплементації положень Угоди про асоціацію [4] адаптація національного законодавства до стандартів права Європейського Союзу має супроводжуватися трансформацією концептуального розуміння функції відповідальності. Йдеться не лише про зміну процедур, а про переосмислення самої ролі санкції у системі конкурентного регулювання.

Таким чином, доктринальні підходи засвідчують формування концепції відповідальності, орієнтованої не виключно на покарання, а на припинення антиконкурентної поведінки, відновлення конкурентного середовища та стимулювання добросовісної ринкової взаємодії. Це створює теоретичне підґрунтя для розроблення диференційованої моделі стандартів відповідальності в Україні.

Модель імплементації стандартів відповідальності в Україні

Порівняльний аналіз свідчить, що відмінності між європейською та національною моделями відповідальності полягають не лише у способах доведення порушення або методиці визначення санкцій, а у функціональному призначенні самого інституту відповідальності. У праві Європейського Союзу відповідальність інтегрована в систему забезпечення конкуренції та виконує структурну функцію – відновлення конкурентного середовища і запобігання повторним порушенням, що узгоджується із загальною логікою розвитку європейської конкурентної політики та її еволюції в контексті внутрішнього ринку [5; 14]. У національній практиці вона здебільшого має реактивний характер і орієнтована на фіксацію та санкціонування встановленого правопорушення.

Така відмінність зумовлює необхідність не формального запозичення окремих процедур або технічних елементів санкціонування, а комплексної трансформації стандартів оцінки поведінки суб'єктів господарювання. Імплементація європейських підходів передбачає перегляд самої концепції відповідальності – від карально-догматичної до економічно орієнтованої та функціонально інтегрованої в систему конкурентної політики, що кореспондує із сучасними підходами до реформування публічного регулювання в ЄС [15].

Ефективність відповідальності досягається за умови поєднання трьох взаємопов'язаних елементів: 1) стандарту доведення порушення; 2) економічної оцінки поведінки; 3) індивідуалізації санкцій.

Ці елементи утворюють єдину конструкцію. Стандарт доведення визначає глибину аналізу поведінки; економічна оцінка забезпечує змістове розуміння її впливу на ринок; індивідуалізація санкції трансформує це розуміння у пропорційний правовий наслідок. Відсутність хоча б одного з компонентів призводить до формалізації правозастосування, зниження його стримувального ефекту та втрати превентивної функції.

На основі проведеного дослідження пропонується диференційована модель стандартів відповідальності, що передбачає варіативність критеріїв оцінки залежно від характеру узгоджених дій та їх потенційного впливу на конкурентне середовище.

Для очевидних форм координації поведінки (зокрема класичних картелів) доцільним є застосування спрощеного стандарту доведення, що ґрунтується на встановленні факту погодження поведінки. У таких випадках економічний аналіз виконує підтверджувальну функцію і не є визначальною умовою кваліфікації порушення.

Натомість для складних форм координації, які можуть мати альтернативне економічне пояснення (наприклад, паралельна поведінка на олігополістичних ринках), необхідним є застосування економічного стандарту доведення. У цьому випадку порушення встановлюється через комплексний аналіз структури ринку, рівня концентрації, інформаційної прозорості, раціональності поведінки суб'єктів та її впливу на конкурентну невизначеність. Такий підхід узгоджується з сучасною європейською практикою та тенденціями функціональної інтеграції регуляторних механізмів у систему економічної політики [15].

Визначення санкції має здійснюватися з урахуванням індивідуальної ролі суб'єкта у правопорушенні. Критеріями індивідуалізації можуть виступати тривалість участі, ініціативність або організуюча роль, ступінь впливу на конкурентну структуру ринку, а також характер взаємодії з іншими учасниками.

Важливим складником запропонованої моделі є врахування поведінки суб'єкта після виявлення порушення. Добровільне повідомлення про змову, надання доказів та припинення участі у порушенні мають впливати на вид і розмір санкції. Це надає відповідальності превентивного та стимулюючого характеру і відповідає сучасній європейській моделі регуляторного впливу на ринок [15].

Отже, четвертим результатом дослідження є обґрунтування диференційованої моделі відповідальності, у якій поєднуються формальний та економічний стандарти оцінки поведінки, індивідуалізація санкцій та стимулюючі механізми співпраці. Її імплементація сприятиме підвищенню передбачуваності правозастосування, забезпеченню змістовної пропорційності санкцій, посиленню превентивної ефективності конкурентного права та наближенню національної системи до європейських стандартів конкурентної політики [5].

Висновки

Проведене дослідження засвідчило, що відмінності між українською та європейською моделями відповідальності за антиконкурентні узгоджені дії мають системний характер і не обмежуються окремими процедурними аспектами. Вони проявляються у самій концепції встановлення порушення, функціональному призначенні санкції та способі інтеграції відповідальності у механізм забезпечення конкуренції.

У праві Європейського Союзу оцінка узгодженої поведінки базується на економічно орієнтованому стандарті, за якого ключового значення набуває аналіз ринкового контексту та здатності координації усувати конкурентну

невизначеність. Стандарт доведення інтегрує юридичну та економічну оцінку поведінки, що дозволяє встановлювати порушення з урахуванням його впливу на структуру ринку. У національному правозастосуванні переважає формально-догматичний підхід, відповідно до якого визначальним є підтвердження факту погодженості дій, тоді як економічний аналіз має допоміжний характер. Така відмінність впливає на рівень передбачуваності правозастосування та баланс між ефективністю контролю і гарантіями суб'єктів господарювання.

На стадії санкціонування розбіжність моделей стає найбільш відчутною. Європейська система передбачає індивідуалізацію штрафу з урахуванням тяжкості, тривалості та ролі учасника у правопорушенні, що забезпечує реалізацію принципу пропорційності та посилює превентивний ефект відповідальності. Санкція виконує стримувальну, диференційовану та кооперативну функції, стимулюючи добровільне розкриття змов та знижуючи трансакційні витрати розслідування. В Україні визначення штрафів більшою мірою орієнтується на показники обороту та формалізовані критерії, а індивідуальна роль суб'єкта у порушенні враховується обмежено. Це зменшує стимулюючий потенціал відповідальності та послаблює її інтеграцію у механізм забезпечення конкуренції.

У роботі обґрунтовано доцільність впровадження диференційованої моделі стандартів відповідальності, що поєднує формальний та економічний підходи залежно від характеру узгоджених дій і ступеня їх впливу на конкурентне середовище. Запропонована модель передбачає варіативність стандарту доведення, змістовну індивідуалізацію санкцій та врахування поведінки суб'єкта після виявлення порушення. Такий підхід дозволяє узгодити ефективність правозастосування з принципами пропорційності, передбачуваності та правової визначеності.

Загалом встановлено, що стандарт доведення, економічна оцінка поведінки та механізм санкціонування перебувають у функціональній єдності. Їх ізольована модернізація не забезпечить системного ефекту. Лише комплексна трансформація цих елементів може сформувати ефективну модель відповідальності, здатну поєднати каральний та превентивний потенціал конкурентного права.

Рекомендації

Отримані результати доцільно використати при вдосконаленні практики застосування законодавства про захист економічної конкуренції, зокрема у процесі оновлення методик визначення штрафів та розвитку стандартів доказування антиконкурентних узгоджених дій. Запропонована диферен-

ційована модель може бути імплементована органом конкурентного контролю та судами для відмежування ситуацій, у яких достатнім є формальний стандарт доведення, від випадків, що потребують поглибленого економічного аналізу ринку й поведінки учасників.

Практичне значення роботи полягає у формуванні концептуальної рамки, яка дозволяє адаптувати європейські інструменти відповідальності до національної правової системи без механічного запозичення. Наголос зроблено на забезпеченні змістовної пропорційності санкцій, посиленні стимулюючого елементу відповідальності та підвищенні передбачуваності правозастосування.

Наукова новизна дослідження полягає у поєднанні порівняльно-правового, функціонального та економічно орієнтованого підходів до стандартів відповідальності за антиконкурентні узгоджені дії. Обґрунтовано взаємозв'язок між стандартом доведення та моделлю санкціонування й доведено, що їх синхронна трансформація є необхідною передумовою формування ефективної конкурентної політики в Україні в умовах європейської інтеграції.

Список використаних джерел

[1] Guidelines on the method of setting fines imposed pursuant to Article 23(2)(a) of Regulation No. 1/2003 (2006/C 210/02). *Official Journal of the European Union*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj%3AJOC_2006_210_R_0002_01 (last accessed: 10.01.2026).

[2] Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU). Consolidated version. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2012/oj/eng (last accessed: 10.01.2026).

[3] Council Regulation (EC) No. 1/2003 of 16 December 2002 on the implementation of the rules on competition laid down in Articles 81 and 82 of the Treaty. *Official Journal of the European Union*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2003/1/oj/eng (last accessed: 10.01.2026).

[4] Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : ратифікована Законом України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 10.01.2026).

[5] Дір І. Ю. Основні характеристики «Acquis communautaire» Європейського Союзу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 78, ч. 2. С. 348–355. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.56.

[6] Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11.01.2001 р. № 2210–III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text (дата звернення: 10.01.2026).

[7] Порядок визначення розміру штрафу, що накладається за порушення законодавства про захист економічної конкуренції : розпорядження Антимонопольного комітету України від 14.01.2023 р. № 22-рп. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 25.01.2024 р. № 123/41468. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0123-24#Text (дата звернення: 10.01.2026).

[8] Про порушення законодавства про захист економічної конкуренції та накладення штрафу : рішення Тимчасової адміністративної колегії Антимонопольного комітету України від 09.07.2024 р. № 4-р/тк. URL: https://amcu.gov.ua/npas/pro-porushennia-zakonodavstva-pro-zakhyst-ekonomichnoi-konkurentsii-ta-nakladennia-shtrafu-26 (дата звернення: 10.01.2026).

[9] Бакалінська О. О. Адаптація конкурентного законодавства України відповідно до Угоди про асоціацію Україна – ЄС. *Публічне право. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2017. № 5. С. 96–106.

[10] Подцерковний О. П. Потреба в адаптації та наближенні до практики новел проекту Господарського процесуального кодексу України. *Право України*. 2017. № 9. С. 35–44. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001432136 (дата звернення: 10.01.2026).

[11] Zaitsev O., Kravchuk V., Ladychenko V., Ovramets Yu. The Necessity to Adapt the Public Procurement Contract to Private Law (EU Law). *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2021. Vol. 24. Issue 1S. URL: https://www.abacademies.org/articles/the-necessity-to-adapt-the-public-procurement-contract-to-private-law-eu-law.pdf (last accessed: 10.01.2026).

[12] Швидка Т. І. Антиконкурентні узгоджені дії або картельні змови (небезпечні наслідки та проблеми притягнення до відповідальності). *Вісник НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Серія: Економічна теорія та право*. 2018. № 3(34). С. 119–131.

[13] Швидка Т. І., Лозова А. А. Штраф як вид відповідальності за вчинення антиконкурентних узгоджених дій: новели конкурентного законодавства України та огляд практики АМКУ. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 349–356. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.54.

[14] Швидка Т. І., Халецька К. К. Шлях Європейського Союзу в регулюванні публічних закупівель. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 157–160. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/38.

[15] Davydiuk O., Shvydka T., Ostapenko I., Tarasov O., Bytiak O. Defining directions for improving public procurement of innovation in the European Union. *Technology Audit and Production Reserves*. 2026. No. 1(4(87)). P. 71–78. https://doi.org/10.15587/2706-5448.2026.352193.

References

[1] Guidelines on the method of setting fines imposed pursuant to Article 23(2)(a) of Regulation No. 1/2003 (2006/C 210/02). *Official Journal of the European Union*. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj%3AJOC_2006_210_R_0002_01.

[2] Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU). Consolidated version. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2012/oj/eng.

[3] Council Regulation (EC) No. 1/2003 of 16 December 2002 on the implementation of the rules on competition laid down in Articles 81 and 82 of the Treaty. *Official Journal of the European Union*. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2003/1/oj/eng.

[4] Law of Ukraine No. 1678-VII "Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand". (September 16, 2014). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

[5] Dir, I.Yu. (2023). Main characteristics of the "Acquis communautaire" of the European Union. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law, 78*(2), 348-355. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.56.
[6] Law of Ukraine No. 2210–III "On Protection of Economic Competition". (January 11, 2001). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text.
[7] Order of the Antimonopoly Committee of Ukraine No. 22-rp "Procedure for determining the amount of fines imposed for violations of the legislation on protection of economic competition". (December 14, 2023). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0123-24#Text.
[8] Decision of the Temporary Administrative Board of the Antimonopoly Committee of Ukraine No. 4-r/tk "On violation of the legislation on protection of economic competition and imposition of a fine". (July 9, 2024). Retrieved from https://amcu.gov.ua/npas/pro-porushennia-zakonodavstva-pro-zakhyst-ekonomichnoi-konkurentsii-ta-nakladennia-shtrafu-26.
[9] Bakalinska, O.O. (2017). Adaptation of Ukrainian competition legislation in accordance with the EU–Ukraine Association Agreement. *Public Law. Foreign Trade: Economics, Finance, Law*, *3*, 96-106.
[10] Podtserkovnyi, O.P. (2017). The Demand for Adaptation and Practical Implementation of the Draft of the Economic Procedural Code of Ukraine. *Law of Ukraine*, *9*, 35-44. Retrieved from http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001432136.
[11] Zaitsev, O., Kravchuk, V., Ladychenko, V., & Ovramets, Yu. (2021). The Necessity to Adapt the Public Procurement Contract to Private Law (EU Law). *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, *24*, 1S. Retrieved from https://www.abacademies.org/articles/the-necessity-to-adapt-the-public-procurement-contract-to-private-law-eu-law.pdf.
[12] Shvydka, T.I. (2018). Anticompetitive concerted actions or cartel agreements (dangerous consequences and problems of liability). *Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Economic Theory and Law*, *3*(34), 119-131.
[13] Shvydka, T.I., & Lozova, A.A. (2024). The fine as a form of liability for anti-competitive concerted actions: novelties of the competition legislation of Ukraine and review of the AMCU practice. *Analytical and Comparative Jurisprudence*, *5*, 349-356. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.54.
[14] Shvydka, T.I., & Khaletska K.K. (2023). Ways to the European Union in the Regulation of Public Procurement. *Legal Scientific Electronic Journal*, *5*, 157-160. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/38.
[15] Davydiuk, O., Shvydka, T., Ostapenko, I., Tarasov, O., & Bytiak, O. (2026). Defining directions for improving public procurement of innovation in the European Union. *Technology Audit and Production Reserves*, *1*(4(87)), 71-78. https://doi.org/10.15587/2706-5448.2026.352193.

Тетяна Ігорівна Швидка
докторка юридичних наук, професорка
доцентка кафедри господарського права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: Raketa7770@gmail.com
ORCID 0000-0002-6152-2705

Tetyana I. Shvydka
Doctor of Law, Professor
Associate Professor at the Department of Commercial Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: Raketa7770@gmail.com
ORCID 0000-0002-6152-2705

Рекомендоване цитування: ШШвидка Т. І. Стандарти відповідальності за антиконкурентні узгоджені дії: європейський досвід та українські реалії. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 172. С. 85–100. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.349590.

Suggested Citation: Shvydka, T.I. (2026). Standards of Liability for Anti-Competitive Agreements: European Experience and Ukrainian Realities. *Problems of Legality, 172,* 85-100. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.349590.

Статтю подано / Submitted: 22.01.2026
Доопрацьовано / Revised: 26.02.2026
Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2026
Опубліковано / Published: 31.03.2026

УДК 349.2
DOI: 10.21564/2414-990X.172.352388

Колізійні трудоправові норми: виклики рекодифікації

Михайло Миколайович Шумило*
Державний торговельно-економічний університет,
Київ, Україна
**e-mail: m.shumylo@knute.edu.ua*

Анотація
Актуальність наукової розвідки зумовлена процесами рекодифікації трудового та цивільного законодавства. Наразі у парламенті зареєстровані проєкти Трудового та Цивільного кодексів і в обох проєктах вміщено норми, які визначають правове регулювання трудових відносин з іноземним елементом. Метою статті є обґрунтування позиції, що колізійні норми щодо трудових відносин потрібно повернути в трудове законодавство і закріпити в Трудовому кодексі. Для досягнення поставленої мети було застосовано загальнонаукові та спеціально-наукові методи дослідження, зокрема, системного аналізу, історико-правового та порівняльного методів. У статті наводиться еволюційний шлях розвитку колізійних норм загалом в окремих країнах Європейського Союзу. Запропоновано виокремити три етапи: 1) доуніфікаційний період; 2) Римська конвенція (1980); 3) Регламент (Рим I) (2008). Наведене свідчить про тривалий шлях до єдиного документа, який сьогодні унормовує правила застосування колізійних прив'язок у формі Регламенту Європейського Парламенту та Ради (Рим I) про право, що застосовується до договірних зобов'язань № 593/2008. Наголошено, що у разі виникнення спору питання визначення юрисдикції визначається Регламентом Європейського Парламенту та Ради № 1215/2012 про юрисдикцію та визнання і виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах. Розглянуто досвід деяких країн Європейського Союзу щодо розміщення норм міжнародного приватного трудового права в національних законодавствах. Наприклад, у трудових кодексах Литви та Латвії передбачено окремі глави, які визначають регулювання трудових відносин з іноземним елементом. У дослідженні наводиться еволюція колізійних норм у трудовому законодавстві та їх подальше вилучення із Кодексу законів про працю і перенесення в спеціальний Закон України «Про міжнародне приватне право». Проаналізовано положення проєкту Трудового кодексу, якими повертаються колізійні трудоправові норми в трудове законодавство. Статтю доповнено новелою, яка визначає право, що застосовується до громадян України, які працюють у міжнародних організаціях, що керуються внутрішнім правом цих організацій. Також підкреслюється той факт, що окрім цих норм, у проєкті Трудового кодексу здійснено імплементацію Директиви ЄС 96/71/ЄС від 16.12.1996 щодо відрядження працівни-

© Шумило М. М., 2026

ків у рамках надання послуг, що свідчить про комплексність рекодифікації трудового законодавства. У висновках наголошено на доцільності закріплення колізійних трудоправових норм саме в Трудовому кодексі, що сприятиме всеохопній рекодифікації та зручності для користування.

Ключові слова: рекодифікація трудового законодавства; проєкт Трудового кодексу; колізійні трудові норми; міжнародне приватне право; трудові відносини з іноземним елементом; право ЄС.

Conflict of Rules in Labor Law: Challenges of Recodification

Mykhailo M. Shumylo*
State University of Trade and Economics, Kyiv, Ukraine
**e-mail: m.shumylo@knute.edu.ua*

Abstract
The relevance of scientific research is determined by the processes of recodification of labor and civil legislation. Currently, drafts of the Labor and Civil Codes have been registered in parliament, and both drafts contain provisions that define the legal regulation of labor relations with a foreign element. The purpose of the article is to substantiate the position that conflict of laws rules regarding labor relations should be returned to labor legislation and enshrined in the Labor Code. To achieve this goal, general scientific and special scientific research methods were applied, in particular, systems analysis, historical-legal and comparative methods. The article describes the evolutionary path of conflict-of-law rules in general in selected European Union countries. Three stages are proposed: (1) the pre-unification period, (2) the Rome Convention (1980), (3) the Regulation (Rome I) (2008). This shows the long road to a single document that now regulates the rules for applying conflict-of-law rules in the form of Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council on the law applicable to contractual obligations (Rome I). In addition, it is emphasized that in the event of a dispute, the issue of determining jurisdiction is governed by Regulation (EU) No. 1215/2012 of the European Parliament and of the Council on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters. The study also focuses on the experience of some European Union countries in incorporating the rules of private international labor law into their national legislation. For example, the labor codes of Lithuania and Latvia contain separate chapters that regulate labor relations with a foreign element. The study traces the evolution of conflict-of-law rules in labor legislation and their subsequent removal from the Labor Code and transfer to a special Law of Ukraine "On International Private Law". The article presents and analyzes the provisions of the draft Labor Code, which return conflict-of-law rules in labor law to labor legislation. The article is supplemented by a novum that defines the law applicable to Ukrainian citizens working in international organizations governed by the internal law of these organizations. It also emphasizes the fact that, in addition to these provisions, the draft Labor Code implements EU Directive 96/71/EC of

December 16, 1996, on the posting of workers in the framework of the provision of services, which demonstrates the comprehensive nature of the recodification of labor legislation. The conclusions emphasize the advisability of enshrining conflict-of-law rules in labor law specifically in the Labor Code, which will facilitate comprehensive recodification and ease of use.

Keywords: recodification of labor legislation; draft Labor Code; conflict of labor laws; private international law; labor relations with foreign elements; EU law.

Вступ

Рекодифікація трудового законодавства є невід'ємною частиною комплексної реформи трудового законодавства. Основним результатом останньої має стати ухвалення Трудового кодексу України (далі – проєкт ТК). Робота над проєктом ТК розпочалася ще наприкінці 2023 р., а на початку 2026 р. проєкт зареєстрований у Парламенті [1]. З одного боку, два роки – це невеликий термін для підготовки документа, який вміщує 322 статті та вносить зміни чи скасовує низку чинних нормативно-правових актів. Проте реформа трудового законодавства є чи не найдовшою в історії сучасної України, бо триває вже понад 30 років і, напевно, є найдраматичнішою, оскільки перебуває в полоні популізму та спекуляцій. Ідеться про те, що Трудовий кодекс мав з'явитися разом із більшістю новітніх українських кодексів у період так званого «параду кодифікацій», що відбувся наприкінці 90-х та на початку 2000-х рр., але цього не сталося. Проте сьогодні є цілком реальний шанс це зробити, і проєкт ТК може стати суттєвим поступом у розвитку трудових відносин, упорядженням та систематизацією трудоправових норм. Окрім зазначеного, у проєкті ТК є нові, досі не відомі національному законодавству інструменти регулювання трудових відносин чи здійснено перегляд наявних підходів. Одним із них є доповнення проєкту ТК нормами, які визначають трудові відносини з іноземним елементом, сьогодні ці норми розкриває Закон України «Про міжнародне приватне право» [2]. Усе це загалом стимулює дискусію щодо місця цих норм у контексті рекодифікації трудового та цивільного законодавства.

Метою цієї наукової розвідки є визначення місця закріплення трудоправових колізійних норм у проєкті ТК та наведення аргументів на користь повернення останніх до трудового законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Потрібно зауважити, що вивчення колізійних трудоправових норм залишається доволі специфічним аспектом наукових пошуків. В українській доктрині трудового права та міжнародного приватного права проблемні

питання застосування та визначення колізійних трудоправових норм досліджувалися на дисертаційному рівні. До знакових праць належать докторські дисертації В. Кисіля, яка присвячена питанням кодифікації норм міжнародного приватного права загалом, та А. Довгерта, в якій уперше в українській правничій науці досліджувалося правове регулювання міжнародних трудових відносин. На рівні кандидатських дисертацій проблеми колізійних трудоправових норм досліджували О. Довжук та С. Сергєєва. У працях цих авторів комплексно та всеохопно розкрито основні колізійні прив'язки, серед яких: місце виконання роботи, автономія волі, прив'язка найтіснішого зв'язку, право прапора. Крім наведених авторів, окремі аспекти трудових відносин з іноземним елементом розглянуто у працях дослідників трудового права, а також міжнародного приватного права, серед яких наукові розвідки: О. Александрова, О. Бєлогубової, К. Буряк, С. Венедіктова, В. Чернеги, Т. Ярошевської та ін. Однак наукових публікацій, які б досліджували питання місця закріплення в системі національного законодавства цих норм за останній час, немає.

Матеріали та методи

У процесі дослідження було застосовано комплекс загальнонаукових та спеціально-наукових методів пізнання. Застосування методу системного аналізу дозволило розглянути місце колізійних трудоправових норм у системі національного законодавства. Констатовано, що ці норми гармонійно можуть функціонувати як у межах трудового законодавства, так і бути закріпленими в спеціальному законі, який систематизує всі колізійні норми, що застосовуються в міжнародному приватному праві. Однак, розглядаючи трудове законодавство крізь призму системності та завершеності, стає очевидним, що колізійні трудоправові норми є невід'ємною частиною трудового законодавства. За допомогою історико-правового методу вдалося показати еволюцію та подальшу уніфікацію міжнародного приватного права в деяких країнах Європейського Союзу (далі – ЄС) від окремих спеціальних законів до єдиного Регламенту ЄС. Цей метод сприяв розкриттю питання закріплення перших норм міжнародного приватного права в Кодексі законів про працю, їх модифікацію і вилучення. При підготовці наукової розвідки також застосовувався порівняльний метод, який дав можливість установити відсутність єдиних підходів щодо визначення місця колізійних норм у законодавствах окремих країн ЄС. Тому говорити про певну тенденцію чи традицію фіксації колізійних трудоправових норм у тому чи іншому виді нормативно-правового акта чи галузі законодавства не можна, і кожна країна посилається на власну правову систему та правову традицію.

Результати та обговорення

Незважаючи на досить помітну роль, яку відіграє законодавство в регулюванні трудових відносин, та наявність значної кількості імперативних норм, трудове право є невід'ємною частиною приватного права, оскільки відносини між працівником та роботодавцем врегульовуються договором на диспозитивних засадах, і сторони самостійно мають можливість визначати свою взаємодію у часопросторі. Якщо ж ідеться про трудоправові норми з іноземним елементом, то такі колізійні норми не виключаються із приватного права, вони там і залишаються, проте їх особливий предмет (трудові відносини) та необхідність комплексного підходу оприявнює необхідність закріплення саме в Трудовому кодексі, який всеохопно унормовує ці відносити, а не усічено, як це ми можемо спостерігати сьогодні.

Закріплення колізійних норм щодо трудових відносин в Україні та країнах ЄС суттєво розрізняється. Це пов'язано передовсім із відмінним історичним досвідом загалом та метаморфозами правової системи зокрема. Ізольованість радянських країн від зовнішнього світу залишила глибокий рубець на правовій системі. Саме тому є необхідність стисло окреслити основні етапи розвитку колізійного правового регулювання в Україні та країнах ЄС.

Європейський вимір

Шлях до єдиного, уніфікованого документа, спершу в межах Європейського співтовариства, а згодом і ЄС, був тривалим і еволюційним. Досить умовно його можна розподілити на три етапи: 1) доуніфікаційний період; 2) Римська конвенція (1980); 3) Регламент (Рим I) (2008).

Що стосується *доуніфікаційного періоду,* то йдеться про закріплення в національному законодавстві правил застосування колізійних норм щодо договірних зобов'язань. Кожна країна самостійно визначала місце закріплення цих норм, це були: а) або окремі спеціальні закони, які визначали правила застосування колізійних норм та визначення колізійних прив'язок; б) або складова інших законів, де закріплювалися спеціальні правила, якщо йшлося про приватні відносини з іноземним елементом. Цей період тривав до 01.04.1991 р.

Зважаючи на динамічність та дедалі більшу відкритість західних економічних ринків загалом та ринків праці зокрема, у межах Європейського співтовариства виникла об'єктивна потреба в уніфікації національних практик щодо застосування колізійних норм на наднаціональному рівні. Так, 19.06.1980 р. у Римі була прийнята Конвенція про право, що застосовується до договірних зобов'язань [3] (*Римська конвенція, 1980*), яка набула чинності

01.04.1991 р. Ця Конвенція створила єдину, вибудувану на спільному досвіді систему вибору права в договірних зобов'язаннях у відносинах за участі іноземного елементу (коли одна із сторін не є резидентом країни виникнення зобов'язання), тобто систему колізійних прив'язок. Цей етап тривав від 01.04.1991 р. до 18.12.2009 р.

У контексті транскордонних трудових відносин слушно згадати і про Директиву Європейського Парламенту та Ради 96/71/ЄС від 16.12.1996 р. щодо відрядження працівників у рамках надання послуг [4], яка визначає правила вільного переміщення робочої сили. Ця Директива робила виняток із Римської конвенції (1980), яка вимагала, щоб працівники були захищені законодавством держави-члена, в якій вони працюють.

Наступним, вже новочасним етапом узагальнення колізійних норм та правових прив'язок, стало ухвалення 17.06.2008 р. Європейським парламентом та Європейською Радою на базі Римської конвенції (1980) *Регламенту ЄС (Рим I)* про право, що застосовується до договірних зобов'язань № 593/2008. Цей документ є обов'язковим у всіх країнах ЄС (окрім Данії). Варто акцентувати, що Об'єднане Королівство (Велика Британія) продовжує визнавати його чинність на своїй території вже після виходу з ЄС. Регламент Рим I набрав чинності 18.12.2009 р., отже, умови договорів з іноземним елементом у частині вибору права держави, яке до них застосовується, взорується саме на Регламент (Рим I).

Як зазначає Етьєн Пато, рішення про трансформацію Римської конвенції на Регламент Рим I було прийнято після набрання чинності Амстердамським договором у 1999 р., що доповнив ст. 65 (нині ст. 81 Договору про функціонування ЄС) Договору про ЄС, яка уповноважила Європейське співтовариство вживати заходів у сфері міжнародного приватного права [5, с. 2].

Досі залишається проблемним із позиції правозастосування узгодження положень Регламенту Рим I та Директиви № 96/71/ЄС. Хоча правове регулювання відряджених працівників було удосконалено Директивою Європейського Парламенту та Ради 2014/67/ЄС від 15.05.2014 р. про забезпечення виконання Директиви 96/71/ЄС щодо відрядження працівників у рамках надання послуг [6], на що вказує у своїй розвідці Марта Лацек-Маркі [7, с. 740–754].

У разі виникнення індивідуальних трудових спорів із іноземним елементом і необхідністю визначення юрисдикції суду застосовується Регламент (ЄС) № 1215/2012 Європейського Парламенту та Ради від 12.12.2012 р. про юрисдикцію та визнання і виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах (перероблений) [8] (статті 20–23).

Отже, можна констатувати, що Регламент Рим I є єдиним та базовим наднаціональним актом, що врегульовує питання індивідуальних трудових договорів із іноземним елементом в ЄС, і необхідність його закріплення в нормах національного законодавства відсутня. Крім того, у разі набуття членства країною-кандидаткою Регламент Рим I автоматично стає частиною національної правової системи без додаткових ратифікацій чи інших правових процедур. Однак досвід закріплення колізійних норм у національному трудовому законодавстві можна віднайти в окремих країнах – членах ЄС. Так, розділ II Трудового кодексу Литви [9] визначає право, яке застосовується до трудових відносин міжнародного характеру, де колізійним трудоправовим нормам присвячено статті 9–13. Схожий розділ містить Трудовий закон Латвії [10], де у розд. 3 Міжнародне трудове право вміщено статті 12–14 та 14^1, 14^2, які фіксують питання обрання права сторін трудового договору з іноземним елементом та питання відряджених працівників.

Натомість у таких країнах, як Польща [11], Естонія [12], Словаччина [13], Чехія [14], Угорщина [15] та ін., ці відносини врегульовано спеціальним законом, аналогом якого в Україні є Закон «Про міжнародне приватне право». У Німеччині ці норми вміщені в Цивільному кодексі [16]. Іншим прикладом регламентації є припис ст. 2640 Цивільного кодексу Румунії [17], яка фіксує бланкетну норму, що ці відносини визначаються Регламентом Рим I.

Отже, як видно із наведеного, єдиного підходу щодо визначення місця закріплення трудоправових норм з іноземним елементом у законодавстві країн ЄС немає, але в усіх країнах ЄС основним для врегулювання є Регламент Рим I.

Українські реалії

Кодекс законів про працю (1971) у редакції до змін від 05.07.1995 р. містив ст. 8 «*Застосування в Українській РСР трудового законодавства інших союзних республік*», яка передбачала, що «*при вирішенні питань трудових прав робітників і службовців, що виникли в іншій союзній республіці, застосовувалося законодавство цієї конкретної республіки, якщо спір розглядався на території УРСР*». Отже, норми міжнародного приватного права у частині індивідуальних трудових відносин взагалі були відсутні.

У 1995 р. було внесено зміни до Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України), якими не тільки змінено назву статті, а й уперше запроваджено у трудове законодавство просторову колізію в правових нормах *lex loci laborem*. Наголошено на тому, що ці відносини можуть визначатися також міжнародними (двосторонніми) договорами, а саме:

«Стаття 8. Регулювання трудових відносин громадян, які працюють за межами своїх держав

Трудові відносини громадян України, які працюють за її межами, а також трудові відносини іноземних громадян, які працюють на підприємствах, в установах, організаціях України, ***регулюються законодавством сторони працевлаштування*** *та міжнародними договорами України»* [18].

У 2000 р. ст. 8 КЗпП України зазнає чергових змін, які уточнюють попередню редакцію, а саме:

«*Трудові відносини громадян України, які працюють за її межами, а також трудові відносини іноземних громадян, які працюють на підприємствах, в установах, організаціях України,* ***регулюються законодавством держави, в якій здійснене працевлаштування (наймання) працівника,*** *та міжнародними договорами України»* [19].

У 2010 р. відбулися останні зміни до ст. 8 КЗпП, якими колізійні норми вилучено із трудового законодавства і зафіксовано бланкетну норму, а саме:

«*Трудові відносини громадян України, які працюють за її межами, а також трудові відносини іноземних громадян, які працюють на підприємствах, в установах, організаціях України, регулюються відповідно до Закону України «Про міжнародне приватне право»* [20].

Закон України «Про міжнародне приватне право» був ухвалений у 2005 р. за результатами тривалої дискусії і пошуку компромісу під час рекодифікації цивільного законодавства у 2004 р. На той час панівною була ідея осібної систематизації норм міжнародного приватного права в окремому законі. За умови реалізації такого підходу цілком логічним видавалося вилучення будь-яких згадок про індивідуальні трудові відносини з іноземним елементом із КЗпП України. Також, окрім перенесення просторової колізії *lex loci laborem (місце виконання роботи),* фіксувалася, хоча і не прямо, в обмеженій формі, автономія волі сторін трудового договору *lex voluntaais (автономія волі).*

Від часу прийняття цього Закону 15 разів до нього вносили зміни, проте розд. 8, де зафіксовано колізійні норми щодо трудових відносин, жодного разу не доповнювався і не змінювався. З одного боку, це свідчить про стабільність законодавства, з іншого – про ігнорування чи навіть байдужість до глобальних процесів, які можемо спостерігати останніми десятиліттями (трудова міграція, цифровізація, нестандартні форми зайнятості, транскордонна зайнятість, глобалізація ринку праці тощо).

Виклики рекодифікації

Сьогодні в Україні паралельно проходять дві масштабні рекодифікації: трудового та цивільного законодавства. Результатом цих рекодифікацій є реєстрація згаданого вище проєкту ТК та проєкту Цивільного кодексу України (Кодекс права приватного) реєстраційний номер 14394 від 22.01.2026 р. (далі – проєкт ЦК) [21].

Книга VIII проєкту ЦК розкриває питання міжнародного приватного права, а глава 127 присвячена колізійним нормам щодо трудових відносин. Загалом глава 127 вміщує три статті, які майже не зазнають змін, окрім питання автономії волі, порівняно із чинною редакцією Закону «Про міжнародне приватне право».

Йдеться про: ст. 1868 («Право, що його застосовують до трудового договору»); ст. 1869 («Трудові відносини громадян України, які працюють за кордоном»); ст. 1870 («Особливості регулювання трудових відносин іноземців та осіб без громадянства, які працюють в Україні»).

Проєкт ТК, натомість, вміщує дві статті, а саме: ст. 12 «Право, що застосовується до трудових відносин з іноземним елементом» та ст. 13 «Право, що застосовується до трудових відносин відряджених працівників».

Якщо ст. 12 окреслює колізійні норми щодо трудових відносин з іноземним елементом, як це зроблено у проєкті ЦК і навіть доповнює її, то ст. 13 імплементує згадану вище Директиву № 96/71/ЄС від 16.12.1996 р. щодо відрядження працівників у рамках надання послуг.

Для наочної демонстрації комплексного та всеохопного підходу до закріплення колізійних норм щодо трудових у проєкті ТК варто зупинитися на описі цих приписів.

Стаття 12 складається із семи частин, кожна з яких фіксує певну колізійну прив'язку або визначає алгоритм дій сторін трудового договору з іноземним елементом.

Частина перша, зберігаючи усталений у чинному законодавстві підхід, визначає первинно просторову колізійну прив'язку *lex loci laborem,* а саме*:* «До трудових відносин з іноземним елементом застосовується право держави, у якій робота за трудовим договором виконується постійно, якщо інше не передбачено законом або міжнародним договором України».

Частина друга фіксує, хоча й обмежено *lex voluntaais,* такий підхід є узвичаєним для національного законодавства: «У випадках, передбачених законом або міжнародним договором України, сторони трудового

договору можуть обрати право держави, що буде застосовуватися до трудових відносин». Якщо порівнювати наведену редакцію із пропозицією, яка зафіксована в проєкті ЦК, то бачимо суттєвий поступ і зміну підходу цивілістів у цьому питанні. Так, розробники проєкту ЦК знімають будь-які обмеження в частині обрання права держави, тобто автономія волі фіксується без будь-яких умов чи передумов, натомість пропонують закріпити гарантію, що «такий вибір не може погіршувати становище працівника порівняно з імперативними нормами права, що підлягатиме застосуванню за ненаявності вибору права». На нашу думку, це раціональна пропозиція, яка заслуговує на увагу та обговорення, оскільки змінює традиційний підхід. Проте визнання (надання) права за сторонами трудових відносин самостійно обирати право держави, яке застосовуватиметься до трудових відносин з іноземним елементом, повинно чітко корелюватися із європейськими трудовими стандартами та із дієвим застереженням про недопустимість погіршення становища працівника.

Крім цього, розробники проєкту ЦК також пропонують включити таку колізійну прив'язку, як: *lex banderae* або *lex flagi*, тобто можливість застосування права держави прапора або іншого розпізнавального знака, під яким судно або літак курсує. Цей підхід є загальновизнаним у міжнародному приватному праві, утім дискусійним, і потребує окремого обговорення та аналізу з урахуванням національних особливостей та недопущення порушення трудових прав цієї спеціальної категорії працівників.

Частина третя передбачає, що «у разі неможливості визначення права держави, що регулює трудові відносини з іноземним елементом, відповідно до частин першої та другої цієї статті, до таких трудових відносин застосовується право держави місця реєстрації роботодавця або місця здійснення його основної діяльності». У цій нормі реалізується прив'язка найтіснішого зв'язку *(proper law of the contract)* або особистий закон роботодавця (*lex personalis* – фізичної особи – роботодавця працівника або *lex societatis* юридичної особи). Йдеться про ситуації, коли робоче місце не зафіксоване або ж воно постійно змінюється, і працівник виконує свої обов'язки в різних країнах приблизно однаковий час. Тому правом, яке застосовуватиметься до трудового договору, буде право держави не виконання трудової функції, а реєстрації чи місцезнаходження роботодавця.

Частина четверта закріплює першопринцип, за яким права працівника є первинними, а саме: «Положення частин першої та другої цієї статті можуть застосовуватися лише на користь працівника». Отже, фіксується недопущення погіршення трудоправових гарантій працівника.

Частина п'ята окреслює загальні правила застосування права, коли: «Трудові відносини громадян України, які працюють за кордоном, регулюються правом України в разі, якщо:

1) громадяни України працюють у закордонних дипломатичних установах України;
2) громадяни України уклали з роботодавцями – фізичними або юридичними особами України трудові договори про виконання роботи за кордоном, у тому числі в їх відокремлених підрозділах, якщо це не суперечить законодавству держави, на території якої виконується робота;
3) це передбачено законом або міжнародним договором України».

Частина шоста присвячена працевлаштуванню іноземців, а саме: «Трудові відносини іноземців та осіб без громадянства, які працюють в Україні, не регулюються правом України в разі, якщо:

1) іноземці та особи без громадянства працюють у складі дипломатичних представництв іноземних держав або представництв міжнародних організацій в Україні, якщо інше не передбачено міжнародним договором України;
2) іноземці та особи без громадянства за межами України уклали з іноземними роботодавцями – фізичними чи юридичними особами трудові договори про виконання роботи в Україні, крім випадків, встановлених статтею 13 цього Кодексу, якщо інше не передбачено договорами чи міжнародним договором України».

Частина сьома є новелою трудового законодавства і формулює правило, за яким: «Трудові відносини громадян України, які працюють у міжнародних організаціях, що керуються внутрішнім правом міжнародних організацій (статутами, положеннями, правилами про персонал тощо), регулюються цим правом».

Як бачимо, у проєкті ТК застосовано більш лапідарну форму і всі приписи викладено в одній статті. Що стосується ст. 13, то вона, як наголошувалося раніше, є прикладом обов'язкової імплементації Директиви № 96/71/ЄС. Складність імплементації полягає у тому, що сфера застосування Директиви – це внутрішній ринок праці ЄС, частиною якого ми не є, проте процес адаптації є необхідним. Отже, Директива містить колізійні прив'язки, які в проєкті викладені у п'яти частинах.

У проєкті ТК фіксується, що *відряджений іноземний працівник* – це працівник, який має укладений трудовий договір з іноземним роботодавцем та

направлений в Україну на період, що, як правило, не перевищує 12 місяців, для: 1) виконання робіт (надання послуг) на території України на підставі договору, укладеного між українським та іноземним суб'єктами господарювання; 2) роботи у відокремленому підрозділі юридичної особи, утвореної відповідно до законодавства іноземної держави – юридичної особи або в юридичній особі, що входить до об'єднання юридичних осіб; 3) виконання роботи як тимчасовий працівник.

Частина перша визначає, що «трудові відносини відряджених працівників, які направлені роботодавцями, зареєстрованими в Україні, для тимчасового виконання робіт (надання послуг) на території іншої держави, регулюються правом України в тій частині, коли такі відносини не врегульовані правом держави, до якої працівник тимчасово відряджений».

Частина друга передбачає, що «трудові відносини відряджених іноземних працівників, які направлені в Україну іноземними роботодавцями для тимчасового виконання робіт (надання послуг), регулюються правом держави, де здійснена реєстрація роботодавця, в тій частині, коли такі відносини не врегульовані правом України».

Статтею закріплено і низку трудоправових гарантів, змодельовано ситуації працевлаштування на понад 12 місяців тощо.

Наведене красномовно демонструє наскільки послідовним, виваженим та виправданим є повернення колізійних норм щодо трудових відносин до трудового законодавства. Є очевидним, що Директива № 96/71/ЄС не є і не буде імплементована у Книзі VIII проєкту ЦК, а закріплення правового регулювання схожих правовідносин у різних актах не сприятиме забезпеченню доступності та простоті законодавства.

Висновки

Єдиного підходу, в якому саме нормативному акті потрібно закріплювати колізійні трудоправові норми, немає. Кожна країна самостійно обирає це місце, чи то окремішний, спеціальний закон, чи це трудовий або цивільний кодекси, чи, як у випадку деяких країн ЄС, ці відносини визначаються тільки Регламентом Рим I. Сьогодні настав час остаточно визначитися з цим питанням і в Україні.

Закріплення приписів, що визначають колізійні норми індивідуальних трудових відносин, у жодному разі не продиктовані бажанням щось забрати чи дисбалансувати правила цивільного обороту, а є поверненням трудоправових норм у кодифікований акт (проєкт ТК), який має власний, відмінний від цивільного, предмет. Таке закріплення жодним чином не вплине на систему

норм міжнародного приватного права, яка викладена в проєкті ЦК, водночас повернення колізійних норм, які визначають правила функціонування трудових відносин з іноземним елементом в трудове законодавство, сприятиме всеохопній кодифікації трудоправових норм. Такий підхід дозволить уникнути розпорошення однорідних норм права по різних нормативно-правових актах. Інакше, відносини між резидентами та щодо відряджених працівників будуть визначені в Трудовому кодексі, а колізійні норми щодо трудових відносин з іноземним елементом (з нерезидентами) – у Цивільному кодексі, що є алогічним.

Кодекс, як і будь-який закон, має бути зручним, зрозумілим та доступним для громадян. Ураховуючи важливість та фундаментальність трудових відносин для більшості громадян, уряд виходив із позиції максимальної кодифікації трудоправових норм загалом та трудоправових норм з іноземним елементом зокрема.

Попередні проєкти Трудового кодексу № 1658 (2014) [22], № 2410 (2019) [23], № 2410-1 (2019) [24] також включали в себе норми, які визначали колізійні прив'язки для трудових відносин з іноземним елементом.

У січні 2026 р. проєкт ТК внесений урядом до Верховної Ради України. Цьому передували низка обговорень та погоджень, жодне міністерство, зокрема й Міністерство юстиції України, не заперечувало проти закріплення колізійних норм щодо трудових відносин у проєкті ТК.

Сьогодні проєкт ТК перебуває на розгляді в Парламенті. Схвальну пропозицію про закріплення аналізованих норм у проєкті ТК висловив Комітет Верховної Ради України з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів, який рекомендував прийняти проєкт ТК за основу [25]. Не надало своїх зауважень, застережень чи заперечень у цій частині і Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України [26].

Список використаних джерел

[1] Проєкт Трудового кодексу України від 15.01.2026 р. № 14386. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69516 (дата звернення: 30.01.2026).

[2] Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 р. № 2709. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text (дата звернення: 30.01.2026).

[3] Convention on the law applicable to contractual obligations 80/934/EEC: opened for signature in Rome on 19 June 1980. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/convention/1980/934/oj/eng (last accessed: 30.01.2026).

[4] Directive 96/71/EC of the European Parliament and of the Council of 16 December 1996 concerning the posting of workers in the framework of the provision of services. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:31996L0071 (last accessed: 30.01.2026).

[5] Etienne Pataut. Rome 1 and Rome 2. Edoardo Ales, Mark Bell, Olaf Deinert, Sophie Robin-Olivier (dir.). *International and European Labour Law*. A Commentary, CH Beck, Hart, Nomos, 2018. P. 664–676. URL: https://shs.hal.science/halshs-02268857/document (last accessed: 30.01.2026).

[6] Directive 2014/67/EU of the European Parliament and of the Council of 15 May 2014 on the enforcement of Directive 96/71/EC concerning the posting of workers in the framework of the provision of services. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/67/oj/eng (last accessed: 30.01.2026).

[7] Lasek-Markey M. Effective enforcement of the EU framework on the posting of workers: Empirical evidence. *European Labour Law Journal*. 2024. Vol. 15, issue 4. P. 740–754. https://doi.org/10.1177/20319525241255601.

[8] Regulation (EU) No. 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (recast). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2012/1215/oj (last accessed: 30.01.2026).

[9] Lietuvos Respublikos darbo kodeksas (TAR, 2016-09-19, Nr. 2016-23709). URL: https://www.infolex.lt/ta/368200# (last accessed: 30.01.2026).

[10] Darba likums 20.06.2001. URL: https://likumi.lv/ta/id/26019-darba-likums (last accessed: 30.01.2026).

[11] Ustawa z dnia 4 lutego 2011 r. Prawo prywatne międzynarodowe. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20110800432 (last accessed: 30.01.2026).

[12] Private International Law Act Passed 27.03.2002 RT I 2002, 35, 217. URL: https://www.riigiteataja.ee/en/eli/516052025001/consolide (last accessed: 30.01.2026).

[13] Zákon o medzinárodnom práve súkromnom a procesnom zo 4. decembra 1963. URL: https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/1963/97/#error=login_required&state=5482cce1-fa39-47f5-96aa-bb9a5363eb5d (last accessed: 30.01.2026).

[14] Zákon o mezinárodním právu soukromém 91/2012 Sb. URL: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2012-91 (last accessed: 30.01.2026).

[15] Törvény a nemzetközi magánjogryl 2017. évi XXVIII. URL: https://njt.hu/jogszabaly/2017-28-00-00 (last accessed: 30.01.2026).

[16] Deutsches Bürgerliches Gesetzbuch vom 02.01.2002. URL: https://dejure.org/gesetze/BGB (last accessed: 30.01.2026).

[17] Codul Civil României din 17 iulie 2009. URL: https://legislatie.just.ro/public/detaliidocument/175630 (last accessed: 30.01.2026).

[18] Про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю України : Закон України від 05.07.1995 р. № 263/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/263/95-вр#Text (дата звернення: 30.01.2026).

[19] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України : Закон України від 08.06.2000 р. № 1807-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-14#Text (дата звернення: 30.01.2026).

[20] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України : Закон України від 21.01.2010 р. № 1837-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1837-17#Text (дата звернення: 30.01.2026).

[21] Проект Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) від 22.01.2026 р. № 14394. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69528 (дата звернення: 30.01.2026).
[22] Проект Трудового кодексу України № 1658 від 27.12.2014. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221 (дата звернення: 30.01.2026).
[23] Проект Трудового кодексу України № 2410 від 08.11.2019. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/441 (дата звернення: 30.01.2026).
[24] Проект Трудового кодексу України № 2410-1 від 08.11.2019. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67334 (дата звернення: 30.01.2026).
[25] Висновок Комітету Верховної Ради України з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів щодо проекту Трудового кодексу України (реєстр. № 14386). URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69516 (дата звернення: 30.01.2026).
[26] Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проєкт Трудового кодексу України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69516 (дата звернення: 30.01.2026).

References

[1] Draft Labor Code of Ukraine No. 14386. (January 15, 2026). Retrieved from https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69516.
[2] Law of Ukraine No. 2709 "On private international law". (June, 23, 2005). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text.
[3] Convention on the law applicable to contractual obligations 80/934/EEC: opened for signature in Rome. (June 19, 1980). Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/eli/convention/1980/934/oj/eng.
[4] Directive 96/71/EC of the European Parliament and of the Council of 16 December 1996 concerning the posting of workers in the framework of the provision of services. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:31996L0071.
[5] Etienne Pataut. Rome 1 and Rome 2. Edoardo Ales, Mark Bell, Olaf Deinert, Sophie Robin-Olivier (dir.). (2018). *International and European Labour Law* -A Commentary, CH Beck, Hart, Nomos, pp. 664-676. Retrieved from https://shs.hal.science/halshs-02268857/document.
[6] Directive 2014/67/EU of the European Parliament and of the Council of 15 May 2014 on the enforcement of Directive 96/71/EC concerning the posting of workers in the framework of the provision of services. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/67/oj/eng.
[7] Lasek-Markey, M. (2024). Effective enforcement of the EU framework on the posting of workers: Empirical evidence. *European Labour Law Journal*, *15*(4), 740-754. https://doi.org/10.1177/20319525241255601.
[8] Regulation (EU) No. 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (recast). Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2012/1215/oj.
[9] Labor Code of the Republic of Lithuania (TAR, 2016-09-19, Nr. 2016-23709). Retrieved from https://www.infolex.lt/ta/368200#.
[10] Labor law. (June 20, 2001). Retrieved from https://likumi.lv/ta/id/26019-darba-likums.

[11] Act of 4 February 2011 on Private International Law. Retrieved from https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20110800432.
[12] Private International Law Act Passed 27.03.2002 RT I 2002, 35, 217. Retrieved from https://www.riigiteataja.ee/en/eli/516052025001/consolide (дата звернення: 30.01.2026).
[13] Act on Private International Law and Procedure of December 4 1963. Retrieved from https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/1963/97/#error=login_required&state=5482cce1-fa39-47f5-96aa-bb9a5363eb5d
[14] Private International Law Act 91/2012 Sb. Retrieved from https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2012-91.
[15] Act on Private International Law of 2017 XXVIII. Retrieved from https://njt.hu/jogszabaly/2017-28-00-00.
[16] German Civil Code of 02.01.2002. Retrieved from https://dejure.org/gesetze/BGB.
[17] Romanian Civil Code. (July 17, 2009). Retrieved from https://legislatie.just.ro/public/detaliidocument/175630.
[18] Law of Ukraine No. 263/95-VR "On Amendments and Supplements to the Labor Code of Ukraine". (July 5, 1995). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/263/95-vr#Text.
[19] Law of Ukraine No. 1807-III "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine". (June 8, 2000). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-14#Text.
[20] Law of Ukraine No. 1837-VI "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine". (January 21, 2010). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1837-17#Text.
[21] Draft Civil Code of Ukraine (Code of Private Law) No. 14394. (January 22, 2026). Retrieved from https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69528.
[22] Draft Labor Code of Ukraine No. 1658. (December 27, 2014). Retrieved from https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221.
[23] Draft Labor Code of Ukraine No. 2410. (November 8, 2019). Retrieved from https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/441.
[24] Draft Labor Code of Ukraine No. 2410-1. (November 8, 2019). Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67334.
[25] Opinion of the Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine on Social Policy and Protection of Veterans' Rights on the draft Labor Code of Ukraine (Registration No. 14386). Retrieved from https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69516.
[26] Conclusion of the Main Scientific and Expert Department of the Apparatus of the Verkhovna Rada of Ukraine on the draft Labor Code of Ukraine. Retrieved from https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69516.

Михайло Миколайович Шумило
доктор юридичних наук, старший науковий співробітник
професор кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державний торговельно-економічний університет
02156, вул. Кіото,19, Київ, Україна
e-mail: m.shumylo@knute.edu.ua
ORCID 0000-0003-4257-3002

Mykhailo M. Shumylo
Doctor of Law, Senior Research Fellow
Professor of the Department of International, Civil, and Commercial Law
State University of Trade and Economics
02156, 19 Kyoto Str., Kyiv, Ukraine
e-mail: m.shumylo@knute.edu.ua
ORCID 0000-0003-4257-3002

Рекомендоване цитування: Шумило М. М. Колізійні трудоправові норми: виклики рекодифікації. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 172. С. 101–117. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.352388.

Suggested Citation: Shumylo, M.M. (2026). Conflict of Rules in Labor Law: Challenges of Recodification. *Problems of Legality, 172,* 101-117. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.352388.

Статтю подано / Submitted: 07.02.2026
Доопрацьовано / Revised: 24.03.2026
Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2026
Опубліковано / Published: 31.03.2026

УДК 342.9
DOI: 10.21564/2414-990X.172.356428

Адміністративна відповідальність

Лариса Павлівна Коваленко*
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна
**e-mail: l.p.kovalenko@nlu.edu.ua*

Анотація
Актуальність дослідження зумовлена динамічними змінами суспільних відносин, реформуванням публічного управління та необхідністю інтеграції європейських стандартів верховенства права в адміністративно-деліктне законодавство України. Метою статті є комплексне теоретичне дослідження інституту адміністративної відповідальності як специфічного різновиду юридичної відповідальності, що поєднує матеріально-правові та процесуальні елементи. У роботі застосовано догматичний, історичний, порівняльно-правовий та системний методи аналізу нормативно-правових актів, наукової літератури та судової практики. Розкрито сутність адміністративної відповідальності, її ключові функції (каральну, превентивну, виховну та відновну), публічно-правову природу, яка реалізується через заходи державного примусу уповноваженими органами. Детально проаналізовано адміністративне правопорушення як основну підставу відповідальності, його ознаки (протиправність, винність, суспільна шкідливість) та елементи складу (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона). Виявлено сучасні проблеми нормативного регулювання: концептуальну застарілість основного кодифікованого акта 1984 р., фрагментарність регулювання, дублювання норм у спеціальних законах та недостатню відповідність процедур притягнення до відповідальності стандартам права на справедливий розгляд. Обґрунтовано перспективи вдосконалення через ухвалення нового Кодексу про адміністративні проступки, уніфікацію норм, диференціацію стягнень, запровадження альтернативних санкцій та посилення процесуальних гарантій прав особи, що підвищить ефективність публічного управління й рівень довіри громадян до держави. Перспективи подальших досліджень пов'язані з оцінкою практичної ефективності нової моделі адміністративної відповідальності після її запровадження.

Ключові слова: адміністративне правопорушення; стягнення; публічне управління.

© Коваленко Л. П., 2026

Administrative Responsibility

Larisa P. Kovalenko*
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine
**e-mail: l.p.kovalenko@nlu.edu.ua*

Abstract
The relevance of the study is due to the dynamic changes in social relations, the reform of public administration and the need to integrate European standards of the rule of law into the administrative tort legislation of Ukraine. The purpose of the article is a comprehensive theoretical study of the institute of administrative responsibility as a specific type of legal responsibility that combines substantive and procedural elements. The work uses dogmatic, historical, comparative-legal and systemic methods of analysis of regulatory acts, scientific literature and judicial practice. As a result, the essence of administrative responsibility, its key functions (punitive, preventive, educational and restorative), and its public-legal nature, which is implemented through state coercion measures by authorized bodies, are revealed. The administrative offense as the main basis for liability, its features (illegality, guilt, social harm) and elements of composition (object, objective side, subject, subjective side) are analyzed in detail. Current problems of regulatory framework are identified: the conceptual obsolescence of the main codified act of 1984, fragmentation of regulation, duplication of norms in special laws and insufficient compliance of procedures for bringing to liability with the standards of the right to a fair trial. The prospects for improvement through the adoption of a new code on administrative misdemeanors, unification of norms, differentiation of penalties, introduction of alternative sanctions and strengthening of procedural guarantees of individual rights are substantiated, which will increase the efficiency of public administration and the level of citizens' trust in the state. Prospects for further research are related to assessing the practical effectiveness of the new model of administrative responsibility after its implementation.

Key words*:* administrative offense; penalty; public administration.

Вступ

Проблема адміністративної відповідальності посідає центральне місце в системі юридичної відповідальності та відіграє ключову роль у забезпеченні належного рівня правопорядку, стабільності суспільних відносин і функціонуванні державного механізму. Її призначення полягає в реагуванні на порушення, що не досягають рівня кримінальних деліктів, але завдають шкоди публічним інтересам, серед яких громадська безпека, санітарно-епідеміологічний добробут, економічний порядок та інші сфери суспільної життєдіяльності. Конституція України проголошує верховенство права як визначальний принцип правотворення й правозастосування (ст. 8) та гарантує кожному право на судовий захист у випадку порушення його прав чи законних інтересів з боку органів державної влади чи органів місцевого самоврядування (ст. 55) [1].

Нормативною основою адміністративної відповідальності є Кодекс України про адміністративні правопорушення, ухвалений у 1984 р., який залишається основним нормативним актом у цій сфері й значною мірою не відповідає сучасним європейським стандартам [2, с. 11]. Це зумовлює потребу в системному осмисленні інституту адміністративної відповідальності з урахуванням як вітчизняного досвіду, так і міжнародних вимог.

Сучасний розвиток адміністративно-деліктного права України, неодноразова зміна законодавства про адміністративну відповідальність потребують постійного наукового осмислення [3, с. 45]. В умовах реформування публічного управління та курсу на євроінтеграцію перед вітчизняним законодавцем постало завдання гармонізації адміністративно-деліктних норм із правовими стандартами Європейського Союзу. Кодифікований акт адміністративно-деліктного законодавства, прийнятий за радянських часів, не відповідає реаліям і вимогам сьогодення [4, с. 21], адже він не враховує нові виклики у сферах цифрової безпеки, антикорупційної політики, екологічного контролю та державного управління. Процес євроінтеграції України вимагає оновлення національної адміністративно-правової доктрини і ставить на порядок денний питання адаптації адміністративного законодавства до вимог Європейського Союзу [5].

Проведення рекодифікації адміністративно-деліктного законодавства та підготовка нового кодифікованого законодавчого акта щодо адміністративних проступків як єдиного нормативно-правового акта у правовій системі України є пріоритетним завданням у контексті сучасних вимог та стану розвитку держави [6]. Актуальність цього питання підкреслюється тим, що відповідний законопроєкт – проєкт Кодексу України про адміністративні проступки (реєстр. № 11386 від 28.06.2024 р.) – вже став предметом широкого наукового та експертного обговорення [7].

Аналіз останніх наукових публікацій свідчить про значний інтерес правничої спільноти до проблематики адміністративно-деліктного права. Зокрема, В. В. Савіцька досліджує актуальні питання адміністративно-деліктного права в контексті сучасних реформ [4]; С. Константінов аналізує проблеми адаптації адміністративно-деліктного права до права Європейського Союзу [2]; К. О. Чишко проводить аналіз тенденцій оновлення адміністративно-деліктного законодавства [8]; Д. О. Беззубов досліджує концептуальні засади розвитку адміністративно-деліктного законодавства на сучасному етапі [9]; Д. А. Козачук та О. Є. Панфілов розглядають адміністративну відповідальність у системі адміністративно-правових заходів впливу крізь призму сучасного виміру та європейських орієнтирів [10]. На міжнародному

рівні ці питання також не залишаються поза увагою: зарубіжні дослідники звертають увагу на системні недоліки законодавства про адміністративні правопорушення, зокрема у сфері судово-психіатричних експертиз [11], а також аналізують реформування правової системи України в контексті євроінтеграції та гібридних загроз [5].

Незважаючи на наявність значного масиву наукових праць, присвячених окремим аспектам адміністративної відповідальності, комплексний аналіз цього інституту з урахуванням нових нормативних ініціатив (насамперед проєкту нового Кодексу про адміністративні проступки) та сучасних європейських вимог залишається актуальним науковим завданням. Важливість запровадження єдиної концепції адміністративної відповідальності в умовах оновлення Кодексу України про адміністративні проступки є визнаним у науковій доктрині першочерговим напрямом реформування [9, с. 694].

Метою статті є дослідження поняття, ознак і змісту адміністративної відповідальності, аналіз складу адміністративного правопорушення як її підстави, характеристика видів адміністративних стягнень, особливостей їх застосування та сучасних тенденцій розвитку правозастосовної практики. Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання: 1) охарактеризувати теоретико-правову природу адміністративної відповідальності та її функціональне призначення; 2) дослідити нормативно-правову базу регулювання адміністративної відповідальності в Україні; 3) проаналізувати склад адміністративного правопорушення як підставу відповідальності; 4) виявити актуальні проблеми адміністративно-деліктного законодавства та окреслити перспективи його вдосконалення у контексті євроінтеграції. У межах статті також розглянуто проблемні питання чинного законодавства та окреслено перспективи його вдосконалення з урахуванням наукових підходів і європейських вимог до регулювання адміністративно-деліктних відносин.

Огляд літератури

Дослідження інституту адміністративної відповідальності в сучасній правовій науці набуло значної інтенсивності, зокрема в контексті реформування адміністративно-деліктного законодавства України та її євроінтеграційних прагнень. Наукові розвідки останніх років охоплюють широке коло питань: від концептуальних засад адміністративної відповідальності до конкретних проблем правозастосування.

С. Константінов [2] зосереджує увагу на проблемах адаптації адміністративно-деліктного права до права Європейського Союзу, наголошуючи, що КУпАП 1984 р. залишається базовим актом у сфері адміністративних правопорушень, але значною мірою не відповідає сучасним європейським

стандартам. Дослідник обґрунтовує необхідність комплексного реформування шляхом ухвалення нового кодексу, побудованого на принципах пропорційності, гуманізму та верховенства права, з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

В. В. Савіцька [4] аналізує актуальні питання адміністративно-деліктного права України крізь призму необхідності оновлення застарілого радянського законодавства, підкреслюючи, що чинний кодифікований акт не відповідає реаліям і вимогам сьогодення. Авторка звертає увагу на фрагментарність нормативного регулювання та множинність законодавчих актів, що містять приписи про адміністративну відповідальність, вказуючи на необхідність системного упорядкування цієї сфери.

К. О. Чишко [8] проводить ґрунтовний аналіз тенденцій оновлення адміністративно-деліктного законодавства, досліджуючи проєкт нового Кодексу України про адміністративні проступки. Науковець вказує на наявність у цьому проєкті істотних недоліків, що потребують усунення до його остаточного прийняття, а також формулює пропозиції щодо вдосконалення окремих положень. Такий критичний підхід до оцінки законодавчих ініціатив є важливим з огляду на необхідність забезпечення якості майбутнього кодифікованого акта.

Д. О. Беззубов [9] досліджує концептуальні засади розвитку адміністративно-деліктного законодавства на сучасному етапі розвитку держави, наголошуючи на важливості запровадження єдиної концепції адміністративної відповідальності в умовах оновлення відповідного Кодексу. Автор обстоює системний підхід до реформування як необхідну умову досягнення правової визначеності та ефективності регулювання.

Д. А. Козачук та О. Є. Панфілов [10] розглядають адміністративну відповідальність у системі адміністративно-правових заходів впливу в сучасному вимірі, аналізуючи її крізь призму європейських орієнтирів. Науковці відзначають, що проєкт нового Кодексу України про адміністративні проступки закріплює гуманістичну парадигму адміністративної відповідальності, зорієнтовану на пропорційність, індивідуалізацію та захист прав особи, що відповідає кращим світовим практикам у цій сфері. Дослідники також наголошують на тому, що сучасна система адміністративно-правових заходів впливу потребує розширення арсеналу альтернативних санкцій.

В. В. Мушенок та О. М. Ситніченко [12] досліджують питання правопорушень та відповідальності за їх вчинення у сфері економічної діяльності, формулюючи загальне визначення адміністративної відповідальності як специфічного реагування держави на адміністративне правопорушення,

що полягає у застосуванні уповноваженим органом або посадовою особою передбаченого законодавством стягнення до суб'єкта правопорушення. Це визначення має важливе теоретичне значення для розуміння природи адміністративної відповідальності.

На міжнародному рівні проблематику адміністративно-деліктного права України досліджують Д. Бутенко, С. Димитрова та Л. Ґренінг [11], які у своїй роботі, опублікованій у міжнародному рецензованому виданні, аналізують системні недоліки законодавства про адміністративні правопорушення в частині судово-психіатричних експертиз. Дослідники доходять висновку, що правові прогалини у відповідному регулюванні продовжують зберігатися, що негативно впливає на якість провадження у справах про адміністративні правопорушення. Крім того, Ю. Кривицький, Л. Кузнєцова та співавтори [5] розглядають реформування правової системи України в контексті євроінтеграції, що безпосередньо стосується і сфери адміністративно-деліктного законодавства.

Важливий внесок у розробку теоретичних засад реформування адміністративної відповідальності робить і Дослідницька служба Верховної Ради України, яка підготувала Концепцію реформування законодавства України про адміністративну відповідальність [6] та інформаційну довідку щодо проєкту Кодексу України про адміністративні проступки [7]. Ці документи систематизують наявні проблеми та формулюють напрями майбутньої реформи. І. О. Гребененко [3] акцентує на тому, що постійна зміна законодавства про адміністративну відповідальність вимагає безперервного наукового осмислення, що ще раз підтверджує актуальність і своєчасність досліджень у цій сфері. Отже, сучасна наукова думка формує доволі повне уявлення про проблематику адміністративно-деліктного права, висвітлюючи найбільш гострі питання його реформування.

Матеріали та методи

Дослідження інституту адміністративної відповідальності в Україні проведено в межах теоретико-правового підходу, спрямованого на комплексний аналіз правових норм, доктринальних положень та практичних аспектів застосування відповідальності. Основні етапи наукової роботи включали: 1) підготовчий етап, що передбачав добір та систематизацію джерел; 2) аналітичний етап, присвячений вивченню сутності, ознак та функцій адміністративної відповідальності; 3) синтетичний етап, де здійснювалися оцінка проблемних аспектів та формулювання пропозицій щодо вдосконалення; 4) узагальнюючий етап, що охоплював формування висновків та перспектив розвитку інституту.

Матеріальна база дослідження сформована на основі нормативно-правових актів, наукової літератури та судової практики. Серед ключових нормативних джерел – Конституція України (від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР), Кодекс України про адміністративні правопорушення (від 7 грудня 1984 р. № 8073-X із подальшими змінами), Закон України «Про державну службу» (від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII), а також спеціальні закони, що регулюють адміністративну відповідальність у сферах екології, антикорупції, державної служби та публічного управління. Ці джерела обрано з огляду на їх центральну роль у формуванні інституту адміністративної відповідальності, оскільки вони становлять основу матеріального та процесуального регулювання.

Наукова література включає монографії, статті та підручники за останні роки. Серед них – роботи Д. Бутенка, С. Димитрової та Л. Ґренінга (2023), Ю. Кривицького та співавторів (2024), М. Рабіновича (2025), а також публікації вітчизняних науковців С. Константінова, В. В. Савіцької, К. О. Чишка, Д. О. Беззубова, Д. А. Козачука та О. Є. Панфілова, В. В. Мушенка та О. М. Ситніченко. Загалом, матеріальна база охоплює понад 15 джерел, відібраних за принципами релевантності, хронологічної охопленості та представленості різних наукових шкіл.

Методи дослідження обрано з урахуванням теоретичного характеру роботи. Основним є догматичний (формально-юридичний) метод. Для обґрунтування еволюції інституту використано історичний метод. Порівняльно-правовий метод було застосовано для зіставлення українського регулювання з європейськими стандартами. Системний аналіз використано для вивчення адміністративної відповідальності як цілісного інституту. Аналіз і синтез застосовано на всіх етапах дослідження.

Результати та обговорення

Теоретико-правова характеристика адміністративної відповідальності

Адміністративна відповідальність є одним із фундаментальних елементів системи юридичної відповідальності та ключовим інструментом забезпечення належного правопорядку у сфері публічного управління. Адміністративна відповідальність являє собою специфічне реагування держави на адміністративне правопорушення, що полягає у застосуванні уповноваженим органом або посадовою особою передбаченого законодавством стягнення до суб'єкта правопорушення [12, с. 167]. Таке розуміння закріплено законодавчо: відповідно до ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення, адміністративним правопорушенням визнається протиправна, винна дія або бездіяльність, за яку законом передбачено адміністративну

відповідальність [13]. Саме наявність адміністративного правопорушення як юридичного факту є основною підставою притягнення особи до адміністративної відповідальності, що визначає її місце в системі публічно-правових засобів реагування на порушення.

Наукова доктрина розглядає адміністративну відповідальність як специфічний правовий інститут, що поєднує матеріально-правові та процесуальні норми і регулює відносини, які виникають із приводу притягнення особи до відповідальності за адміністративний проступок. Проєкт нового Кодексу України про адміністративні проступки закріплює гуманістичну парадигму адміністративної відповідальності, зорієнтовану на пропорційність, індивідуалізацію та захист прав особи [10, с. 102], що відображає новітні тенденції розвитку наукової думки у цій сфері.

Характерними ознаками адміністративної відповідальності є її публічно-правова природа, оскільки вона виникає у сфері реалізації владних управлінських функцій держави та спрямована на захист публічних інтересів. Вона здійснюється спеціально уповноваженими органами, зокрема органами Національної поліції, адміністративними комісіями, органами державного нагляду та судами, що прямо закріплено у ст. 213 КУпАП [13]. Конституція України гарантує кожному право на судовий захист у разі порушення прав чи законних інтересів з боку органів влади (ст. 55), а також встановлює заборону повторного притягнення до відповідальності за одне й те саме діяння (ст. 61) [1].

Не менш важливим елементом теоретико-правової характеристики адміністративної відповідальності є її функціональне призначення. Вона виконує низку взаємопов'язаних функцій: каральну, яка полягає в осудженні неправомірної поведінки; превентивну, спрямовану на недопущення правопорушень у майбутньому; виховну, яка сприяє формуванню поваги до правового порядку; та відновну, пов'язану з усуненням заподіяної шкоди. Отже, теоретико-правова характеристика адміністративної відповідальності свідчить про її комплексну природу, що поєднує нормативну визначеність, публічно-правовий зміст, процедурні гарантії та багатовекторне функціональне призначення.

Нормативно-правове регулювання адміністративної відповідальності

Нормативно-правове регулювання адміністративної відповідальності в Україні ґрунтується на системі взаємопов'язаних джерел, серед яких центральне місце посідають Конституція України, Кодекс України про адміністративні правопорушення та спеціальне законодавство. Конституція України проголошує верховенство права як визначальний принцип правотворення й

правозастосування (ст. 8) та гарантує кожному право на судовий захист (ст. 55) [1]. Важливою конституційною гарантією є також положення ст. 61, яка встановлює заборону притягнення особи до юридичної відповідальності одного виду двічі за те саме правопорушення.

Кодекс України про адміністративні правопорушення є основним кодифікованим актом, що встановлює матеріальні та процесуальні засади адміністративної відповідальності. Він визначає поняття адміністративного правопорушення (ст. 9), мету адміністративного стягнення (ст. 23), систему адміністративних стягнень, включно з попередженням, штрафом, громадськими роботами, оплатним вилученням, конфіскацією, позбавленням спеціального права й адміністративним арештом (статті 24–30), а також підстави й умови їх застосування [13]. Водночас, як підкреслюють дослідники, КУпАП, ухвалений у 1984 р., залишається основним нормативним актом у цій сфері й значною мірою не відповідає сучасним європейським стандартам [2, с. 16].

Серед спеціальних нормативних актів, що містять положення про адміністративну відповідальність, важливе місце посідає Закон України «Про державну службу». Державний службовець, як суб'єкт із спеціальним статусом, може нести адміністративну відповідальність за правопорушення, передбачені КУпАП, а також за порушення, передбачені спеціальними нормами, що регламентують проходження служби та етичні стандарти управлінської діяльності [14]. У цій категорії осіб адміністративна відповідальність органічно пов'язується з дисциплінарною, що підкреслює міжгалузевий характер правового регулювання.

Отже, нормативно-правове регулювання адміністративної відповідальності в Україні має багаторівневий та комплексний характер. Така система є необхідною для ефективного функціонування адміністративної відповідальності, однак, потребує подальшого впорядкування, усунення дублювання норм та удосконалення кодифікації з урахуванням сучасних вимог верховенства права.

Адміністративне правопорушення як підстава відповідальності

Адміністративне правопорушення становить базовий юридичний факт, із настанням якого законодавець пов'язує можливість застосування до особи заходів адміністративної відповідальності. Адміністративним правопорушенням визнається протиправна, винна дія або бездіяльність, за яку законом передбачено адміністративну відповідальність (ст. 9 КУпАП) [13]. Це визначення закріплює ключові ознаки адміністративного правопорушення, які визначають його зміст та відмежовують від інших категорій правопорушень, зокрема кримінальних і дисциплінарних.

Насамперед адміністративне правопорушення є протиправним діянням, тобто таким, що суперечить нормам адміністративного або іншого галузевого законодавства. Протиправність у цьому контексті є юридичною формою вираження неправомірності поведінки суб'єкта. Обов'язковою ознакою є наявність вини особи, тобто її психічного ставлення до вчинюваного діяння у формі умислу або необережності. Категорія вини має ключове значення для визначення справедливості стягнення та пропорційності заходів впливу, що відповідає принципам верховенства права, закріпленим у ст. 8 Конституції України [1].

Структурно адміністративне правопорушення характеризується складом, який охоплює чотири основні елементи: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт і суб'єктивну сторону. Об'єктом є суспільні відносини, на які спрямоване посягання; об'єктивна сторона виявляється у зовнішній формі поведінки; суб'єктом є фізична або юридична особа, яка має адміністративну деліктоздатність; суб'єктивна сторона охоплює форму вини, мотив і мету правопорушення. Встановлення кожного з цих елементів є необхідною умовою законного та обґрунтованого притягнення особи до відповідальності.

Важливим елементом є питання адміністративної деліктоздатності. Законодавство України встановлює загальний вік настання адміністративної відповідальності з шістнадцяти років (ст. 12 КУпАП), а для осіб зі спеціальним статусом, зокрема державних службовців, передбачено підвищені вимоги щодо дотримання правил управлінської дисципліни, що кореспондує положенням Закону України «Про державну службу» [14]. Підстава адміністративної відповідальності має не лише юридичний, а й соціальний зміст, адже адміністративні правопорушення є відображенням стану правової культури суспільства та рівня дотримання публічної дисципліни.

Сучасні проблеми та перспективи вдосконалення адміністративно-деліктного законодавства

Сучасний стан інституту адміністративної відповідальності в Україні характеризується низкою концептуальних і практичних проблем, що істотно впливають на ефективність його функціонування. Першою ключовою проблемою є застарілість КУпАП як кодифікованого акта. Значна кількість його положень не охоплює сучасних видів суспільно небезпечної поведінки у сферах цифрової безпеки, інформаційної політики, екологічного контролю та антикорупційного врядування. Кодифікований акт адміністративно-деліктного законодавства, прийнятий за радянських часів, не відповідає реаліям і вимогам сьогодення [4, с. 186].

Другою системною проблемою є множинність і розпорошеність джерел адміністративної відповідальності. Понад сто спеціальних законів встановлює

адміністративні правопорушення та передбачає відповідні санкції, при цьому положення цих актів часто дублюють або модифікують норми КУпАП. Доведення пріоритетного характеру проведення рекодифікації адміністративно-деліктного законодавства, передусім підготовки та ухвалення нового кодифікованого законодавчого акта щодо адміністративних проступків як єдиного нормативно-правового акта у правовій системі України, є необхідною умовою подолання цієї проблеми [6, с. 2].

Третьою проблемою є процесуальні недоліки провадження у справах про адміністративні правопорушення. Норми КУпАП щодо строків притягнення, процедури складання протоколу, порядку розгляду справи та забезпечення прав особи не завжди узгоджуються з принципами верховенства права, юридичної визначеності, пропорційності та належної правової процедури. В окремих випадках положення Кодексу не узгоджуються зі статтями 55 і 61 Конституції України [1]. Практичні недоліки законодавства у сфері адміністративних правопорушень, зокрема щодо забезпечення прав особи, знаходять відображення і в міжнародних наукових дослідженнях [11]. Четвертою проблемою є недостатня диференціація видів адміністративних стягнень та їх невідповідність характеру правопорушення.

З метою усунення окреслених проблем необхідний комплексний підхід до вдосконалення інституту. Передусім постає потреба ухвалення нового Кодексу України про адміністративні проступки. Проєкт Кодексу України про адміністративні проступки (реєстр. № 11386 від 28.06.2024 р.) в умовах сьогодення має актуальне значення для кардинального реформування усієї системи адміністративно-деліктного законодавства [7, с. 1]. Процес євроінтеграції України вимагає оновлення національної адміністративно-правової доктрини і ставить на порядок денний питання адаптації адміністративного законодавства до вимог Європейського Союзу [5]. Важливим є те, що у результаті аналізу положень законопроєкту науковцями було зроблено висновок про наявність у ньому ряду суттєвих недоліків, що потребують усунення до остаточного прийняття [8, с. 56–57].

Другим важливим напрямом є уніфікація спеціального законодавства шляхом включення основних складів правопорушень до нового Кодексу та встановлення єдиного підходу до формулювання складів і санкцій. Це сприятиме зменшенню дублювання норм, підвищенню правової визначеності та передбачуваності відповідальності. Третім напрямом є модернізація адміністративного процесу – закріплення процедурних гарантій, заснованих на стандартах ЄСПЛ та принципах належного врядування. Четвертим напрямом має стати диференціація видів адміністративних стягнень, запровадження альтернативних заходів, зокрема програм виправлення поведінки, публічних вибачень, громадських робіт із соціально корисною спрямованістю.

Процедура притягнення до адміністративної відповідальності

Процедура притягнення до адміністративної відповідальності є врегульованою законом послідовністю дій уповноважених органів та посадових осіб, спрямованою на встановлення факту вчинення адміністративного правопорушення та прийняття рішення щодо застосування адміністративного стягнення. Її нормативною основою є положення КУпАП, а конституційні засади закріплені у ст. 55 Конституції України [1]. Першим етапом є порушення справи та складання протоколу (статті 254–256 КУпАП [13]), який є основним доказовим документом. Далі справа розглядається по суті компетентним органом [13]. За результатами розгляду ухвалюється постанова, яка має бути мотивованою та ґрунтуватися на повному і всебічному дослідженні матеріалів.

Важливою складовою процедури є можливість оскарження постанови (статті 287–289 КУпАП [13]), що забезпечує реалізацію конституційного права особи на захист. Право на апеляційний перегляд відповідає також європейським стандартам справедливого судового розгляду. Отже, процедура притягнення до адміністративної відповідальності є важливим механізмом забезпечення законності та захисту публічного інтересу. Водночас практика свідчить про потребу в удосконаленні окремих процедурних положень відповідно до принципів верховенства права та стандартів ЄСПЛ. Модернізація адміністративної відповідальності має забезпечити баланс між ефективністю публічно-правового примусу та пріоритетом прав людини [15, с. 27], що має стати одним із напрямів модернізації адміністративно-деліктного законодавства України.

Висновки

У результаті дослідження встановлено, що інститут адміністративної відповідальності є комплексним правовим явищем, яке поєднує матеріально-правові та процесуальні елементи, виконує каральну, превентивну, виховну та відновну функції, забезпечуючи захист публічних інтересів та прав громадян. Нормативною основою є Конституція України, КУпАП 1984 р. та спеціальне законодавство, проте чинний кодифікований акт значною мірою не відповідає сучасним реаліям і вимогам, що підтверджується як вітчизняними, так і міжнародними науковими дослідженнями. Адміністративне правопорушення як підстава відповідальності характеризується протиправністю, винністю та суспільною шкідливістю; його склад охоплює об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт та суб'єктивну сторону, встановлення яких є необхідною умовою законного притягнення до відповідальності.

Виявлені проблеми – застарілість КУпАП, фрагментарність регулювання, дублювання норм у спеціальних законах та процесуальні недоліки прова-

дження – потребують системного вирішення шляхом ухвалення нового Кодексу України про адміністративні проступки, уніфікації спеціального законодавства, модернізації адміністративного процесу та диференціації видів стягнень. Реалізація цих заходів із урахуванням вимог євроінтеграції та принципів пропорційності, гуманізму і верховенства права сприятиме підвищенню ефективності публічного управління, зміцненню довіри громадян до держави та розбудові демократичної правової системи України.

Список використаних джерел

[1] Конституція України : офіц. текст від 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 05.02.2026).

[2] Константінов С. Адаптація адміністративно-деліктного права до права Європейського Союзу. *Адміністративне право і процес*. 2025. № 1. С. 15–23. https://doi.org/10.32782/2227-796X.2025.1.02

[3] Гребененко І. О. Актуальні проблеми адміністративно-деліктного права. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти* : матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 21 берез. 2025 р.) : у 2 ч. Ч. І. Дніпро : ДДУВС, 2025. С. 179–181. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/16207/1/27.pdf (дата звернення: 05.02.2026).

[4] Савіцька В. В. Актуальні питання адміністративно-деліктного права України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 84, ч. 3. С. 186–191. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/09/30-2.pdf (дата звернення: 05.02.2026).

[5] Kryvytskyi Yu., Kuznetsova L., Chekaliuk V., Maidaniuk I., Khriapynskyi A. The legal system reform of Ukraine in the context of EU integration and hybrid threats. *Sapienza: International Journal of Interdisciplinary Studies*. 2024. Vol. 5(4). e24077. https://doi.org/10.51798/sijis.v5i4.879.

[6] Концепція реформування законодавства України про адміністративну відповідальність / Дослідницька служба Верховної Ради України. Київ, 2024. 38 с. URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32358.pdf (дата звернення: 05.02.2026).

[7] Інформаційна довідка щодо проекту Кодексу України про адміністративні проступки № 11386 / Дослідницька служба Верховної Ради України. Київ, 2024. URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33079.pdf (дата звернення: 05.02.2026).

[8] Чишко К. О. Аналіз тенденцій оновлення адміністративно-деліктного законодавства. *Нове українське право*. 2025. Вип. 2. С. 56–61. https://doi.org/10.51989/NUL.2025.2.6.

[9] Беззубов Д. О. Концепція розвитку адміністративно-деліктного законодавства на сучасному етапі розвитку держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 694–696. URL: https://lsej.org.ua/1_2025/165.pdf (дата звернення: 05.02.2026).

[10] Козачук Д. А., Панфілов О. Є. Адміністративна відповідальність у системі адміністративно-правових заходів впливу: сучасний вимір та європейські орієнтири. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 91, ч. 3. С. 102–109. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.3.15

[11] Butenko D., Dimitrova S., Gröning L. Identifying deficits in Ukrainian law: Forensic psychiatry misuse in proceedings of administrative offenses. *International Journal of Law and Psychiatry*. 2023. Vol. 90. P. 101920. https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2023.101920.
[12] Мушенок В. В., Ситніченко О. М. Правопорушення та відповідальність за їх вчинення у сфері економічної діяльності. *Право і суспільство*. 2023. № 2, т. 2. С. 167–173. https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.2.25.
[13] Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073-10#Text (дата звернення: 05.02.2026).
[14] Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text (дата звернення: 05.02.2026).
[15] Дякур М. Д. Адміністративна відповідальність у контексті розвитку українського адміністративного права та європейських стандартів. *Академічні візії*. 2025. № 50. С. 1–11. https://doi.org/10.5281/zenodo.18448362.

References

[1] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
[2] Konstantinov, S. (2025). Adaptation of administrative-delict law to European Union law. *Administrative Law and Process*, *1*, 15-23. https://doi.org/10.32782/2227-796X.2025.1.02.
[3] Grebenenko, I.O. (March 21, 2025). Actual problems of administrative and tort law. In *International and national security: theoretical and applied aspects: materials of the 1st Internation. science and practice conf*. (Parts 1-2), Ch. I. (pp. 179-181). Dnipro: DDUVS. Retrieved from https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/16207/1/27.pdf.
[4] Savitska, V.V. (2024). Current issues of administrative and tort law of Ukraine. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law, 84*(3), 186-191. Retrieved from https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/09/30-2.pdf.
[5] Kryvytskyi, Yu., Kuznetsova, L., Chekaliuk, V., Maidaniuk, I., & Khriapynskyi, A. (2024). The legal system reform of Ukraine in the context of EU integration and hybrid threats. *Sapienza: International Journal of Interdisciplinary Studies*, *5*(4), e24077. https://doi.org/10.51798/sijis.v5i4.879.
[6] Concept of reforming the legislation of Ukraine on administrative responsibility. (2024). Kyiv, Retrieved from https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32358.pdf.
[7] Information document on the draft Code of Ukraine on administrative offenses No. 11386. (2024). Kyiv. Retrieved from https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33079.pdf.
[8] Chyshko, K.O. (2025). Analysis of trends in update of administrative and torts legislation. *New Ukrainian Law*, *2*, 56-61. https://doi.org/10.51989/NUL.2025.2.6.
[9] Bezzubov, D.O. (2025). Concept of the development of administrative tortious legislation at the modern stage of state development. *Legal Scientific Electronic Journal*, *1*, 694-696. Retrieved from https://lsej.org.ua/1_2025/165.pdf.
[10] Kozachuk, D.A., & Panfilov, O.E. (2025). Administrative liability in the system of administrative and legal measures of influence: contemporary dimension and european guidelines. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law, 91*(3), 102-109. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.3.15.

[11] Butenko, D., Dimitrova, S., & Gröning, L. (2023). Identifying deficits in Ukrainian law: Forensic psychiatry misuse in proceedings of administrative offenses. *International Journal of Law and Psychiatry*, *90*, 101920. https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2023.101920.
[12] Mushenok, V.V., & Sytnichenko, O.M. (2023). Offenses and responsibility for their commission in the sphere of economic activity. *Law and Society*, *2*(2), 167-173. https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.2.25.
[13] Code of Ukraine on Administrative Offenses No. 8073-X. (December 7, 1984). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073-10#Text.
[14] Law of Ukraine No. 889-VIII "On public service". (December 10, 2015). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text.
[15] Dyakur, M.D. (2025). Administrative Liability in the Context of the Development of Ukrainian Administrative Law and European Standards. *Academic Visions*, *50*, 1-11. Retrieved from https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/2686.

Лариса Павлівна Коваленко
докторка юридичних наук, професорка
доцентка кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: l.p.kovalenko@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-6562-3693

Larisa P. Kovalenko
Doctor of Law, Professor
Associate Professor at the Department of Administrative Law and Administrative Activity
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: l.p.kovalenko@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-6562-3693

Рекомендоване цитування: Коваленко Л. П. Адміністративна відповідальність. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 172. С. 118–132. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.356428.

Suggested Citation: Kovalenko, L.P. (2026). Administrative Responsibility. *Problems of Legality, 172,* 118-132. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.356428.

Статтю подано / Submitted: 06.01.2026
Доопрацьовано / Revised: 23.02.2026
Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2026
Опубліковано / Published: 31.03.2026

УДК 342.9:37.014.5(477)
DOI: 10.21564/2414-990X.172.356462

Реалізація права на освіту осіб із тимчасово окупованих територій України: адміністративно-правові виклики

Тетяна Павлівна Мінка*
Університет митної справи та фінансів,
Дніпро, Україна
**e-mail: mtp2705@i.ua*

Максим Станіславович Бадак
Університет митної справи та фінансів,
Дніпро, Україна

Анотація
Збройна агресія проти України спричинила тривалу окупацію частини її території та масштабне внутрішнє переміщення населення. У цих умовах значна кількість дітей і молоді з тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб стикається з труднощами реалізації права на освіту в українській освітній системі. Мета дослідження полягає у комплексному аналізі адміністративно-правового забезпечення реалізації права на освіту внутрішньо переміщених осіб та громадян, які проживають на тимчасово окупованих територіях України, а також у визначенні основних проблем і виробленні пропозицій щодо їх вирішення. У дослідженні застосовано формально-юридичний метод для аналізу норм законодавства у сфері освіти та визначення їх місця в системі адміністративного права. Системно-структурний метод використано для дослідження механізму реалізації права на освіту як цілісної системи взаємопов'язаних елементів. Логіко-юридичний метод застосовано для формулювання узагальнень і висновків. Методи аналізу та синтезу використано для поєднання теоретичних положень із даними правозастосовної практики та формулювання пропозицій щодо вдосконалення законодавства. Встановлено, що чинна система адміністративно-правового забезпечення реалізації права на освіту зазначених категорій осіб характеризується низкою організаційних і процедурних проблем. До них належать складність доступу до освітніх процедур, недостатня гнучкість механізмів підтвердження результатів навчання, а також нерівномірність застосування державних гарантій у різних закладах освіти. Обґрунтовано необхідність удосконалення процедур вступу, визнання результатів навчання, а також розширення механізмів дистанційного та екстернатного здобуття освіти. Запропоновано напрями вдосконалення адміністративно-правового регулювання, спрямовані

© *Мінка Т. П., Бадак М. С., 2026*

на підвищення доступності освіти для осіб із тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб.

Ключові слова: воєнний стан; освітні гарантії; публічна адміністрація, визнання результатів навчання; дистанційне навчання; спрощений вступ.

Implementation of the Right to Education of Persons from the Temporarily Occupied Territories of Ukraine: Administrative and Legal Challenges

Tetyana P. Minka*
University of Customs and Finance,
Dnipro, Ukraine
**e-mail: mtp2705@i.ua*

Maksym S. Badak
University of Customs and Finance,
Dnipro, Ukraine

Abstract
The armed aggression against Ukraine has resulted in the prolonged occupation of part of its territory and large-scale internal displacement of the population. Under these conditions, a significant number of children and young people from the temporarily occupied territories and internally displaced persons face difficulties in exercising their right to education within the Ukrainian educational system. Purpose of the study is to conduct a comprehensive analysis of the administrative and legal framework for ensuring the implementation of the right to education of internally displaced persons and citizens residing in the temporarily occupied territories of Ukraine, as well as to identify key problems and develop proposals for their resolution. The study applies the formal legal method to analyze the content of legal norms in the field of education and determine their place within the system of administrative law. The system structural method is used to examine the mechanism for implementing the right to education as an integrated system of interconnected elements. The logical legal method is applied to formulate generalizations and conclusions. The methods of analysis and synthesis are used to combine theoretical approaches with law enforcement practice and to develop proposals for improving current legislation. The study establishes that the current system of administrative and legal support for the implementation of the right to education for these categories of persons is characterized by several organizational and procedural problems. These include difficulties in access to educational procedures, insufficient flexibility in the mechanisms for recognition of learning outcomes, and uneven application of state guarantees among educational institutions. The need to improve admission procedures, mechanisms for recognizing learning outcomes, and opportunities for distance and external forms of education is substantiated. The study proposes directions for improving administrative

and legal regulation aimed at increasing access to education for persons from the temporarily occupied territories and internally displaced persons.

Keywords: martial law; educational guarantees; public administration; recognition of learning outcomes; distance learning; simplified admission.

Вступ

У контексті триваючої російсько-української війни, яка розпочалася у 2014 р. анексією Криму та окупацією частини Донбасу і загострилася повномасштабним вторгненням у 2022 р., забезпечення права на освіту, гарантованого ст. 53 Конституції України [1], для вразливих груп населення набуває стратегічного значення.

В умовах воєнного стану доступ до освіти ускладнюється не лише об'єктивними безпековими чинниками, а й особливостями функціонування системи публічного адміністрування у сфері освіти. Найбільш вразливою категорією суб'єктів реалізації цього права є внутрішньо переміщені особи (далі – ВПО) та громадяни, які перебували або перебувають на тимчасово окупованих територіях (далі – ТОТ) України, для яких стандартні адміністративні процедури здобуття освіти виявляються недостатньо адаптованими до умов воєнного часу. Забезпечення безперервності освітнього процесу для цих осіб є не лише юридичним, а й стратегічним питанням збереження національної ідентичності та інтеграції.

Сучасний стан проблеми засвідчує, що формальне нормативне закріплення освітніх прав не завжди забезпечує їх ефективну реалізацію, особливо за наявності вимушеного переміщення, втрати документів про освіту, обмеженого доступу до освітньої інфраструктури та цифрових ресурсів. Це підтверджується моніторингами Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, які вказують на наявність системних адміністративно-процедурних бар'єрів у сфері доступу до освіти в умовах воєнного стану [2].

Це питання виходить за межі окремої академічної дискусії: воно стає предметом парламентського моніторингу прав людини, що ставить перед державою завдання не лише нормативного закріплення права, а й ефективного адміністрування практичних механізмів його реалізації.

Питання адміністративно-правового регулювання у сфері освіти в умовах воєнного стану та окупації лише починає набувати системного осмислення.

У наукових публікаціях останніх років аналізуються загальні гарантії права на освіту, трансформація освітньої політики в умовах кризових ситуацій, а також вплив воєнних конфліктів на доступ до освіти та освітню мобіль-

ність населення [3]. Окремі дослідження присвячені правовому статусу ВПО, соціальним і гуманітарним аспектам забезпечення їхніх прав, у тому числі освітніх [4; 5]. Н. Семенова досліджує реалізацію права на освіту в умовах воєнного стану в аспекті дітей з особливими потребами [6]. Також на цьому питанні зосереджували свою увагу В. Політанський, О. Скобельська, Ю. Безкровний, Є. Світлична, О. Мітіна, Ю. Бойчук, І. Хомишина, О. Малиновська.

Водночас у науковій літературі недостатньо розробленим залишається адміністративно-правовий вимір реалізації права на освіту ВПО та осіб із ТОТ саме в умовах воєнного стану. Більшість наявних досліджень мають описовий характер і не зосереджуються на аналізі ефективності адміністративних механізмів, меж дискреційних повноважень органів публічної влади, а також відповідності чинних процедур принципам правової визначеності та доступності

Мета дослідження – проаналізувати адміністративно-правові механізми реалізації права на освіту для ВПО та громадян на ТОТ України, виявити ключові проблеми та запропонувати шляхи удосконалення нормативно-правового регулювання з урахуванням воєнного стану.

Для досягнення мети поставлено такі науково-дослідницькі завдання: проаналізувати нормативно-правову базу та механізми реалізації для ВПО, включаючи квотну систему, дистанційне навчання та соціальну підтримку; розглянути особливості регулювання для осіб на ТОТ, з акцентом на процедуру визнання результатів навчання; виявити ключові проблеми, що ускладнюють адміністративно-правову реалізацію права на освіту та сформулювати шляхи їх удосконалення.

Матеріали та методи

Дослідження реалізації права на освіту ВПО та осіб із ТОТ України в умовах воєнного стану ґрунтується на комплексному поєднанні загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання, що дало змогу всебічно проаналізувати як нормативно-правові засади, так і практику публічного адміністрування у сфері освіти.

Наукове дослідження здійснювалося у декілька логічно взаємопов'язаних етапів. На першому етапі проведено теоретико-концептуальний аналіз права на освіту як об'єкта адміністративно-правового регулювання в умовах воєнного стану. На цьому етапі було опрацьовано положення Конституції України, законів України у сфері освіти, нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України та підзаконних актів, що регламентують доступ до

освіти ВПО та осіб із ТОТ. Другий етап передбачав аналіз наукових джерел вітчизняних і зарубіжних авторів, присвячених проблемам реалізації права на освіту, забезпеченню прав ВПО, а також функціонуванню системи публічного адміністрування в умовах надзвичайних правових режимів. Це дало змогу виявити основні наукові підходи, а також прогалини у дослідженні адміністративно-правових механізмів реалізації права на освіту в умовах воєнного стану.

На третьому етапі здійснено аналіз правозастосовної практики, зокрема матеріалів МОН України, звітів та спеціальних доповідей Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також окремих судових рішень адміністративних судів, що стосуються доступу до освіти, визнання результатів навчання та оскарження рішень органів публічної влади у сфері освіти.

Завершальний етап був спрямований на узагальнення отриманих результатів, формулювання авторських висновків та розроблення пропозицій щодо вдосконалення адміністративно-правових механізмів реалізації права на освіту ВПО та осіб із ТОТ України.

У процесі дослідження застосовано такі методи: формально-юридичний метод, який використано для аналізу змісту норм законодавства у сфері освіти, визначення їх юридичної природи, структури та місця в системі адміністративного права; системно-структурний метод, що дозволив розглянути механізм реалізації права на освіту як цілісну систему взаємопов'язаних елементів; логіко-юридичний метод використаний для формулювання авторських дефініцій, узагальнень і висновків; аналіз і синтез, які дали змогу поєднати теоретичні положення з даними правозастосовної практики та сформулювати обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства.

Результати та обговорення

Адміністративно-правові гарантії реалізації права на освіту для ВПО та осіб із ТОТ

Згідно зі Спеціальною доповіддю Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо доступу до освіти дітей та молоді з ТОТ, система має суттєві прогалини і потребує затвердження концептуального документа на державному рівні, включно з управлінськими та процедурними механізмами реалізації правових норм [2].

Основним нормативно-правовим актом, який встановлює гарантії дотримання прав, свобод та законних інтересів ВПО, є Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб».

Внутрішньо переміщеною особою (ВПО) є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [7; 8].

На відміну від біженців, ВПО залишаються під юрисдикцією своєї держави, що створює специфічні зобов'язання для національних органів влади. Міжнародне право не покладає на держави додаткових зобов'язань щодо ВПО, однак воно вимагає дотримання основних прав і свобод цих осіб відповідно до Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та інших універсальних договорів [9].

Тимчасово окупована Російською Федерацією територія України (ТОТ) – це частини території України, в межах яких збройні формування Російської Федерації та окупаційна адміністрація Російської Федерації встановили та здійснюють фактичний контроль або в межах яких збройні формування Російської Федерації встановили та здійснюють загальний контроль з метою встановлення окупаційної адміністрації Російської Федерації [10].

О. Скобельська підкреслює, що адміністративно-правовий режим ТОТ вимагає спеціального регулювання для збереження національної ідентичності через освіту. У контексті ВПО адміністративне забезпечення включає координацію між МОН України та органами соціального захисту [11].

Україна вживає всіх необхідних заходів щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, передбачених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, усім громадянам України, які проживають на ТОТ.

Адміністративно-правові гарантії в цій сфері виступають як система норм, процедур та механізмів, спрямованих на забезпечення доступу до освіти, її якості та безперервності, з урахуванням обмежень воєнного стану. Сутність цих гарантій полягає у тимчасовому відступі від загальних адміністративних процедур на користь спрощених, пріоритетом яких є безперешкодний та невідкладний доступ до освітнього процесу.

ВПО мають право на продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету або інших джерел фінансування на рівні з іншими громадянами, включаючи безоплатне навчання в державних та комунальних закладах, соці-

альний захист та адаптацію. Соціальний захист включає забезпечення безоплатними підручниками, доступом до інтернету, стипендіями та місцями в гуртожитках [8].

Адміністративні механізми на рівні загальної середньої освіти спрямовані на оперативне зарахування дітей-ВПО. Органи публічної адміністрації у сфері освіти повинні забезпечити та організувати зарахування здобувачів загальної середньої освіти, які вимушені були змінити місце навчання та/або проживання і перебувають в Україні, до закладів освіти за заявою, що подається до закладу освіти одним із батьків, опікуном, іншим законним представником, родичем здобувача освіти або повнолітнім здобувачем освіти нарочно, факсом, електронною поштою, іншими засобами зв'язку чи у будь-який інший спосіб [12].

Для дошкільної освіти гарантується першочергове влаштування до дитячих садків. МОН України рекомендує встановити пріоритетне зарахування до закладів дошкільної освіти без черги, з урахуванням психолого-медико-педагогічної оцінки, що дає змогу мінімізувати розриви в навчанні та з метою швидкого реагування на потреби найменших громадян України [13].

Для професійно-технічної освіти гарантії передбачають безоплатне навчання з наданням стипендій та місць у гуртожитках. Адміністративний контроль здійснює МОН України та обласні військові адміністрації.

Держава забезпечує дітям, зареєстрованим як ВПО, дітям, які проживають у населених пунктах на лінії зіткнення, – до закінчення такими дітьми закладів освіти за певним ступенем вищої освіти, але не більш як до досягнення ними 23 років, державну цільову підтримку для здобуття вищої освіти у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [14].

Державна цільова підтримка надається у вигляді:

1) повної оплати навчання за рахунок коштів загального фонду державного або місцевих бюджетів у разі зарахування вступників на навчання за державним (регіональним) замовленням відповідно до умов та правил прийому на навчання;
2) часткової оплати навчання за рахунок коштів державного або місцевих бюджетів шляхом надання особам, зарахованим на навчання за рахунок коштів фізичних і юридичних осіб, пільгових довгострокових кредитів для здобуття професійної, фахової передвищої та вищої освіти;
3) першочергового переведення здобувачів освіти, зарахованих відповідно до умов та правил прийому на навчання на підставі угод, укладених із

фізичною або юридичною особою, на навчання на місцях державного (регіонального) замовлення, що одержані за рахунок перерозподілу наявних обсягів державного (регіонального) замовлення;

4) соціальної стипендії – для осіб, які навчаються за державним або регіональним замовленням за денною формою здобуття освіти.

Соціальна стипендія призначається до закінчення навчання у закладі освіти, але не довше ніж до досягнення ними 23 років. Умовою отримання відповідної соціальної стипендії є відсутність академічної заборгованості, незадовільних результатів навчання та включеність до рейтингу успішності. Винятком є студенти (курсанти) першого року навчання до першого семестрового контролю, яким соціальна стипендія призначається без урахування рейтингу успішності та конкурсного бала, отриманого під час вступу до закладу освіти [15].

З адміністративно-правового погляду, призначення соціальної стипендії для ВПО (за умови відсутності академічних заборгованостей) має імперативний характер для адміністрації закладу освіти, що мінімізує їхню адміністративну дискрецію;

5) безоплатного забезпечення підручниками – за рахунок бібліотечного фонду відповідного закладу освіти;
6) безоплатного доступу до інтернету, систем баз даних у державних та комунальних закладах освіти;
7) безоплатного проживання в гуртожитках або проживання у гуртожитках із пільговою оплатою – для осіб, які навчаються за денною формою здобуття освіти [16].

Безоплатне проживання в гуртожитках надається для дітей, які мають статус ВПО та є студентами закладів професійної освіти. Проживання в гуртожитках із пільговою оплатою у розмірі, визначеному закладом фахової передвищої або вищої освіти, але не більш як 50 відсотків граничного розміру плати за проживання у гуртожитках відповідного типу закладу освіти – для студентів закладів фахової передвищої або вищої освіти, курсантів невійськових закладів фахової передвищої або вищої освіти за умови, що такі особи не отримують соціальну допомогу [16].

У сфері вищої освіти ключовим механізмом є квотна система зарахування на навчання. Порядок прийому для здобуття вищої освіти встановлює квоту-2, яка дозволяє вступ на бюджетні місця за спрощеним конкурсом, без обов'язкового складання Національного мультипредметного тесту (НМТ) для осіб, які виїхали з окупованих територій, з можливістю індивідуальної усної співбесіди замість іспитів [17].

Процедура зарахування здійснюється через Освітні центри «Крим-Україна» та «Донбас-Україна», створені при закладах вищої освіти.

Адміністративно-правові гарантії також реалізуються через використання дистанційної та екстернатної форм здобуття освіти. Це дозволяє ВПО та особам на ТОТ продовжувати навчання без зміни місця проживання, що вимагає від адміністрацій освітніх закладів чіткої регламентації процедур ідентифікації, оцінювання та документообігу в умовах віддаленості.

Важливою гарантією для дітей-ВПО є можливість продовжувати дистанційне навчання у своїх школах незалежно від місця перебування. Це означає, що діти-ВПО не зобов'язані переводитися до школи за новим місцем проживання для дистанційного навчання. Крім цього, на територіях, де тривають бойові дії, для дітей може організовуватися педагогічний патронаж – індивідуальне навчання з урахуванням безпекової ситуації [18].

Гарантії у сфері освіти для громадяни України, які проживали на тимчасово окупованій території, реалізуються шляхом забезпечення:

- права на здобуття дошкільної, позашкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти за будь-якою формою здобуття освіти, визначеною законодавством;
- права продовжити навчання та пройти державну підсумкову атестацію у відповідних закладах освіти на території інших регіонів України у разі якщо вони не завершили здобуття повної (базової) загальної середньої освіти;
- права здобути на конкурсних засадах вищу, фахову передвищу та професійну (професійно-технічну) освіту за кошти державного бюджету, зокрема на умовах державного замовлення, у порядку та в межах квот, визначених МОН України;
- права на проходження атестації для визнання здобутих кваліфікацій, результатів навчання та періодів навчання у порядку, визначеному законодавством [10].

Адміністративно-правовий механізм реалізації права на освіту для громадян на ТОТ базується на принципах невизнання окупаційних документів та альтернативних форм верифікації знань.

Статтею 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» визначено, що будь-які органи, їх посадові та службові особи на тимчасово окупованій території та їх діяльність вважаються незаконними, якщо ці органи або особи створені, обрані чи призначені у порядку, не передбаченому законом.

Будь-який акт, виданий такими органами, є недійсним і не створює правових наслідків.

Отже, документи про освіту, видані освітніми закладами, які створені окупаційною владою Російської Федерації та знаходяться на ТОТ, є недійсними і не створюють правових наслідків.

Особи, які проживали на ТОТ України, мають право на визнання результатів навчання, здобутих на такій території, в уповноважених установах:

- на рівнях повної загальної середньої освіти – у порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки, шляхом проходження річного оцінювання або державної підсумкової атестації з метою продовження здобуття освіти відповідного рівня або отримання відповідного документа про освіту встановленого зразка;
- на рівнях професійної освіти, фахової передвищої освіти, вищої освіти – у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України [18].

На рівні професійної (професійно-технічної) освіти визнання результатів навчання проводять уповноважені установи, що мають ліцензію на провадження освітньої діяльності у сфері професійної (професійно-технічної) освіти за відповідними робітничими професіями.

На рівнях фахової передвищої, вищої освіти визнання результатів навчання проводять уповноважені установи, в яких акредитовані відповідні освітні (освітньо-професійні) програми за певними спеціальностями [19].

Таким чином, публічна адміністрація, яка реалізує освітню політику в умовах воєнного стану, зокрема МОН України не визнає ворожий адміністративний акт, але визнає право громадянина на освіту, забезпечуючи компенсаторне адміністративне регулювання, що є гарантією поновлення конституційного права на освіту, порушеного внаслідок збройної агресії.

Ця процедура забезпечує баланс між доступністю освіти та національною безпекою, сприяючи реінтеграції, але вимагає удосконалення для цифровізації та скорочення бюрократії.

Крім цього варто зазначити, що невизнання диплому, виданого освітньою установою, що знаходиться на тимчасово окупованій / анексованій території України, не позбавляє особу реалізації прав, оскільки у разі успішного проходження відповідної атестації особа матиме можливість реалізувати таке право [20].

Отже, станом на 2024–2025 рр. МОН України запровадило низку заходів, спрямованих на забезпечення доступу до освіти для ВПО та осіб із ТОТ, зокрема: спрощені умови вступу до закладів вищої освіти із використанням

«квоти-2» для талановитих абітурієнтів із ТОТ, у межах якої в 2024 р. до закладів вищої освіти було зараховано понад 4 000 таких студентів; типову освітню програму для учнів із ТОТ, що враховує безпекові обмеження та використання дистанційних інструментів навчання; нормативні процедури для визнання результатів навчання, здобутих на ТОТ, затверджені постановою Кабінету Міністрів у 2025 р., що містять прозорий та добровільний механізм оцінювання таких результатів.

Проте адміністративно-правова ефективність цих механізмів залишається дискусійною: вони часто базуються на відомчих актах і підзаконних регулюваннях, що не забезпечує їхньої горизонтальної узгодженості й не завжди гарантує передбачуваність для осіб, котрі реалізують свої освітні права.

Структурні зрушення мають фрагментарний характер і виконують стимулювальну, а не системну функцію. Це призводить до надмірної дискреції уповноважених адміністративних органів та освітніх установ, що вже фіксується в моніторингових висновках Уповноваженого з прав людини щодо прав громадян, постраждалих внаслідок агресії Росії.

Проблеми та шляхи удосконалення адміністративно-правового механізму реалізації права на освіту для ВПО та осіб із ТОТ

Незважаючи на наявність розгалуженої нормативно-правової бази та спеціальних адміністративних механізмів, реалізація права на освіту для ВПО та громадян, які проживають (проживали) на ТОТ України, на практиці супроводжується низкою системних адміністративно-правових проблем, що мають як нормативний, так і інституційно-процедурний характер.

Першою критичною точкою є доступність освітніх послуг. Хоча освітні центри «Крим-Україна» та «Донбас-Україна» є ефективним інструментом, їхня мережа залишається недостатньо розширеною. Це створює адміністративно-територіальні бар'єри, оскільки здобувачам освіти з ТОТ доводиться долати значні відстані або ж шукати альтернативні, часто більш складні, шляхи вступу. У результаті доступ до освіти фактично залежить від: можливості фізичного переміщення особи, безпекової ситуації, фінансових ресурсів здобувача освіти.

З адміністративно-правового погляду, це створює непрямі дискримінаційні обмеження, які суперечать принципу рівності доступу до освіти.

Шляхом подолання цієї проблеми є нормативне закріплення обов'язку МОН України щодо розширення мережі уповноважених закладів освіти, які можуть функціонувати як освітні центри, а також посилення адміністративної та фінансової підтримки з державного бюджету для забезпечення їх

стабільної роботи (наприклад, передбачивши окремі бюджетні програми для інституційної підтримки таких закладів).

Друга значна проблема стосується надмірної складності та фрагментарності процедур атестації й визнання результатів навчання, здобутих на ТОТ або в дистанційній формі. Складність підтвердження навчальних досягнень, отриманих на ТОТ, або ж необхідність складання додаткових іспитів ускладнює адміністративну процедуру переходу до української освітньої системи. Наявна модель визнання результатів навчання значною мірою залежить від внутрішніх рішень конкретних уповноважених закладів, допускає широку адміністративну дискрецію й не завжди містить чітко визначені строки та стандартизовані вимоги.

Це призводить до ситуацій, коли особи змушені неодноразово проходити атестаційні процедури, підтверджувати однакові освітні результати або фактично «починати навчання з нуля».

Це вимагає від МОН України постійного спрощення адміністративних процедур атестації та екстернату, запровадження більш гнучких механізмів визнання результатів, отриманих дистанційно. Зокрема, пропонується нормативно закріпити єдині стандартизовані програми атестації для осіб із ТОТ, запровадити скорочений перелік обов'язкових предметів, зосереджений на ключових дисциплінах державного компонента (визначивши та закріпивши їх на законодавчому рівні. Наприклад, українська мова, історія України тощо), передбачити можливість дистанційної атестації з використанням захищених цифрових інструментів, а також встановити чіткі процесуальні строки проведення атестації та ухвалення адміністративних рішень.

Третій аспект пов'язаний із кадровим забезпеченням. Регіони, що прийняли значну кількість ВПО, стикаються з навантаженням на освітню інфраструктуру та браком кваліфікованих педагогічних кадрів. З адміністративно-правового погляду, це потребує запровадження спеціальних державних адміністративних програм стимулювання для залучення педагогів, зокрема тих, що мають статус ВПО, до роботи у приймаючих громадах. Це може включати підвищені фінансові гарантії, надання службового житла або інші соціальні преференції.

З адміністративно-правового погляду, проблема полягає у відсутності стійких державних програм стимулювання педагогів, зокрема з числа ВПО, до роботи в приймаючих громадах. Для подолання цієї проблеми потрібно запровадити спеціальні адміністративно-правові механізми стимулювання педагогів, а саме: підвищені посадові оклади, компенсацію витрат на житло, пріоритетне працевлаштування педагогів-ВПО.

Крім цього, на територіях бойових дій постійними перешкодами є небезпека, нескінченні повітряні тривоги, використання шкіл окупантами та примусове навчання за російськими програмами.

Окремою проблемою є надмірна залежність реалізації права на освіту від наявності документів, отримання яких на ТОТ є об'єктивно неможливим або пов'язаним із загрозою безпеці особи.

Крім цього, широке використання дистанційних форм навчання в умовах воєнного стану виявило цифровий розрив між різними категоріями здобувачів освіти. Відсутність доступу до стабільного інтернету, технічних засобів або цифрових навичок фактично нівелює формальну доступність освіти. Рекомендовано створити єдину державну цифрову платформу у сфері освіти, яка б забезпечувала подання заяв, ідентифікацію особи, облік освітніх результатів і взаємодію між закладами освіти та органами публічної адміністрації.

Отже, удосконалення адміністративно-правового механізму реалізації права на освіту для ВПО та осіб із ТОТ має здійснюватися не шляхом точкових змін, а через системну реформу, орієнтовану на зменшення адміністративної дискреції, цифровізацію процедур та посилення компенсаторного характеру публічного адміністрування.

Висновки

Проведене дослідження адміністративно-правового аспекту реалізації права на освіту для ВПО та громадян, які перебувають на ТОТ України, дає підстави сформулювати низку конкретних висновків.

По-перше, право на освіту реалізується через спеціальні адміністративно-правові гарантії, адаптовані до воєнних реалій: першочергове зарахування до закладів освіти, безоплатне навчання за державний рахунок, соціальну підтримку (стипендії, підручники, доступ до інтернету, місця в гуртожитках). Квотна система для вступу до закладів вищої освіти забезпечує доступ на бюджетні місця за спрощеним конкурсом, включаючи індивідуальні співбесіди замість НМТ. Дистанційне навчання дозволяє продовжувати освіту без обов'язкового переведення, мінімізуючи розриви, але вимагає подолання цифрового розриву. Такий механізм є виправданим з огляду на неможливість застосування стандартних адміністративних процедур у ситуації збройної агресії та окупації частини території України.

По-друге, для громадян на ТОТ адміністративно-правове регулювання фокусується на невизнанні окупаційних документів та компенсаторних механізмах визнання результатів навчання.

По-третє, аналіз проблем реалізації виявив бюрократичні бар'єри (відсутність документів, складність атестації), цифровий розрив, психологічну травматизацію, кадровий дефіцит у приймаючих регіонах та ризики на ТОТ (примусове навчання за російськими програмами, освітній геноцид).

По-четверте, доведено, що інституційні, кадрові та цифрові виклики у приймаючих громадах істотно впливають на ефективність реалізації адміністративно-правових гарантій. Недостатня кількість уповноважених освітніх центрів, дефіцит педагогічних кадрів та цифровий розрив між здобувачами освіти обмежують фактичну доступність освітніх послуг, навіть за наявності формальних правових гарантій.

По-п'яте, на підставі проведеного аналізу обґрунтовано доцільність комплексного удосконалення адміністративно-правового механізму реалізації права на освіту для ВПО та осіб із ТОТ, яке має включати: нормативне розширення мережі уповноважених закладів освіти та освітніх центрів, уніфікацію та спрощення процедур атестації і визнання результатів навчання, мінімізацію адміністративної дискреції шляхом встановлення чітких процесуальних стандартів, запровадження презумпції добросовісності здобувача освіти, створення єдиної цифрової платформи у сфері освіти, впровадження державних програм стимулювання педагогічних кадрів, зокрема з числа ВПО.

Загалом, адміністративно-правові механізми створюють основу для реалізації права на освіту, але їх ефективність залежить від адаптації до воєнного стану, забезпечуючи реінтеграцію суспільства та збереження національної ідентичності.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку охоплюють кілька ключових векторів. По-перше, необхідний компаративний аналіз українського регулювання з досвідом інших країн у стані конфлікту (наприклад, Грузія, Сирія чи Колумбія), з фокусом на ефективність визнання результатів навчання та дистанційних форм. По-друге, варто вивчити вплив цифровізації на адміністративні процедури, включаючи пілотні проєкти в деокупованих регіонах. Нарешті, з огляду на динаміку війни, подальші дослідження можуть оцінити ефективність поствоєнних реформ, таких як інтеграція ТОТ у єдину освітню систему після деокупації, з розробкою моделей адміністративного моніторингу.

Список використаних джерел

[1] Конституція України : офіц. текст від 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 01.01.2026).

[2] Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо доступу до освіти дітей та молоді з тимчасово окупованих територій України. Київ. 2025.

[3] Наконечна А., Новосад В. Ефективність реалізації права на освіту в умовах воєнного стану. *Академічні візії*. 2024. Вип. 36. С. 1–12. https://doi.org/10.5281/zenodo.14178109.

[4] Бульба А. Захист прав внутрішньо переміщених осіб: правові гарантії та виклики практичної реалізації. *UNIVERSUM*. 2025. № 25. С. 55–66. URL: https://archive.liga.science/index.php/universum/article/view/2135 (дата звернення: 01.01.2026).

[5] Птахіна О., Терент'єва О., Володавчик В. Реалізація державної політики щодо внутрішньо переміщених осіб органами місцевого самоврядування в умовах воєнного стану. *Публічне адміністрування та національна безпека*. 2025. № 10(63). С. 49–55. https://doi.org/10.25313/2617-572X-2025-10-11544.

[6] Semenova N., Semenov O., Nedilskyi S., Alendar N., Onyshchuk I., Paguta T. Preschool Education and War: New Strategies and Challenges for Inclusion. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2025. Vol. 12, No. 3. P. 37–51. https://doi.org/10.15330/jpnu.12.3.37-51.

[7] Татаренко Д. Соціальні права в умовах збройного конфлікту: національні виклики та міжнародно-правові орієнтири. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2025. № 77. С. 128–133. https://doi.org/10.32782/2307-1745.2025.77.26.

[8] Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-VII (дата звернення: 01.01.2026).

[9] Politanskyi V. S. Administrative and legal regulation of IDP integration in Ukraine: challenges of martial state and digital public administration. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2025. No. 32(1). P. 254–271. https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-1-254.

[10] Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text (дата звернення: 01.01.2026).

[11] Скобельська О.Р. Правовий статус тимчасово окупованих територій в Україні : дис. ... д-ра філос. : 081 Право / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2024. 268 с.

[12] Про деякі питання організації здобуття загальної середньої освіти та освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні : наказ М-ва освіти і науки України від 28.03.2022 р. № 274. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0274729-22#top (дата звернення: 01.01.2026).

[13] Про зарахування до закладів дошкільної освіти дітей із числа внутрішньо переміщених осіб : лист М-ва освіти і науки України від 17.03.2022 р. № 1/3475-22. URL: https://mon.gov.ua/npa/pro-zarahuvannya-do-zakladiv-doshkilnoyi-osviti-ditej-iz-chisla-vnutrishno-peremishenih-osib (дата звернення: 01.01.2026).

[14] Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-vii (дата звернення: 01.01.2026).

[15] Питання стипендіального забезпечення : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.07.2004 р. № 882 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/882-2004-%D0%BF (дата звернення: 01.01.2026).

[16] Про надання державної цільової підтримки деяким категоріям громадян для здобуття професійної, фахової передвищої та вищої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2016 р. № 975. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-2016-%D0%BF#Text (дата звернення: 01.01.2026).
[17] Про затвердження Порядку прийому на навчання для здобуття вищої освіти в 2025 році : наказ Міністерства освіти і науки України від 10.02.2025 р. № 168. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0312-25#top (дата звернення: 01.01.2026).
[18] Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-VIII (дата звернення: 01.01.2026).
[19] Про затвердження Порядку визнання результатів навчання, здобутих на тимчасово окупованій території України, на рівнях професійної (професійно-технічної), фахової передвищої, вищої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.07.2025 р. № 871. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/871-2025-%D0%BF#Text (дата звернення: 01.01.2026).
[20] Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 20.06.2022 р. у справі № 640/17263/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105896543 (дата звернення: 01.01.2026).

References

[1] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
[2] Special Report of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights on Access to Education for Children and Youth from the Temporarily Occupied Territories of Ukraine. (2025). Kyiv.
[3] Nakonechna, A., & Novosad, V. (2024). Efficiency of implementation of the right to education under the conditions of martial state. *Academic Visions*, *36*, 1-12. Retrieved from: https://doi.org/10.5281/zenodo.14178109.
[4] Bulba, A. (2025). Protection of the Rights of Internally Displaced Persons: Legal Guarantees and Practical Implementation Challenges. *UNIVERSUM, 25,* 55-66. Retrieved from: https://archive.liga.science/index.php/universum/article/view/2135.
[5] Ptakhina, O., Terentieva, O., & Volodavchyk, V. (2025). Implementation of State Policy on Internally Displaced Persons by Local Government Bodies under Martial Law. *Public Administration and National Security*, *10*(63), 49-55. https://doi.org/10.25313/2617-572X-2025-10-11544.
[6] Semenova, N., Semenov, O., Nedilskyi, S., Alendar, N., Onyshchuk, I., & Paguta T. (2025). Preschool Education and War: New Strategies and Challenges for Inclusion. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*, *12*(3), 37-51. https://doi.org/10.15330/jpnu.12.3.37-51.
[7] Tatarenko, D. (2025). Social rights in the context of armed conflict: national challenges and international legal guidelines. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Jurisprudence*, *77*, 128-133. https://doi.org/10.32782/2307-1745.2025.77.26.
[8] Law of Ukraine No. 1706-VII "On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons". (October 20, 2014). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-VII.

[9] Politanskyi, V.S. (2025). Administrative and legal regulation of IDP integration in Ukraine: challenges of martial state and digital public administration. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, *32*(1), 254-271. https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-1-254.
[10] Law of Ukraine No. 1207-VII "On Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens and the Legal Regime on the Temporarily Occupied Territory of Ukraine". (April 15, 2014). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text.
[11] Skobelska, O. (2024). *Legal Status of the Temporarily Occupied Territories in Ukraine*. Ph.D. Thesis. Kyiv: Taras Shevchenko National University.
[12] Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 274 "On Certain Issues of Organizing General Secondary Education and the Educational Process under Martial Law in Ukraine". (March 28, 2022). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0274729-22#top.
[13] Letter of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 1/3475-22 "On Enrollment of Internally Displaced Children in Preschool Education Institutions". (March 17, 2022). Retrieved from: https://mon.gov.ua/npa/pro-zarahuvannya-do-zakladiv-doshkilnoyi-osviti-ditej-iz-chisla-vnutrishno-peremishenih-osib.
[14] Law of Ukraine No. 1556-VII "On higher education". (July 1, 2014). Retrieved from https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556–18#Text.
[15] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 882 "On Scholarship Provision". (July 12, 2004). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/882-2004-%D0%BF.
[16] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 975 "On Granting State Targeted Support to Certain Categories of Citizens for Obtaining Vocational, Professional Pre-Higher, and Higher Education". (November 23, 2016). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-2016-%D0%BF#Text.
[17] Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 168 "On Approval of the Procedure for Admission to Higher Education Institutions in 2025". (February 10, 2025). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0312-25#top.
[18] Law of Ukraine No. 2145-VIII "On Education". (September 5, 2017). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-VIII.
[19] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 871 "On Approval of the Procedure for Recognition of Learning Outcomes Obtained in the Temporarily Occupied Territory of Ukraine at the Levels of Vocational, Professional Pre-Higher, and Higher Education". (July 15, 2025). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/871-2025-%D0%BF#Text.
[20] Decision of the District Administrative Court of the City of Kyiv case No. 640/17263/21. (June 20, 2022). Retrieved from: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105896543.

Тетяна Павлівна Мінка
докторка юридичних наук, професорка
завідувачка кафедри публічного та приватного права
Університет митної справи та фінансів
49000, вул. Володимира Вернадського, 2/4, Дніпро, Україна
e-mail: mtp2705@i.ua
ORCID 0000-0001-6012-6973

Максим Станіславович Бадак
аспірант кафедри публічного та приватного права
Університет митної справи та фінансів
49000, вул. Володимира Вернадського, 2/4, Дніпро, Україна
e-mail: maks.badak98@gmail.com
ORCID 0000-0001-6021-6928

Tetyana P. Minka
Doctor of Law, Professor
Head of the Department of Public and Private Law
University of Customs and Finance
49000, 2/4 Volodymyr Vernadskyi Str., Dnipro, Ukraine
e-mail: mtp2705@i.ua
ORCID 0000-0001-6012-6973

Maksym S. Badak
Ph.D. Student of the Department of Public and Private Law
University of Customs and Finance
49000, 2/4 Volodymyr Vernadskyi Str., Dnipro, Ukraine
e-mail: maks.badak98@gmail.com
ORCID 0000-0001-6021-6928

Рекомендоване цитування: Мінка Т. П., Бадак М. С. Реалізація права на освіту осіб із тимчасово окупованих територій України: адміністративно-правові виклики. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 172. С. 133–150. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.356462.

Suggested Citation: Minka, T.P., & Badak, M.S. (2026). Implementation of the Right to Education of Persons from the Temporarily Occupied Territories of Ukraine: Administrative and Legal Challenges. *Problems of Legality, 172,* 133-150. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.356462.

Статтю подано / Submitted: 11.01.2026
Доопрацьовано / Revised: 27.02.2026
Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2026
Опубліковано / Published: 31.03.2026

УДК 342
DOI: 10.21564/2414-990X.172.354566

Вплив обмеження трудових прав на адміністративно-правовий статус громадян в умовах дії правового режиму воєнного стану. Актуальні питання

Олександр Іванович Коренцов*
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків, Україна
**e-mail: jurist.korentsov@ukr.net*

Анотація
Тема наукового дослідження є актуальною з огляду на обмаль ґрунтовних досліджень забезпечення прав громадян, зокрема трудових прав, в умовах дії правового режиму воєнного стану. Мета статті – аналіз положень законів України «Про правовий режим воєнного стану», «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», інших нормативно-правових актів держави в аспекті їх впливу на адміністративно-правовий статус громадян під час дії воєнного стану. У роботі було використано спеціальні та загальнонаукові методи наукового пізнання, зокрема: аксіоматичний, діалектичний, системного аналізу, догматичний, формально-логічний. Досліджено застосування такого заходу правового режиму воєнного стану, як трудова повинність. Здійснено системний аналіз норм Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», зокрема розглянуто питання обмеження трудових прав громадян у разі застосування норм цього Закону та їх відповідності положенням Конституції України і міжнародних правових актів, ратифікованих Україною, якими встановлено основоположні права людини і громадянина. Проаналізовано умови і чинники, за яких обмежуються трудові права громадян. Зроблено висновок, що реалізація норм Закону «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», заходів правового режиму воєнного стану суттєво обмежують трудові права громадян, порушують баланс інтересів працівника та роботодавця на користь роботодавця, і що норми Закону можуть застосовуватись тільки за умови згоди працівника.

Ключові слова: воєнний стан; правовий режим воєнного стану; заходи воєнного стану; права і свободи, трудові права; трудова повинність; захист прав працівників; свобода волі працівника; обмеження прав, свобод.

© Коренцов О. І., 2026

The Impact of Restrictions on Labor Rights on the Administrative and Legal Status of Citizens under the Legal Regime of Martial Law: Topical Issues

Oleksandr I. Korentsov *
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
Kharkiv, Ukraine
**e-mail: jurist.korentsov@ukr.net*

Abstract
The topic of this research is particularly relevant in view of the limited number of comprehensive studies devoted to ensuring the rights of citizens, especially labor rights, under the legal regime of martial law. The purpose of the article is to analyze the provisions of the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law", the Law of Ukraine "On the Organization of Labor Relations under Martial Law", and other regulatory legal acts of the state in terms of their impact on the administrative and legal status of citizens during the period of martial law. In the course of the research, both general scientific and special methods of scientific cognition were employed, including the axiomatic method, the dialectical method, the method of system analysis, the dogmatic method, and the formal-logical method. The study examines the application of such a measure of the martial law regime as compulsory labor service. A systematic analysis of the provisions of the Law of Ukraine "On the Organization of Labor Relations under Martial Law" was carried out, in particular regarding the issue of restrictions on the labor rights of citizens arising from the application of this Law and their compliance with the provisions of the Constitution of Ukraine as well as international legal acts ratified by Ukraine that establish fundamental human and civil rights. The study also analyzes the conditions and factors under which citizens' labor rights may be restricted. It is concluded that the implementation of the provisions of the Law "On the Organization of Labor Relations under Martial Law", as well as the measures introduced under the martial law regime, significantly restricts the labor rights of citizens and disrupts the balance of interests between employees and employers in favor of employers. It is further argued that the provisions of this law should be applied only with the consent of the employee. The study concludes that the freedom of will of an employee must not be violated even under the conditions of martial law. Consequently, the Law of Ukraine "On the Organization of Labor Relations under Martial Law" requires substantial amendments.

Keywords: martial law; legal regime of martial law; measures of martial law; rights and freedoms; labor rights; labor duty; protection of employees' rights; freedom of will of the employee; restriction of rights and freedoms.

Вступ

В Україні вже понад чотири роки триває повномасштабна війна російської федерації (далі – рф) проти України, і 24 лютого 2022 р. Указом Президента України № 64 [1] на всій території країни введено воєнний стан на підставі ст. 106 Конституції України [2] та Закону України № 389-VIII «Про правовий режим воєнного стану» (далі – Закон № 389-VIII), який регулює правовідносини в Україні під час воєнного стану [3].

Згідно зі ст. 1 Конституції, «Україна є демократичною, правовою державою», а тому держава повинна забезпечувати права і свободи людини та громадянина, як за умов мирного життя, так і, особливо, в умовах війни, коли люди страждають від війни.

Статтею 3 Основного Закону визначено, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, безпека і недоторканність визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» [2], тому з прийняттям у 1996 р. Конституції України було запроваджено перехід від державоцентристської концепції розвитку, що була притаманна колишньому СРСР, тоталітарній державі, у складі якого Україна перебувала понад сімдесят років, до людиноцентристської, що реалізується демократичними країнами, якою передбачено пріоритет забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Тож у тексті Конституції закріплено положення міжнародних правових актів, які було ратифіковано Україною, зокрема Загальної декларації прав людини від 1948 р., Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 р. та інших, які було прийнято з метою забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

А. Маслова в своїй статті, присвяченій дослідженню концепції людиноцентризму в адміністративному праві, зазначає, що «людиноцентризм – нова стратегія розвитку суспільства, в основі якої не накопичення матеріальних благ і цінностей, а орієнтація на цінності духовні, на знання, культуру, науку, без яких життя втрачає сенс і перспективу. Людиноцентризм дозволяє досягти максимально можливої реалізації правового статусу людини в тих межах, в яких така реалізація не порушує прав і свобод інших суб'єктів права» [4, с. 116, 123].

У коментарі до ст. 3 Конституції України зазначено: «Ця стаття "задає тон" усім наступним конституційним приписам, котрі регулюють її відносини з державою, спрямовують державну політику. Це базова стаття, яка характеризує самі підвалини того суспільного й державного ладу, що закріплюється Конституцією. Вона є нормативно-юридичним фундаментом гуманістичного

спрямування розвитку суспільного і державного життя в Україні. Причому оскільки ця цінність (людина) – найвища, то жодне інше явище не може поціновуватися суспільством вище аніж людина, не може перевершити її цінність» [5, с. 19].

Водночас потрібно враховувати, що Україна тривалий час своєї історії перебувала у складі СРСР, а тому закони, які були прийняті в пострадянський період, ґрунтувалися на нормативно-правових актах СРСР. Зокрема, не є винятком і Закон України № 389-VIII, ст. 8 якого визначено заходи правового режиму воєнного стану, зокрема трудову повинність, примусове відчуження майна, військово-квартирну повинність, комендантську годину та інші, що обмежують права громадян, і які було запозичено з Указу Президії Верховної Ради СРСР від 22.06.1941 р. Про воєнний стан» [6, с. 1]. На жаль, навіть Конституція України, яка ґрунтується на загальновизнаних демократичних принципах та основоположних правах людини і громадянина, містить окремі положення, які запозичені з конституції СРСР, або інших нормативно-правових актів СРСР, що створює колізію при застосуванні певних норм Конституції.

П. С. Лютіков, погляди якого поділяють інші науковці, у своїй монографії слушно зазначає, що «системне реформування галузі адміністративного права є неможливим без створення нової адміністративно-правової доктрини, головним завданням якої є забезпечення спрямованості адміністративного права на пріоритет прав фізичних і юридичних осіб, забезпечення дотримання конституційних принципів у всіх без винятку сферах суспільного життя та остаточна відмова від застарілих догм радянського адміністративного права, яке було орієнтоване насамперед на задоволення потреб держави» [7, с. 4].

Тому виникає питання: чи є легітимними і обґрунтованими положення Закону «Про правовий режим воєнного стану» та інших законів, які були прийняті на основі цього закону, зокрема, Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.02.2022 р. (далі – Закон № 389-VIII), якими обмежуються права громадян. Автором у статті [8, с. 134] зроблено висновок, що більшість заходів правового режиму воєнного стану, зазначені в Законі № 389-VIII, які обмежують права громадян або встановлюють для них додаткові обов'язки, зокрема трудову повинність, не можуть бути застосовані без порушення основоположних прав і свобод громадян, які з тих чи інших підстав не можуть або не хочуть їх виконувати, а тому вони мають бути виключені із Закону № 389-VIII з метою недопущення зловживання посадовими і службовими особами держави при

їх здійсненні. Це узгоджується зі ст. 22 Закону № 389-VIII, якою встановлено, що «введення воєнного стану не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання». Підтвердженням цього висновку є те, що за час воєнного стану трудова повинність, інші заходи режиму воєнного стану (за винятком комендантської години та в'їзду і виїзду з України) офіційно майже не застосовувались.

На жаль, за майже двадцять п'ять років існування Закону № 389-VIII його норми не були приведені у відповідність до положень Конституції України, що визначено ст. 8 Основного Закону, та міжнародним правовим актам, якими встановлено основоположні права людини і громадянина, і навіть у нову редакцію Закону № 389-VIII, яку було прийнято 2015 р., не було внесено суттєвих змін з метою забезпечення прав громадян під час воєнного стану.

В. В. Топольніцький, Б. М. Тична у статті, присвяченій правовому режиму воєнного стану, справедливо зазначають, що «вітчизняне законодавство у сфері оборони потребує вдосконалення» [9, с. 98].

З огляду на мобілізацією всіх ресурсів держави для відсічі агресору і досягнення перемоги у війні, особливе значення має правове регулювання трудових відносин під час дії воєнного стану. Від початку війни було прийнято низку законів, що регулюють трудові відносини в умовах дії воєнного стану, основним з яких є Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [10], але, на жаль вони ґрунтуються на нормах Закону № 389-VIII. Зважаючи на те, що він був прийнятий на основі нормативно-правових актів СРСР, виникають запитання: чи є положення цих законів обґрунтованими; чи не обмежують вони суттєво права найманих працівників та чи забезпечується під час воєнного стану баланс інтересів працівника і роботодавця?

Метою наукового дослідження є системний аналіз норм Закону № 2136-IX, Закону № 389-VIII та пов'язаних із ними нормативно-правових актів, зокрема положень, які впливають на адміністративно-правовий статус громадян у період дії воєнного стану.

Огляд літератури

Забезпечення прав і свобод людини під час дії режиму воєнного стану є актуальним питанням як для України, так і для інших демократичних держав з огляду на те, скільки війн і збройних конфліктів відбувається у світі. Правовий режим воєнного стану, окремі його аспекти досліджували такі

науковці, як М. Козюбра, О. Буханевич, О. М. Бандурка, С. Кузніченко, О. Когут, А. Кучук, Топольніцький, М. Лобко, В. Семененко, але питання забезпечення прав громадян в умовах дії воєнного стану загалом залишилося поза увагою вчених до повномасштабного вторгнення військ рф в Україну. Варто відзначити наукові роботи С. О. Кузніченка, який здійснював системні дослідження надзвичайних режимів, зокрема правовий режим воєнного стану. Результати цих розвідок були викладені в його статтях та монографії «Адміністративно-правовий режим воєнного стану» [11].

Тільки після початку повномасштабного вторгнення та прийняття Верховною Радою України Закону № 2136-IX науковці почали активніше досліджувати правовідносини в умовах воєнного стану, зокрема трудові. Питанню трудових відносин, під час дії правового режиму воєнного стану були присвячені наукові праці таких дослідників, як О. М. Ярошенко, Є. А. Гетьман, В. І. Шевердіна, О. О. Коваленко, О. М. Рим, Т. В. Парпан, А. М. Мерник, Ю. М. Гришина, Г. І. Чанишева, Л. Загоруй, І. Загоруй, Н. В. Кохан, М. В. Менджул, М. І. Наньєва, С. М. Черноус та ін. Утім майже не проводились системні дослідження норм Закону № 389-VIII, Закону № 2136-IX щодо відповідності їх положень Конституції України та міжнародним правовим актам з метою забезпечення прав громадян, зокрема трудових прав, під час дії воєнного стану. Деякі науковці вважають, що з прийняттям Закону № 2136-IX було суттєво порушено трудові права працівників, баланс інтересів роботодавця і працівника на користь роботодавця, інші – зазначають, що в умовах воєнного стану є виправданими обмеження прав працівників, наголошуючи на їх тимчасовому застосуванні під час воєнного стану. Але чи можна вважати тимчасовим обмеження прав працівників, яке вже триває понад чотири роки і, враховуючи, що війна перейшла у стадію війни на виснаження та може ще продовжитись п'ять, а може і десять років? Вважаємо, що наукова спільнота має проаналізувати наслідки застосування Закону № 2136-IX, інших законів, які регулюють трудові відносини в умовах режиму воєнного стану, і напрацювати пропозиції, щодо внесення змін не до Закону № 2136-IX, а саме до Кодексу законів про працю України (КЗпП), які через окрему главу або через окремі статті чи нові частини статей КЗпП дозволять регулювати трудові відносини під час дії воєнного стану з дотриманням балансу інтересів працівника і роботодавця.

Матеріали та методи

У науковому дослідженні було використано як загальнонаукові, так і спеціальні методи наукового пізнання. Діалектичний метод дав можливість розглянути розвиток і необхідність регулювання правових відносин у державі

в умовах війни і дії режиму воєнного стану. Формально-логічний метод було використано при проведенні аналізу норм Закону № 2136-IX, Закону № 389-IX інших нормативно-правових актів України, зокрема щодо підстав введення і скасування режиму воєнного стану, запровадження заходів правового режиму воєнного стану та, відповідно, обмеження прав громадян, а саме – їхніх трудових прав. За допомогою аксіоматичного методу (за аксіому взято Конституцію України) виявлено невідповідність норм Закону № 389-VIII та Закону №2136-IX Конституції України. Метод аналізу і синтезу дав змогу дослідити визначення воєнного стану, наведене у Законі № 389-VIII, і встановити, що він дозволяє вводити воєнний стан за умови відсутності загрози для життя і здоров'я громадян, та дослідити норми законів № 389-VIII, № 2136-IX. Використання методу системного аналізу допомогло виявити особливості застосування норм Закону № 389-VIII та Закону № 2136-IX і їх вплив на права і обов'язки громадян в умовах дії режиму воєнного стану. За допомогою догматичного методу було сформульовано висновки наукового дослідження і підготовлено пропозиції щодо вдосконалення Закону № 2136-IX, Закону № 389-VIII і інших нормативно-правових актів з метою забезпечення основоположних прав і свобод громадян під час дії режиму воєнного стану.

Результати та обговорення

Актуальні питання застосування норм законодавчих актів, що регулюють правовідносини під час воєнного стану

Статтею 64 Конституції встановлено, що «права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод з зазначенням строку дії цих обмежень, окрім прав і свобод, передбачених статтями 24–25, 27–29, 40, 47, 51, 52, 55–58, 60–63 Конституції» [2].

Твердження, що права і свободи людини і громадянина мають бути обмежені в екстремальних умовах, зокрема в умовах війни, в яких опиняється держава, склалося ще за часів СРСР і було реалізовано під час Другої світової війни, коли людей насильно примушували працювати (за невихід на роботу було встановлено кримінальне покарання), забирали майно (коней, скотину, підводи, продовольство), а тому на пострадянському просторі вже після розпаду Радянського Союзу, зокрема і в українському суспільстві та науковому середовищі, склалася стійка, і, на наш погляд, хибна думка, що обмеження прав під час війни є виправданим кроком з боку держави, незважаючи на те, що люди і так страждають від війни. СРСР був тоталітарною державою, де громадяни не мали право на життя та свободу, життя людини

для держави не становило цінності, а селяни, зокрема на території нинішньої України, до шістдесятих років двадцятого століття взагалі жили, як кріпаки, їм навіть не видавали паспорти громадян СРСР. Це твердження було реалізовано не тільки у пострадянських законах, зокрема Законі № 389-VIII, інших законодавчих актах у сфері оборони, а й у деяких статтях Конституції України. Україна є демократичною, правовою державою, громадяни якої згідно зі статтями 27–29 Конституції мають право на життя, свободу і недоторканність, повагу до їх гідності, а тому будь-яке примусове обмеження прав людини під час воєнного стану, зокрема здійснення заходів правового режиму воєнного стану, обмеження трудових прав, не може бути реалізовано без порушення цих основних прав людини, які відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції не можуть бути обмежені навіть в умовах дії воєнного стану.

Є. А. Гетьман і В. І. Шевердіна у своїй статті, присвяченій обмеженню трудових прав під час воєнного стану, слушно зазначають: «...можливість обмеження конституційних прав людини, безумовно, є одним зі складних і дискусійних питань юридичної науки і наукової спільноти. Тому останнім часом у науковій літературі дедалі частіше звертається увага на необхідність наукового осмислення питання обмеження прав людини і громадянина... спостерігається тенденція щодо захисту прав і основоположних свобод людини і громадянина як на державному, так і на міжнародному рівнях» [12, с. 131].

У рішенні Конституційного Суду України від 01.06.2016 р. у справі № 2-рп/2016 зроблено такий висновок: «...обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права» [13].

Вважаємо слушним висновок О. М. Буханевича, А. М. Мерник, О. О. Петришина, які зазначають, що «при обмеженні прав і свобод людини і громадянина необхідно дотримуватись таких правових принципів, як баланс інтересів особи, суспільства і держави, верховенство права, законність, пропорційність, гуманізм і при цьому визначити, які права можуть бути обмежені, а які ні, яка належна процедура такого обмеження і як реалізувати встановлені обмеження прав людини і громадянина» [14, с. 74].

С. О. Кузніченко, підсумовуючи результати проведеного дослідження режиму воєнного стану, зазначає, що «підтримання режиму воєнного стану майже завжди пов'язано з обмеженням прав і свобод громадян, в зв'язку із чим є надзвичайно важливим об'єктивне поєднання доцільності і розумної достатності заходів державного обмеження прав і свобод громадян, які не повинні суперечити встановленим у суспільстві основам правопорядку та конституційним нормам» [9, с. 208].

Т. Занфірова у своїй статті зазначає, що «правові норми про режим воєнного стану мають бути піддані критичному науковому аналізу на предмет їх життєздатності та відповідності принципу свободи праці, уникаючи можливих проблем із забезпечення цієї свободи в разі запровадження воєнного стану» [15, с. 80].

Громадяни України обрали шлях демократичного розвитку з тим, щоб Україна стала частиною європейської спільноти, а тому за час становлення України як демократичної держави трансформувалося суспільство, змінилися люди, їх життя та світогляд, а тому вони хочуть жити в демократичній державі, в якій мають бути забезпечені основоположні права людини і громадянина, зокрема і в умовах дії режиму воєнного стану.

Р. І. Шабанов зазначає, що «гармонізація трудового законодавства як один із векторів потужних євроінтеграційних процесів зумовлена орієнтацією на міжнародні стандарти та необхідністю підвищення гарантування, дотримання та захисту прав як працівників, так і роботодавців [16, с. 214].

І. М. Якушев у статті, присвяченій обмеженню трудових прав у період дії воєнного стану, наголошує: «завдання правового регулювання трудових відносин полягає у визначенні і захисті взаємних прав та обов'язків працівників і роботодавців, забезпеченні сприятливих умов праці для працівників, створення необхідних правових умов для оптимального узгодження, балансу інтересів працівників і роботодавців із врахуванням інтересів держави» [17, с. 165].

Статтею 8 Закону № 389-VIII встановлено заходи правового режиму воєнного стану, які обмежують трудові права громадян, зокрема під час дії воєнного стану в Україні може бути запроваджено:

- трудову повинність для працездатних осіб, не залучених до роботи в оборонній сфері та захисту критичної інфраструктури і не заброньованих за підприємствами (п. 2);
- використовувати потужності та трудові ресурси підприємств, установ і організацій усіх форм власності для потреб оборони, змінювати

режим їх роботи, проводити інші зміни виробничої діяльності, а також умов праці відповідно до законодавства про працю (п. 3).

Цікавим є той факт, що незважаючи на те, що в 1971 р. в УРСР було скасовано трудову повинність у зв'язку з прийняттям Кодексу законів про працю УРСР та Основ законодавства про працю, і те, що Закон України «Про надзвичайний стан» від 05.08.1992 р. № 2501-XII, на основі якого в 2000 р. було прийнято закони України «Про надзвичайний стан» №1550-III і «Про правовий режим воєнного стану» № 1647-III (втратив чинність із прийняттям Закону № 389-VIII), не містив такого заходу надзвичайного стану, як трудова повинність, у ст. 15 Закону № 1647-III, першим заходом правового режиму воєнного стану вже зазначено саме трудову повинність.

На підставі Закону № 389-VIII постановою Кабінету Міністрів України від 13.07.2011 р. № 753, яка є чинною на цей час, було затверджено Порядок залучення працездатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану, яким встановлено правові та організаційні засади залучення працездатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану, що виконується під час запровадження трудової повинності, і в якому дається визначення трудової повинності, а саме: «трудова повинність – короткостроковий трудовий обов'язок у період воєнного стану з метою виконання робіт, що мають оборонний характер, а також ліквідації надзвичайних ситуацій техногенного, природного та воєнного характеру, які виникли в період воєнного стану, та їх наслідків, що не потребує обов'язкової згоди особи, стосовно якої запроваджується такий трудовий обов'язок».

У зв'язку з зазначеним виникає питання, що робитиме влада у разі якщо громадяни, або інші особи з тих чи інших підстав відмовляться виконувати роботи, до яких їх хочуть залучити, враховуючи, що законодавством України не передбачена юридична (кримінальна, адміністративна) відповідальність за відмову виконувати трудову повинність, та з урахуванням того, що ми живемо не в СРСР, тоталітарній державі, а в Україні, демократичній правовій державі. Хтось може запропонувати застосувати фізичну силу або зброю, але в цьому випадку будуть порушені основоположні права людей на життя, свободу і недоторканність, повагу до їх гідності, встановлені статтями 27–29 Конституції України, які не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного стану.

У СРСР громадяни не мали права на життя та свободу, а тому керівництвом Радянського Союзу широко використовувалась безоплатна праця громадян СРСР, зокрема це були суботники, допомога колгоспам, трудова повинність, строкова військова служба та інші.

Трудова повинність є рудиментом тоталітарного режиму СРСР, в якому неодноразово запроваджувалась трудова повинність громадян, зокрема загальна трудова повинність застосовувалась в 1919–1920 рр. під час громадянської війни (заборонявся самовільний перехід на іншу роботу) [18, с. 33], з 1941 по 1945 р., під час Другої світової війни, було введено трудову мобілізацію в промисловості, а в колгоспах – трудодні (було встановлено 120 трудоднів на рік для селян УРСР), і за невиконання трудової повинності була передбачена кримінальна відповідальність [19, с. 176].

Вважаємо, що під час воєнного стану можуть бути запроваджені окремі обмеження прав громадян, зокрема обмеження переміщення осіб в зоні бойових дій, але вони не можуть ґрунтуватися на примусі або загрозі застосування будь-якого насильства над людиною, адже це є порушенням положень Конституції, Конвенції «Про захист прав людини і основоположних свобод», інших міжнародних правових актів, якими задекларовано повагу до природних прав людини і громадянина, зокрема права, на свободу і особисту недоторканність, на життя, на повагу до її гідності.

Статтею 43 Конституції встановлено, що використання примусової праці забороняється, а тому надання військовому командуванню права запроваджувати і здійснювати трудову повинність та використовувати трудові ресурси підприємств без згоди працівників, які за своєю сутністю є примусовими заходами, порушує положення ст. 43 Конституції України, якою встановлено заборону використання примусової праці.

О. І. Процевський, підсумовуючи результати свого дослідження, наголошує, що «повинність у будь-якій формі посягає на свободу волі людини, а тому перш за все принижує її гідність. Трудова повинність за своєю сутністю є примусовою чи обов'язковою роботою, яка в принципі заборонена Конституцією України» [20, с. 39].

Т. Замфірова також зазначає, що «трудова повинність за своєю сутністю є примусовою працею, оскільки відповідає критеріям примусу» [15, с. 78].

Дехто може зауважити, що ч. 3 ст. 43 Конституції встановлено, що «не вважається примусовою працею військова або альтернативна служба, а також робота чи служба, яка виконується особою відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан», але на час прийняття Конституції України в 1996 р. у законодавстві України взагалі не існувало закону про воєнний стан, і тільки в 2000 р. було прийнято Закон № 389-VIII у першій редакції, тому ніхто не може пояснити, що мали на увазі законодавці, вводячи цю норму до ч. 3 ст. 43 Конституції.

Присутність у ст. 43 Конституції України зазначених обмежень, не змінює самої суті примусової праці, якою є трудова повинність, і примусова праця від цього не стане добровільною.

Законодавцями в другому реченні ч. 3 ст. 43 Конституції України встановлено, що не вважається примусовою працею військова служба, а також робота та служба під час дії воєнного і надзвичайного стану. Проте в ст. 4 (Заборона рабства і примусової праці) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950) тільки зазначено, що для цілей цієї статті значення терміну «примусова праця» не поширюється на певні роботи, але не встановлено, що ці види робіт не вважаються примусовою працею, і в їхньому переліку відсутні роботи в умовах воєнного стану.

Тому, враховуючи обраний Україною шлях вступу до Євросоюзу, друге речення ч. 3 ст. 43 Конституції України має бути виключено з тексту Конституції з огляду на те, що в конституціях країн Євросоюзу статті про заборону примусової праці не містять такої обмежувальної норми.

Щоб державі і громадянам разом вистояти і перемогти у війні, не можна застосовувати тільки примус, як це було в СРСР, треба запроваджувати заходи які ґрунтуються на переконанні та заохоченні.

Враховуючи, що українці прагнуть долучитися до європейської спільноти, запровадження і застосування трудової повинності, більшості інших заходів, які обмежують права людей, є неприпустимим, і їх примусове застосування в умовах війни створить більше проблем, аніж дасть якийсь результат.

Запровадження і застосування трудової повинності суперечить нормам Конвенції про скасування примусової праці №105 Міжнародної організації праці, яку було ратифіковано законом України № 2021-III від 05.10.2000 р.

Отже, трудова повинність є анахронізмом Радянського Союзу, якого Україна, як демократична держава, повинна позбавитись. Вважаємо за потрібне вилучити з нормативно-правових актів України всі норми, які прямо чи опосередковано допускають застосування примусової праці під час дії режиму воєнного стану, зокрема скасувати постанову Кабінету Міністрів України від 13.07.2011 р. № 753, якою було введено в дію Порядок залучення працездатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану.

Під час війни, коли всі і так страждають від постійних обстрілів, люди хочуть врятувати постраждалих і приходять розбирати завали після ракетних обстрілів чи атак БПЛа на житлову забудову міст і селищ не тому, що в законі існує трудова повинність і хтось може надати наказ на її застосування, а тому що ми, українці, єдина нація, яка бореться з ворогом за своє

виживання, що не раз було підтверджено після обстрілів у Києві, Харкові, Дніпрі та інших містах.

М. В. Менджул і А. І. Калько, аналізуючи проблеми реалізації права на працю в умовах воєнного стану, слушно зазначають, що «право на працю є ключовим соціально-економічним правом, що тісно пов'язане із гідністю та свободою людини, саме тими цінностями, які ми відстоюємо у цій війні» і підсумовують, що «внесені зміни (що регулюють трудові відносини) суттєво обмежують права працівників» [21, с. 169].

Статтею 8 Закону № 389-VIII визначено заходи правового режиму воєнного стану, зокрема, встановлено право військового командування «використовувати потужності та трудові ресурси підприємств усіх форм власності для потреб оборони, змінювати режим їх роботи, проводити інші зміни виробничої діяльності, а також умов праці». Реалізація цього заходу може призвести до зупинки підприємства, порушення всього технологічного процесу виготовлення продукції, тому, що підприємство – це складний механізм і результат його роботи залежить від злагодженої роботи всіх працівників Отже, не будуть досягнуті завдання, встановлені воєнним керівництвом, і підприємство може припинити випуск своєї продукції, перестануть надходити податки до бюджету від підприємства, а тому будь-яке втручання державних органів або їх посадових чи службових осіб, якими будуть ініційовані зміни в роботі підприємства («змінювати режим їх роботи, проводити інші зміни виробничої діяльності, а також умов праці» негативно позначиться на його функціонуванні.

Єдиним виходом для вирішення питань, які постають під час війни, зокрема виготовлення необхідної для Збройних Сил України продукції, є договірні, партнерські відносини між державою та підприємцями, основою яких буде повага до працівників і забезпечення їх трудових прав, встановлених КЗпП. Військовому командуванню надано право «використовувати трудові ресурси» підприємств без згоди на це працівників, що, по суті, є трудовою повинністю.

У ст. 20 Закону № 389-VIII зазначається, що при запровадженні трудової повинності громадянам забезпечується дотримання таких стандартів, як мінімальна заробітна плата, мінімальний термін відпустки та час відпочинку між змінами, максимальний робочий час, але навіщо людині ці «стандарти», якщо вона з тих чи інших підстав не може або не хоче виконувати роботу, яку її примушують робити.

Наголошуємо, що в коло обов'язків військового командування, згідно з визначеннями, які надаються у законах України у сфері оборони, не вхо-

дять функції з організації і контролю за виробництвом на підприємствах. Цими питаннями під час воєнного стану мають опікуватись військові або державні адміністрації, що потребує внесення відповідних змін до ст. 8 Закону № 389-VIII.

О. Ярошенко і О. Луценко, аналізуючи норми Закону № 2136-IX, наголошують, що «трудові права працівників обмежуються під час дії воєнного стану, зокрема була збільшена тривалість робочого часу, надано право роботодавцю відмовляти у будь-якій відпустці, а також відправляти працівників у неоплачувану відпустку, що, на думку авторів, призвело до того, що в Україні нині склалися несприятливі умови щодо трудових ресурсів [22, с. 155].

Ю. М. Гришина і Г. І. Чанишева, підсумовуючи результати проведеного дослідження, зазначають: «Основним завданням сучасного трудового права в умовах воєнного стану, як і за мирних часів, залишається розробка ефективного галузевого механізму забезпечення трудових прав, свобод та інтересів працівників і роботодавців. Ідеться як про належне закріплення основних трудових прав працівника і роботодавця на законодавчому рівні відповідно до міжнародних і європейських стандартів, так і гарантії їх реалізації, форм, способів і засобів охорони та захисту» [23, с. 380].

Є. А. Гетьман і В. І. Шевердіна, аналізуючи введені під час воєнного стану обмеження трудових прав, висновують: «Трудове законодавство в умовах воєнного стану покликане забезпечити баланс між потребами держави й роботодавців та інтересами працівників. Тому на сьогодні постає гостра потреба в адаптації діючого трудового законодавства до потреб сучасного суспільства. Тільки завдяки постійному вдосконаленню і адаптації правової бази можна забезпечити ефективний захист прав працівників і роботодавців, стабільність і порядок у трудових відносинах» [11, с. 134].

На думку багатьох науковців, нормами Закону № 2136-IX було обмежено права працівників та порушено баланс інтересів працівника і роботодавця на користь роботодавця. Зокрема В. В. Андріїв і Л. В. Ніколаєва у своїй статті зазначають, що «нормами Закону № 2136-IX було значно звужено трудові права працівників порівняно з мирним часом, що звичайно негативно впливає на фізіологічний та моральний стан працівників. Фактично законодавець розширив права роботодавців та звузив права працівників» [24, с. 206].

Підтримуємо таку позицію науковців і вважаємо, що норми цього Закону суттєво погіршили становище працівників. Досить дивним видається завдання цього Закону, яке було зазначено в пояснювальній записці до законопроєкту цього Закону: «необхідність забезпечення збалансованості між скороченням видатків роботодавців на оплату відпусток, надурочних

годин, годин роботи у святкові та вихідні дні тощо, та забезпечення мінімально необхідних прав і гарантій.

У ст. 1 Закону № 2136-IX передбачено, що «закон визначає особливості трудових відносин працівників усіх підприємств у період дії воєнного стану», проте, враховуючи, що війна в Україні вже триває понад чотири роки, що воєнний стан було введено в перший день війни, в суспільстві існує думка, що воєнний стан вводиться коли починається війна, що не відповідає дійсності, тому що згідно з визначенням воєнного стану, наведеним у ст. 1 Закону № 389-VIII, цей правовий режим може вводитись як у воєнний, так і мирний час, що суттєво обмежує права працівників у ці періоди.

Згідно зі ст. 1 Закону № 389-VIII, «воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності». Отже, закон може бути введено не тільки під час збройної агресії, а й у разі загрози нападу, але визначення «загрози нападу» не міститься в Законі № 389-VIII, не визначено умов, які можливо кваліфікувати, як «загрозу нападу», і тому може трактуватися довільно, що може призвести до необґрунтованого обмеження прав громадян, зокрема трудових, за умов, коли немає безпосередньої загрози життю і здоров'ю громадян.

Небезпека державній «незалежності України, її територіальній цілісності» є можливими наслідками саме зовнішньої збройної агресії військ іншої держави проти України, що підтверджується подіями в Україні 2014 р., коли війська рф окупували частину території України, та подіями 2022 р.

Необхідно констатувати, що стан загрози нападу може тривати невизначений час і може ніколи не призвести до війни чи збройного конфлікту. Що стосується «небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності», то Закон № 389-VIII також не містить визначення «небезпеки державній незалежності України», «небезпеки територіальній цілісності», як умов, за яких може бути введено воєнний стан. Таким чином, не визначення в Законі № 389-VIII умов, за яких може бути введено воєнний стан та умов, за яких воєнний стан може вводитись на всій території України, а за яких – в окремих її регіонах, які безпосередньо зазнали збройної агресії, дає можливість вводити воєнний стан за умов відсутності загрози життю і здоров'ю громадян всієї України, або окремих її регіонів, що може мати наслідком необґрунтоване обмеження прав громадян.

Зазначені підстави для введення воєнного стану, а саме «збройна агресія» та «загроза нападу», мають різний ступінь небезпеки для громадян, держави і суспільства, а тому з метою упорядкування прав і обов'язків громадян,

державних органів за різних умов введення воєнного стану, вважаємо, що їм повинні відповідати два окремі надзвичайні режими, а саме: режим «загрози нападу» та «правовий режим воєнного стану», які міститимуть різні заходи правового режиму і, відповідно, різні за обсягом обмеження прав громадян, зокрема трудових, які будуть мінімальними для режиму «загрози нападу», при цьому режим воєнного стану буде більш жорстким порівняно з режимом загрози нападу (за аналогією, як Закон України «Про надзвичайний стан» від 05.08.1992 р. став основою для двох законів: «Про надзвичайний стан» і «Про правовий режим воєнного стану», які було прийнято в 2000 р.) [25, с. 109].

Науковці вважають можливим обмеження трудових прав громадян за екстремальних умов, що має відповідати рівню загрози. С. М. Чорноус, зокрема, зазначає, що «...можливості, які законодавець надає роботодавцю в частині звуження змісту або обсягу трудових прав працівників, мають переслідувати легальну мету, бути обґрунтованими, тобто обумовлені лише об'єктивно, реально існуючими в умовах воєнного стану потребами, а не інтересами окремих суб'єктів та бути співмірними таким потребам» [26, с. 71].

Вважаємо, що обмеження прав громадян, зокрема трудових прав працівників, можливі тільки в умовах війни або збройного конфлікту, за інших умов права громадян, включаючи і їх трудові права, не можуть бути обмежені, за винятком зони можливих воєнних дій у прикордонні з рф, де вони можуть мінімально обмежуватись. З огляду на наведене, пропонуємо внести зміни до Закону № 2136-IX, де у всіх статтях, зокрема у назві ст. 1 та в її тексті, замінити словосполучення «в умовах (у (на) період дії) воєнного стану» на словосполучення «в умовах війни або збройної агресії проти України», внести зміни до ст. 1 Закону № 389-VIII, в якій у визначенні «воєнного стану» замінити підстави введення воєнного стану, а саме словосполучення «у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності, її територіальній цілісності» замінити на словосполучення «у разі війни чи збройної агресії» і ввести в ст. 1 ч. 2, в якій визначити умови, за яких режим воєнного стану може вводитись на всій території України, та умови, за яких режим воєнного стану може вводитись в окремих регіонах України (наприклад, у разі збройної агресії на окремій ділянці кордону).

Проблемні питання застосування норм Закону № 2136-IX

Науковці зазначають, що Законом № 2136-IX було суттєво обмежено трудові права працівників. Зокрема А. М. Павловський, підбиваючи підсумки проведеного дослідження, присвяченого проблемним змінам трудового законодавства, робить такий висновок: «Досліджені проблемні зміни трудо-

вого законодавства суттєво обмежують права працівників та профспілок, не відповідають як нормам ратифікованих Україною конвенцій Міжнародної організації праці, так і нормам європейського законодавства. В подальшому така невідповідність може стати перешкодою до вступу України в ЄС» [27, с. 175].

Постає таке запитання: як воєнний стан вплинув на трудові відносини працівника і роботодавця, підприємство або організація якого розташовані за 500 або 1000 км від зони бойових дій, зокрема у містах Вінниці, Рівному, Львові, Ужгороді та інших? Вочевидь трудові відносини працівника і роботодавця в цих містах майже не змінились, ураховуючи, що навіть у Харкові, за 40 км від кордону з рф, підприємства працюють, керуючись у цілому нормами КЗпП. Вважаємо, що для врегулювання трудових відносин під час війни достатньо було внести певні доповнення до КЗпП (доповнити окремою главою або ввести до КЗпП нові статті (частини статей) з метою врегулювання трудових відносин під час війни, зокрема внести зміни до ст. 51 КЗпП з тим, щоб надати можливість працівникам більше працювати, збільшивши тривалість робочого часу, що є актуальним під час війни для випуску більшого обсягу продукції, зокрема і воєнного призначення.

Частиною 2 ст. 2 Закону № 2136-IX встановлено, що «при укладенні трудового договору в період дії воєнного стану умова про випробування працівника під час прийняття на роботу може встановлюватися для будь-якої категорії працівників». Незрозуміло, які були підстави у депутатів для прийняття цієї норми, тому що вона є явно дискримінаційною щодо пільгової категорії осіб, визначеної ст. 26 КЗпП, до яких не застосовувалося випробування при прийнятті на роботу, і питання щодо проходження випробування цією пільговою категорією осіб не залежить від режиму воєнного стану, який було введено в Україні, та дає можливість роботодавцю зловживати наданими повноваженнями, а тому вважаємо, що ця норма має бути скасована.

Статтею 3 Закону № 2136-IX встановлено, що «у період дії воєнного стану роботодавець має право перевести працівника на іншу роботу, не обумовлену трудовим договором, без його згоди, якщо така робота не протипоказана працівникові за станом здоров'я, лише для відвернення або ліквідації наслідків бойових дій». З аналізу зазначеної норми постають такі питання:

Що повинен робити працівник якого направили на роботу для відвернення наслідків бойових дій? («Відвернення збройного нападу» є зрозумілим, але що є «відверненням наслідків бойових дій»?)

Чи може працівник, якого направили на роботу для ліквідації наслідків бойових дій, працювати на цих роботах, які становлять загрозу його життю

і здоров'ю, тому що «ліквідація наслідків бойових дій» – це робота, яку повинні виконувати спеціально навчені працівники МНС, зокрема сапери (військові сапери)?

Як працівника перевести на іншу роботу без його згоди, не порушивши його основоположних прав, зокрема права на життя, свободу і недоторканність, повагу до його гідності, встановлені статтями 27–29 Конституції України, які не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного стану?

О. М. Зайцев, А. В. Польова у своїй статті щодо дотримання конституційних прав і свобод слушно зазначають, що «гідність людини є непорушною та невід'ємною цінністю, яка лежить в основі всіх цивілізаційних норм і моральних принципів. Навіть у період дії воєнного стану, коли держава може вживати певні заходи для забезпечення національної безпеки, порушення гідності людини є неприпустимим» [28, с. 34].

Отже, навіть під час війни, як і в мирний час, усі питання, пов'язані з працею працівника, зокрема праця на підприємстві, направлення на іншу роботу, зміна істотних умов праці та інші, мають бути узгоджені роботодавцем з працівником, тобто за його згодою, в іншому випадку він може написати заяву на звільнення, і роботодавець може втратити кваліфікованого працівника. Такий висновок узгоджується з нормами Закону № 2136-IX, зокрема статей 8, 9, в яких встановлено, що залучення окремих категорій працівників до певних робіт здійснюється виключно за їх згодою.

Деякі науковці у своїх статтях зазначають, що запропоновані зміни дають право роботодавцю на певні дії, але не зобов'язують їх вчиняти, але тут все не так просто, роботодавцю дали можливість за допомогою норм Закону №2136-IX, зокрема і викладеної в ст. 3, яку ми проаналізували, впливати на працівника і навіть за бажанням роботодавця звільнити непоступливого або непотрібного працівника, наприклад постійно тримаючи його на роботах, які не передбачені трудовим договором, враховуючи, що ст. 3 не передбачено час (кількість днів, місяців), на який працівник направляється на іншу роботу (якщо це кваліфікований фахівець, то він незабаром сам звільниться).

Такі самі наслідки матиме застосування роботодавцем ч. 2 ст. 3 Закону № 2136-IX щодо повідомлення про зміну істотних умов праці, тому що згідно з цією нормою про зміну умов праці працівник може бути повідомлений безпосередньо перед роботою зі зміненими істотними умовами праці. Враховуючи зазначене, вважаємо, що норми ст. 3 Закону № 2136-IX суттєво обмежують права працівників, тому норми цієї статті мають бути скасовані.

У ст. 4 Закону № 2136-IX зазначається, що «у зв'язку з веденням бойових дій працівник може розірвати трудовий договір (крім випадків примусового залучення до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану, залучення до виконання робіт на об'єктах критичної інфраструктури)». З огляду на це, виникає питання: що в країні працівники, які працюють на об'єктах критичної інфраструктури чи на суспільних роботах, не є людьми і не мають основних прав людини та громадянина і трудових прав? Тому вважаємо за потрібне вилучити з цієї норми застереження, яке зазначено в дужках.

Вважаємо, що положення ч. 1 ст. 5 Закону № 2136-IX, якою допускається звільнення працівника з ініціативи роботодавця у період його тимчасової непрацездатності та у період перебування працівників у відпустці, суттєво порушує трудові права громадян, а тому ця норма Закону № 389-VIII має бути скасована.

Статтею 6 Закону № 2136-IX встановлено, що «тривалість робочого часу у період дії воєнного стану може бути збільшена до 60 годин на тиждень» Вважаємо цю норму виправданою, якщо вона буде застосовуватись за згодою працівника, тому що війна потребує багато продукції, як військового, так і цивільного призначення, а тому якщо людина офіційно отримає право за можливості більше працювати, то це піде на користь державі й наблизить нашу перемогу. Тому до ст. 6 (частин 2, 3) необхідно внести зміни, а саме словосполучення «за згодою працівника», і тоді ці норми можна буде розглядати не як обмеження прав працівника, а як розширення прав працівника і роботодавця.

Статтею 8 Закону № 2136-IX передбачено, що «у період дії воєнного стану не залучаються до роботи в нічний час без їх згоди вагітні жінки, жінки, що мають дитину до одного року, особи з інвалідністю, яким за медичними рекомендаціями протипоказана така робота». З огляду на зміст цієї норми, всі інші працівники, зокрема жінки, залучаються до робіт у нічний час без їхньої згоди, але виникає питання: як роботодавець буде залучати цих осіб до роботи у нічний час без їхньої згоди, не порушивши при цьому їхнє право на повагу до їх гідності, свободу і недоторканність. Вважаємо за потрібне або внести до цієї норми словосполучення «за згодою працівника», або взагалі виключити її із закону. Частиною 2 ст. 8 встановлено, що у період дії воєнного стану тривалість роботи у нічний час не зменшується на одну годину, але ця норма не містить будь-якого обґрунтування, тому що під час воєнного часу, коли люди страждають від ракетних обстрілів, які продовжуються протягом всієї доби і вимушені спускатися до бомбосховищ, працівник втомлюється ще більше ніж у мирний час, а тому доцільно виключити цю норму з тексту Закону.

Статтею 12, якою обмежується права працівника на відпустку 24 годинами, суттєво обмежують права громадян на відпочинок, що є неприпустимим з урахуванням того, що в Указі Президента від 24.02.2022 р. «Про введення воєнного стану» № 64/2022 в переліку прав і свобод, які можуть бути обмежені в період дії правового режиму воєнного стану, відсутня ст. 45 Конституції України, якою закріплено право громадян на відпочинок, пропозиція надання не використаних днів відпустки після припинення або скасування воєнного стану є безпідставною і необґрунтованою з огляду на те, що повномасштабна війна в Україні вже триває понад чотири роки і невідомо, скільки ще триватиме. Тому вважаємо, що ст. 12 має бути виключена з тексту Закону № 2136-IX.

Новелою трудового законодавства є «призупинення дії трудового договору», викладене в ст. 13 Закону № 2136-IX. Чи потрібно працівнику призупинення трудового договору? Можливо, це було актуальним у 2022 р. для частини громадян України, які виїхали за кордон, але думали повернутися в Україну і тому хотіли зберегти своє робоче місце. Чи потрібно роботодавцю призупинення трудового договору? Так, тому що недосконаліть норм цієї статті дозволяє роботодавцю не виплачувати заробітну плату та компенсаційні виплати навіть у разі виконання працівником своїх обов'язків.

Статтею 13 Закону № 2136-IX встановлено, що «призупинення дії трудового договору – це тимчасове припинення роботодавцем забезпечення працівника роботою і тимчасове припинення працівником виконання роботи за укладеним трудовим договором у зв'язку із збройною агресією проти України, що виключає можливість обох сторін трудових відносин виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором», і призупинення трудового договору оформлюється наказом роботодавця, в якому зазначаються спосіб обміну інформацією, строк призупинення, прізвище працівника. Але в ст. 13 не зазначено: 1) про обов'язок роботодавця вручити (надіслати) працівнику наказ про призупинення трудового договору; 2) у який спосіб роботодавець повинен повідомити працівника про видання наказу про призупинення трудового договору; 3) в який строк роботодавець повинен повідомити працівника про видання наказу про призупинення трудового договору, що призводить до порушення прав працівників, які можуть дізнатися про наявність наказу про призупинення договору через кілька місяців, а інколи і років (якщо, наприклад, спочатку було оголошено простій). Але при цьому законодавці не забули включити до ст. 13 Закону № 2136-IX норму про обов'язок роботодавця «повідомити за 14 календарних днів до відновлення дії трудового договору працівника про необхідність стати до роботи».

У Постанові Верховного Суду України (ВСУ) від 18.02.2025 р. у справі 953/6821/23 зазначається, що позивач, чергова по гуртожитку університету, звернулась із позовом про стягнення заробітної плати за період з 04.2022 р. по 02.2023 р., тобто вона продовжувала працювати, як і інші працівники, тому що їх не ознайомили з наказом про призупинення дії трудового договору від 31.03.2022 р., а роботодавець нібито оприлюднив наказ на сайті Університету. Позивачу було відмовлено в задоволенні позову судами всіх інстанцій, тому що вона не заявляла позовну вимогу про скасування наказу про призупинення трудового договору від 31.03.2022 р., таким чином, людина пропрацювала безоплатно понад дев'ять місяців. У провадженні автора є кілька справ по трудових спорах за позовами про скасування наказів про призупинення трудових договорів і стягнення з роботодавця заборгованості по заробітній платі та середнього заробітку за час вимушеного прогулу, в яких роботодавець тільки через два роки надіслав працівникам копії наказів про призупинення договорів, вже після того, як були подані позовні заяви до суду (до видання наказу про призупинення працівники знаходились в оголошеному простої).

Враховуючи зазначене, вважаємо за потрібне терміново внести додаткові норми до ст. 13 Закону № 2136-IX щодо обов'язку видачі (надіслання) працівникам копії наказу про призупинення трудового договору з чітким визначенням способу повідомлення працівників про видачу наказу про призупинення та строку, в який роботодавець повинен вручити (надіслати) копію наказу, який не повинен перевищувати 5 днів.

Важливим аспектом процедури призупинення дії трудового договору і, відповідно, захисту трудових прав працівника, є підстави для призупинення договору, що зазначаються в наказі, який видає роботодавець, тобто обґрунтування наказу. Деякі роботодавці після релокації підприємств, установ чи організацій зі сходу на захід України зазначають у наказі про призупинення, як підставу «відмову працівника приступати до своїх обов'язків за новим місцем дислокації, але в постанові ВСУ від 14.02.2024 р. у справі № 201/791/23 (с. 4), якою було задоволено касаційну скаргу працівника, зроблено такий висновок: «Відмова позивача від переведення на роботу в іншу місцевість разом з підприємством є підставою для припинення трудового договору на підставі пункту 6 статті 36 КЗпП України, а не підставою для призупинення його дії на підставі статті 13 Закону № 2136-IX "Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану"».

Судова практика показує, що роботодавці зловживають правами, які їм надано Законом №2136-IX, і видають накази про призупинення дії трудо-

вих договорів, не знаходячись в умовах, які дають право на призупинення трудового договору.

У постанові ВСУ від 14.02.2024 р. у справі № 201/791/23 (с. 3) та в постанові ВСУ від 01.06.2023 р. у справі № 149/1089/22, якою було задоволено касаційну скаргу працівника, зроблено висновок: «Право роботодавця на призупинення трудового договору не є абсолютним. Для застосування цієї норми права роботодавець має перебувати в таких обставинах, коли він не може надати працівнику роботу, а працівник не може виконувати роботу. Зокрема у випадку, якщо необхідні для виконання роботи працівником засоби виробництва знищені в результаті бойових дій, а переведення працівника на іншу роботу або залучення його до роботи за дистанційною формою організації праці неможливо».

Зазначене узгоджується з правовим висновком ВСУ, викладеним у постановах від 01.06.2023 р. у справі № 149/1089/22 (провадження № 61-292св23), від 14.09.2023 р. у справі № 754/5488/22 (провадження № 61-6588св23), від 14.02.2024 р. у справі № 201/791/23 (провадження № 61-11881св23), що свідчить про усталену практику ВСУ з цього питання.

Згідно з визначенням «призупинення дії трудового договору», наведеним у ч. 1 ст. 13 Закону № 2136-IX, дію трудового договору може бути призупинено тільки в разі неможливості обох сторін трудових відносин виконувати обов'язки.

У постанові Верховного Суду України у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 05.05.2025 р. у справі № 758/4178/22 зроблено висновок: «...сам по собі факт військової агресії проти України не є безумовною підставою для призупинення роботодавцем дії трудового договору. Формулювання положень статті 13 Закону України "Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану", що дія трудового договору може бути призупинена у зв'язку з військовою агресією проти України, що виключає можливість надання та виконання роботи, й використання сполучника «та» дозволяє зробити висновок, що саме настання цих двох обставин одночасно дозволяє використовувати призупинення трудового договору з працівником як тимчасову виключну подію; обов'язковість одночасного настання обставин неможливості роботодавця надати роботу і неможливості виконувати роботу працівником є визначальною».

Найбільш дискримінаційною нормою ст. 13 Закону № 2136-IX є ч. 4, якою встановлено, що «відшкодування заробітної плати гарантійних та компенсаційних виплат працівникам за час призупинення дії трудового договору у повному обсязі покладається на державу, що здійснює збройну агресію

проти України», тобто законодавці в інтересах роботодавців прийняли цю норму, свідомо залишили працівників та їх сім'ї, які і так постраждали від війни, без засобів для існування, замість того, щоб розробити механізм компенсації для працівників за рахунок державного бюджету (або за рахунок роботодавців і держбюджету), з тим, щоб у подальшому саме держава стягувала виплачені працівникам кошти за час призупинення трудового договору з держави-агресора.

Головне науково-експертне управління Верховної Ради у своєму висновку на проєкт Закону № 2136-IX від 14.03.2022 р. зазначило, що «покладення у повному обсязі на державу, що здійснює військову агресію, відшкодування заробітної плати та компенсаційних виплат працівникам передбачає складний і тривалий процес. У зв'язку з цим виглядає доречним запровадження механізму невідкладної компенсації працівникам втраченого заробітку для забезпечення засобів для існування з подальшою виплатою вказаних сум державою-агресором», але, на жаль, депутати не взяли до уваги висновок науково-експертного управління. Вважаємо, що ст. 13 Закону № 2136-IX потребує істотних змін.

Отже, норми Закону № 2136-IX суттєво обмежують трудові права громадян, що підтверджується тим, що у висновку Головного науково-експертного управління Верховної Ради на проєкт Закону № 2136-IX зазначено критичні зауваження до майже всіх норм проєкту, а тому норми Закону № 2136-IX або мають бути кардинально переглянуті, або цей Закон має бути скасований з одночасним внесенням змін до КЗпП щодо регулювання трудових відносин під час війни (а не воєнного стану).

Погоджуємось з Ю. Запорожченко, Ю. Легезою, Ю. Волковою, О. Пушкіною, М. Коваль, які зазначають, що «в умовах воєнного стану захист прав людини є особливо складним, обмеження прав мають бути обґрунтованими, обмеженими в часі та ресурсах, вони повинні використовуватись відповідно до принципів демократії та верховенства права з метою захисту інтересів суспільства, а також прав і свобод громадян» [29, с. 250].

Висновки

Норми Закону № 389-VIII, Закону № 2136-IX не відповідають сьогоденню, не дають змоги вирішувати і забезпечувати реалізацію завдань, які постають перед країною під час війни, при їх застосуванні порушуються або можуть бути порушені основоположні права і свободи громадян, а тому Закон № 389-VIII, Закон № 2136-IX потребують суттєвих змін, зокрема щодо підстав введення та скасування воєнного стану і його заходів, визначення «воєнного стану», запровадження заходів режиму воєнного стану, заходів, щодо обме-

ження трудових прав громадян, що суттєво впливають на адміністративно-правовий статус громадян під час дії правового режиму воєнного стану.

Правовідносини під час дії режиму воєнного стану мають регулюватися нормами, які передбачають застосування не тільки примусу для вирішення завдань, що постають перед суспільством під час війни, а й переконання та заохочення з метою забезпечення балансу інтересів держави і громадян, інтересів працівників та роботодавців в екстремальних умовах війни. Свобода волі працівника не може порушуватись навіть в умовах воєнного стану, норми законів № 2136-IX та № 389-VIII потребують узгодження з положеннями Конституції, законів України та міжнародних правових актів, ратифікованих Україною, які встановлюють основоположні права і свободи людини і громадянина.

За час незалежності України не було підготовлено дієву законодавчу базу для регулювання правовідносин в умовах війни, незважаючи на агресивні дії рф з 2003 р. і війну, яка вже понад десять років триває в Україні. Закон № 389-VIII та Закон № 2136-IX фактично не працюють, тому що ґрунтуються на нормативно-правових актах колишнього СРСР, яким був притаманний тотальний примус.

Україні потрібні нові закони «Про правовий режим воєнного стану», «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», що визначатимуть заходи, які дозволять оперативно вирішувати питання, які стоять перед державою під час війни та мінімально обмежуватимуть права і свободи громадян.

Рекомендації

Норми законів № 389-VIII та № 2136-IX підлягають суттєвому перегляду з метою забезпечення прав і свобод громадян під час дії правового режиму воєнного стану, тому запропоновано внести зміни до статей 1, 8 Закону № 389-VIII, зокрема щодо підстав введення воєнного стану та встановлених ним заходів, визначення «воєнного стану» та до статей 1, 4, 6, 13 Закону № 2136-IX, а норми ч. 2 ст. 2, ст. 3, ч. 1 ст. 5, ст. 8, ст. 12 цього Закону скасувати.

Список використаних джерел

[1] Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. *Офіційний вісник України*. 2022. № 46. Ст. 2497.

[2] Конституція України : офіц. текст від 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення:12.02.2026).

[3] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 12.02.2026).

[4] Маслова А. Концепція людиноцентризму в адміністративному праві: передумови виникнення, зміст та нормативна основа. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2020. № 4. С. 114–124. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2020/4/18.pdf.

[5] Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол. : В. Я. Тацій, О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2011. 1128 с.

[6] Про воєнний стан : Указ Президії Верхов. Ради СРСР від 22.06.1941 р. Бабин Яр: людина, влада, історія. Документи і матеріали: електрон. вид. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4687.Ukaz_Prezidiyi_Verhovnoyi_Radi_SRSR_%E2%80%9CPro_voyenniy_stan%E2%80%9D_____vid_22_chervnya_.html (дата звернення: 12.02.2026).

[7] Лютіков П. С. Феномен юридичних осіб як суб'єктів адміністративного права : монографія. Херсон : Гельветика, 2013. 252 с.

[8] Коренцов О. І. Проблемні питання запровадження і здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які впливають на адміністративно-правовий статус громадян. *Проблеми законності*. 2024. Вип. 166. С. 108–139. https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.310928.

[9] Топольніцький В. В., Тична Б. М. Проблеми правового регулювання понять «воєнний стан», «стан війни» та «воєнний час». *Адміністративне та митне право*. 2019. № 4(25). С. 91–99. https://doi.org/10.32836/2521-6473-2019-4-91-99.

[10] Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136- 20#Text (дата звернення: 12.02.2026).

[11] Кузніченко С. О. Адміністративно-правовий режим воєнного стану : монографія. Харків : Право, 2014. 232 с.

[12] Гетьман Є. А., Шевердіна В. І. Обмеження трудових прав людини і громадянина у зв'язку із запровадженням у країні особливого правового режиму. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32, № 2. С. 128–135. https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-2-128.

[13] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу»; (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 01.06.2016 р., справа № 2-рп/2016. *Офіційний вісник України*. 2016. № 48. Ст. 1724.

[14] Буханевич О. М., Мерник А. М., Петришин О. О. Підходи до розуміння категорії «особливі правові режими». *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. Т. 28, № 1. С. 71–78. https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.71-78.

[15] Замфірова Т. Забезпечення принципу свободи праці в умовах воєнного стану. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 77–80.

[16] Шабанов Р. І. Правове регулювання особливостей зміни істотних умов праці в період оголошеного воєнного стану як гарантія забезпечення прав працівників та роботодавців. *Збірник наукових праць Харківського національного університету імені Г.С. Сковороди*. 2024. Вип. 39. С. 213–219.

[17] Якушев І. М. Об'єктивність та розумність обмеження трудових прав у період воєнного стану. *Особливості реалізації прав у сфері праці та соціального захисту*

в умовах воєнного стану : матеріали круглого столу (12 трав. 2022 р., Львів). Львів, Харків, Вінниця. 2022. С. 165–169.

[18] П'ятаха Н. Загальна трудова повинність в Українській СРР в 1919-1920 рр.: історіографичний огляд. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2011. Вип. 108. С. 32–34.

[19] Кузніченко С. О. Адміністративно-правовий режим воєнного стану в СРСР під час Великої Вітчизняної війни. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 4. С. 173–176.

[20] Процевський О. І. Заборона примусової праці як складова принципу свободи праці. *Вибрані твори*. Харків, 2018. С. 97–111.

[21] Менджул М. В., Калько А. І. Окремі проблеми реалізації права на працю в умовах воєнного стану. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. № 5. С. 168–171. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.30.

[22] Yaroshenko O., Lutsenko O. Working in war: The main changes in labour relations and working Conditions under martial law in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2022. No. 5 (Special Issue). P. 139–155. https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.4-a000466.

[23] Гришина Ю. М., Чанишева Г. І. Основні тенденції розвитку трудового права в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 71. С. 376–381. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.64.

[24] Андріїв В. В., Ніколаєва Л. В. До питання оптимізації трудових відносин в умовах запровадження воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 77, ч. 1. С. 202–206. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.32.

[25] Коренцов О. І. Актуальні питання застосування норм Закону України «Про правовий режим воєнного стану» і їх вплив на адміністративно-правовий статус громадян під час дії воєнного стану. *Проблеми законності*. 2024. Вип. 167. С. 98–129. https://doi.org/10.21564/2414-990X.167.317976.

[26] Черноус С. М. Конституційне право працівників на відпочинок: проблеми обмеження в умовах воєнного стану в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 4. С. 71–77. https://doi.org/10.32782/3922122.

[27] Павловський А. М. Проблеми зміни трудового законодавства під час воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 89, ч. 2. С. 170–177. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.25.

[28] Зайцев О. М., Польова А. В. Дотримання конституційних прав та свобод в умовах воєнного стану. *Юридична весна: права людини в умовах воєнного стану* : наук.-практ. конф., присвяч. захисту прав людини в Україні в умовах дії воєнного стану : зб. тез (м. Харків, 15 квіт. 2024 р.). Харків, 2024. С. 32–35.

[29] Zaporozhchenko Yu., Leheza Yu., Volkova Yu., Pushkina O., Koval M. Human Rights and Features of their Protection in Conditions of War: International Legal Standards, Administrative, Constitutional and Criminal Aspects. *Khazanah Hukum*. 2023. No. 5(3). P. 245–252. https://doi.org/10.15575/kh.v5i3.33290.

References

[1] Decree of the President of Ukraine No. 64/2022 "On the introduction of martial law in Ukraine". (February 2, 2022). *Official Gazette of Ukraine*, 46, art. 2497.

[2] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
[3] Law of Ukraine No. 389-VIII "On the legal regime of martial law". (May 12, 2015). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.
[4] Maslova, A. (2020). The concept of human-centeredness in administrative law: preconditions, content and normative basis. *Jurnalul Juridic National: Teorie si Practica, 4,* 114-124. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2020/4/18.pdf.
[5] Constitution of Ukraine. Scientific and practical commentary. (2011). V.Ya Tatsii, O.V. Petryshyn, & Yu.G. Barabash. (Eds.). Kharkiv: Pravo.
[6] Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR "On martial law". (June 22, 1941). Retrieved from https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_4687.Ukaz_Prezidiyi_Verhovnoyi_Radi _SRSR_%E2%80%9CPro_voyenniy_stan%E2%80%9D_____vid_22_chervnya_.html.
[7] Lyutikov, P.S. (2013). *The Phenomenon of Legal Entities as Subjects of Administrative Law*. Kherson: Helvetika.
[8] Korentsov, O.I. (2024). Problematic issues of the introduction and implementation of measures of the legal regime of martial law that affect the administrative and legal status of citizens. *Problems of Legality*, *166*, 108-139. https://doi.org/10.21564/2414-990X.166.310928.
[9] Topolnitskyi, V.V., Tychna, B.M. (2019). Problems of legal regulation of the concepts of "martial law", "state of war" and "war time". *Administrative and Customs Law*, *4*, 91-99. https://doi.org/10.32836/2521-6473-2019-4-91-99.
[10] Law of Ukraine No. 2136-IX "On the organization of labor relations under martial law" (March 15, 2022). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text.
[11] Kuznichenko, S.O. (2014). *Administrative-legal regime of military state*. Kharkiv: Pravo.
[12] Hetman, Ye.A., & Sheverdina, V.I. (2025). Restrictions of human and citizen labor rights in connection with the introduction of a special legal regime. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, 32*(2), 128-135. https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-2-128.
[13] Decision of the Constitutional Court of Ukraine (June 1, 2016) in the case on the constitutional submission of the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the provisions of the third sentence of part one of Article 13 of the Law of Ukraine "On Psychiatric Care"; (case on judicial control over the hospitalization of incapacitated persons in a psychiatric institution): case No. 2-rp/2016. *Official Gazette of Ukraine, 48*, art. 1724.
[14] Bukhanevych, O.M., Mernyk, A.M., & Petryshyn, O.O. (2021). Approaches to understanding the category "special legal regimes". *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, *28*(1), 71-78. https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.71-78.
[15] Zamfirova, T. (2017). Ensuring the principle of freedom of labor in martial law. *Entrepreneurship, Economy and Law, 4*, 77-80.
[16] Shabanov, R.I. (2024). Legal regulation of the features of changes in essential working conditions during the period of declared martial law as a guarantee of ensuring the

rights of employees and employers. *Collection of scientific works of the Kharkiv National University named after G.S. Skovoroda*, *39*, 213-219.

[17] Yakushev, I.M. (May 12, 2022). Objectivity and reasonableness of restrictions on labor rights during martial law. *Peculiarities of the implementation of rights in the sphere of labor and social protection under martial law: materials of the round table*. (pp. 165-169). Lviv, Kharkiv, Vinnytsia.

[18] P'yatakha, N. (2011). General Labor Obligation in the Ukrainian SSR in 1919-1920: Historiographical Review. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. History, 108*, 32-34.

[19] Kuznichenko, S.O. (2014). Administrative and legal regime of martial law in the USSR during the Great Patriotic War. *South Ukrainian Legal Journal, 4,* 173–176.

[20] Protsevsky, O.I. (2018). Prohibition of forced labor as a component of the principle of freedom of labor. *Selected works*. (pp. 97-111). Kharkiv.

[21] Menzhul, M.V., Kalko, A.I. (2022). Certain problems of implementing the right to work under martial law. *Electronic scientific publication "Analytical and Comparative Jurisprudence", 5,* 168-171. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.30.

[22] Yaroshenko, O., Lutsenko, O. (2022). Working in war: The main changes in labour relations and working Conditions under martial law in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe, 5* (Special Issue), 139-155. https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.4-a000466.

[23] Hryshyna, Yu.M., & Chanysheva, G.I. (2022). Main trends in the development of labour law under the conditionsof martial state. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, *71*, 376-381. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.64.

[24] Andriiv, V.V., & Nikolaeva, L.V. (2022). On the issue of optimizing labor relations in the conditions of the imposition of martial law. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law, 77*(1), 202-206. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.32.

[25] Korentsov, O.I. (2024). Current Issues in the Application of the Pro-visions of the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law" and Their Impact on the Administrative-Legal Status of Citizens During the Period of Martial Law. *Problems of Legality, 167*, 98-129. https://doi.org/10.21564/2414-990X.167.317976.

[26] Chernous, S.M. (2022). The constitutional right of employees to rest: the problem of limitation in the conditions of martial law of Ukraine. *Current Problems of Domestic Jurisprudence, 4*, 71-77. https://doi.org/10.32782/3922122.

[27] Pavlovsky, A.M. (2025). Problem transformations of labor legislation during martial law. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law, 89*(2), 170-177. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.25.

[28] Zaitsev, O.M., & Polyova, A.V. (April 15, 2024.). Observance of constitutional rights and freedoms in the conditions of martial law. In *Legal spring: human rights in the conditions of martial law: scientific-practical conference, dedicated to the protection of human rights in Ukraine in the conditions of martial law: collection of abstracts*. (pp. 32–35). Kharkiv.

[29] Zaporozhchenko, Y., Leheza, Y., Volkova, Y., Pushkina, O., & Koval, M. (2023). Human Rights and Features of their Protection in Conditions of War: International Legal Standards, Administrative, Constitutional and Criminal Aspects. *Khazanah Hukum*, *5*(3), 245-252. https://doi.org/10.15575/kh.v5i3.33290.

Олександр Іванович Коренцов
аспірант кафедри державно-правових дисциплін,
кримінального права і процесу
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
61002, вул. Алчевських, 29, Харків, Україна
e-mail: jurist.korentsov@ukr.net
ORCID 0000-0001-6850-1774

Oleksandr I. Korentsov
Ph.D. Student of the Department of State Law Disciplines,
Criminal Law and Procedure
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
61002, 29 Alchevskykh Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: jurist.korentsov@ukr.net
ORCID 0000-0001-6850-1774

Рекомендоване цитування: Коренцов О. І. Вплив обмеження трудових прав на адміністративно-правовий статус громадян в умовах дії правового режиму воєнного стану. Актуальні питання. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 172. С. 151–179. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.354566.

Suggested Citation: Korentsov, O.I. (2026). The Impact of Restrictions on Labor Rights on the Administrative and Legal Status of Citizens under the Legal Regime of Martial Law: Topical Issues. *Problems of Legality, 172,* 151-179. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.354566.

Статтю подано / Submitted: 04.02.2026
Доопрацьовано / Revised: 15.03.2026
Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2026
Опубліковано / Published: 31.03.2026

УДК 340.115; 347.97
DOI: 10.21564/2414-990X.172.356431

Емпірично-тріангуляційна модель ефективності судової практики

Сергій Володимирович Васильєв*
Харківська міська рада,
Харків, Україна
**e-mail: sv.vasiliev2015@gmail.com*

Анотація
Актуальність дослідження зумовлена необхідністю розроблення науково обґрунтованих підходів до оцінювання ефективності судової практики в умовах трансформації судової системи, ускладнення правозастосовних процесів та зростання ролі емпіричних методів у сучасному правознавстві. Формально-юридичні та нормативно-догматичні підходи не забезпечують повного відображення реальних результатів функціонування судової практики, що обмежує можливості об'єктивного аналізу її впливу на правовідносини та поведінку учасників судочинства. Метою статті є теоретичне обґрунтування та емпірична верифікація емпірично-тріангуляційної моделі ефективності судової практики, а також формування комплексних підходів до її наукового оцінювання. Методологічну основу дослідження становить поєднання аналізу судової практики, спостереження, соціально-правових опитувань і контент-аналізу судових рішень, що дозволяє забезпечити багатовимірне дослідження процесів правозастосування та взаємну перевірку отриманих результатів. Обґрунтовано розмежування ефективності правосуддя та ефективності судової практики як взаємопов'язаних, але не тотожних правових явищ; визначено судову практику як самостійний об'єкт наукового аналізу; розкрито зміст її теоретичної та фактичної ефективності. Доведено обмеженість традиційних нормативно-догматичних підходів і аргументовано доцільність системного залучення емпіричних даних для виявлення тенденцій правозастосування, типових проблем і латентних дисфункцій судової діяльності. Запропоновано емпірично-тріангуляційну модель ефективності судової практики як цілісної системи наукового пізнання, що поєднує нормативно-проєкційні, процесуально-результативні та соціально-комунікативні емпіричні дані й забезпечує комплексне оцінювання спроможності судової практики досягати цілей судочинства. Перспективи подальших досліджень пов'язані з апробацією запропонованої моделі щодо окремих категорій справ, розширенням емпіричної бази та використанням отриманих результатів для вдосконалення судової практики і формування судової політики.

Ключові слова: судова практика; судочинство; оцінювання судової практики; емпірична верифікованість; методологічна тріангуляція; емпірично-тріангуляційна модель.

© Васильєв С. В., 2026

Empirical-Triangulation Model of the Effectiveness of Judicial Practice

Sergii V. Vasyliev*
Kharkiv City Council,
Kharkiv, Ukraine
**e-mail: sv.vasiliev2015@gmail.com*

Abstract
The relevance of the study is determined by the need to develop scientifically sound approaches to assessing the effectiveness of judicial practice in the context of the transformation of the judicial system, the complication of law enforcement processes, and the growing role of empirical methods in modern jurisprudence. Formal legal and normative-dogmatic approaches do not fully reflect the real results of judicial practice, which limits the possibilities for objective analysis of its impact on legal relations and the behavior of participants in judicial proceedings. The purpose of the article is to provide a theoretical justification and empirical verification of the empirical-triangulation model of the effectiveness of judicial practice, as well as to develop comprehensive approaches to its scientific evaluation. The methodological basis of the study is a combination of analysis of judicial practice, observation, socio-legal surveys, and content analysis of court decisions, which allows for a multidimensional study of law enforcement processes and mutual verification of the results obtained. As a result of the study, the distinction between the effectiveness of justice and the effectiveness of judicial practice as interrelated but not identical legal phenomena is substantiated; judicial practice is defined as an independent object of scientific analysis; the content of its theoretical and actual effectiveness is revealed. The limitations of traditional normative-dogmatic approaches have been proven, and the expediency of systematically using empirical data to identify trends in law enforcement, typical problems, and latent dysfunctions in judicial activity has been substantiated. An empirical triangulation model of judicial practice effectiveness has been proposed as a comprehensive system of scientific knowledge that combines normative-projective, procedural-resultative, and socio-communicative empirical data and provides a comprehensive assessment of the ability of judicial practice to achieve the goals of justice. Prospects for further research are related to the testing of the proposed model for specific categories of cases, the expansion of the empirical base, and the use of the results obtained to improve judicial practice and shape judicial policy.

Keywords: judicial practice; judicial proceedings; evaluation of judicial practice; empirical verifiability; methodological triangulation; empirical-triangulation model.

Вступ

У науковій літературі та чинному законодавстві відсутнє загальновизнане визначення поняття «судова практика». Як загальнотеоретична категорія судова практика була предметом дослідження багатьох теоретиків права, що

насамперед зумовлено її особливим значенням як структурного елемента юридичної практики та її роллю в процесі розвитку й функціонування правової системи суспільства, яка сприяє задоволенню і захисту як приватних, так і публічних інтересів, виконує притаманні їй функції та слугує важливим чинником змін у суспільному житті. Отже, пізнання сутності цього явища правової реальності завжди мало істотне значення як для юридичної доктрини, так і для суб'єктів правовідносин.

Осмислення наведених у науковій літературі дефініцій поняття «судова практика» дає підстави стверджувати, що в доктрині права має місце полісемія в розумінні та визначенні цієї загальнотеоретичної категорії. Не вдаючись у теоретичні тонкощі, пропонуємо визначити судову практику в нашому дослідженні як сукупність судових рішень, сформованих у процесі діяльності судових органів, як під час розгляду конкретних справ, так і в межах визначених категорій судочинства, що знаходить своє вираження у формах вироків, рішень, постанов та ухвал суду, які відображають усталені підходи до тлумачення і застосування норм права.

Судовій практиці притаманна велика кількість ознак, серед яких класичними можна вважати такі два елементи: а) діяльність уповноважених органів; та б) одержаний на основі цієї діяльності результат [1, с. 194].

Саме результативність дає можливість виявити внутрішню природу судової практики не лише як процесу здійснення правосуддя, а й як сукупності фактично досягнутих правових наслідків. У цьому контексті результативність виступає методологічним критерієм, який забезпечує перехід від формально-нормативного аналізу судової діяльності до її емпіричної оцінки, зокрема через аналіз стабільності судових рішень, узгодженості правозастосування та впливу судової практики на регулювання суспільних відносин. Таким чином, орієнтація на результат дозволяє інтегрувати поняття судової практики в ширшу концепцію її ефективності та забезпечує можливість комплексного наукового осмислення цього феномену.

Оцінювання судової практики з позицій її ефективності становить складний і системний аналіз судових рішень, спрямований на виявлення тенденцій і закономірностей правозастосування, а також на формування науково обґрунтованих рекомендацій щодо її подальшого вдосконалення. Аналіз юридичної наукової літератури засвідчує, що зазначений напрям дослідження характеризується використанням широкого кола критеріїв та індикаторів оцінювання, які не завжди дозволяють адекватно відобразити реальний рівень і зміст ефективності судової практики. У зв'язку з цим проблема оцінювання ефективності судової практики набуває особливої актуальності

та наукової перспективності, зокрема у філософсько-правовому вимірі, що дає змогу осмислити її не лише як техніко-юридичний, а й як ціннісно та онтологічно значущий феномен правосуддя.

Метою роботи є теоретичне обґрунтування та емпірична верифікація емпірично-тріангуляційної моделі ефективності судової практики, а також розроблення науково обґрунтованих підходів до її комплексного оцінювання.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішення таких основних завдань: проаналізувати наявні теоретичні підходи до розуміння ефективності судової практики у правознавстві; обґрунтувати доцільність застосування емпіричних і тріангуляційних методів у дослідженні судового правозастосування; сформувати емпірично-тріангуляційну модель оцінювання ефективності судової практики; визначити систему критеріїв та індикаторів апріорної й апостеріорної ефективності; здійснити емпіричну апробацію моделі на матеріалах судової практики.

Матеріали та методи

Методологічну основу дослідження становить комплексне поєднання загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання, що зумовлено багатовимірним характером предмета дослідження та необхідністю всебічного аналізу ефективності судової практики. Використання різнорівневих методів дає змогу забезпечити як теоретичну обґрунтованість висновків, так і їхню емпіричну верифікацію.

Загальнонаукові методи, зокрема системний та структурно-функціональний, було застосовано для дослідження судової практики як цілісного соціально-правового феномену, що функціонує у взаємозв'язку з нормативним регулюванням, організаційними засадами судочинства та суспільними очікуваннями. Системний підхід дав змогу виявити внутрішні та зовнішні зв'язки між елементами судової практики, тоді як структурно-функціональний метод був спрямований на з'ясування ролі окремих процесуальних інститутів і судових рішень у досягненні цілей правосуддя.

Серед спеціально-юридичних методів провідне місце займає формально-юридичний метод, який використовувався для аналізу норм матеріального та процесуального права, їх логічної структури, змісту й способів правозастосування у судових рішеннях. Порівняльно-правовий метод дав можливість зіставити підходи до вирішення аналогічних правових питань у різних правопорядках або в межах національної судової практики в різні часові періоди, що сприяло виявленню тенденцій та проблем правозастосування.

Емпіричну складову дослідження забезпечили статистичний і соціологічний методи, за допомогою яких проаналізовано кількісні та якісні показники судової практики, зокрема динаміку розгляду справ, типові моделі судових рішень і характерні проблеми правозастосування. Контент-аналіз судових рішень дав можливість систематизувати аргументацію судів, виокремити повторювані правові позиції, оцінити рівень обґрунтованості та узгодженості судової практики.

Ключовим методологічним інструментом дослідження виступає методологічна тріангуляція, яка полягає в поєднанні різних методів, джерел даних і аналітичних підходів з метою взаємної перевірки та підтвердження отриманих результатів. Застосування тріангуляції дало змогу мінімізувати ризики однобічного тлумачення досліджуваних явищ, підвищити надійність висновків і забезпечити комплексний характер наукового аналізу, що є особливо важливим для дослідження ефективності судової практики в сучасних умовах розвитку правової системи.

Огляд літератури

Судова практика як загальнотеоретична категорія традиційно перебуває у фокусі уваги юридичної науки, що зумовлено її особливим значенням як структурного елемента юридичної практики та водночас як чинника розвитку і функціонування правової системи суспільства.

У своїх наукових працях більшість вітчизняних вчених зосереджуються на загальноправових проблемах судової практики, а саме: визначенні та розумінні сутності судової практики (Б. В. Малишев [2], Р. С. Притченко [3], С. В. Шевчук [4]), місці судової практики у системі джерел права (О. В. Петришин [5], Н. Д. Слотвінська [6]), судовій практиці як чинника вдосконалення законодавства (Ю.В. Георгієвський [7]), судовій практиці як елементі правової системи (К. Ю. Савченко [8]).

Що стосується питань ефективності судової практики, то вони, як правило, поглинаються дослідженнями у сфері ефективності правосуддя у цілому (Л. М. Москвич [9], С. О. Ніщимна [10], О. З. Хотинська-Нор [11]), що необґрунтовано зменшує значимість визначеної проблеми.

Емпіричною основою дослідження можна вважати результати роботи національних та міжнародних організацій щодо оцінювання ефективності органів правосуддя та формування єдності судової практики через: а) проведення різноманітних форм моніторингу судових процесів як інструменту оцінки функціонування окремих елементів системи відправлення правосуддя, який дає змогу не лише здійснити комплексну оцінку якості судової діяльності, а й

виявити проблемні сфери, що потребують вдосконалення, а також визначити напрями та пріоритети подальших інституційних і процесуальних змін [12]; та б) оцінювання роботи суду, як аналізу відповідності кількісних та якісних параметрів роботи суду наявним у суспільстві вимогам (стандартам) [13].

Водночас проведені дослідження характеризуються відсутністю єдності як вчених, так і юристів-практиків у підході до визначення критеріїв та інструментів оцінювання ефективності судової практики, тим більш відсторонення від розширення методології наукових пошуків, наприклад, методології тріангуляції, що потребує подальших доктринальних розвідок.

Результати та обговорення

Категорія ефективності в судочинстві

У правових дослідженнях поняття «ефективність» частіше визначається як інтегральна характеристика діяльності, яка відображає ступінь досягнення цілей, якість отриманого результату та оптимальність використання ресурсів.

Юридична наукова література не насичена дослідженнями ефективності судової практики, а, як правило, зосереджується на питаннях ефективності правосуддя у цілому, проголошуючи навіть про існування «теорії ефективності правосуддя». У загальнонауковому розумінні ефективність правосуддя розглядається у двох вимірах: 1) у вузькому значенні вона виявляється через якісно-кількісні показники діяльності суддів, зокрема оперативність розгляду справ, навантаження, стабільність судових рішень, дотримання процесуальних строків та якість мотивування судових актів при розгляді та вирішенні конкретної справи; 2) у широкому – ефективність правосуддя пов'язується з його внеском у досягнення загальнодержавних цілей, передусім забезпечення правопорядку, захисту прав і свобод людини, підвищення рівня довіри суспільства до судової системи та утвердження верховенства права.

У межах теорії ефективності правосуддя було зроблено спроби щодо виокремлення основ оцінки ефективності судової діяльності, до яких відносять оцінку якості *(quality control; quality assurance)*, оцінку економічності *(efficiency; economic rationality)*, оцінку дієвості *(effectiveness)* та оцінку результативності *(efficacy)*. Нерідко всі ці елементи поєднуються в комплексну оцінку.

Водночас у сучасних західних моделях оцінювання якості правосуддя поняття «критерії ефективності» не набуло належного наукового обґрунтування. Зазвичай аналізуються окремі напрями вдосконалення судової діяльності, так звані оціночні поля, які конкретизуються через систему

показників. При цьому не проводиться чіткого розмежування між критеріями організації судової роботи та власне критеріями ефективності правосуддя. Такий підхід спотворює саму систему оцінювання, оскільки вона має корелювати передусім зі ступенем і способом досягнення цілей правосуддя. Натомість параметри оцінки часто добираються довільно та зумовлюються суто завданнями конкретного дослідження, а не змістом і призначенням правосуддя як суспільного інституту.

В європейській юридичній науці ефективність правосуддя розглядається переважно в межах управлінського підходу *(managerial approach)*, за яким вона трактується насамперед як економічність та результативність. Якість правосуддя вимірюється через ефективність функціонування окремих судів або судової системи загалом за допомогою заздалегідь визначеної системи показників [14]. За такого підходу оцінка ефективності тісно пов'язується з управлінням судовою системою, а досягнутий результат співвідноситься з обсягом витрачених ресурсів, зокрема фінансових. Водночас у наукових дослідженнях аналізується й вплив якості правосуддя – зокрема рівня незалежності суддів – на економічне зростання та інвестиційну привабливість держави. Управлінський підхід не обмежується теоретичними розробками, а активно застосовується й на практиці під час оцінювання діяльності судових систем в європейських країнах [15].

Ми поділяємо позицію, відповідно до якої ефективність правосуддя розкривається в чотирьох взаємопов'язаних аспектах: нормативному, процесуальному, організаційному та комунікативному (див. табл. 1). Хоча зазначені аспекти не є рівнозначними за своєю значущістю, їхня взаємозалежність не викликає сумнівів. Тож, рівень ефективності правосуддя залежить як від умов, у яких воно здійснюється, так і діяльності безпосередніх правозастосовників, професіоналізм і моральні якості яких істотно впливають на сприйняття та оцінку судочинства учасниками процесу.

Таблиця 1

Модель ефективності правосуддя

Нормативна складова	**Процесуальна складова**	**Комунікаційна складова**	**Організаційна складова**
– якість нормативного матеріалу; – його внутрішня узгодженість та системність;	– гласність та відкритість правосуддя; – своєчасність і розумні строки судового розгляду;	– культура судової комунікації та професійна етика суддів і працівників суду;	– кадрове забезпечення судів; – матеріально-технічне та фінансове забезпечення діяльності судів;

Нормативна складова	**Процесуальна складова**	**Комунікаційна складова**	**Організаційна складова**
– стабільність і передбачуваність правового регулювання; – відповідність норм права принципам верховенства права, справедливості та правової визначеності; – доступність і зрозумілість нормативних приписів для суб'єктів правозастосування та учасників судового процесу	– дотримання принципів змагальності та рівності сторін; – обґрунтованість, законність і вмотивованість судових рішень; – ефективність процесуальних механізмів захисту прав і законних інтересів; – реальність виконання судових рішень; – дотримання процесуальних гарантій справедливого суду	– якість взаємодії суду з учасниками процесу; – зрозумілість і доступність судових рішень та процесуальних роз'яснень; – рівень довіри суспільства до судової влади; – прозорість інформаційної політики судів; – ефективність зворотного зв'язку між судом і суспільством	– належна організація судового навантаження та розподілу справ; – рівень управлінської спроможності судової адміністрації; – використання сучасних інформаційних технологій у судочинстві; – інституційна незалежність судів та організаційні гарантії їх функціонування

Отже, ефективність правосуддя є показником спрямованості на досягнення кінцевого результату, а також правильності й точності обраного шляху до нього. Зміст ефективності правосуддя полягає у впевненості кожного члена суспільства в наявності реальної можливості отримати доступний, кваліфікований і справедливий судовий захист, а також у своєчасному розгляді його справи судом.

Сутність ефективності судової практики

Ефективність правосуддя виявляється через сукупність якісних і кількісних показників діяльності суддів, що знаходить своє відображення як розгляд та вирішення конкретних справ. У свою чергу, результати такої діяльності формують судову практику, і як самостійний правовий феномен вона також потребує дослідження щодо її ефективності.

Оцінювання судової практики здійснюється за різноманітними критеріями, до яких належать, зокрема, аналіз якості розгляду окремих категорій справ, рівень забезпечення та дотримання прав учасників судового процесу, додержання розумних строків розгляду справ судами. Важливе значення також має перевірка того, наскільки суди під час ухвалення рішень дотримуються встановлених до них вимог, а також урахування інших аспектів судової діяльності, що в сукупності дають можливість сформувати цілісне уявлення про стан і рівень розвитку судової практики, а саме – її ефективності.

Крім того, результати судової практики формують масив статистичних та емпіричних даних, що дають змогу оцінювати динаміку та тенденції роз-

витку окремих видів судочинства та їхніх структурних елементів, виявляти сталі моделі правозастосування, типові помилки та проблемні зони, а також ступінь стабільності й передбачуваності судових рішень. У цьому контексті судова практика виступає не лише результатом правозастосування, а й самостійним об'єктом емпіричної оцінки, що дозволяє вимірювати ефективність правосуддя через співвідношення поставлених цілей, використаних ресурсів та досягнутих результатів, а також формулювати науково обґрунтовані рекомендації щодо підвищення якості та результативності судової діяльності.

Для визначення моделі ефективності судової практики ми пропонуємо використовувати за аналогією структуру моделі ефективності правосуддя, а саме: нормативний, процесуальний, організаційний та комунікативний аспекти (табл. 2).

Таблиця 2

Модель ефективності судової практики

Нормативна складова	**Процесуальна складова**	**Комунікаційна складова**	**Організаційна складова**
– якість і чіткість нормативного матеріалу, що підлягає застосуванню судами; – внутрішня узгодженість і системність законодавства; – стабільність та передбачуваність правового регулювання; – відповідність норм права принципам верховенства права, правової визначеності та справедливості; – наявність чітких критеріїв тлумачення та застосування правових норм; – узгодженість законодавчих приписів із усталеною судовою практикою та правовими позиціями вищих судів	– єдність і послідовність застосування норм процесуального права; – дотримання принципів справедливого судового розгляду та процесуальної рівності сторін; – своєчасність ухвалення судових рішень і розумність строків провадження; – належна вмотивованість і аргументованість судових актів; – ефективність процесуальних механізмів доказування та оцінки доказів, – процесуальна дисципліна учасників судового процесу; – реальна виконуваність судових рішень як завершальна стадія процесуальної ефективності	– якість комунікації суду з учасниками судового процесу; – зрозумілість, доступність і логічна структурованість судових рішень; – прозорість судової практики та відкритість доступу до судових рішень; – ефективність зворотного зв'язку між судовою владою та правничою спільнотою; – формування й підтримання довіри до судової практики з боку суспільства	– спеціалізація суддів; – кадрова спроможність судової системи та рівень професійної підготовки суддів; – матеріально-технічне й фінансове забезпечення здійснення правосуддя; – ефективність судового адміністрування та управлінських процедур; – використання інформаційно-комунікаційних технологій у формуванні та аналізі судової практики; – інституційна сталість і незалежність судової влади як організаційна передумова сталості судової практики

Можна говорити про дві оцінки ефективності судової практики:

1) *теоретична (апріорна) ефективність* судової практики, що полягає в її потенційній спроможності забезпечувати належне та результативне правозастосування, що виявляється: у нормативно та доктринально обґрунтованій моделі формування судової практики, відповідності процесуальних механізмів цілям і завданням правосуддя, у внутрішній логічній узгодженості правових позицій і підходів до тлумачення норм права, у передбачуваності можливих результатів судового розгляду, у здатності судової практики слугувати орієнтиром для правозастосування ще до її фактичної реалізації, створенні концептуальних передумов для досягнення фактичної (апостеріорної) ефективності;
2) *фактична (апостеріорна) ефективність* судової практики полягає у реальних результатах її застосування, що виявляються: у досягненні практичного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав та інтересів, у здатності судових рішень вирішувати спір остаточно та з мінімізацією повторних звернень до суду, у стабільності та виконуваності судових актів, у фактичному впливі судової практики на поведінку учасників правовідносин, у формуванні передбачуваності правозастосування та зниженні рівня правової невизначеності, у підвищенні рівня довіри до судової влади на підставі реального досвіду її функціонування.

Наведена думка підтримується в науковій доктрині. Наприклад, представники кримінального судочинства зазначають, що у кримінальному процесі ефективність вироку виявляється насамперед у його здатності справляти позитивний вплив на суспільні відносини, забезпечувати відновлення соціальної справедливості, захист прав і законних інтересів осіб, а також зміцнення правопорядку. Умови ефективності судового вироку зумовлюються, з одного боку, соціальною природою самого судового рішення, а з іншого – особливостями правового механізму його ухвалення. У зв'язку з цим специфіка умов ефективності вироку як акту застосування права полягає в неухильному дотриманні основоположних принципів кримінального провадження, які пронизують усю діяльність суду, пов'язану зі збиранням, дослідженням та оцінкою доказів у справі, правильним аналізом і застосуванням норм матеріального та процесуального права, а також безпосереднім ухваленням вироку. Саме сукупність цих елементів забезпечує легітимність, обґрунтованість і соціальну результативність судового рішення [16, с. 168–180].

Тому показниками процесуальної ефективності вироку слід вважати такі характеристики судового рішення, які свідчать про належну реалізацію норм

кримінального процесуального права та досягнення цілей правосуддя. До них, зокрема, належать: 1) своєчасність ухвалення вироку, що забезпечує розумні строки кримінального провадження; 2) відображення у вироку точної соціально-правової кваліфікації дій винної особи, відповідно до норм матеріального права; 3) об'єктивний і повний виклад усіх обставин кримінальної справи, встановлених судом у процесі доказування; 4) законність вирішення цивільного позову, заявленого в межах кримінального провадження; 5) точне визначення виду виправної (пенітенціарної) установи для осіб, засуджених до позбавлення волі; 6) законне поєднання вироку з ухвалою суду у випадках, коли для цього існують передбачені законом підстави; 6) обґрунтоване поєднання або виділення кримінальних проваджень, здійснене з урахуванням вимог процесуальної економії та прав учасників процесу; 7) правильне визначення порядку виконання вироку, що унеможливлює труднощі на стадії його реалізації; 8) чітке та аргументоване визначення підстав виправдання невинної особи, яке забезпечує реабілітаційний ефект та відновлення її прав. Сукупність наведених показників дозволяє оцінити процесуальну ефективність вироку не лише формально, а й із позицій його справедливості, обґрунтованості та здатності досягати цілей кримінального судочинства.

Отже, сам процес прийняття судових рішень та формування відповідної судової практики, що містить як об'єктивні, так і суб'єктивні компоненти, сувору формалізацію, навички та вміння, слід розглядати як сплав науки, професіоналізму та досвіду.

Емпіричний аспект дослідження

Як відомо, наукові дослідження у сфері права здійснюються на двох взаємопов'язаних рівнях – теоретичному та емпіричному. Теоретичний рівень пов'язаний із розробленням концепцій, що пояснюють сутність правових явищ, закономірності їх розвитку та взаємозв'язки між елементами правової системи. Він охоплює формування загальнотеоретичних підходів до розуміння принципів, норм і категорій права.

Емпіричний рівень передбачає перевірку та конкретизацію теоретичних положень через аналіз судової практики, статистичних даних, правозастосовних рішень і поведінки учасників процесуальних правовідносин. Саме на цьому рівні відбувається оцінка ефективності дії правових норм і виявлення реальних закономірностей правозастосування.

Як зазначає А. Аргіру, в якісних дослідженнях головна мета полягає не в перевірці вже сформованих теоретичних моделей, а у з'ясуванні розуміння, яке самі учасники надають досліджуваним явищам. На відміну від дедуктив-

ного підходу, що ґрунтується на наявних теоріях, емпіричні методи орієнтовані на індуктивне узагальнення, тобто на формування висновків із реальних спостережень і даних. Отримана інформація систематизується у вигляді тем, категорій і закономірностей, що відображають сутність досліджуваних процесів. Такі методи застосовуються як для виявлення нових тенденцій (дослідницькі цілі), так і для пояснення чи опису наявних правових явищ, забезпечуючи підґрунтя для формування причинно-наслідкових зв'язків і подальшої теоретизації в науці процесуального права [17, с. 99].

Саме емпіричне дослідження може пояснити: який тип закону може бути прийнятий; причини затримки у здійсненні правосуддя; проблеми, що виникають через різницю в тлумаченнях, що надаються юристами; та основні чинники, що впливають на рішення, шляхом встановлення робочого навантаження суддів, адвокатів та інших працівників судових апаратів; емпіричні дослідження можуть допомогти в запропонуванні змін у сучасній системі судочинства, правоохоронних органах, а також у викладанні та практиці права [18, с. 274].

Взаємодія теоретичного та емпіричного рівнів у правовій науці забезпечує розвиток праворозуміння, вдосконалення процесуального законодавства та підвищення якості правосуддя. Постійне співвідношення між теоретичними узагальненнями й емпіричними спостереженнями формує цілісну наукову картину функціонування права в його практичному вимірі.

Як правило, до методів емпіричних досліджень належать спостереження, опитування (бесіда, інтерв'ю, анкетування), тестування, вимірювання, порівняння, рейтингування, вивчення продуктів діяльності піддослідних (письмових, графічних, творчих), вивчення й узагальнення професійного досвіду, експеримент тощо. Конкретизація методів залежить від сфери дослідження.

У науковій літературі звертається також увага на важливість визначення етапності емпіричних досліджень. До класичної конструкції дослідження пропонуються такі етапи: 1) визначення мети дослідження; 2) аналіз наявних теоретичних позицій та відповідної літератури; 3) створення гіпотези та вимірювання; 4) методологія, дизайн дослідження та збір даних; 5) аналіз даних і результат; 6) висновок [19, с. 109]. Інколи пропонуються інші послідовності: вибір проблеми → формулювання гіпотези → збір даних → аналіз даних → формулювання висновків [20, с. 437], підготовчий → констатувальний → результуючий або підготовчий → основний → завершальний етапи. Зазначимо, що етапність дослідження може залежати від обраного методу та предмета дослідження.

Емпіричні методи в судочинстві відіграють важливу роль у виявленні закономірностей функціонування правосуддя та оцінюванні ефективності процесуальних механізмів. До основних методів слід віднести:

– *аналіз судової практики,* який дає змогу виявити тенденції застосування норм процесуального права та проблеми їх тлумачення. Наприклад, Верховний Суд систематично проводить такі види аналізу судової практики: 1) періодичні та тематичні Дайджести судової практики Великої Палати Верховного Суду; 2) періодичні та тематичні Огляди судової практики касаційних судів (за видами юрисдикції); 3) періодичні та тематичні Огляди рішень Європейського суду з прав людини.

Аналіз судової практики проводиться і на рівні апеляційних судів, як правило, це можуть бути узагальнення та аналіз судової практики щодо окремих категорій справ.

Аналіз судової практики може бути проведений не тільки судовими органами, а й іншими суб'єктами, наприклад, громадськими та професійними організаціями. Так, Громадською організацією «Платформа прав людини» було проведено аналіз рішень Вищого адміністративного суду України з питань доступу до публічної інформації. Серед рекомендацій, за результатами аналізу, було зазначено, що доцільно наполегливіше впроваджувати в життя правові позиції, відповідно до яких особа не може обмежуватись у виборі форм одержання інформації і на її запит має надаватися відповідний документ, а не лише інформація з нього; у випадку, якщо документ містить інформацію з обмеженим доступом, запитувачу має надаватися його копія, з якої шляхом ретушування вилучено відомості, доступ до яких обмежено [21];

– *спостереження за судовими процедурами,* що допомагає дослідити поведінку учасників процесу та дотримання принципів змагальності й справедливості. Зазначений метод може реалізовуватися через моніторинг судових процесів, що визначається як багатоманітний інструмент, яким можуть скористатися державні органи, групи громадянського суспільства та міжнародні організації, які ставлять перед собою завдання зі зміцнення справедливості, підвищення ефективності та забезпечення прозорості судових систем. Моніторинг судових процесів можна розглядати також як діагностичний інструмент, який дозволяє збирати об'єктивну інформацію про відправлення правосуддя в окремих справах і на її підставі робити й поширювати висновки щодо функціонування системи правосуддя в цілому [12]. Як правило,

використовується системний, тематичний та спеціальний моніторинг судових процесів;

– *соціально-правові опитування* суддів, адвокатів і сторін процесу, спрямовані на з'ясування рівня довіри до судової системи та ефективності процесуальних гарантій. У цьому напрямі викликає інтерес робота Консультативної Ради Європейських Суддів (КРЄС), яка за результатами своєї роботи оформлює висновки, що ґрунтуються, в тому числі, на опитуваннях. Так, наприклад, у Висновку № (2013) 16 КРЄС «Про відносини між суддями та адвокатами», прийнятому її на 14-му пленарному засіданні (м. Страсбург, 15.11.2013 р.), КРЄС рекомендує розвивати діалоги та обміни досвідом між суддями та адвокатами з приводу їхніх взаємовідносин на інституційному рівні (як на національному, так і на міжнародному), беручи до уваги Кодекси етики адвокатів та суддів; такий діалог має полегшувати взаєморозуміння та повагу до ролей кожної зі сторін, із врахуванням незалежності суддів та адвокатів [22].

Також слід згадати про опитування Європейської мережі рад правосуддя (ЄМРП). Наприклад, у 2022 р. було проведено опитування ЄМРП щодо незалежності суддів, у якому взяли участь 15 821 суддя з 29 судових органів 27 країн. У рекомендаціях опитування було висвітлено проблеми взаємодії судової влади з іншими гілками державної влади, серед яких: 1) виконання урядом судових рішень, які суперечать інтересам уряду, часто є неналежним; 2) відсутність поваги до незалежності суддів з боку уряду та парламенту є великою проблемою в багатьох країнах, на думку респондентів; 3) обмеженість ресурсів, що надаються урядом, впливає на незалежність суддів [23].

До реалізації зазначеного методу можна також віднести функціонування Системи оцінювання роботи суду (СОРС), загальну координацію якої здійснює Рада суддів України. Базове оцінювання є обов'язковою процедурою для всіх судів. Додатковим рекомендованим інструментом судового адміністрування є комплексне оцінювання. Завершальним етапом проведення оцінювання за методологією СОРС є підготовка аналітичного звіту, що стає можливим після отримання баз даних, які відповідають модулям СОРС. На основі розроблених за результатами оцінювання роботи суду рекомендацій створюється план дій щодо вдосконалення роботи суду, наприклад, перелік конкретних очікуваних досягнень: створення комунікаційної стратегії суду, підвищені знання та навички суддів чи працівників апарату, збудований пандус для людей з обмеженими фізичними можливостями, відремонтований ліфт, більш гнучкий розклад роботи канцелярії, введення електронного документообігу тощо [13];

– *контент-аналіз судових рішень* – як інструмент для визначення сталих аргументаційних моделей та оцінки судової практики в контексті забезпечення єдності правозастосування. Наприклад, фахівці Українського центру суспільних даних за допомогою експертів Центру демократії та верховенства права провели контент-аналіз судових рішень у кримінальних справах, що стосуються корупції, на основі відкритих даних, а саме, тих рішень, які містяться в Єдиному державному реєстрі судових рішень. У результаті статистичного аналізу було встановлено значні розбіжності в судовій практиці при призначенні покарання у справах, що стосуються корупції, відносно тяжкості злочину за критерієм розміру суми неправомірної вигоди: а) незалежно від суми неправомірної вигоди особа може отримати однакове покарання; б) за великий розмір неправомірної вигоди особа може отримати досить «м'яке» покарання, тоді як за дуже малий розмір неправомірної вигоди винна особа може отримати доволі суворе покарання. Виявлення цієї проблеми свідчить про явну невідповідність судової практики загальним уявленням про справедливість та про потребу у виробленні однозначної та єдиної судової практики, яка буде зрозумілою кожному громадянину [24].

Застосування таких методів сприяє поглибленню розуміння реального функціонування процесуального права, дозволяє поєднати теоретичні концепції з фактичними даними та забезпечує наукове підґрунтя для подальшої модернізації судочинства.

Перспективи подальших досліджень емпіричних методів у процесуальному праві пов'язані з розвитком цифрових технологій і впровадженням інноваційних інструментів аналізу судової практики. Зокрема, перспективними напрямами є: *використання великих даних (Big Data)* для виявлення закономірностей у судових рішеннях, *застосування штучного інтелекту* для моделювання процесуальних ситуацій та прогнозування правових наслідків, *порівняльно-правові емпіричні дослідження,* що дають змогу зіставляти ефективність судових систем різних держав. Такі підходи відкривають нові можливості для оцінки якості правосуддя, оптимізації судових процедур і формування науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення процесуального законодавства.

Тріангуляційний аспект дослідження

Динамічність суспільних процесів вимагає постійного оновлення методологічного інструментарію. Одним із ключових питань є оптимальне поєднання кількісних і якісних методів, які, незважаючи на відмінність у під-

ходах, можуть доповнювати одне одного у процесі пізнання правових явищ. У цьому контексті доцільним є застосування методологічної тріангуляції.

Сам термін «тріангуляція» походить із природничих наук, зокрема з геодезії та навігації, де він означає метод визначення розташування певної точки на місцевості на основі вимірювання кутів між нею та двома відомими орієнтирами. Такий підхід дозволяє точно встановити положення об'єкта шляхом співвіднесення його з іншими, уже визначеними точками. У подальшому це поняття було метафорично запозичене в соціальні та правові науки, де тріангуляція використовується для підвищення достовірності результатів дослідження через порівняння даних, отриманих різними методами, з різних джерел або позицій.

Отже, зазначена методологія передбачає використання різних джерел даних, методів збору та аналізу інформації, а також залучення декількох дослідників, за рахунок чого досягається повніший і комплексний розгляд предмета, що досліджується. Такий підхід підвищує надійність, об'єктивність і глибину отриманих результатів, забезпечуючи більш повне розуміння складних процесів, які відбуваються у сфері права.

Як слушно зауважує Л. Веблі, метод тріангуляції полягає в розгляді дослідницького питання з максимально можливої кількості різних думок із залученням різних типів даних. Такий підхід дає змогу здійснити цілісне вивчення явища та виявити, які пояснення залишаються узгодженими між усіма джерелами інформації. Для юридичних досліджень це особливо важливо, адже тріангуляція дає можливість вивчати правові явища в їх природному соціальному контексті, поєднуючи нормативний, емпіричний і ціннісний аспекти. Такий підхід сприяє виявленню множинних інтерпретацій, зіставленню різних точок зору та формуванню об'єктивнішого й глибшого розуміння предмета дослідження [25, с. 1–21].

Аналіз наукової літератури свідчить про наявність кількох ключових підходів до розуміння сутності методологічної тріангуляції.

По-перше, згідно з позицією Н. К. Дензіна [26, с. 34–76; 27], досягнення достовірних результатів потребує комбінації різних методів, які взаємно перевіряють і уточнюють один одного. Водночас він звертає увагу на обмеження у виборі методів, зумовлені метою дослідження: спершу доцільно застосовувати основні, найбільш ефективні методи, а потім – допоміжні, що поглиблюють і конкретизують результати.

По-друге, У. Флік [28] розглядає тріангуляцію не лише як засіб перевірки достовірності, а як альтернативну дослідницьку стратегію, спрямовану на розширення масштабу, глибини та надійності отриманих результатів. На

його думку, тріангуляція забезпечує більш повне охоплення досліджуваного явища завдяки поєднанню різних точок зору та способів інтерпретації даних.

Узагальнюючи розглянуті концепції, можна сформулювати висновок, що методологічна тріангуляція має подвійний характер: з одного боку, вона виступає як засіб перевірки достовірності отриманих результатів шляхом використання кількох методів, а з іншого – як комплементарний підхід, який забезпечує більш глибоке й повне пізнання досліджуваного об'єкта.

Американський соціолог Пол Ла́зарсфельд запропонував розрізняти два основних типи тріангуляції: 1) міжметодна тріангуляція – це поєднання двох або більше дослідницьких стратегій для вивчення тих самих емпіричних об'єктів. Такий підхід дозволяє отримати більш повну картину досліджуваного явища шляхом порівняння результатів, здобутих різними методами; 2) внутрішньометодна тріангуляція – передбачає використання різних варіацій одного методу, що забезпечує глибше розкриття об'єкта дослідження та підвищує надійність отриманих результатів [29]. Отже, підхід Ла́зарсфельда підкреслює, що тріангуляція може здійснюватися як між різними методами, так і в межах одного методу, – у кожному випадку її метою є зміцнення достовірності та повноти наукових висновків.

У межах гуманітарних парадигм тріангуляція посідає важливе місце як універсальний інструмент перевірки достовірності результатів та забезпечення багатовимірного бачення об'єкта дослідження (див. табл. 3). Вона може реалізовуватися на різних рівнях наукової діяльності, зокрема: 1) джерельна (тріангуляція даних) – передбачає використання в межах одного дослідницького проєкту різних типів даних (емпіричних, документальних, статистичних тощо), що охоплюють аспекти часу, простору та особистісного виміру; такий підхід дозволяє уникнути упередженості, пов'язаної з обмеженістю окремого джерела інформації; 2) дослідницька – полягає у співпраці кількох дослідників або груп дослідників, які збирають чи інтерпретують дані незалежно один від одного, що забезпечує різноманітність аналітичних перспектив і підвищує об'єктивність висновків; 3) теоретична тріангуляція – полягає у застосуванні кількох теоретичних підходів або концептуальних рамок для інтерпретації того самого об'єкта дослідження. Вона допомагає виявити різні аспекти явища, уникнути методологічного монізму та поглибити розуміння предмета; 4) мультиаспектна тріангуляція – передбачає комбінування кількох методів дослідження (кількісних і якісних, порівняльних, структурно-функціональних тощо) для вирішення єдиного наукового завдання, що забезпечує комплексність аналізу й підвищує валідність отриманих результатів.

Таким чином, тріангуляція в гуманітарних науках виступає інтеграційним механізмом між різними джерелами, теоріями, методами та суб'єктами

дослідження, сприяючи формуванню цілісного, багаторівневого знання про досліджуване явище.

Що стосується алгоритму проведення дослідження із застосуванням тріангуляційної методології, то можна виокремити кілька її ідентифікаційних ознак, які визначають структуру та логіку наукового процесу. До них належать: 1) суб'єктний склад – характеризує учасників дослідження (дослідників, респондентів, експертів), їхні ролі, функції та рівень залученості в процес збору й інтерпретації даних; 2) адресованість – відображає спрямованість дослідження на певну групу соціальних, правових або інституційних суб'єктів, щодо яких формулюються висновки чи рекомендації; 3) темпоральність – визначає часові межі та послідовність етапів дослідження, що забезпечує узгодженість методів у динаміці; 4) тип дії (відносин) – характеризує природу взаємодії між об'єктами дослідження (наприклад, причинно-наслідкові, функціональні, нормативно-ціннісні зв'язки), які стають предметом аналізу.

Тобто тріангуляційний підхід передбачає не лише поєднання різних методів, а й узгодження дослідницьких параметрів у межах єдиної методологічної системи, що підвищує цілісність і достовірність отриманих результатів.

Приклад використання методології тріангуляції у правових дослідженнях у сфері судочинства можна запропонувати в таблиці 3:

Таблиця 3

Типи тріангуляції правових досліджень у сфері судочинства

Тип тріангуляції	Приклад застосування	Очікуваний результат (ефект)
Теоретична	Дослідження зловживання правом через поєднання позитивістського, соціологічного та природно-правового підходів	Комплексне бачення меж правомірної поведінки та взаємозв'язку норм, цінностей і соціальної практики
Джерельна	Аналіз реалізації прав людини під час воєнного стану на основі законодавства, судових рішень і звітів міжнародних організацій	Виявлення розбіжностей між правовими нормами та реальною практикою їх застосування
Дослідницька	Колективне дослідження доступу до правосуддя, у якому юристи та соціологи аналізують проблему з різних професійних позицій	Зменшення впливу суб'єктивних чинників і забезпечення міждисциплінарного балансу висновків
Мультиаспектна	Дослідження рівня довіри до судової влади через опитування громадян, статистику ефективності судів та аналіз мотивувальних частин рішень	Формування цілісної картини легітимності й ефективності судової системи

Отже, можливість застосування методології тріангуляції у сфері судочинства дає змогу: 1) встановити параметри, що визначають та ідентифікують ознаки окремих правовідносин (правопорушень, правових інститутів); 2) визначити оптимальні методологічні процедури їх комплексного аналізу; 3) здійснити об'єктивну оцінку достовірності, узгодженості та наукової обґрунтованості отриманих результатів дослідження. Крім того, тріангуляційна методологія підкреслює її ключове значення для підвищення *валідності правових досліджень,* тобто показника якості та придатності використаних методів для досягнення поставленої мети дослідження. Застосування тріангуляції дозволяє оцінювати три основні аспекти валідності: а) внутрішню валідність, що виявляє причинно-наслідковий характер встановлених взаємозв'язків; б) зовнішню валідність, яка забезпечує можливість використання отриманих результатів в інших, альтернативних умовах; в) конструктну валідність, що відображає узгодженість емпіричних даних із теоретичними положеннями дослідження.

Емпірично-тріангуляційна модель дослідження

У сучасних умовах розвитку судочинства проблема ефективності судової практики набуває особливої актуальності, оскільки традиційні нормативно-догматичні підходи не забезпечують її повноцінного наукового пізнання. Оцінювання ефективності судової практики лише крізь призму формальної законності або окремих статистичних показників не дає можливості виявити реальні закономірності функціонування правосуддя та його вплив на суспільні відносини. У зв'язку з цим існує доцільність застосування емпірично-тріангуляційної моделі ефективності судової практики.

Концептуальна ідея запропонованої моделі полягає у розумінні ефективності судової практики як багатовимірного результату взаємодії нормативних, процесуальних та соціально-комунікативних чинників, що підлягає науковому пізнанню шляхом інтеграції різних емпіричних вимірів. Такий підхід допомагає подолати одновимірність оцінок і сформувати комплексне уявлення про здатність судової практики досягати цілей судочинства в конкретних правових і соціальних умовах.

Методологічною основою емпірично-тріангуляційної моделі є принципи емпіричної верифікованості, методологічної тріангуляції, системності та динамічності. Ефективність судової практики можна розглядати як змінну характеристику, що підлягає вимірюванню на підставі поєднання кількісних, якісних та інтерпретаційних методів аналізу, а також зіставлення даних, отриманих із незалежних джерел.

Структурно модель охоплює три взаємопов'язані аналітичні контури. Перший – нормативно-проєкційний (апріорний) – спрямований на оціню-

вання потенційної ефективності судової практики через її відповідність нормам матеріального та процесуального права, стабільність правових позицій і передбачуваність судових рішень. Другий – процесуально-результативний (апостеріорний) – відображає фактичні наслідки судового правозастосування, зокрема строки розгляду справ, сталість судових рішень при перегляді та рівень їх виконання. Третій – соціально-комунікативний (перцептивний) – характеризує легітимацію судової практики у суспільстві через показники довіри до суду, сприйняття справедливості судових рішень та зрозумілість їх мотивування.

Ключовим елементом моделі є механізм емпіричної тріангуляції, який передбачає взаємну верифікацію результатів, отриманих у межах кожного аналітичного контуру. Невідповідність між нормативною коректністю судових рішень, їх процесуальною результативністю та соціальним сприйняттям розглядається як індикатор латентних дисфункцій судової практики, що не виявляються за допомогою ізольованих методів аналізу

Наукова новизна емпірично-тріангуляційної моделі полягає в концептуалізації ефективності судової практики як емпірично реконструйованої категорії, а не абстрактної оціночної характеристики. Запропонована модель створює методологічне підґрунтя для комплексного, відтворюваного та доказового оцінювання якості судового правозастосування і може бути використана в наукових дослідженнях, моніторингу судової практики та розробленні процесуальних реформ.

На підставі вищевикладеного можна запропонувати таке визначення емпірично-тріангуляційної моделі ефективності судової практики – це інтегрована система наукового аналізу, що ґрунтується на поєднанні нормативно-проєкційних, процесуально-результативних і соціально-комунікативних емпіричних даних з метою комплексного вимірювання здатності судової практики забезпечувати досягнення цілей судочинства.

З метою перевірки наукової спроможності та прикладної придатності емпірично-тріангуляційної моделі ефективності судової практики її апробацію можна продемонструвати на матеріалах окремих судових справ, наприклад, справ про відшкодування шкоди (див. табл. 4). Вибір зазначеної категорії справ зумовлений їх масовістю, соціальною чутливістю, а також значною варіативністю судових рішень щодо підстав, обсягу та способів відшкодування шкоди. Емпіричну базу дослідження становили судові рішення судів першої, апеляційної та касаційної інстанцій у справах про відшкодування майнової та моральної шкоди, ухвалені протягом визначеного періоду, а також статистичні дані щодо строків розгляду справ, результатів перегляду судових рішень і виконання судових актів.

Таблиця 4

Матриця апробації емпірично-тріангуляційної моделі ефективності судової практики у справах про відшкодування шкоди

Критерій	Індикатор	Емпіричні дані
1. Нормативно-проєкційний контур (апріорна ефективність)		
Відповідність судових рішень нормам матеріального права	Частка рішень, у яких коректно застосовано норми ЦК щодо підстав і обсягу відповідальності	Контент-аналіз мотивувальних частин судових рішень першої та апеляційної інстанцій
Узгодженість із процесуальними нормами	Наявність або відсутність процесуальних порушень, що стали підставою для скасування рішень	Статистика скасування рішень із мотивів порушення норм процесуального права
Стабільність правових позицій	Частота відступів від усталеної судової практики у справах про відшкодування шкоди	Порівняльний аналіз правових позицій судів різних інстанцій
Передбачуваність судових рішень	Варіативність підходів до визначення розміру шкоди за подібних фактичних обставин	Аналіз типових справ з аналогічними предметом та підставами позову
2. Процесуально-результативний контур (апостеріорна ефективність)		
Своєчасність судового розгляду	Середня тривалість розгляду справи в суді першої інстанції	Судова статистика та дані автоматизованих систем судочинства
Процесуальна економія	Кількість судових засідань та процесуальних відкладень	Аналіз матеріалів судових справ
Стабільність судових рішень	Частка рішень, залишених без змін апеляційною та касаційною інстанціями	Дані судової статистики щодо перегляду рішень
Реальне виконання судових рішень	Відсоток виконаних рішень про відшкодування шкоди у повному обсязі	Дані органів примусового виконання, узагальнення виконавчої практики
3. Соціально-комунікативний контур (перцептивна ефективність)		
Зрозумілість судових рішень	Наявність розгорнутого обґрунтування причин визначення розміру шкоди	Якісний контент-аналіз мотивувальної частини судових актів
Переконливість мотивування	Частота використання стандартних (формалізованих) формулювань без індивідуалізації справи	Аналіз текстів судових рішень
Сприйняття справедливості	Кількість апеляційних і касаційних скарг з мотивів несправедливості рішення	Статистика підстав оскарження судових рішень

Критерій	Індикатор	Емпіричні дані
Рівень довіри до суду	Повторні звернення до суду у справах про відшкодування шкоди	Узагальнення судової та позасудової практики
4. Тріангуляційний результат (інтегративний вимір)		
Узгодженість вимірів ефективності	Кореляція між нормативною коректністю, стабільністю рішень і рівнем виконання	Порівняльний аналіз даних усіх трьох контурів
Дисфункціональні розриви	Випадки, коли формально законні рішення не виконуються або не сприймаються як справедливі	Комплексний аналіз конкретних судових справ
Загальний рівень ефективності	Інтегральна оцінка здатності судової практики досягати цілей судового захисту	Синтез кількісних і якісних емпіричних даних

Як бачимо, сформована матриця апробації демонструє, що емпірично-тріангуляційна модель дозволяє здійснити комплексне оцінювання ефективності судової практики в окремих категоріях справ, виявляючи як їх нормативні переваги, так і процесуальні та соціально-комунікативні обмеження. Саме зіставлення результатів у межах трьох контурів забезпечує науково обґрунтоване виявлення латентних дисфункцій судового правозастосування.

Висновки

Ефективність судової практики доцільно розглядати як комплексну інтегративну характеристику здійснення правосуддя, що відображає реальний ступінь досягнення його цілей у процесі правозастосування. Вона виявляється як застосування норм матеріального і процесуального права, забезпечення процесуальної справедливості та розумних строків розгляду справ, належне організаційне й ресурсне забезпечення судової діяльності, а також здатність судової системи формувати і підтримувати довіру суспільства до судової влади.

Такий підхід дає змогу відійти від формально-кількісних показників оцінки діяльності судів і зосередитися на змістовних характеристиках судової практики, що дозволяє використовувати її як об'єкт комплексного наукового аналізу та емпіричної оцінки ефективності правосуддя загалом.

Вивчення ефективності судової практики не може обмежуватися виключно юридико-догматичними або економічними показниками. Такий підхід неминуче звужує розуміння результативності правосуддя та не дозволяє виявити його реальний соціально-правовий вплив. У зв'язку з цим особливого

значення набуває підхід, у межах якого ефективність судової практики оцінюється також крізь призму справедливості, доцільності та відповідності судових рішень очікуванням учасників правовідносин. Поєднання нормативних, емпіричних і ціннісних критеріїв у межах емпірично-тріангуляційної моделі дає можливість забезпечити цілісну й обґрунтовану оцінку судової практики, співвіднести формальні результати судочинства з його фактичними наслідками та підвищити пояснювальний потенціал дослідження ефективності правосуддя.

Запропоновано емпірично-тріангуляційну модель ефективності судової практики як інтегровану систему наукового аналізу, що ґрунтується на поєднанні нормативно-проєкційного, процесуально-результативного та соціально-комунікативного контурів. Наукова новизна моделі полягає в концептуалізації ефективності судової практики як емпірично реконструйованої категорії, а її прикладне значення – у можливості використання для системного моніторингу судової практики, оцінювання якості правозастосування та формування обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення процесуального законодавства і судової діяльності.

Список використаних джерел

[1] Васильєв С. В. Судова практика: поняття, значення і види. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2013. № 16. С. 191–195.

[2] Малишев Б. В. Судова практика: поняття, ознаки, структура. *Часопис Київського університету права*. 2005. № 2. С. 22–26.

[3] Притченко Р. С. Особливості сучасної методології дослідження судової практики. *Правова держава*. 2021. № 42. С. 40–44. https://doi.org/10.18524/2411-2054.2021.42.232432.

[4] Шевчук С. В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2008. 39 с.

[5] Петришин О. В. Судова практика як джерело права в Україні: проблеми теорії. *Право України*. 2016. № 10. С. 20–26.

[6] Слотвінська Н. Д. Судова практика як джерело права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2017. 18 с.

[7] Георгієвський Ю. В. Політика «справедливого права» у судовій практиці. *Право у сучасному політичному житті України* / кер. авт. кол. А.О. Селіванов. Київ : Логос, 2020. С. 132.

[8] Савченко К. Ю. Судова практика як елемент правової системи України : дис. ... д-ра філософії. Київ, 2019. 223 с.

[9] Москвич Л. М. Критерії оцінювання ефективності судової системи. *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 10. С. 30–35.

[10] Ніщимна С. О. Ефективне правосуддя як ознака правової держави. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 114–117. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.17.

[11] Khotynska-Nor O., Moskvych L. Limits of a Judge's Freedom of Expressing His/Her Own Opinion: The Ukrainian Context and ECtHR Practice. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. Issue 3(11). P. 170–180. https://doi.org/10.33327/AJEE-18-4.3-n000077.

[12] Моніторинг судових процесів. Посібник для практиків. 2015. URL: https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/f/0/233511.pdf (дата звернення: 15.01.2026).

[13] Застосування системи оцінювання роботи суду : метод. посіб. Київ. 2016. 182 с. URL: https://rsu.gov.ua/uploads/article/cpeguidelines2016web-60a66d2465.pdf (дата звернення: 25.12.2025).

[14] Jean J-P, Pauliat H. An evaluation of the quality of justice in Europe and its developments in France. *Utrecht Law Review*. 2006. Vol. 2, issue 2. P. 44–60. URL: https://www.researchgate.net/publication/26448262_An_evaluation_of_the_quality_of_justice_in_Europe_and_its_developments_in_France (last accessed: 25.12.2025). https://doi.org/10.18352/ulr.25.

[15] European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). Monitoring and Evaluation of Court System: a Comparative Study. URL: https://old.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/cepej/6-Monitoring%20and%20Evaluation.pdf (last accessed: 15.12.2025).

[16] Грошевий Ю. Роль професійної правосвідомості судді у формуванні рішення суду: кримінально-процесуальний аспект. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 3(42). С. 168–180. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/5054/1/Groshevoy_168.pdf (дата звернення: 25.12.2025).

[17] Argyrou A. Making the Case for Case Studies in Empirical Legal Research. *Utrecht Law Review*. 2017. Vol. 13, issue 3. P. 95–113. https://doi.org/10.18352/ulr.409.

[18] Verma S. K., Afzal Wani M. Legal Research Methodology. The Indian Law Institute. *New Delhi*. 2001. p. 274. URL: http://14.139.60.116:8080/jspui/handle/123456789/719 (last accessed: 15.01.2026).

[19] Карпенко Н. В., Педченко Н. С., Іваннікова М. М., Бірта Г. О., Стрілець В. Ю. Емпіричні методи наукового дослідження – теорія і практичний досвід. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2024. Вип. 4(114). С. 108–113. https://doi.org/10.37734/2409-6873-2024-4-17.

[20] Khadka C. S. Empirical Method in Legal Research. *Nepal Law Review*. 2019. No. 28(1-2), 434–459. URL: https://scispace.com/pdf/empirical-method-in-legal-research-26et1cczas.pdf (last accessed: 15.01.2026).

[21] Аналіз рішень Вищого адміністративного суду України. Київ : ГО «Платформа прав людини», 2018. URL: https://ppl.org.ua/wp-content/uploads/2018/03/anal%D1%96z-r%D1%96shen-vishhogo-adm%D1%96n%D1%96strativnogo-suduukra%D1%97ni-l.v.-oprishko.pdf (дата звернення: 15.01.2026).

[22] Висновок № (2013) 16 «Про відносини між суддями та адвокатами», прийнятий на 14-му пленарному засіданні КРЄС (м. Страсбург, 15 листоп. 2013 р.). URL: https://court.gov.ua/userfiles/KRES%20Vusnovok.pdf (дата звернення: 15.01.2026).

[23] Опитування ЄМРП (Європейська мережа рад правосуддя): щодо незалежності суддів. 2022. URL: https://vkksu.gov.ua/sites/default/files/report_encj_survey_2022_ukr_final.pdf (дата звернення: 15.01.2026).

[24] Статистичний аналіз судових рішень у кримінальних справах, що стосуються корупції 2014-2018. Український центр суспільних даних. 2019. URL: https://

socialdata.org.ua/wp-content/uploads/2019/05/corruption-report-20-05-2019. pdf (дата звернення: 15.01.2026).
[25] Webley L. Stumbling Blocks in Empirical Legal Research: Case Study Research. *Law and Method*. 2016. No. 3. P. 1–21. https://doi.org/10.5553/REM/.000020.
[26] Denzin N. K. The Research Act. A Theoretical Introduction to Sociological Methods. New York, 2009. P. 34–76. https://doi.org/10.4324/9781315134543.
[27] Jary D., Jary J. Collins Dictionary of Sociology. Glasgow : Harper Collins, 2000. 720 p.
[28] Schnapp K. U. Uwe Flick: Triangulation. Eine Einführung. *PVS*. 2005. Vol. 46. P. 347–348. https://doi.org/10.1007/s11615-005-0258-1.
[29] Lazarsfeld P. F. An Empirical Theory of Social Action : Collected Writings. Bardwell Press. Oxford, 2011. 560 p. https://doi.org/10.1093/OBO/9780199756841-0272.

References

[1] Vasyliev, S.V. (2013). Judicial practice: concept, meaning and types. *Bulletin of the V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: Law, 16*, 191-195.
[2] Malyshev, B.V. (2005). Judicial practice: concept, features, structure. *Journal of the Kyiv University of Law*, *2*, 22-26.
[3] Prytchenko, R.S. (2021). Features of modern jurisprudence research methodology. *Rule of Law*, *42,* 40-44. https://doi.org/10.18524/2411-2054.2021.42.232432.
[4] Shevchuk, S.V. (2008). *General theoretical problems of the normativity of judicial acts: author's abstract*. Doctoral Thesis. Kharkiv.
[5] Petryshyn, O.V. (2016). Judicial practice as a source of law in Ukraine: problems of theory. *Law of Ukraine*, *10*, 20-26.
[6] Slotvinska, N.D. (2017). *Judicial practice as a source of law: author's abstract*. Ph.D. Thesis. Lviv.
[7] Georgievsky, Yu.V. (2020). The politics of "fair law" in judicial practice. *Law in modern political life of Ukraine*. (p. 132). Kyiv: Logos.
[8] Savchenko, K.Yu. (2019). *Judicial practice as an element of the legal system of Ukraine*. Ph.D. Thesis. Kyiv.
[9] Moskvich, L.M. (2010). Criteria for assessing the effectiveness of the judicial system. *Bulletin of the Supreme Court of Ukraine*, *10*, 30-35.
[10] Nishchymna, S.O. (2024). Effective justice as a law-based state feature. *Analytical and Comparative Law, 5*, 114-117. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.17.
[11] Khotynska-Nor, O., & Moskvych, L. (2021). Limits of a Judge's Freedom of Expressing His/Her Own Opinion: The Ukrainian Context and ECtHR Practice. *Access to Justice in Eastern Europe*, *3*(11), 170-180. https://doi.org/10.33327AJEE-18-4.3-n000077.
[12] Monitoring Trials. A Guide for Practitioners (2015). Retrieved from https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/f/0/233511.pdf.
[13] Application of the court performance evaluation system (2016). Kyiv. Retrieved from https://rsu.gov.ua/uploads/article/cpeguidelines2016web-60a66d2465.pdf.
[14] Jean, J-P, & Pauliat, H. (2006). An evaluation of the quality of justice in Europe and its developments in France. *Utrecht Law Review, 2*(2), 44-60. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/26448262_An_evaluation_of_the_quality_of_justice_in_Europe_and_its_developments_in_France. https://doi.org/10.18352/ulr.25.
[15] European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). Monitoring and Evaluation of Court System: a Comparative Study. Retrieved from https://old.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/cepej/6-Monitoring%20and%20Evaluation.pdf.

[16] Groshevy, Yu. (2005). The role of a judge's professional legal awareness in forming a court decision: a criminal procedural aspect. *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, *3*(42), 168-180. Retrieved from https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/5054/1/Groshevoy_168.pdf.
[17] Argyrou, A. (2017). Making the Case for Case Studies in Empirical Legal Research. *Utrecht Law Review*, *13*(3), 95-113. https://doi.org/10.18352/ulr.409.
[18] Verma, S.K., & Afzal Wani, M. (2001). Legal Research Methodology. The Indian Law Institute. New Delhi. (pp. 274). Retrieved from http://14.139.60.116:8080/jspui/handle/123456789/719.
[19] Karpenko, N.V., Pedchenko, N.S., Ivannikova, M.M., Birta, H.O., & Strilets, V.Yu. (2024). Empirical methods of scientific research – theory and practical experience. *Scientific Bulletin of the Poltava University of Economics and Trade, 4*(114), 108-113. https://doi.org/10.37734/2409-6873-2024-4-17.
[20] Khadka, C.S. (2019). Empirical Method in Legal Research. *Nepal Law Review*, *28*(1-2), 434-459. Retrieved from https://scispace.com/pdf/empirical-method-in-legal-research-26et1cczas.pdf.
[21] Analysis of decisions of the Supreme Administrative Court of Ukraine (2018). Kyiv. Retrieved from https://ppl.org.ua/wp-content/uploads/2018/03/anal%D1%96z-r%D1%96shen-vishhogo-adm%D1%96n%D1%96strativnogo-sudu-ukra%D1%97ni-l.v.-oprishko.pdf.
[22] Opinion No. (2013) 16 On relations between judges and lawyers was adopted at the 14th plenary session of the CCJE. (November 13-15, 2013). Strasbourg. Retrieved from https://court.gov.ua/userfiles/KRES%20Vusnovok.pdf.
[23] Survey by the European Network of Councils for the Judiciary (ENCJ): on the independence of judges. (2022). Retrieved from https://vkksu.gov.ua/sites/default/files/report_encj_survey_2022_ukr_final.pdf.
[24] Statistical analysis of court decisions in criminal cases related to corruption 2014-2018. Ukrainian Center for Public Data. (2019). Retrieved from https://socialdata.org.ua/wp-content/uploads/2019/05/corruption-report-20-05-2019. pdf.
[25] Webley, L. (2016). Stumbling Blocks in Empirical Legal Research: Case Study Research. *Law and Method*, *3*, 1-21. https://doi.org/10.5553/REM/.000020.
[26] Denzin, N.K. (2009). The Research Act. A Theoretical Introduction to Sociological Methods. New York (pp. 34-76). https://doi.org/10.4324/9781315134543.
[27] Jary, D., Jary, J. (2000). Collins Dictionary of Sociology. Glasgow: Harper Collins.
[28] Schnapp, K.U. (2005). Uwe Flick: Triangulation. Eine Einführung. *PVS, 46,* 347–348. https://doi.org/10.1007/s11615-005-0258-1.
[29] Lazarsfeld, P.F. (2011). An Empirical Theory of Social Action: Collected Writings. Bardwell Press. Oxford. https://doi.org/10.1093/OBO/9780199756841-0272.

Сергій Володимирович Васильєв
кандидат юридичних наук, доцент
начальник відділу Юридичного департаменту
Харківська міська рада
61003, Майдан Конституції, 7, Харків, Україна
e-mail: sv.vasiliev2015@gmail.com
ORCID 0000-0003-3226-6981

Sergii V. Vasyliev
Ph.D. in Law, Associate Professor
Deputy Director of the Legal Department
Kharkiv City Council
61003, 7 Constitution Square, Kharkiv, Ukraine
e-mail: sv.vasiliev2015@gmail.com
ORCID 0000-0003-3226-6981

Рекомендоване цитування: Васильєв С. В. Емпірично-тріангуляційна модель ефективності судової практики. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 172. С. 180–206. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.356431.

Suggested Citation: Vasyliev, S.V. (2026). Empirical-Triangulation Model of the Effectiveness of Judicial Practice. *Problems of Legality*, *172*, 180-206. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.356431.

Статтю подано / Submitted: 16.01.2026
Доопрацьовано / Revised: 23.02.2026
Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2026
Опубліковано / Published: 31.03.2026

УДК: 355.216+351.746.3
DOI: 10.21564/2414-990X.172.349527

Проблема розробки універсального визначення приватної військової та охоронної діяльності

Олександр Іванович Савка*
Навчально-науковий інститут права та безпеки ім. Володимира Великого
Прат «Внз «Міжрегіональна академія управління персоналом»,
Київ, Україна
**e-mail: savka30@ukr.net*

Анотація
У статті здійснено комплексне дослідження проблеми відсутності уніфікованого та загальноприйнятого визначення приватної військової та охоронної діяльності в системі міжнародного й національного права, що негативно впливає на ефективність правового регулювання у сфері безпеки. Актуальність дослідження зумовлена зростанням ролі приватних військових та охоронних структур у забезпеченні національної й міжнародної безпеки, участю таких суб'єктів у збройних конфліктах, миротворчих місіях та охороні стратегічно важливих об'єктів. Метою дослідження є розробка універсального визначення приватної військової та охоронної діяльності на основі комплексного аналізу теоретичних і правових підходів. Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові методи пізнання, зокрема, аналізу і синтезу, індукції та дедукції, абстрагування, що дали змогу розкрити зміст поняття приватної військової та охоронної діяльності, виявити її структурні елементи та узагальнити основні наукові підходи до її визначення. Досліджено розвиток наукових підходів до осмислення приватної військової та охоронної діяльності, а також положення міжнародно-правових актів, регіональних документів і законодавства окремих держав, які регламентують діяльність приватних військових і охоронних компаній. Виявлено ключові спільні та відмінні характеристики таких компаній, зокрема щодо характеру наданих послуг, ступеня застосування збройної сили, рівня державного контролю та правового статусу персоналу. Особливу увагу зосереджено на причинах термінологічної невизначеності, серед яких виокремлено різноманіття функціональних моделей приватної військової та охоронної діяльності, відсутність єдиного міжнародного правового підходу, а також політичну чутливість питання делегування державних функцій у сфері застосування сили приватним суб'єктам. Досліджено проблеми розмежування понять «приватна військова діяльність», «приватна охоронна діяльність», «найманство» та «військові допоміжні послуги», що має принципове значення для визначення обсягу прав і обов'язків відповідних суб'єктів. Проаналізовано правові, безпекові та етичні виклики, пов'язані з діяльністю приватних військових і охоронних компаній, зокрема питання відповідальності за

© *Савка О. І., 2026*

порушення міжнародного гуманітарного права та прав людини, механізми притягнення до відповідальності персоналу таких компаній, а також проблеми прозорості, підзвітності та демократичного цивільного контролю. Обґрунтовано необхідність формування універсального визначення приватної військової та охоронної діяльності як концептуальної основи для вдосконалення національного законодавства, гармонізації міжнародно-правових стандартів та створення ефективної системи міжнародного контролю у сфері приватизації безпеки.

Ключові слова: приватна військова та охоронна діяльність; міжнародне право; найманство; кібербезпека; законодавство; миротворчі операції; уніфікація правових дефініцій; національне законодавство; правове регулювання; міжнародний контроль.

The Problem of Developing a Universal Definition of Private Military and Security Activities

Oleksandr I. Savka*
Volodymyr the Great Educational and Scientific Institute of Law and Security, Private Joint-Stock Company "Higher education institution "Interregional Academy of Personnel Management",
Kyiv, Ukraine
**e-mail: savka30@ukr.net*

Abstract
The article provides a comprehensive study of the problem of the lack of a unified and generally accepted definition of private military and security activities in the system of international and national law, which negatively affects the effectiveness of legal regulation in the field of security. The relevance of the study is determined by the growing role of private military and security structures in ensuring national and international security, the participation of such entities in armed conflicts, peacekeeping missions, and the protection of strategically important objects. The aim of the study is to develop a universal definition of private military and security activities based on a comprehensive analysis of theoretical and legal approaches. Translated with DeepL.com (free version) The methodological basis of the study is made up of general scientific methods of cognition, in particular, analysis and synthesis, induction and deduction, abstraction, which made it possible to reveal the content of the concept of private military and security activities, identify its structural elements, and summarize the main scientific approaches to its definition.The development of scientific approaches to understanding private military and security activities has been studied, as well as the provisions of international legal acts, regional documents, and the legislation of individual states that regulate the activities of private military and security companies. The key common and distinctive characteristics of such companies are identified, in particular with regard to the nature of the services provided, the degree of use of armed force, the level of state control, and the legal status of personnel. Particular attention is paid to the reasons for terminological uncertainty,

among which the diversity of functional models of private military and security activities, the lack of a unified international legal approach, and the political sensitivity of the issue of delegating state functions in the use of force to private entities are highlighted. The article examines the problems of distinguishing between the concepts of "private military activity, "private security activity", "mercenary activity", and "military support services", which is of fundamental importance for determining the scope of rights and obligations of the relevant entities. The article also analyzes the legal, security, and ethical challenges associated with the activities of private military and security companies, in particular the issue of responsibility for violations of international humanitarian law and human rights, mechanisms for holding the personnel of such companies accountable, as well as issues of transparency, accountability, and democratic civilian control. It justifies the need to develop a universal definition of private military and security activities as a conceptual basis for improving national legislation, harmonizing international legal standards, and creating an effective system of international control in the field of security privatization.

Keywords: private military and security activities; international law, mercenarism; cybersecurity, legislation; peacekeeping operations; unification of legal definitions; national legislation; legal regulation; international control.

Вступ

Розробка визначення приватної військової та охоронної діяльності (далі – ПВОД) є ключовим теоретичним завданням, яке постає перед дослідником уже на початковому етапі вивчення складної та багатоаспектної проблематики міжнародно-правового регулювання цієї сфери. Саме з формулювання чіткого та науково обґрунтованого визначення розпочинається побудова цілісної моделі міжнародно-правового регулювання ПВОД, оскільки дефініція визначає межі правового аналізу, коло суб'єктів, обсяг регуляторного впливу та характер правових механізмів контролю й відповідальності.

У цьому контексті доцільно звернутися до класичного прикладу, наведеного професором Ф. Ф. Мартенсом, який, аналізуючи проблему визначення міжнародного права, зазначав, що попри надзвичайне багатство відповідної літератури, наука до цього часу не виробила точного та загальноприйнятого визначення предмета, яким вона займається. Наявні дефініції міжнародного права, за його словами, відзначаються значною різноманітністю, часто не збігаються між собою, а подекуди й прямо суперечать одна одній. Далі Мартенс справедливо підкреслював, що наукове визначення будь-якого предмета загалом становить значну теоретичну складність [1].

Зазначені міркування повною мірою можуть бути віднесені й до менш масштабного, проте не менш складного завдання науки міжнародного права – визначення того, що слід розуміти під ПВОД, а також під приватними військовими й охоронними компаніями як її основними суб'єктами. Складність цього завдання зумовлена насамперед відсутністю єдиних і узгоджених

теоретичних підходів до розуміння правової природи такої діяльності, що перебуває на перетині публічного і приватного права, національних і міжнародних правових режимів, а також військової, охоронної та комерційної сфер.

Додаткові труднощі створюють термінологічні та лінгвістичні розбіжності, які існують у міжнародно-правових документах, наукових працях і національних законодавствах різних держав. У науковому обігу вживаються такі поняття, як «приватна військова діяльність», «приватна охоронна діяльність», «військові послуги», «безпекові послуги», «військові допоміжні функції», що часто застосовуються як синоніми, хоча за своїм змістом вони можуть охоплювати різні види діяльності. Відсутність чіткого розмежування між цими поняттями призводить до розмитості правових категорій і ускладнює визначення меж допустимого залучення приватних суб'єктів до виконання функцій у сфері безпеки.

Крім того, різноманіття класифікацій приватних військових та охоронних компаній, що ґрунтуються на характері наданих послуг, ступеня участі у збройних конфліктах, рівні застосування сили або формах взаємодії з державними органами, безпосередньо впливає на значення і змістове наповнення відповідних дефініцій. У сукупності ці чинники зумовлюють відсутність універсального визначення ПВОД, що, своєю чергою, ускладнює формування ефективного міжнародно-правового режиму її регулювання та контролю.

Метою статті є здійснення комплексного теоретико-правового аналізу підходів до визначення ПВОД, виявлення ключових ознак і критеріїв її відмежування від суміжних правових явищ, а також обґрунтування необхідності формування універсального визначення цієї діяльності з урахуванням сучасних міжнародно-правових стандартів і практики їх застосування.

Огляд літератури

Дослідження вітчизняних і зарубіжних авторів свідчать про те, що ПВОД поступово формується як самостійне міжнародно-правове явище, яке за своїм змістом і функціональним призначенням виходить за межі традиційного розуміння найманства. Якщо на початкових етапах свого розвитку приватні збройні формування асоціювалися переважно з класичними найманцями XX ст., діяльність яких мала епізодичний, неінституціоналізований характер і часто перебувала поза межами правового поля, то з часом ця практика зазнала суттєвої трансформації. За сучасних умов ПВОД поступово інституціоналізується та дедалі більше утверджується як стійкий складник глобальної системи безпеки.

Важливим етапом цієї еволюції стало виникнення та поширення приватних військових й охоронних компаній (Private Military and Security Companies – PMSCs), які здійснюють свою діяльність на контрактній основі та надають широкий спектр послуг у сфері безпеки. До таких послуг належать: охорона об'єктів і персоналу, логістична та розвідувальна підтримка, військове консультування, підготовка збройних формувань, а в окремих випадках – участь у бойових операціях [2]. Діяльність PMSCs здійснюється як у зоні збройних конфліктів, так і поза ними, що додатково ускладнює їх правову кваліфікацію та визначення відповідного міжнародно-правового режиму.

Формування ПВОД як окремого явища супроводжується активним науковим дискурсом щодо її правової природи, меж допустимого делегування державних функцій приватним суб'єктам, а також співвідношення цієї діяльності з принципами суверенітету, монополії держави на застосування сили та міжнародної відповідальності. У цьому контексті особливого значення набуває розробка універсального визначення ПВОД, яке б відображало її сучасні характеристики та відповідало потребам міжнародно-правового регулювання.

Теоретичні та методологічні передумови вивчення правових аспектів формування універсального визначення ПВОД закладені в наукових працях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Серед українських учених значний внесок у розробку проблематики зробили А. В. Градецький, Н. М. Градецька, В. В. Ярема, О. І. Савка, О. Івасечко, Т. Бондар, К. Буряковська, О. С. Альбещенко, А. М. Вейц, А. С. Ягодзінська. Водночас вагомий вплив на формування сучасних теоретичних підходів мають праці зарубіжних авторів, зокрема P. W. Singer, David Shearer, Christopher Spearin, Kimberly Marten, Laura A. Dickinson, Tim Spicer, Ori Swed, Jean-Michel Rousseau, які аналізують ПВОД у контексті трансформації воєнних конфліктів, глобалізації безпеки та розвитку міжнародного права.

Матеріали та методи

Досягнення поставленої мети дослідження зумовило використання сукупності загальнонаукових і спеціально-юридичних методів дослідження, які забезпечують всебічний і системний аналіз обраної проблематики.

Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові методи пізнання, зокрема аналіз і синтез, індукція та дедукція, що дали змогу розкрити зміст поняття ПВОД, виявити її структурні елементи та узагальнити основні наукові підходи до її визначення. За допомогою методу абстрагування сформульовано узагальнені характеристики ПВОД, відокремлені від конкретних історичних і національних особливостей, що є необхідною передумовою для формування універсальної дефініції.

Важливе значення в дослідженні мав формально-юридичний метод, який застосовувався для аналізу норм міжнародного та національного права, що прямо або опосередковано регулюють ПВОД. Зокрема, було досліджено положення міжнародних договорів, резолюцій міжнародних організацій, документів «м'якого права», а також національного законодавства окремих держав з метою виявлення термінологічних особливостей, нормативних прогалин і суперечностей у правовому регулюванні ПВОД.

Порівняльно-правовий метод застосовано з метою зіставлення різних підходів до визначення ПВОД у правових системах окремих держав та в міжнародно-правових актах. Це дозволило встановити спільні та відмінні ознаки відповідних дефініцій, визначити тенденції їх розвитку, а також виявити можливості та обмеження щодо уніфікації понятійного апарату у сфері приватизації безпеки. Особливу увагу приділено аналізу відмінностей між поняттями «приватна військова діяльність», «приватна охоронна діяльність», «найманство» та «військові допоміжні послуги».

Історико-правовий метод застосовувався для дослідження еволюції ПВОД – від класичних форм найманства до сучасних приватних військових і охоронних компаній. Це дало змогу простежити зміну соціально-правового контексту такої діяльності та врахувати історичні чинники, що визначили процес формування сучасних підходів до її правового регулювання.

Емпіричну базу дослідження становлять наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених, матеріали міжнародних організацій, а також практика застосування міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини. Сукупне використання зазначених матеріалів і методів забезпечило обґрунтованість висновків дослідження та створило підґрунтя для формування пропозицій щодо розробки універсального визначення ПВОД.

Результати та обговорення

Теоретичні основи визначення міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності

ПВОД, приватні військові компанії, приватизовані військові фірми, приватні військові фірми, приватні військові та охоронні підприємства, військові підрядники, контрактори – всі ці терміни застосовуються в теорії та практиці для позначення ПВОД. Можливо, найлаконічніший опис теоретичних суперечностей і різноманітності визначень ПВОД дав американський аналітик і дослідник Девід Айзенберг, назвавши ситуацію, «болотом визначень» («It is a definitional morass» [3]).

Одне з перших комплексних досліджень ПВОД провів Девід Ширер у роботі «Приватні армії та військове втручання» (1998) [4]. У ній він вживає термін

«військові компанії», маючи на увазі під ними «приватні фірми, що надають активну військову допомогу, в деяких випадках пов'язану з бойовими діями» [4]. Використовуючи кейс-метод дослідження на основі діяльності найбільших сучасних йому ПВОД [5–7], Д. Ширер доходить висновку, що компанії, які займаються ПВОД, пропонують військові навички, які колись були прерогативою урядів, а їх основною метою є підвищення боєздатності збройних сил наймача і його здатності до військового стримування. Відмінна ознака військових компаній від інших організацій у сфері безпеки, на думку Д. Ширера, полягає в тому, що вони мають стратегічний вплив як на безпеку, так і на політичну ситуацію слабких держав (weak states) перед обличчям військових загроз. Дійсно, один із розглянутих Д. Ширером прикладів ПВОД, це Executive Outcomes (далі – EO), повністю підтверджує наведене визначення. У межах цього дослідження нас цікавить, як EO, будучи піонером ПВОД, коли навіть сам термін «приватна військова та охоронна діяльність» ще не був введений у вжиток, позначала свою місію, яка складалася з семи пунктів:

1) високопрофесійні та конфіденційні військово-консультативні послуги для законних урядів держав;
2) раціональні стратегічні й тактичні військові поради та рекомендації;
3) високопрофесійні навчальні курси для збройних сил, що охоплюють аспекти, пов'язані з сухопутною, морською та повітряною війною;
4) миротворчі послуги (переконання до миру);
5) консультування збройних сил щодо вибору озброєння;
6) воєнізовані служби;
7) комплексні аполітичні послуги, засновані на конфіденційності, сумлінності, професіоналізмі та відданості створенню умов для миру, стабільності та іноземних інвестицій [8].

Як бачимо, перелік функцій широкий – від навчально-консультаційних до потенційно бойових.

Американський дослідник Пітер Уоррен Сінгер спочатку у своїй статті 2001 р. [9], а потім у книзі «Корпоративні воїни: розквіт приватизованої військової промисловості» (2003 р.) [5] послідовно позначає ПВОД як «приватизовані військові фірми» (privatized military firm), оскільки цей бізнес пов'язаний з «аутсорсингом і приватизацією». Такі фірми офіційно зареєстровані, сплачують податки, проводять відбір співробітників, тобто ведуть легальну комерційну діяльність, що, крім іншого, є однією з відмінностей від найманців. Проте сама поява американських компаній, які здійснюють ПВОД, змушує П. У. Сінгера міркувати про «життєздатність нашої демокра-

тії». Крім того, П. У. Сінгер уводить типологію ПВОД, яка згодом буде часто застосовуватися дослідниками. Вона має назву «наконечник / вістря спису» [10] і складається з трьох типів ПВОД залежно від ступеня наближеності та залученості до військових дій: ПВОД – постачальники військової продукції, ПВОД – військові консультанти та військова підтримка. Однак, як зазначає сам автор, існують компанії, які здійснюють ПВОД, що працюють у всіх трьох сферах цієї типології.

У рамках серії «Права людини: виклад фактів», що видається Управлінням Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини, був опублікований випуск № 28 «Вплив діяльності найманців на здійснення права народів на самовизначення». У цьому документі ПВОД позначаються, як «приватні компанії із забезпечення безпеки та надання військової допомоги, які займаються продажем найрізноманітніших послуг із забезпечення безпеки» [11].

Інший американський дослідник ПВОД Дебора Авант у книзі «Ринок сили: Наслідки приватизації безпеки» (2005 р.), пише про наявні суперечки серед експертного співтовариства про те, як позначати компанії, що надають «послуги, пов'язані з насильством» [12]. Про наявність аналогічної проблеми у вітчизняній доктрині зазначають І. Б. Автушенко [13], О. І. Савка [14]. При цьому Д. Авант згадує і «військові компанії» Д. Ширера, і «приватизовані військові фірми» П. Сінгера. Однак сама Д. Авант у своєму дослідженні вважає за доцільне вживати термін «приватні охоронні компанії» для позначення всіх видів ПВОД, аргументуючи це небажанням уводити нове визначення і ще більше термінологічне ускладнення процесу пізнання проблематики ПВОД.

Англійський дослідник Крістофер Кінсі у книзі «Корпоративні солдати і міжнародна безпека: розквіт приватних військових компаній» [6] позначив приватні військові компанії як нових акторів міжнародної безпеки, пропонуючи при цьому свою типологію ПВОД: приватні бойові компанії, приватні військові компанії, приватні охоронні компанії і вільні оператори.

Зазначимо, що багато хто як серед вітчизняних, так і зарубіжних авторів, у своїх дослідженнях надають перевагу використанню терміна «приватні військові компанії» [13; 14].

Нормативно-правові та доктринально-теоретичні підходи до визначення міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності

Документ Монтре дає таке визначення ПВОД: «це приватні підприємницькі суб'єкти, які надають військові та/або охоронні послуги, незалежно від того,

як вони себе характеризують. Військові та охоронні послуги включають, зокрема, збройну охорону та захист людей і об'єктів, наприклад, транспортних колон, будівель та інших місць; технічне обслуговування та експлуатацію бойових комплексів; утримання під вартою ув'язнених; та консультування або підготовку місцевих військовослужбовців та охоронців» [15].

Необхідно відзначити концептуальну деталь, яку розробники Документа Монтре додали до визначення, а саме: «незалежно від того, як приватна військова та охоронна діяльність себе характеризує». Це пов'язано з тим, що ПВОД часто вважає за краще не позначати себе так, дистанціюючись від абревіатури ПВОД, словосполучень «приватна військова та охоронна діяльність» та їх похідних. Часто ПВОД використовує слово «безпека», позначаючи себе компаніями в галузі інформаційної, логістичної, особистої безпеки тощо. Наприклад, компанія з Великої Британії – G4S – є найбільшою в світі організацією в галузі безпеки, кількість співробітників якої становить близько 800 тисяч осіб [16]. Поставляючи на ринок широкий перелік послуг у цивільному секторі, таких як охорона громадського порядку, об'єктів державної та приватної власності, інкасація, відеоспостереження, приватні в'язниці тощо, G4S працює також у сфері та регіонах, характерних для ПВОД. Більш того, ця компанія є предметом постійних галузевих досліджень з ПВОД. Водночас компанія G4S офіційно не ідентифікує себе як суб'єкт, що надає послуги у сфері приватної військової та охоронної діяльності (ПВОД). З одного боку, така позиція може бути зумовлена прагненням уникнути асоціацій із негативним іміджем приватних військових компаній, сформованим у сучасному інформаційному просторі. Це також пояснюється семантичними особливостями англомовного терміна «*private military and security activities*», у якому поняття «*security*» має ширше значення і охоплює забезпечення безпеки загалом, а не лише охоронну діяльність у вузькому розумінні. З іншого боку, стратегія дистанціювання від ринку ПВОД як елемент маркетингової політики містить потенційні ризики, зокрема зниження рівня уваги з боку міжнародної спільноти, що може сприяти уникненню належного контролю та відповідальності. У 2010 р. Робоча група з питання про використання найманців (далі – РГВН) представила «Проєкт можливої Конвенції про приватні військові та охоронні компанії» [17] (далі – Проєкт Конвенції), в якому ПВОД розглядається як «корпоративне утворення, що надає на компенсаційній основі військові та/або охоронні послуги, що забезпечуються фізичними та/або юридичними особами» [18].

У наших дослідженнях неодноразово підкреслювалося, що в контексті міжнародно-правового регулювання ПВОД, формулюючи відповідне визначення, РГВН прагнула якомога ширше окреслити коло суб'єктів, на яких

поширюється регулювання, включивши до нього працівників служб корпоративної безпеки комерційних структур, а також навіть «співробітників державних сил безпеки, залучених на підставі приватного контракту для забезпечення безпеки» [14].

Професор І. Б. Автушенко у своїх дослідженнях використовує поняття «приватні військові та охоронні підприємства», розуміючи під ним «недержавну юридичну особу, яка, здійснюючи підприємницьку діяльність, надає на відплатній (як правило, договірній або контрактній) основі військові та/або охоронні послуги фізичним та/або юридичним особам». При цьому І. Б. Автушенко застосовує термін «підприємства», замінюючи ним слово «компанії», вказуючи на більш юридично коректне його використання з точки зору вітчизняного права. Ця думка знайшла підтримку серед вітчизняних дослідників у працях А. Присташ [19], І. Б. Автушенко [13]. Акцент на економічному характері природи ПВОД робить і О. Я. Івасечко, Д. А. Бондар відзначаючи, що ПВОД – «це, перш за все, комерційні організації, основною метою яких є отримання прибутку» [20].

Е.-С. Ґіллард зазначає [21], що послуги ПВОД слід позначати як «воєнізовані», а не «військові», оскільки військова діяльність є прерогативою держави. Цю думку ми підтримуємо у своїх наукових роботах, розуміючи під ПВОД «юридичних осіб, які надають на відплатній основі воєнізовані та охоронні послуги в умовах збройного конфлікту» [22]. Автори А. В. Градецький, Н. М. Градецька, В. В. Ярема також пишуть про воєнізовані компанії, схиляючись до визначення, наведеного в Документі Монтре, і використовуючи стосовно ПВОД розширений термін, що об'єднує найбільш вживані у вітчизняній доктрині слова: «приватні (недержавні) військові та охоронні підприємства (компанії)» [23].

Проведене дослідження вітчизняної та зарубіжної доктрини, а також практики міжнародних організацій показало відсутність єдиних підходів як до типологій і характерних функцій ПВОД, так і до самого змісту визначення ПВОД. Проблема міжнародно-правового регулювання ПВОД, так само як і теоретичного визначення та кваліфікації таких недержавних суб'єктів, полягає у складній для визначення правовій природі ПВОД. Як зазначив доктор права Хін-Ян Лю, «постійно мінливий характер індустрії приватних військових і охоронних компаній робить її рухомою мішенню для законодавців» [24].

Отже, вибудовуючи теоретичні конструкції, що дають, як нам здається, систему для визначення ПВОД та їх правового регулювання, ми незмінно випускаємо щось з уваги, щось завжди вибивається з будь-якої типології,

визначення тощо. Саме в складному, мінливому характері природи ПВОД і полягає проблема їх теоретичного осмислення.

Хотілося б також відзначити підходи доктора права Ханни Тонкін, яка навмисно застосовує термін ПВОД для охоплення всієї галузі, оскільки «в центрі уваги юридичного аналізу має бути діяльність кожної компанії, а не її назва» [25], та Е.-С. Ґіллард [21], який також спеціально використовує невизначену термінологію. Більш того, зазначені спостереження вчених знаходять своє підтвердження на практиці. Так, засновник американської компанії «Blackwater» Ерік Прінс пише про те, що за 12 років його керівництва компанією вони виконували контракти для Державного департаменту США, Міністерства оборони США, ЦРУ, правоохоронних органів та багатьох інших організацій по всьому світу: «Ми робили все – від захисту глав держав до доставки пошти» [26].

Проте на поточному етапі наукового осмислення ПВОД та з метою теоретичної розробки моделі міжнародно-правового регулювання ПВОД існує необхідність і запит на універсальне визначення ПВОД, розробку їх базової типології [22]. Як зазначає А. І. Петров, «завдання юридичної науки полягає в тому, щоб долати розбіжності в розумінні термінів, понять і категорій...» [27]. Зазначимо, що в рамках нашого дослідження використовується узагальнений термін «приватні військові та охоронні компанії – ПВОК», як усталений у доктрині [28] та практиці ООН [29].

Лінгвістично-семантичне визначення міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності

Перш ніж запропонувати авторське визначення ПВОД, вважаємо за доцільне зосередити увагу на лінгвістичних особливостях і відмінностях змістового наповнення цього терміна в українській мові та в мові першоджерела – англійській. Річ у тім, що ПВОД як недержавний суб'єкт міжнародної системи безпеки і зовнішньополітичний силовий інструмент держав має американо-англійські корені походження (історичні, політичні, економічні, військові). Нюанси мовного змісту впливають на сприйняття ПВОД і, як наслідок, на обрані підходи до регулювання їх діяльності.

Поняття приватної військової та охоронної діяльності (ПВОД) в українській та англійській мовах не збігаються за змістом. Термін «ПВОД» є прямим перекладом англомовного «*private military and security activities company*» (PMSA), проте слово «*security*» в англійській мові має значно ширше значення, ніж просто «охорона», і найчастіше перекладається як «безпека» в загальному розумінні. [15; 30]. Діяльність компанії у сфері безпеки є різноманітною і може полягати у кібербезпеці [31; 32], фінансовій безпеці [33],

радіаційній безпеці, транспортній безпеці, громадській та державній безпеці тощо. Охорона – лише одна зі складових безпеки. У зв'язку з цим вітчизняні дослідники проблематики ПВОД від самого початку постановки наукового завдання розглядають такі компанії у «звуженому» значенні їх функцій. Коректніше було б перекладати «private military and security company» як приватні компанії у військовій сфері та сфері безпеки.

Більше того, свої специфічні особливості є і у слова «private», тобто приватний. Коректно слово перекладається як «приватний / приватні», проте також це слово в англійській мові означає військове звання «рекрут» [15; 30]. Крім того, корсари – пірати з ліцензією держави на грабіж і знищення ворожого флоту, в англійській мові називаються приватирами – privateer – приватники. Тож, у процесі дослідження ПВОД потрібно розуміти їх неявні особливості, закладені вже в самій назві. ПВОД, як приватний силовий суб'єкт, що має стійкий правовий зв'язок з державою, – це давня традиція США і Великої Британії. Факт, який повинен відповідно сприйматися дослідником.

Авторське концептуальне визначення приватної військової та охоронної діяльності

На початковому етапі дослідження проблематики було розроблено таке визначення ПВОД: «Приватна військова та охоронна діяльність – це юридичні особи, що надають охоронні та військові послуги в зонах підвищеної небезпеки, виключаючи пряму (безпосередню) участь у бойових діях» [22]. Однак, як точно зазначає данський дослідник Кріста Моесгаард, сучасна приватна індустрія сили і безпеки зазнає стрімкої еволюції, постійно трансформуючись і формуючи зв'язки з іншими частинами приватного комерційного життя [34]. Тому, з урахуванням змін, що відбуваються, наведемо оновлене визначення для ПВОД:

Приватна військова та охоронна діяльність (ПВОД) – це недержавний суб'єкт, що надає відплатні послуги міжнародного характеру, які відповідають функціям державних військових, правоохоронних та спеціальних органів. Кваліфікація компанії як «ПВОД» не залежить від того, як така компанія сама себе називає, а ґрунтується лише на її фактичній діяльності.

Звернемо увагу на те, що в наведеному визначенні «ПВОД» позначена не як «юридична особа», а розширеним за змістом терміном «недержавний суб'єкт». Практика останніх років показала, що ПВОД можуть створюватися не тільки у формі юридичної особи. Оплатний характер послуг передбачає розрахунок із ПВОД, не обмежуючись фінансово-грошовими коштами, а й будь-якими іншими вигодами для ПВОД, як матеріального, так і нематеріального характеру. Міжнародний характер діяльності є однією з кваліфіку-

ючих ознак ПВОД. ПВОД на території держави походження такої компанії регулюється національним законодавством.

На основі цього визначення запропоновано типологію ПВОД, розділену на три групи за характером і видом діяльності: військова, правоохоронна, спеціальна. Кожній групі відповідає свій набір кваліфікуючих функцій, що визначають їх види діяльності. Звернемо увагу, що ПВОД може належати до всіх видів одночасно. Також було виявлено, що ПВОД діє у ситуаціях з трьома «сценаріями»: 1) збройний конфлікт; 2) постконфліктна ситуація (тобто в державах, в яких нещодавно відбувся збройний конфлікт і які проходять стадію відновлення своєї державності); 3) забезпечення безпеки в ситуаціях, не пов'язаних із збройним конфліктом.

Як зазначалося раніше, перелік видів діяльності ПВОД не може бути вичерпним з огляду на їх постійний розвиток і появу нових послуг у сфері безпеки (наприклад, участь у миротворчих операціях [35]:

1. *Військова*.
1.1. *Функції:* будь-яка діяльність, пов'язана з виконанням функцій, характерних для державних військових органів, а також будь-яка діяльність у зонах збройних конфліктів, отже, пов'язана з високим ризиком безпосередньої участі співробітників, які займаються ПВОД, у бойових діях, потрапляння в полон, застосування летальної зброї тощо.

1.2. *Види діяльності*: матеріально-технічне, логістичне, господарсько-побутове та інше обслуговування збройних сил, охорона військовослужбовців і майна збройних сил, планування військових операцій, навчання військовослужбовців та осіб, прирівняних до них, а також ті самі дії щодо будь-яких державних органів, міжнародних організацій, гуманітарних місій, юридичних та фізичних осіб у зонах збройних конфліктів, консультації та навчання з питань підготовки та ведення збройних конфліктів, інша діяльність.

2. *Правоохоронна*.
2.1. *Функції:* будь-яка діяльність, пов'язана з виконанням функцій, характерних для державних правоохоронних органів.

2.2. *Види діяльності:* охорона майна та громадського порядку, забезпечення безпеки міжнародного судноплавства, імміграційний та прикордонний контроль, слідчі дії, пенітенціарна діяльність, пошуково-рятувальні операції, інша діяльність.

3. *Спеціальна*.
3.1. *Функції:* будь-яка діяльність, пов'язана з виконанням функцій, характерних для державних спеціальних органів.

3.2. *Види діяльності:* ведення розвідувальної діяльності, промислова розвідка, діяльність у сфері високих технологій та кібербезпеки, інша діяльність [19].

Крім того, запропонуємо наступну типологію держав на основі характеристики їх правових відносин із ПВОД. Ця типологія як базовий елемент, з урахуванням доповнення роз'яснювальною нормою, може послужити основою, що дає змогу проводити розмежування юрисдикцій за такими категоріями:

- держави-походження – держави, в рамках національної юрисдикції яких у встановленому місцевим законодавством порядку зареєстрована компанія, яка здійснює ПВОД;
- держави-наймачі – держави, які уклали контракт із компаніями, які здійснюють ПВОД, на надання відплатних послуг;
- держави-розгортання – держави, на території яких здійснюють свою діяльність, компанії, що надають послуги з ПВОД;
- держави-транзиту – держави, через територію яких компанії, які здійснюють ПВОД, відбувається транзит зброї, послуг, товарів як матеріального, так і віртуального походження;
- держави-інтересанти – держави, які вважають, що в результаті дій або бездіяльності компаній, які здійснюють ПВОД, були порушені їхні суверенні інтереси або інтереси їхніх громадян;
- держави-громадянства – держави, громадянами яких є співробітники компаній, які здійснюють ПВОД.

Висновки

Досвід ПВОД демонструє складність визначення юрисдикції держав у випадках виникнення ситуацій вчинення протиправних дій співробітниками компаній, які здійснюють ПВОД [22]. Такі обставини зумовлені не тільки міжнародним характером специфічної діяльності цих компаній, а й складною внутрішньо корпоративною архітектурою, пов'язаною з можливим створенням відокремлених юридичних осіб у різних юрисдикціях, що ускладнюють процес встановлення прямого зв'язку та відповідальності керівництва і її наймача, а також наявністю в штаті співробітників із різним громадянством, зокрема, громадян держави розгортання.

Вирішенню спірних ситуацій може сприяти створення багатостороннього міжнародного договору, в якому з урахуванням наявної практики буде наведена і детально роз'яснена схема розмежування юрисдикцій держав і підсудність осіб у різних ситуаціях за участю компаній, які здійснюють ПВОД (на суші, на морі, в повітрі) [Там само].

Розглянуті в дослідженні визначення, типи ПВОД, види їх діяльності та функції, а також типологія держав при їх взаємодії з компаніями, які здійснюють ПВОД, можуть бути застосовані як орієнтир при створенні понятійного та категоріального апарату такого міжнародного договору або модельного законодавства про регулювання ПВОД.

Список використаних джерел

[1] Martens F. F. La paix et la guerre: la Conférence de Bruxelles, 1874, droits et devoirs des belligérants (leur application pendant la guerre d'Orient 1874-1878); la Conférence de La Haye, 1899 / par F. de Martens; traduit du russe par M. le comte N. de Sancé. Paris: A. Rousseau, 1901. XI, 552 p.
[2] Sarah Lee. Private Military Accountability Guide. June 24, 2025. URL: https://www.numberanalytics.com/blog/private-military-accountability-guide?utm_source=chatgpt.com (last accessed: 18.12.2025).
[3] Isenber D. Shadow Force: Private Security Contractors in Iraq. Praeger Security International. ABC-CLIO. 2009. P. 14. https://doi.org/10.1177/002234330904600408 03.
[4] Shearer D. Private Armies and Military Intervention. Routledge, 2013. 90 p.
[5] Singer P. W. Corporate Warriors: The Rise of the Privatized Military Industry. Ithaca, NY : Cornell University Press, 2003. 360 p.
[6] Kinsey C. Corporate Soldiers and International Security: The Rise of Private Military Companies. London; New York: Routledge, 2006. 190 p.
[7] Spicer T. An Unorthodox Soldier: Peace and War and the Sandline Affair. Edinburgh: Mainstream Publishing, 1999. 272 p.
[8] Barlow E. Executive Outcomes: Against All Odds. Johannesburg, South Africa: 30 Degrees South Publishers (Pty) Ltd., 2018.
[9] Singer P. W. Corporate Warriors: The Rise of the Privatized Military Industry and Its Ramifications for International Security. *International Security*. 2001. Vol. 26, no. 3. P. 186–220. URL: https://www.jstor.org/stable/3092094 (last accessed: 18.12.2025).
[10] Singer P. W. Corporate Warriors: The Rise of the Privatized Military Industry. Updated ed. Ithaca; London: Cornell University Press, 2008. 352 p.
[11] The impact of mercenary activities on the right of peoples to self-determination: fact sheet No. 28 / OHcHR. Geneva: Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, Mar. 2002. 40 p. URL: https://www.ohchr.org/en/publications/fact-sheets/fact-sheet-no-28-impact-mercenary-activities-right-peoples-self.
[12] Avant D. D. The Market for Force: The Consequences of Privatizing Security. Cambridge, 2005. P. 1-2.
[13] Автушенко І. Б., Автушенко О. С. Приватні військові компанії як один із інструментів ведення сучасних війн. *Військово-науковий вісник*. 2024. № 41. С. 120–132 https://doi.org/10.33577/2313-5603.41.2024.120-132.
[14] Савка О. І. Проблеми участі приватних військових компаній у сучасних міжнародних політичних процесах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Т. 4, № 88. С. 20–30. https://doi.org/10.24144/2307332 2.2025.88.4.20.
[15] The Montreux Document on Pertinent International Legal Obligations and Good Practices for States Related to Operations of Private Military and Security Companies

During Armed Conflict. URL: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/icrc_002_0996.pdf (last accessed: 18.12.2025).
[16] G4S. Who we are / G4S Global. G4S Limited. London, United Kingdom, 2025. URL: https://www.g4s.com/who-we-are (last accessed: 18.12.2025).
[17] Report of the Working Group on the use of mercenaries as a means of violating human rights and impeding the exercise of the right of peoples to self-determination (A/HRC/15/25) / Human Rights Council. Geneva: United Nations, July 2010. 110 p. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/english/issues/mercenaries/docs/A.HRC.15.25.pdf (last accessed: 18.12.2025).
[18] Стаття 2. Проект можливої Конвенції про приватні військові та охоронні компанії (ПВОК) для розгляду та прийняття рішення Радою з прав людини. *Report of the Working Group on the use of mercenaries as a means of violating human rights and impeding the exercise of the right of peoples to selfdetermination* (A/HRC/15/25). Geneva: United Nations, July 2010. P. 26. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/english/issues/mercenaries/docs/A.HRC.15.25.pdf (дата звернення: 18.12.2025).
[19] Присташ А. Приватні військові компанії як фактор впливу на безпеку держав. *Grail of Science*. 2022. № 17. С. 284–286. https://doi.org/10.36074/grail-of-science.22.07.2022.051
[20] Івасечко О. Я., Бондар Д. А. Міжнародний досвід діяльності приватних військових компаній у збройних конфліктах. *Регіональні студії*. 2023. № 32. С. 103–107. https://doi.org/10.32782/2663-6170/2023.32.16.
[21] Gillard E.-C. Business goes to war: private military/security companies and international humanitarian law. *International Review of the Red Cross*. 2006. Vol. 88, No. 863. P. 525-538.
[22] Савка О. І. Формування моделі міжнародноправового регулювання приватної військової та охоронної діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. Вип. 89, ч. 4. 2025. С. 206–217. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.31.
[23] Градецький А. В., Градецька Н. М., Ярема В. В. Приватні військові та охоронні компанії як міжнародно-правова проблема сучасності. *Право та державне управління*. 2025. № 1. С. 8–15. https://doi.org/10.32782/pdu.2025.1.1.
[24] Hin-Yan Liu. Cybersecurity and Cyberwarfare as Emerging Gaps in Private Military and Security Company Regulation: Thoughts for the UN Working Group on the Use of Mercenaries. Faculty of Law, University of Copenhagen. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Mercenaries/WG/Event2015/HinYanLiu.pdf (last accessed: 18.12.2025).
[25] Tonkin H. State Control over Private Military and Security Companies in Armed Conflict. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. URL: https://assets.cambridge.org/97811070/08014/frontmatter/9781107008014_frontmatter.pdf (last accessed: 18.12.2025).
[26] Prince E. How Blackwater Serves America. *The Wall Street Journal*. 2008. December 16. URL: https://www.wsj.com/articles/SB122937198739501123 (last accessed: 18.12.2025).
[27] Петров А. І. Основи юридичної науки: терміни, поняття, категорії. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 256 с.

[28] Cameron L., Chetail V. Privatizing war: private military and security companies under public international law. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2013. XXXV, 720 p.
[29] United Nations Human Rights Council. Mandate of the intergovernmental open-ended working group on the elaboration of an international regulatory framework for the regulation, monitoring and oversight of private military and security companies. *Human Rights Council Resolution 36/11*. 28 September 2017. A/HRC/RES/36/11. URL: https://undocs.org/A/HRC/RES/36/11 (last accessed: 18.12.2025).
[30] Private Military and Security Companies: Search For International Legal And National Laws. *European Proceedings*. 2020. URL: https://www.europeanproceedings.com/article/10.15405/epsbs.2020.10.05.36 (last accessed: 18.12.2025).
[31] Hirsch Ballin, E., Dijstelbloem, H., De Goede, P. *Security in an Interconnected World: A Strategic Vision for Defence Policy* (Research for Policy). Cham: Springer International Publishing AG, 2020. 183 c. (last accessed: 18.12.2025).
[32] Пономаренко О., Коваленко І. Поняття, система та класифікація видів безпеки в контексті міжнародного правопорядку. *Соціально-правові студії*. 2021. № 4. С. 12–27. URL: https://sls-journal.com.ua/uk/article/read/ponyattya-sistema-ta-klasifikatsiya-vidiv-bezpeki-v-konteksti-mizhnarodnogo-pravoporyadku (дата звернення: 18.12.2025).
[33] Іваненко П. Фінансова безпека як складова національної безпеки. *Вісник економічної безпеки України*. 2020. № 3. С. 45–56. URL: https://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/article/view/698 (дата звернення: 18.12.2025).
[34] Moesgaard Ch. Private military and security company: From mercenaries to intelligence providers. DIIS Working Paper 2013:09. URL: https://pure.diis.dk/ws/files/69786/WP2013_09_Moesgaard_web_rettet.pdf (last accessed: 18.12.2025).
[35] Linti T. UN's Use of Private Military and Security Companies in Peacekeeping Operations: Is There a Legal Basis? *Politikon: The IAPSS Journal of Political Science*. 2016. Vol. 16. No. 1. P. 140–152. https://doi.org/10.22151/politikon.29.8.

References

[1] Martens, F.F. (1901). La paix et la guerre: la Conférence de Bruxelles, 1874, droits et devoirs des belligérants (leur application pendant la guerre d'Orient 1874-1878); la Conférence de La Haye, 1899 / par F. de Martens; traduit du russe par M. le comte N. de Sancé. Paris: A. Rousseau, XI.
[2] Sarah, Lee. (June 24, 2025). Private Military Accountability Guide. Retrieved from https://www.numberanalytics.com/blog/private-military-accountability-guide?utm_source=chatgpt.com.
[3] Isenberg, D. (2009). Shadow Force: Private Security Contractors in Iraq. Praeger Security International. ABC-CLIO. (pp. 14). https://doi.org/10.1177/002234330904060040803.
[4] Shearer, D. (2013). Private Armies and Military Intervention. Routledge.
[5] Singer, P.W. (2003). Corporate Warriors: The Rise of the Privatized Military Industry. Ithaca, NY: Cornell University Press.
[6] Kinsey, C. (2006). Corporate Soldiers and International Security: The Rise of Private Military Companies. London; New York: Routledge.
[7] Spicer, T. (1999). An Unorthodox Soldier: Peace and War and the Sandline Affair. Edinburgh: Mainstream Publishing.

[8] Barlow, E. (2018). Executive Outcomes: Against All Odds. Johannesburg, South Africa: 30 Degrees South Publishers (Pty) Ltd.
[9] Singer, P.W. (2001). Corporate warriors: the rise of the privatized military industry and its ramifications for international security. *International Security*, *26*(3), 186-220. Retrieved from https://www.jstor.org/stable/3092094.
[10] Singer, P.W. (2008). Corporate Warriors: The Rise of the Privatized Military Industry. Updated ed. Ithaca; London: Cornell University Press.
[11] The impact of mercenary activities on the right of peoples to self-determination: fact sheet No. 28 / OHCHR. Geneva: Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. (Mar. 2002). Retrieved from https://www.ohchr.org/en/publications/fact-sheets/fact-sheet-no-28-impact-mercenary-activities-right-peoples-self.
[12] Avant, D.D. (2005). The Market for Force: The Consequences of Privatizing Security. Cambridge (pp. 1-2).
[13] Avtushenko, I., & Avtushenko, O. (2024). Private military companies as a tool of waging modern wars. *Military Science Bulletin*, *41*, 120-132. https://doi.org/10.33577/2313-5603.41.2024.120-132.
[14] Savka, O.I. (2025). Problems of participation of private military companies in modern international political processes. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law, 88*(4), 20-30. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.20.
[15] The Montreux Document on Pertinent International Legal Obligations and Good Practices for States Related to Operations of Private Military and Security Companies During Armed Conflict. Retrieved from https://www.icrc.org/en/doc/ assets/files/other/icrc_002_0996.pdf.
[16] G4S. Who we are / G4S Global. G4S Limited. London, United Kingdom, 2025. Retrieved from https://www.g4s.com/who-we-are.
[17] Report of the Working Group on the use of mercenaries as a means of violating human rights and impeding the exercise of the right of peoples to selfdetermination (A/HRC/15/25). (July 2, 2010). Geneva: United Nations. Retrieved from https://www.ohchr.org/sites/default/files/english/issues/mercenaries/docs/A.HRC.15.25.pdf.
[18] Article 2. Draft possible Convention on Private Military and Security Companies (PMSCs) for consideration and decision by the Human Rights Council. *Report of the Working Group on the use of mercenaries as a means of violating human rights and impeding the exercise of the right of peoples to selfdetermination (A/HRC/15/25)*. Geneva: United Nations, July 2010. P. 26. Retrieved from https://www.ohchr.org/sites/default/files/english/issues/mercenaries/docs/A.HRC.15.25.pdf.
[19] Prystash, A. (2022). Private military companies as a factor influencing state security. *Grail of Science*, *17*, 284-286. https://doi.org/10.36074/grail-of-science.22.07.2022.051.
[20] Ivasechko, O.Ya., & Bondar, D.A. (2023). International experience of the activities of private military companies in armed conflicts. *Regional Studies*, *32*, 103-107. https://doi.org/10.32782/2663-6170/2023.32.16.
[21] Gillard, E.-C. (2006). Business goes to war: private military/security companies and international humanitarian law. *International Review of the Red Cross*, *88*(863), 525-538. Retrieved from https://international-review.icrc.org/sites/default/files/irrc_863_4.pdf.
[22] Savka, O.I. (2025). Formation of a model for international legal regulation of private military and security activities. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law, 89*(4), 206-217. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.31.

[23] Gradetskyi, A., Gradetska, N., & Yarema, V. (2025). Private military and security companies as an international low issue in modern realities. *Law and Public Administration*, *1*, 8-15. https://doi.org/10.32782/pdu.2025.1.1.

[24] Hin-Yan Liu. Cybersecurity and Cyberwarfare as Emerging Gaps in Private Military and Security Company Regulation: Thoughts for the UN Working Group on the Use of Mercenaries. Faculty of Law, University of Copenhagen. Retrieved from https:/www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Mercenaries/WG/Event2015/HinYanLiu.pdf.

[25] Tonkin, H. (2011). State Control over Private Military and Security Companies in Armed Conflict. Cambridge: Cambridge University Press. Retrieved from https://assets.cambridge.org/97811070/08014/frontmatter/9781107008014_frontmatter.pdf.

[26] Prince, E. (December 16, 2008). How Blackwater Serves America. *The Wall Street Journal*. Retrieved from https://www.wsj.com/articles/SB122937198739501123.

[27] Petrov, A.I. (2020). Fundamentals of Legal Science: Terms, Concepts, Categories. Kyiv: Yurinkom Inter.

[28] Cameron, L., & Chetail, V. (2013). Privatizing war: private military and security companies under public international law. Cambridge; New York: Cambridge University Press, XXXV.

[29] United Nations Human Rights Council. (September 28, 2017). Mandate of the intergovernmental open-ended working group on the elaboration of an international regulatory framework for the regulation, monitoring and oversight of private military and security companies. *Human Rights Council Resolution 36/11. A/HRC/RES/36/11.* Retrieved from https://undocs.org/A/HRC/RES/36/11.

[30] Private Military and Security Companies: Search for International Legal and National Laws. (2020). *European Proceedings*. https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.10.05.36.

[31] Hirsch Ballin, E., Dijstelbloem, H., & De Goede, P. (2020). *Security in an Interconnected World: A Strategic Vision for Defence Policy* (Research for Policy). Cham: Springer International Publishing AG. Retrieved from https://library.oapen.org/bitstream/id/a90fb78a-7fe3-41a9-944e-3516e8da83c5/2020_Book_SecurityInAnInterconnectedWorl.pdf

[32] Ponomarenko, O., & Kovalenko, I. (2021). The concept, system, and classification of types of security in the context of international law. *Social and Legal Studies*, *4*, 12-27. Retrieved from https://sls-journal.com.ua/uk/article/read/ponyattya-sistema-ta-klasifikatsiya-vidiv-bezpeki-v-konteksti-mizhnarodnogo-pravoporyadku.

[33] Ivanenko, P. (2020). Financial security as a component of national security. Bulletin of *Economic Security of Ukraine*, *3*, 45-56. Retrieved from https://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/article/view/698.

[34] Moesgaard, Ch. Private military and security company: From mercenaries to intelligence providers. DIIS Working Paper 2013:09. Retrieved from https://pure.diis.dk/ws/files/69786/WP2013_09_Moesgaard_web_rettet.pdf.

[35] Linti, T. (2016). UN's Use of Private Military and Security Companies in Peacekeeping Operations – Is There a Legal Basis? *Politikon: The IAPSS Journal of Political Science*, *29*, 140-152. https://doi.org/10.22151/politikon.29.8.

Олександр Іванович Савка
кандидат юридичних наук
доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності
Навчально-науковий інститут права та безпеки імені князя Володимира Великого
ПрАТ «ВНЗ “Міжрегіональна академія управління персоналом”»
03039, вул. Фрометівська, 2, Київ, Україна
e-mail: savka30@ukr.net
ORCID 0000-0002-1723-3412

Oleksandr I. Savka
Ph.D. in Law
Associate Professor of Department of Law Enforcement and Anti-Corruption Activities
Volodymyr the Great Educational and Scientific Institute of Law and Security
Private Joint-Stock Company
Higher Education Institution “Interregional Academy of Personnel Management”
03039, 2 Frometivska Str., Kyiv, Ukraine
e-mail: savka30@ukr.net
ORCID 0000-0002-1723-3412

Рекомендоване цитування: Савка О. І. Проблема розробки універсального визначення приватної військової та охоронної діяльності. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 172. С. 207–226. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.349527.

Suggested Citation: Savka, O.I. (2026). The Problem of Developing a Universal Definition of Private Military and Security Activities. *Problems of Legality, 172,* 207-226. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.349527.

Статтю подано / Submitted: 15.01.2026
Доопрацьовано / Revised: 25.02.2026
Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2026
Опубліковано / Published: 31.03.2026

УДК 343.98
DOI: 10.21564/2414-990X.172.356468

Поняття, сутність і значення кримінально-процесуальної форми

Антон Олександрович Полянський*
Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України,
Київ, Україна
**e-mail: anton_polianskyi@ukr.net*

Олег Вячеславович Баулін
Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України,
Київ, Україна

Ігор Вікторович Лущик
Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України,
Київ, Україна

Анотація
Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю здійснення наукових досліджень, спрямованих на розв'язання проблеми кримінально-процесуальної форми, яка не може бути вирішеною без з'ясування її змісту. Мета статті полягає у визначенні на підставі наявних у правовій науці розробок із проблематики кримінально-процесуальної форми й аналізування сучасного стану нормативно-правового регулювання кримінально-процесуальної діяльності в Україні поняття, сутності та значення кримінально-процесуальної форми. За допомогою поєднання загальнонаукових і спеціально-юридичних методів дослідження, системного і структурно-функціонального підходів в окресленні взаємодії окремих елементів системи кримінальної юстиції проаналізовано чинне законодавство України, стан слідчої й судової діяльності, лінгвістичне тлумачення та філософські підходи стосовно сприйняття і правового наповнення кримінально-процесуальної форми. Наголошено, що успішна адаптація окремих положень кримінально-процесуального законодавства України до вимог сучасних міжнародних стандартів значною мірою залежить від розв'язання проблеми розуміння кримінально-процесуальної форми. Констатовано,

© Полянський А. О., Баулін О. В., Лущик І. В., 2026

що у кримінально-процесуальній формі знаходить свій вияв зміст кримінального провадження, вкладений у нього законодавцем, щодо порядку здійснення кримінального судочинства, який зумовлює структуру провадження, його побудову, порядок кожної стадії процесу та процесуального акту. Обґрунтовано визначення кримінально-процесуальної форми як встановленого кримінально-процесуальним законодавством порядку кримінального судочинства загалом, порядку провадження на кожній його стадії, а також порядку (процедури) вчинення й оформлення окремих процесуальних дій, прийняття, оформлення та звернення до виконання процесуальних рішень. За результатами проведеного дослідження підкреслено, що унікальність кримінально-процесуальної форми як правової категорії пов'язана з її концептуальним значенням для теорії кримінально-процесуального права і практичної діяльності органів кримінальної юстиції, оскільки вона є фундаментальною процесуальною гарантією справедливого кримінального судочинства й універсальним засобом для упорядкованого формування та оптимізації системи кримінального провадження. Першочергових досліджень потребують проблеми, пов'язані з удосконаленням як процедурних норм, так і певних етапів (стадій) кримінального провадження.

Ключові слова: форма; зміст; кримінальне судочинство; кримінально-процесуальна форма; кримінальне провадження; процесуальні гарантії.

The Concept, Essence, and Significance of Criminal Procedural Form

Anton O. Polianskyi*
Kyiv Scientific Research Institute of Forensic Expertise of the Ministry of Justice of Ukraine, Kyiv, Ukraine
**e-mail: anton_polianskyi@ukr.net*

Oleg V. Baulin
Kyiv Scientific Research Institute of Forensic Expertise, Ministry of Justice of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Ihor V. Lushchyk
Kyiv Scientific Research Institute of Forensic Expertise, Ministry of Justice of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Abstract
The relevance of the research topic is determined by the need for scientific research aimed at solving the problem of criminal procedural form, which cannot be solved without clarifying

its content. The purpose of the article is to define the concept, essence, and significance of criminal procedural form on the basis of existing developments in legal science on the issue of criminal procedural form and analysis of the current state of regulatory and legal regulation of criminal procedural activity in Ukraine. Using a combination of general scientific and special legal research methods, as well as systemic and structural-functional approaches to defining the interaction of individual elements of the criminal justice system, the article analyzes the current legislation of Ukraine, the state of investigative and judicial activities, linguistic interpretation, and philosophical approaches to the perception and legal content of criminal procedural form. It is emphasized that the successful adaptation of individual provisions of Ukraine's criminal procedural legislation to the requirements of modern international standards largely depends on resolving the problem of understanding criminal procedural form. It has been established that criminal procedure reflects the content of criminal proceedings as defined by the legislator with regard to the order of criminal proceedings, which determines the structure of the proceedings, their organization, the order of each stage of the process, and procedural acts. The definition of criminal procedural form as the order of criminal proceedings established by criminal procedural legislation in general, the order of proceedings at each stage, as well as the order (procedure) for performing and formalizing individual procedural actions, adopting, formalizing, and enforcing procedural decisions is justified. The results of the study emphasize that the uniqueness of criminal procedure as a legal category is linked to its conceptual significance for the theory of criminal procedure law and the practical activities of criminal justice authorities, as it is a fundamental procedural guarantee of fair criminal proceedings and a universal means for the orderly formation and optimization of the criminal procedure system. Problems related to the improvement of both procedural norms and certain stages (phases) of criminal proceedings require priority research.

Keywords: form; content; criminal justice; criminal procedural form; criminal proceedings; procedural guarantees.

Вступ

Успішне приведення положень кримінально-процесуального законодавства України та практики його застосування до вимог сучасних міжнародних стандартів значною мірою залежить від досягнень у розв'язанні проблеми кримінально-процесуальної форми. Попри те, що поняття кримінально-процесуальної форми процесуалісти вживають давно і майже кожний підручник або навчальний посібник з курсу кримінального процесу містить підрозділ, присвячений розгляду кримінально-процесуальної форми, а її різні аспекти неодноразово ставали предметом наукових досліджень, навколо цієї правової категорії тривають дискусії, і низка питань досі залишається відкритою. Саме через те, що кримінально-процесуальна форма істотно впливає на добирання шляхів і способів розв'язання теоретичних і практичних проблем, що виникають під час здійснення кримінального провадження, а також взагалі на визначення векторів сучасного розвитку кримінально-процесуальної

діяльності в Україні, з'ясування її сутності та значення сьогодні є актуальним і потребує подальших наукових досліджень.

Огляд літератури

Питання, пов'язані з визначенням поняття, сутності та значення кримінально-процесуальної форми, розглядали М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко [1, с. 30–32], Ю. М. Грошевий, О. М. Дроздов [2, с. 11–12], Л. Д. Удалова, В. В. Рожнова [3, с. 32–35], А. Я. Хитра [4, с. 32–34] та інші автори підручників і посібників. Дослідження процесуальної форми у кримінальному судочинстві України на монографічному рівні проводили С. М. Мельник [5], В. М. Трофіменко [6], О. М. Дуфенюк [7] та ін. Окремі аспекти кримінально-процесуальної форми висвітлювали у своїх наукових публікаціях С. М. Ісланкін [8, с. 36–39], Д. В. Сімонович [9], Ю. В. Циганюк, В. О. Кулєбякін [10] та ін.

Матеріали та методи

Добирання методологічного інструментарію в правовому дослідженні не є довільним, адже безпосередньо зумовлено необхідністю забезпечення новизни результату, тобто створення такого знання, якого раніше в юридичній науці не існувало або яке суттєво переосмислює усталені конструкції. Тому методологію нашого дослідження побудовано як багаторівневу систему, що поєднує класичні юридичні методи з сучасними міждисциплінарними та емпіричними підходами.

Як загальнонаукові методи пізнання використано діалектичний метод (як базовий, оскільки він дав змогу розглянути форму кримінального провадження не як статичну систему, а як динамічний соціальний феномен, що розвивається), системний і структурно-функціональний підходи для моделювання взаємодії та взаємозв'язку різних елементів системи кримінальної юстиції.

Спеціально-юридичні методи забезпечували приріст знань завдяки формально-юридичному (не в традиційному описовому, а в критичному форматі через виявлення невизначеностей і невідповідностей у застосуванні положень чинного законодавства в слідчій і судовій діяльності та формулювання відповідних пропозицій) і порівняльно-правовому методам (у формі порівнянь змісту окремих понять на різних рівнях).

Традиційна юридична наука часто обмежена формально-догматичним аналізом і тому не генерує нового знання. Запропонована методологія дає змогу класичним юридичним методам забезпечити юридичну точність і легітимність висновків дослідження і зробити внесок у розвиток української правової доктрини на рівні, що відповідає сучасному стану розвитку науки.

Результати та обговорення

Лінгвістично-контентний аналіз понять форми та змісту

Історично кримінальне судочинство (провадження, процес) виникає й до нашого часу існує та розвивається як юридична форма вирішення кримінально-правового конфлікту або питання про кримінальну відповідальність за вчинення кримінального правопорушення. Саме ця юридична форма є одним з основних предметів регулювання кримінально-процесуального права, об'єктом якого є діяльність і правовідносини сторін кримінального провадження, суду та інших учасників кримінального судочинства.

У словниках української мови слово «форма» тлумачиться як «обриси, контури, зовнішні межі предмета; устрій, структура чого-небудь, система організації» [11, с. 119]; «тип, будова, спосіб організації чого-небудь; зовнішній вияв якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю, змістом» [12, с. 618]; «спосіб існування змісту, його внутрішня структура, організація і зовнішній вираз» [13, с. 1543]. Два останніх тлумачення містять розуміння форми як парної категорії філософії, в якій форма є обумовленням, внутрішньою і зовнішньою організацією змісту, способом його існування, що має певну визначеність, стабільність і самостійність [14, с. 167].

В юридичній науці термін «форма» так само вживають з урахуванням його філософського розуміння як спосіб існування змісту, його внутрішня структура, організація й зовнішній вияв [15, с. 233].

У філософії зміст і форма як дві співвідносні та взаємно корелятивні категорії для вираження субстанції застосовують як методологічний важіль до субстанційного рівня аналізу соціальної реальності будь-якого процесуального порядку [16, с. 386–387]. Кожний об'єкт (предмет, явище, процес) якимось чином оформлений, структурно організований, змістовний, а зміст і форма несуть інформацію про його внутрішню та зовнішню характеристику, де зміст – сукупність елементів, зв'язків, відношень, що утворюють цей об'єкт, а форма – організація змісту, спосіб зв'язку частин, елементів, що становлять цей об'єкт і спосіб його існування та прояву [17, с. 176–177]. Методологічна цінність категорії «форма», під якою розуміють структуру (внутрішню форму), яка твориться та розвивається, і будову та поведінку системи (зовнішня форма), які виявляють у тому, що вона є способом утримання змісту – стану субстрату в процесі його безперервної зміни, сукупності усіх складових елементів (властивостей, зв'язків, відношень тощо) об'єкта [18, с. 541]. Водночас форма організовує зміст, фіксує певний ступінь його розвитку, нормалізує його стан; вона є більш консервативною і сталою порівняно зі змістом, невіддільною від змісту предмета і відносно

самостійною щодо нього [19, с. 53], їх взаємодії притаманні спільний вплив їхніх різноманітних компонентів [20, с. 305] та активна роль форми, зміна якої є перебудовою зв'язків усередині предмета [18, с. 541]. Діалектичний взаємозв'язок змісту і форми характеризує їх нерозривність, неоднозначність зв'язку, суперечливу єдність, відповідність / невідповідність форми змісту [21, с. 236]. Хоча зміст і визначається формою, але форма може бути змістом для іншого процесу [22, с. 67], й тому зміст суспільного життя здебільшого залежить від форми державного управління, що може як сприяти соціальному прогресу, так і довести суспільство до стану кризи.

Отже, нерозривна єдність змісту і форми виявляється в тому, що певний зміст втілюється у відповідній формі, ця єдність передбачає їх відносну самостійність і активну роль форми щодо змісту, який здатний сам себе формувати, через що між ними завдяки дії філософського закону боротьби протилежностей можуть потенційно виникати внутрішні суперечності. Їхня генеза та подолання віддзеркалюють як найбільш істотні для об'єкта прояви його розвитку, якому через присутність спадкоємності та дію закону заперечення заперечення властиві поступовість і спіралеподібна циклічність руху [23, с. 241], так і загальні зміни цього об'єкта (зокрема, його прогрес або регрес). І хоч вважається, що за законом увідповіднення між змістом і формою у процесі розвитку на різних рівнях відбувається комплекс послідовних процесів, кожен з яких детермінує наступні процеси, і перш ніж зміна змісту викличе увідповіднення форми до цього нового змісту, повинно відбутися збільшення форми явища, відповідного згаданому змісту [24, с. 174–175]. Проте останнє твердження ґрунтується лише на даних економіки і технологічних процесів виробництва, які не повною мірою можуть відображати закономірності взаємозв'язку змісту і форми явищ (об'єктів) в інших сферах соціального життя (права, судочинства тощо), де саме зміни форми визначають розвиток об'єкта, який може бути одноплощинним (під час переходу об'єкта з якісного стану одного ступеня складності на інший такого самого ступеня складності), регресивним (у разі переходу об'єкта з якісного стану вищого ступеня складності на інший нижчого ступеня складності) або прогресивним (якщо об'єкт з якісного стану нижчого ступеня складності переходить на вищий ступінь складності) [23, с. 235].

Оскільки діяльність із розслідування злочинів вважають мистецтвом [25, с. 6], а кримінальне провадження – це певна сукупність процесуальних актів (дій і рішень), що послідовно змінюють один одного за визначеним уповноваженим суб'єктом (органом досудового розслідування, прокурором, судом тощо), планом, що має (як і решта в такому провадженні) відповідати текстуально викладеним вимогам кримінально-процесуального законодав-

ства, тобто тексту спеціального літературного твору, колективним автором якого є законодавець, незайвим буде врахувати підхід літературознавців до дихотомії змісту і форми як ключової для розуміння процесу створення та сприймання такого твору.

У цьому виді мистецтва критично ставляться до примату змісту над формою й застосовують категорію «формозміст» або «змістоформа» (якщо видається, що в першій словосполуці закладено ухил у формальний бік) як їхню єдність, адже твір є функціональною рухомою системою зв'язків, де кожен елемент, взаємодіючи з іншими, переносить на них свою енергію й навпаки, і всі разом вони індукують значно сильнішу та якіснішу напругу; ядро ж не має боків, а якщо б вони і були, то поняття «змістовий» означало б «ідеалістичний», «формальний» – «матеріалістичний» [26, с. 142]. Цікавим тут є загальний методичний підхід, за яким формозміст (змістоформу) твору розглядають водночас із позиції, що віддзеркалює бачення (погляд, думку, концепцію тощо) автора, який втілює певну плідну ідею (зміст) у відповідну форму, і з позиції реципієнта, який через форму приходить до змісту або навіть множинних інтерпретаційних змістів (ідей творених). Це цілком відповідає загальнофілософському підходу, за яким форма виражає визначеність змісту, оскільки її «не можна уявляти як дещо зовнішнє, накинуте на зміст. Взаємозв'язок форми й змісту глибше. Форма обумовлена змістом, та вона ж є і обумовлюючим началом, тобто виступає як принцип, закон, що обумовлює змістовну усталеність об'єктів» [16, с. 393].

Співвідношення форми та змісту в кримінальному провадженні

Крізь призму такого взаємозв'язку форми і змісту та змістоформи можна розглянути й кримінальне провадження. Закріплені в тексті кримінального процесуального законодавства правила про порядок і процедури кримінального провадження є ідеальними за своїм змістом формами, через використання яких законодавець бачить здійснення кримінального провадження. Водночас ці форми реалізує не автор їх змістового задуму (законодавець), а певні уповноважені суб'єкти (слідчі, прокурори, судді тощо), які сприймають текстуально викладену в законі інформацію, інтерпретують її та формують власне уявлення щодо її застосування в конкретній ситуації, що виникає у кримінальному провадженні, до того ж із можливістю усвідомленої передачі цієї інформації іншим суб'єктам провадження (потерпілому, свідку, спеціалісту тощо). Тому на практиці втілення цих форм набуває іншого змісту, іноді далекого від ідеалу.

Щодо цього слушними є твердження, що під впливом історичного генезису державної політики у сфері кримінальної юстиції, зараз пов'язаного з євро-

інтеграцією України, розвитком цифрових телекомунікаційних технологій і впровадженням багатьох інших заходів, відбувається трансформація форми і змісту кримінального провадження, дисбаланс у дихотомії яких виникає через їх невідповідність, неузгодженість, що може мати прояви в недоліках стандартного формалізму як невід'ємного атрибуту цього провадження, у поширенні шкідливого для нього аберраційного формалізму або посиленні певних ризиків гібридного формалізму, що об'єктивно існує в сучасній правозастосовній практиці [27].

У кримінально-процесуальній формі знаходить свій вияв зміст кримінального провадження, вкладений у нього законодавцем, що визначає порядок здійснення кримінального судочинства відповідно до визначених ним же завдань і засад кримінального провадження, змісту і характеру діяльності сторін, суду та інших його учасників. Саме цим зумовлені як структура провадження, його побудова загалом, так і порядок кожної стадії процесу та процесуального акту (дії, рішення). Процесуальна форма безпосередньо впливає на зміст кримінального судочинства, останнє прямо залежить від певної його побудови. У ній чітко виявляється невід'ємність форми і змісту [28, с. 20]. Невипадково законодавець у ч. 1 ст. 7 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) прямо визначає: «Зміст та форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження» [29], ураховуючи будову категоріального апарату процесуальної теорії, в якому категорії «форма» і «зміст» перебувають на нижчому рівні, ніж категорії «завдання» і «засади кримінального провадження».

Водночас через існування взаємодії зазначених категорій якість сутнісного змісту кримінально-процесуальної форми впливає на дієвість засад кримінального провадження й ефективність виконання його завдань, що зазвичай вимагає упорядкованої і структурно узгодженої системи стадій кримінального провадження та процедур проведення і фіксування процесуальних дій, а також прийняття, оформлення і звернення до виконання процесуальних рішень.

Сьогодні не викликає сумніву наявність кримінально-процесуальної форми, компоненти якої в абстрактному виразі притаманні будь-якому типу кримінального процесу та є складником його моделі, а їх конкретне змістове наповнення, незважаючи на істотні відмінності у різних процесуальних системах, визначає характерні ознаки кримінального процесу окремої країни [6, с. 10]. Зміст кримінально-процесуальної форми (окрім суто процедурних елементів кримінального провадження) також віддзеркалює криміналь-

но-процесуальну політику держави та впроваджені в кримінально-процесуальну діяльність результати розвитку соціальних цінностей суспільства та досягнення науково-технічного прогресу. До того ж останнім часом через активне міжнародно-правове співробітництво у протидії злочинності, практику діяльності Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), Міжнародного кримінального суду та інших міжнародних судів з'явилася і поширюється тенденція до наближення та гармонізації форм кримінального судочинства різних держав, у яких панують засади гуманізму, пріоритету прав людини, верховенства права і справедливого правосуддя. Така тенденція переконливо свідчить про наявність у різних процесуальних системах спільних елементів кримінально-процесуальної форми.

Під кримінально-процесуальною формою науковці часто розуміють визначений законом порядок кримінального провадження загалом, порядок виконання окремих процесуальних дій і ухвалення процесуальних рішень [30, с. 18; 31, с. 42]. Також її розглядають як сукупність закріплених законом юридичних процедур, умов і гарантій, що забезпечують вирішення завдань кримінального провадження [6, с. 14]. Саме ця форма визначає єдиний, докладно врегульований та обов'язковий режим кримінального провадження [32, с. 14], що визначає: а) послідовність стадій кримінального процесу й умов переходу з однієї стадії на іншу; б) загальні умови провадження на конкретній стадії; в) підстави, умови і порядок провадження окремих процесуальних дій, за допомогою яких державні органи і посадовці реалізують свої процесуальні повноваження, а особи здійснюють свої права і виконують свої обов'язки; г) види, зміст і форми процесуальних рішень [33, с. 29].

Іноді під кримінально-процесуальною формою розуміють визначену кримінально-процесуальним правом і регламентовану законом систему процесуальних інститутів і правил, послідовність стадій кримінального процесу та сутність процесуальних вимог, що висувають до учасників кримінального судочинства, яка визначає засади найдоцільнішої процедури здійснення їх повноважень; способи та строки здійснення процесуальних дій, пов'язаних зі збиранням, дослідженням та оцінюванням доказів; порядок прийняття та оформлення рішень; створює правовий режим діяльності суду, органів розслідування, прокурорського нагляду та умови для провадження кримінальної справи, забезпечує реалізацію прав усіх учасників процесу і гарантує досягнення бажаного матеріально-правового результату [5, с. 6–7]. Уважаючи кримінально-процесуальну форму досить широкою категорією, деякі автори до згаданих елементів додають до її змісту процесуальні гарантії й визначені законом способи збирання, закріплення, дослідження та використання доказів [8, с. 38].

Щодо останніх визначень, то, на нашу думку, кримінально-процесуальну форму не можна зводити до системи (сукупності) процесуальних інститутів та правил, що регулюють порядок здійснення кримінального провадження, до вимог щодо його учасників і процесуальних відносин та змішуватися в такий спосіб майже з усім, що є у кримінальному провадженні, зокрема з нормами й іншими структурними елементами системи кримінального процесуального права, а також із реалізацією положень кримінально-процесуального закону.

Такий підхід до визначення поняття кримінально-процесуальної форми завжди потребує додаткових роз'яснень і коментарів, без яких наведені авторські дефініції створюють певну термінологічну плутанину. Це спричиняє, з одного боку, намагання визначити поняття кримінально-процесуальної форми за допомогою одного речення, в якому її зміст розкривається нібито з вичерпною повнотою. Проте, як відомо, дефініція передає лише основну сутність поняття, адже дефініційний опис базується не на всьому його змісті [34, с. 58]. З іншого боку, фундаментальність категорії кримінально-процесуальної форми, яка обумовлена її складною правовою природою і структурою, зв'язком зі змістом, завданнями, засадами кримінального провадження та власним її проявом на трьох ієрархічно розташованих рівнях: загальному рівні кримінального провадження, на рівні кожної окремої його стадії та кожної процесуальної дії або кожного процесуального рішення. Саме поява в дефініціях цього поняття загальних правових категорій (інститути, правила тощо), зміст яких виходить за межі його предмета, або другорядних і несуттєвих для його змісту елементів, що можуть мати значення за певних умов, а також пов'язаних із ним похідних або залежних явищ перешкоджає розкриттю основного змісту і сутності кримінально-процесуальної форми. Тому вдалішим виглядає підхід Ю. М. Грошевого, О. М. Дроздова [2, с. 11–12], Л. М. Лобойка [30, с. 18], В. М. Трофименка [6, с. 14] та ін., які в основу визначення кримінально-процесуальної форми поклали сутнісні її ознаки і лаконічно його сформулювали. Зокрема, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор і В. П. Шибіко процесуальною формою слушно вважають передбачений кримінально-процесуальним законом порядок усієї кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування, прокуратури і суду, а також громадян та юридичних осіб, залучених до сфери цієї діяльності, як і порядок вчинення й оформлення окремих процесуальних дій, прийняття, оформлення та звернення до виконання процесуальних рішень [1, с. 30].

Ключовим майже у всіх формулюваннях поняття кримінально-процесуальної форми є слово «порядок», яке тлумачиться як «стан, коли все робиться, виконується так, як слід, відповідно до певних вимог, правил і т. ін.; упо-

рядкованість, лад... Злагодженість, узгодженість у діях, організованість... устрій... Певна послідовність, черговість чого-небудь... Спосіб виконання, метод здійснення чого-небудь... Спосіб розміщення, розташування чогось» [13, с. 1074]. У кримінальному провадженні порядок передбачає визначені законом послідовність, строки, підстави, умови та інші вимоги, зокрема щодо проведення процесуальних дій і прийняття та виконання процесуальних рішень, їх оформлення певними уповноваженими суб'єктами тощо. Тому потрібно виходити саме з цього, а також із того, що «офіційно встановлений чи узвичаєний порядок здійснення, виконання або оформлення чого-небудь» називається «процедурою» [13, с. 1179], а процесуальна форма визначається лише процедурними нормами кримінально-процесуального права [1, с. 31].

На нашу думку, кримінально-процесуальна форма – це визначений кримінально-процесуальним законом порядок кримінального судочинства загалом, порядок провадження в кожній його стадії, а також порядок (процедура) вчинення й оформлення окремих процесуальних дій, прийняття, оформлення та звернення до виконання процесуальних рішень.

Дотримання процесуальної форми не є самоціллю, оскільки спрямоване не лише на реалізацію засад кримінального провадження і виконання його завдань, а й на досягнення у законний і раціональний спосіб завдань, що постають перед сторонами кримінального провадження, слідчими суддями і судом на певних етапах (стадіях) кримінального провадження та під час вчинення ними процесуальних дій і прийняття процесуальних рішень.

КПК України визначає єдиний загальний порядок здійснення кримінального судочинства, тобто однаковий (уніфікований) для усіх кримінальних проваджень, що слугує гарантією реалізації прав, свобод і законних інтересів його учасників, виконання всіма суб'єктами кримінально-процесуальних відносин своїх процесуальних обов'язків, а також забезпечує виконання усіх інших завдань кримінального провадження. Водночас законом допускається диференціація кримінально-процесуальної форми для деяких категорій проваджень через необхідність унормування закономірного ускладнення правовідносин у зв'язку з оновленням властивостей їх структурних елементів, зміною норм кримінального та інших галузей права, імплементацією європейських та міжнародних стандартів у національну систему кримінальної юстиції тощо. У КПК України [29] передбачено особливі порядки кримінального провадження залежно від особливостей суб'єкта кримінально караного суспільно небезпечного діяння, специфічних умов або інших ознак (властивостей) кримінального провадження.

Водночас особливі форми можуть як спрощувати (під час медіації, укладання угод тощо), так і ускладнювати процедури у кримінальному провадженні

шляхом надання додаткових процесуальних гарантій особам, які через малолітство, стан здоров'я тощо не можуть повною мірою самостійно реалізувати свої права та інтереси. До таких особливих порядків зараз закон відносить кримінальні провадження: на підставі угод; у формі приватного обвинувачення; щодо діяння, кримінальна протиправність якого була визначена законом, що втратив чинність; щодо окремої категорії осіб; щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку; щодо неповнолітніх; щодо застосування примусових заходів медичного характеру; які містять відомості, що становлять державну таємницю; на території дипломатичних представництв, консульських установ України, на повітряному, морському або річковому судні, що перебуває за межами України під прапором або з розпізнавальним знаком України, якщо це судно приписано до порту, розташованого в Україні (розд. VI КПК України) [29].

Диференціація кримінальної процесуальної форми проявляється також під час: 1) спеціального досудового розслідування кримінальних правопорушень, що здійснюється за відсутності (in absentia) підозрюваного (гл. 24^1 КПК України); 2) дізнання як форми досудового розслідування кримінальних проступків (гл. 25 КПК України); 3) спеціального судового провадження, що здійснюється за відсутності (in absentia) обвинуваченого (ч. 3 ст. 323 КПК України); 4) спрощеного провадження щодо кримінальних проступків (§ 1 гл. 30 КПК України); 5) провадження у суді присяжних (§ 2 гл. 30 КПК України); 6) особливого режиму досудового розслідування і судового розгляду в умовах воєнного стану (розд. IX^1 КПК України).

Також існує диференціація кримінально-процесуальної форми на рівні процедури проведення окремих процесуальних дій (оглядів, обшуків, допитів тощо) та прийняття окремих процесуальних рішень, що залежить від місця проведення процесуальної дії, форми власності на нерухомість або інше майно, виду і способу зберігання документів та іншої інформації, правового статусу осіб тощо. Наприклад, відповідно до ч. 3 ст. 140 і ч. 8 ст. 191 КПК України [29] процедура виконання ухвали слідчого судді, суду про привід або дозвіл на затримання особи, якщо це стосується співробітника кадрового складу розвідувального органу України під час виконання ним своїх службових обов'язків, і пов'язані із затриманням особистий обшук та огляд його речей передбачає їх здійснення уповноваженими службовцями лише в присутності офіційних представників цього розвідувального органу.

Кримінально-процесуальна форма за законодавством

Дослідження сутності та значення кримінально-процесуальної форми не буде повним без аналізу основних джерел кримінально-процесуального

права – Конституції України [35] та ратифікованої Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [36], що містять фундаментальні нормативні положення, які є визначальними для кримінально-процесуальної форми.

У зазначеній Конвенції орієнтирами для формування процедури кримінального провадження слугують положення пп. a, b, та с ст. 5 «Право на свободу та особисту недоторканність» про те, що особа може бути позбавлена свободи лише відповідно до визначеної законом процедури у таких випадках: законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом; законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом; законний арешт або затримання особи, здійснене з метою доставлення її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення, або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення, та ч. 2 ст. 6 «Право на справедливий суд» про те, що кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

У цьому контексті Конституція України [35] встановлює таке:

- виняткова законами України визначаються судоустрій, судочинство, статус суддів; засади судової експертизи; організація і діяльність прокуратури, органів досудового розслідування, органів і установ виконання покарань; порядок виконання судових рішень; засади організації та діяльності адвокатури (п. 14 ст. 92);
- органи державної влади та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19);
- ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду і лише на підставах і в порядку, встановлених законом (ч. 2 ст. 29);
- не допускається проникнення до житла або іншого володіння особи, проведення в них огляду (обшуку) інакше, як за вмотивованим рішенням суду. У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей і майна або з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла або іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку (ст. 30);
- конфіскація майна може бути застосована виняткова за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом (ч. 6 ст. 41);

- особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, поки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ст. 62);
- правосуддя здійснюють судді. У визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних (ст. 127). Судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів або судом присяжних (ч. 5 ст. 129);
- суд ухвалює рішення іменем України. Держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку. Контроль за виконанням судового рішення здійснює суд (ст. 129^1);
- прокуратура здійснює: підтримання публічного обвинувачення в суді; організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку; представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом (ч. 1 ст. 131^1);
- винятково адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення (ч. 4 ст. 131^2).

Зазначені положення, разом з основними засадами судочинства про рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; забезпечення доведеності вини; змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; розумні строки розгляду справи судом; забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення; обов'язковість судового рішення (ст. 129) на конституційному рівні визначають кримінально-процесуальну форму в Україні.

Цілком завершеного вигляду кримінально-процесуальна форма набуває завдяки нормам, закріпленим у КПК України. Окрім згаданої ч. 1 ст. 7 КПК України [29], визначальними для кримінально-процесуальної форми у цьому Кодексі є положення про те, що порядок кримінального провадження на території України визначається лише кримінальним процесуальним законодавством України, яке складається з відповідних положень Конституції України і міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, цього Кодексу та інших законів України (ст. 1), а також завданнями кримінального провадження, зокрема про те, щоб до кожного його учасника була застосована належна правова процедура (ст. 2).

КПК України визначає послідовність усіх основних частин (стадій) кримінального провадження (п. 10 ч. 1 ст. 3, розділи III–V, VIII) [29], тобто загальний рівень кримінально-процесуальної форми; моменти початку і завершення його стадій, наприклад, досудового розслідування (п. 5 ч. 1 ст. 3); види процесуальних строків і порядок їх обчислення, строки досудового розслідування та дії окремих заходів забезпечення кримінального провадження або процесуальних рішень, наприклад, затримання, тримання під вартою тощо (гл. 7, ст. 219, ст. 211, ст. 197 та ін.).

У цьому Кодексі визначено вимоги до форми і змісту висновку експерта (ст. 102); протоколу (ч. 3 ст. 104); постанови слідчого, дізнавача, прокурора (ч. 3 ст. 110); повідомлення (ст. 112); повістки про виклик (ст. 137); присяги свідка і експерта (ч. 2 ст. 352, ч. 1 ст. 356); ухвали (ст. 372); вироку (ст. 374); угоди про примирення (ст. 471); угоди про визнання винуватості (ст. 472); заяви (ч. 5 ст. 128) та інших процесуальних документів [29].

Термін «форма» у КПК України вживається неодноразово через наявність згаданої нами диференціації кримінально-процесуальної форми. Так, існують дізнання і досудове слідство як форми досудового розслідування (п. 4 ч. 1 ст. 3, п. 6 ч. 1 ст. 3, ст. 215); форма приватного обвинувачення (ч. 4 ст. 26, гл. 36); нагляд прокурора за дотриманням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням (ч. 2 ст. 36); різні види і форми окремих процесуальних документів і процесуальних рішень, зокрема електронні, виготовлені з використанням кваліфікованого електронного підпису тощо (ч. 3 ст. 106^1, ст. 110, ст. 371, ч. 14 ст. 615 та ін.). Проникнення інформаційно-цифрових технологій і штучного інтелекту в різні сфери життєдіяльності суспільства, у судову і правоохоронну діяльність посилюють тенденції подальшої диференціації кримінально-процесуальної форми. Згідно зі статтями 35, 106^1, 214 КПК України [Там само] зараз функціонують Єдиний реєстр досудових розслідувань, Інформаційно-комунікаційна система досудового розслідування та Єдина судова інформаційно-комунікаційна система, які взаємодіють між собою та з деякими іншими інформаційними системами з метою підвищення ефективності кримінального провадження, покращення комунікації і прозорості в роботі органів досудового розслідування, прокуратури та суду, рівномірного розподілу навантаження на їх персонал, унеможливлення фальсифікації документів та заощадження ресурсів. Позитивним є проведення процесуальних дій в електронній формі й забезпечення у такий спосіб як швидкої комунікації та взаємодії органів кримінальної юстиції, так і доступу до них інших учасників кримінального провадження, та його здійснення в розумні строки.

Судова практика щодо кримінально-процесуальної форми

Практичне втілення визначеної законом кримінально-процесуальної форми залежить від наявності у владних суб'єктів кримінально-процесуальних відносин професійних знань і рівня їх правосвідомості, що використовуються під час проведення процесуальних дій та ухвалення процесуальних рішень у кримінальному провадженні. Правосвідомість у таких суб'єктів формується з набуттям власного практичного досвіду та під впливом вивчення результатів діяльності своїх колег та органів юстиції, зокрема й міжнародних, що знаходять своє відображення в офіційних джерелах (узагальненнях, оглядах, публікаціях тощо) та процесуальних актах (постановах, ухвалах, вироках тощо).

ЄСПЛ та Конституційний Суд України у своїх рішеннях дають інтерпретацію конвенційних і конституційних норм про права людини та межі втручання в них держави. Такі рішення є обов'язковими для виконання всіма суб'єктами, уповноваженими здійснювати кримінальне провадження. У рішеннях Верховного Суду конкретизуються положення кримінального і кримінально-процесуального законів залежно від фактичних обставин і ситуації, яка склалась у певному кримінальному провадженні. Вони орієнтують сторону обвинувачення, слідчих суддів, суди та інших учасників кримінального провадження на уніфікований підхід до використання у подібних за обставинами ситуаціях належної кримінально-процесуальної процедури (кримінально-процесуальної форми) з урахуванням європейських і конституційних стандартів забезпечення прав людини та можливостей застосування аналогії закону для усунення прогалин, що існують у кримінально-процесуальному праві України.

Кримінальне провадження не існує без формалізації, але вона не має бути надмірною. Розумний (помірний, збалансований) формалізм здійснення кримінального судочинства дає можливість усім учасникам мати чітке уявлення про визначений законом порядок притягнення особи до кримінальної відповідальності; порядок проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій; порядок ухвалення і виконання процесуальних рішень органів і посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження; про процедури, спрямовані на виправлення слідчих і судових помилок, подолання проявів суб'єктивізму і зловживань процесуальними повноваженнями та правами. Такий формалізм слугує забезпеченню у кримінальному провадженні правової визначеності як невід'ємної складової засади верховенства права. Завдяки цьому сторони та деякі інші суб'єкти кримінального провадження здійснюють планування і визначають тактику своїх дій на певних його ета-

пах. Водночас формальні вимоги процесуального закону не повинні зводити кримінально-процесуальну форму до формалізму, шкідливого для прав і свобод людини та справедливого правосуддя.

Потрібно позбавлятися зайвих формальностей і процедур, що заважають виконанню визначених у ст. 2 КПК України завдань та справедливому здійсненню кримінального судочинства [29]. Проте це не привід ставити під сумнів соціально-правову цінність кримінально-процесуальної форми, порушувати її або припускатися процесуальних спрощень, адже це призводить до свавілля, беззаконня та порушень прав і свобод людини у кримінальному провадженні [1, с. 32].

Кримінально-процесуальна форма забезпечує однаковий порядок кримінального провадження, охорону та реалізацію прав, свобод і законних інтересів його учасників, дотримання вимог законності та інших засад кримінального провадження, створює умови для швидкого, повного і неупередженого досудового розслідування та судового провадження, а також виконання інших завдань кримінального провадження.

Саме у цьому полягає соціально-правова цінність кримінально-процесуальної форми, яка завжди зобов'язує суб'єктів кримінально-процесуальних відносин діяти лише за процедурою, визначеною законом, порушення якої призводить до юридичної нікчемності процесуальних актів, необхідності повторного проведення процесуальних дій та інших негативних наслідків невиконання вимог закону.

На жаль, науковий аналіз статистичних показників слідчої та судової роботи за останні роки переконує у слушності висновку, що вади КПК України містять лазівки для уникнення кримінальної відповідальності, оскільки майже 2/3 заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення не отримують належної реакції держави, строк від вчинення кримінального правопорушення до постановлення вироку становить у середньому 7 років, закриття кримінального провадження через завершення строку давності іноді сягає 17 років і в середньому становить 12 років, а тому без кардинальних змін КПК України, зокрема передбаченого ним порядку проведення окремих процесуальних дій, досудового розслідування тощо, знизити рівень та небезпеку наявної злочинності неможливо [37].

Задекларовані у КПК України окремі засадничі вимоги сучасного європейського зразка не набули належної конкретизації у спеціальних нормах відповідних стадій провадження, а інколи навіть із ними не узгоджуються, що потребує приведення окремих положень цього КПК у логічно структуровану систему з тим, щоб забезпечити його подальшу орієнтацію на кращі

європейські стандарти кримінального судочинства [38, с. 52]. Із зазначеною думкою не можна не погодитися з огляду на щорічні звіти ЄСПЛ, за якими Україна постійно перебуває у групі лідерів поміж держав – порушників прав людини, та на рішення цього Суду у справах, у яких констатовані порушення у зв'язку із застосуванням процедур, передбачених КПК України 2012 р. («Чанєв проти України», «Корбан проти України», «В'ячеславова та інші проти України «Денисюк та інші проти України» тощо) [39]. Певний брак нашої національної кримінально-процесуальної форми зумовлює й інші проблеми, виникнення яких пов'язується із передбаченою у КПК України регламентацією процедур, зокрема преюдиції як засобу доказування [40], вирішення колізій [41], складною долею інституту окремої думки судді [42] тощо. Відсутність логічно упорядкованої системи стадій кримінального провадження і процедури проведення і оформлення процесуальних дій, а також прийняття, оформлення і звернення до виконання процесуальних рішень завжди спричиняє вибіркове забезпечення процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків, автоматичне подовження дії засобів забезпечення кримінального провадження (зокрема, примусового характеру) та несумісне зі справедливим кримінальним судочинством і правами людини.

Висновки

Кримінально-процесуальна форма – це визначений кримінально-процесуальним законом порядок кримінального судочинства загалом, порядок провадження на кожній його стадії, а також порядок (процедура) вчинення й оформлення окремих процесуальних дій, прийняття, оформлення та звернення до виконання процесуальних рішень.

У кримінально-процесуальній формі знаходить свій вияв зміст кримінального провадження, вкладений у нього законодавцем, який встановлює порядок здійснення кримінального судочинства відповідно до визначених завдань і засад кримінального провадження, змісту і характеру діяльності сторін, суду та інших учасників цього провадження. Саме цим зумовлено як структуру провадження, його побудову взагалі, так і порядок кожної стадії процесу, кожного процесуального акту (процесуальної дії, процесуального рішення). Кримінально-процесуальна форма безпосередньо впливає на зміст кримінального судочинства, а останнє прямо залежить від певної його побудови.

Унікальність кримінально-процесуальної форми як правової категорії зумовлена концептуальним значенням її для теорії кримінально-процесуального права і практичної діяльності органів кримінальної юстиції, оскільки вона є фундаментальною процесуальною гарантією справедливого кримінального

судочинства й універсальним засобом для упорядкованого формування та оптимізації системи кримінального провадження.

Соціально-правове значення кримінально-процесуальної форми полягає в тому, що вона забезпечує однаковий порядок кримінального провадження, охорону та реалізацію прав, свобод і законних інтересів його учасників, дотримання вимог законності та інших засад кримінального провадження, створює умови для швидкого, повного і неупередженого досудового розслідування та судового провадження, а також виконання інших завдань кримінального провадження.

Список використаних джерел

[1] Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. Кримінальний процес України : підручник. Київ : Либідь, 1999. 516 с.
[2] Кримінальний процес : підручник / за ред. Ю. М. Грошевого та О. В. Капліної. Харків : Право, 2010. 608 с.
[3] Кримінальний процес : підручник / за заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. Київ : Центр учб. літ., 2013. 544 с.
[4] Благута Р. І., Гуцуляк Ю. В., Дуфенюк О. М. та ін. Кримінальне процесуальне право України : навч. посіб. / за заг. ред. А. Я. Хитри, Р. М. Шехавцова. Львів : ЛьвівДУВС, 2017. 774 с.
[5] Мельник С. М. Процесуальна форма у кримінальному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2001. 22 с.
[6] Трофименко В. М. Теоретичні та правові основи диференціації кримінального процесу України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. 49 с.
[7] Дуфенюк О. М. Концептуальна модель балансу в кримінальному провадженні: інституційний, правозастосовний, особистісний рівні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Львів, 2023. 41 с.
[8] Ісланкін С. М. Кримінально-процесуальна форма: поняття та значення у кримінальному судочинстві. *Соціологія права*. 2024. Вип. 1–2 (46–47). С. 36–40. https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.7.
[9] Сімонович Д. В. Кримінальна процесуальна форма. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2014. Вип. 5-2, т. 3. С. 233–235.
[10] Циганюк Ю. В., Кулєбякін В. О. Диференціація кримінальної процесуальної форми та її значення для кримінального судочинства. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 352–357. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.61.
[11] Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол. : О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Т. 6: У-Я. Київ : Наук. думка, 2012. 568 с.
[12] Словник української мови : у 11 т. / редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Т. 10: Т-Ф / ред.: А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. Київ : Наук. думка, 1979. 659 с.
[13] Великий тлумачний словник української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
[14] Щерба С. П., Заглада О. А. Філософія : підручник. Київ : Кондор, 2011. 548 с.
[15] Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Загальна теорія держави та права. Львів : Новий Світ-2000, 2009. 584 с.
[16] Кривуля О. М. Філософія : навч. посіб. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. 592 с.

[17] Сандюк Л. О., Симоненко С. П., Сулим О. В. та ін. Основи філософії : навч. посіб. / за ред. М. Ф. Шмиголя. Київ : Центр учбов. літ., 2017. 412 с.
[18] Подольська Є. А. Філософія : підручник. Київ : Фірма «Інкос», Центр навч. літ., 2006. 704 с.
[19] Радіонова Л. О. Філософія : курс лекцій. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2025. 93 с.
[20] Бліхар В. С., Цимбалюк М. М., Гайворонюк Н. В. та ін. Філософія : підручник / 2-ге вид., перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.
[21] Філософія : курс лекцій / відп. ред. Г. Є. Аляєв. Полтава : ПолтНТУ, 2012. 288 с.
[22] Філософія : навч. посіб. / за ред. І. Ф. Надольного. Київ : Вікар, 1999. 624 с.
[23] Данильян О. Г., Дзьобан О. П. Філософія : підручник / 2-ге вид., переробл. і доп. Харків : Право, 2018. 432 с.
[24] Хамар У. Аналіз відношення між категоріями зміст і форма. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2017. № 16, т. 1. С. 170–176. URL: https://fip.dp.ua/index.php/FIP/article/view/860 (дата звернення: 14.01.2026).
[25] Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія. Харків : Харків юрид., 2007. 432 с.
[26] Ткаченко А. О. Мистецтво слова (Вступ до літературознавства) : підручник. Київ : Київ. ун-т, 2003. 448 с.
[27] Дуфенюк О. М. Баланс змісту та форми у кримінальному провадженні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 506–512. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.88.
[28] Коваленко Є. Г. Кримінальний процес України : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 576 с.
[29] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та доп.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення 14.01.2026).
[30] Лобойко Л. М. Кримінальний процес : підручник. Київ : Істина, 2014. 366 с.
[31] Кримінальний процес : підручник / за заг. ред. Д. П. Письменного, Л. Д. Удалової, М. А. Погорецького, С. С. Чернявського. Київ : Центр учбов. літ., 2022. 780 с.
[32] Кримінальний процес України: у питаннях і відповідях : навч. посіб. / за заг. ред. Т. Г. Фоміної. Харків : ХНУВС, 2021. 300 с.
[33] Кримінально-процесуальне право України : підручник / за заг. ред. Ю. П. Аленіна. Харків : Одисей, 2009. 816 с.
[34] Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б. Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти : монографія. Київ : КМ Academia, 2000. 216 с.
[35] Конституція України : офіц. текст від 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 14.01.2026).
[36] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 04.11.1950) : ратифіковано Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 14.01.2026).
[37] Хавронюк М. І. Злочинність в Україні у 2019–2024 роках: рівень, структура, динаміка, прогнози. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 89. Ч. 3. С. 295–303. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.44.
[38] Шумило М. Є. КПК України – 10 років: крок вперед, два на місці? (Основні положення доповіді). *Кримінальний процесуальний кодекс України: десятиліття реалі-*

зації і проблеми сьогодення : зб. статей за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 10-річчя вступу в дію Кримінального процесуального кодексу України (м. Львів, 18 листоп. 2022 р.) / орг. ком. : В. Т. Нор, Н. Р. Бобечко, І. І. Когутич та ін. Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2022. С. 38–52.

[39] European Court of Hunan Rights. URL: https://www.echr.coe.int/ (last accessed: 20.02.2026).

[40] Khotynska-Nor O., Legkykh. Resolving Conflicts of Law During Judicial Proceedings: An Empirical Study of Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2024. Vol. *7*(4). P. 447–468. https://doi.org/10.33327/AJEE-18-7.4-a000122.

[41] Bobechko N., Fihurskyy V. Prejudice as a Means of Proof in Criminal Proceedings in Ukraine: a Comparative Analysis With Continental and Common Law Systems. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2024. Vol. *7*(3). P. 41–62. https://doi.org/10.33327/AJEE-18-7.3-a000319.

[42] Kaplina O., Tumanyants A., Verkhoglyad-Gerasymenko O., Biletska L. Dissenting Opinion: A Difficult Path to Finding the Truth (Based on the Example of Ukrainian Judges' Interpretation of Criminal Procedural Law. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2024. Vol. 7(3). P. 223–255. https://doi.org/10.33327/AJEE-18-7.3-a000325.

References

[1] Mikheenko, M.M., Nor, V.T., & Shybiko, V.P. (1999). *Criminal Procedure in Ukraine*. Kyiv: Lybid.

[2] Hroshevoi, Yu.M., & Kaplina, O.V. (Eds.). (2010). Criminal Procedure. Kharkiv: Pravo.

[3] Kovalenko, V.V., Udalova, L.D., & Pysmenny, D.P. (Eds.). (2013). Criminal Procedure. Kyiv: Center for Educational Literature.

[4] Blaguta, R.I., Hutsulyak, Yu.V., & Dufenyuk, O.M. et al. (2017). Criminal Procedural Law of Ukraine. A.Ya. Khytry, R.M. Shekhavtsov (Eds.). Lviv: Lviv State University of Internal Affairs.

[5] Melnyk, S.M. (2001). *Procedural Form in Criminal Proceedings in Ukraine*. Ph.D. Thesis. Kyiv.

[6] Trofimenko, V.M. (2017). *Theoretical and legal foundations of differentiation in criminal proceedings in Ukraine*. Ph.D. Thesis. Kyiv.

[7] Dufenyuk, O.M. (2023). *Conceptual model of balance in criminal proceedings: institutional, law enforcement, and personal levels*. Doctoral Thesis. Lviv.

[8] Islanikin, S.M. (2024). Criminalprocedural form: concept and significance in criminal procedure. *Sociology of Law, 1-2*(46-47), 36-40. https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.7.

[9] Simonovich, D.V. (2014). Criminal procedure form. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Legal Sciences, 5-2*(3), 233-235.

[10] Tsyganyu, Yu.V., Kulebyakin, V.O. (2023). Differentiation of the criminal procedural form and its significance for criminal justice. *Analytical and Comparative Jurisprudence, 2*, 352-357. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.61.

[11] Melnychuk, O.S. et al. (2012). *Etymological Dictionary of the Ukrainian Language*. (Vols. 1-7), *Vol. 6: U-Ya*. Kyiv: Naukova Dumka.

[12] Buryachok, A.A., & Hnatiuk, H.M. (Eds.). (1979). *Dictionary of the Ukrainian Language*. (Vols. 1-11). *Vol. 10: T-F*. Kyiv: Naukova Dumka.

[13] Busel, V.T. (Ed.). (2005). *Great Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language*. Kyiv; Irpin: Perun.

[14] Shcherba, S.P., & Zaglada, O.A. (2011). *Philosophy*. Kyiv: Kondor.
[15] Kelman, M.S., Murashyn, O.G., & Khoma, N.M. (2009). General Theory of State and Law. Lviv: Novyi Svit-2000.
[16] Kryvulia, O.M. (2010). Philosophy. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University.
[17] Sandiuk, L.O., Symonenko, S.P., Sulim, O.V., Shmygol, M.F., Shchubelka, N.V., & Yushkevich, Yu.S. (2017). Fundamentals of Philosophy. M.F. Shmygol (Ed.). Kyiv: Center for Educational Literature.
[18] Podolska, E.A. (2006). Philosophy. Kyiv: Inkos, Center for Educational Literature.
[19] Radionova, L.O. (2025). Philosophy. Kharkiv: O.M. Beketov National University of Water and Environmental Engineering.
[20] Blikhar, V.S., Tsymbaliuk, M.M., Haiworoniuk, N.V., Levkulich, V.V., Shandra, B.B., & Svyzho, V.Yu. (2021). Philosophy. (2nd ed.). Uzhhorod: UzhNU Publishing House "Hoverla".
[21] Alyaev, G.E. (Ed.). (2012). Philosophy. Poltava: PoltNTU.
[22] Nadolny, I.F. (1999). Philosophy. Kyiv: Vikar.
[23] Danilyan, O.G., & Dzoban, O.P. (2018). Philosophy. (2nd ed.). Kharkiv: Pravo.
[24] Khamar, U. (2017). Analysis of the relationship between the categories of content and form. *Philosophy and Political Science in the Context of Contemporary Culture, 16*(1), 170-176. URL: https://fip.dp.ua/index.php/FIP/article/view/860.
[25] Shepitko, V.Yu. (2007). *Criminalistic tactics (systemic-structural analysis)*. Kharkiv: Kharkiv Legal.
[26] Tkachenko, A.O. (2003). *The Art of Words (Introduction to Literary Studies)*. Kyiv: Kyiv University.
[27] Dufenyuk, O.M. (2023). Balance of content and form in criminal proceedings. *Analytical and comparative jurisprudence*, *1*, 506-512. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.88.
[28] Kovalenko, E.G. (2004). *Criminal Procedure of Ukraine*. Kyiv: Yurinkom Inter.
[29] Criminal Procedure Code of Ukraine No. 4651-VI. (April 13, 2012). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
[30] Loboyko, L.M. (2014). Criminal Procedure. Kyiv: Istyna.
[31] Pysmenny, D.P., Udalova, L.D., Pogoretsky, M.A., & Chernyavsky, S.S. (Eds.). (2022). Criminal Procedure. Kyiv: Center for Educational Literature.
[32] Fomina, T.G. (Ed.). (2021). Criminal Procedure in Ukraine: Questions and Answers. Kharkiv: Kharkiv National University of Internal Affairs.
[33] Alenin, Yu.P. (Ed.). (2009). Criminal Procedure Law of Ukraine. Kharkiv: Odysseus.
[34] Dyakov, A.S., Kiyak, T.R., & Kudelko, Z.B. (2000). *Fundamentals of Terminology: Semantic and Sociolinguistic Aspects*. Kyiv: KM Academia.
[35] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
[36] Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (Rome, November 4, 1950): ratified by Law of Ukraine No. 475/97-VR. (July 17, 1997). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
[37] Kharvoniuk, M.I. (2025). Crime in Ukraine in 2019–2024: level, structure, dynamics, forecasts. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law, 89*(3), 295-303. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.44.

[38] Shumylo, M.E. (November 18, 2022). The Criminal Procedure Code of Ukraine – 10 years: one step forward, two steps back? (Main provisions of the report). In *Criminal Procedure Code of Ukraine: a decade of implementation and current issues: collection of articles based on materials from the All-Ukrainian scientific and practical conference on the occasion of the 10th anniversary of the entry into force of the Criminal Procedure Code of Ukraine* (pp. 38-52). Lviv: Ivan Franko National University of Lviv.
[39] European Court of Hunan Rights. Retrieved from https://www.echr.coe.int/.
[40] Khotynska-Nor, O., & Legkykh, K. (2024). Resolving Conflicts of Law During Judicial Proceedings: An Empirical Study of Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe, 7*(4), 447-468. https://doi.org/10.33327/AJEE-18-7.4-a000122.
[41] Bobechko, N., & Fihurskyy, V. (2024). Prejudice as a Means of Proof in Criminal Proceedings in Ukraine: a Comparative Analysis With Continental and Common Law Systems. *Access to Justice in Eastern Europe*, *7*(3), 41-62. https://doi.org/10.33327/AJEE-18-7.3-a000319.
[42] Kaplina, O., Tumanyants, A., Verkhoglyad-Gerasymenko, O., & Biletska, L. (2024). Dissenting Opinion: A Difficult Path to Finding the Truth (Based on the Example of Ukrainian Judges' Interpretation of Criminal Procedural Law. *Access to Justice in Eastern Europe, 7*(3), 223-255. https://doi.org/10.33327/AJEE-18-7.3-a000325.

Антон Олександрович Полянський
доктор юридичних наук, професор
завідувач лабораторії наукової діяльності,
підготовки експертів та міжнародного співробітництва
Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України
03057, вул. Сім'ї Бродських, 6, Київ, Україна
e-mail: anton_polianskyi@ukr.net
ORCID 0000-0003-1684-7567

Олег Вячеславович Баулін
кандидат юридичних наук, доцент
провідний науковий співробітник лабораторії наукової діяльності,
підготовки експертів та міжнародного співробітництва
Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України
03057, вул. Сім'ї Бродських, 6, Київ, Україна
e-mail: baulin_ov@ukr.net
ORCID 0000-0002-7858-1955

Ігор Вікторович Лущик
старший науковий співробітник лабораторії наукової діяльності,
підготовки експертів та міжнародного співробітництва
Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України
03057, вул. Сім'ї Бродських, 6, Київ, Україна
e-mail: fizedu@ukr.net
ORCID 0000-0001-9766-4628

Anton O. Polianskyi
Doctor of Law, Professor
Head of the Laboratory for Scientific Activity,
Expert Training, and International Cooperation
Kyiv Scientific Research Institute of Forensic Expertise
of the Ministry of Justice of Ukraine
03057, 6 Sim'i Brodskikh Str., Kyiv, Ukraine
e-mail: anton_polianskyi@ukr.net
ORCID 0000-0003-1684-7567

Oleg V. Baulin
Ph.D. in Law, Associate Professor
Leading Researcher, Laboratory of Scientific Activity,
Expert Training, and International Cooperation
Kyiv Scientific Research Institute of Forensic Expertise,
Ministry of Justice of Ukraine
03057, 6 Sim'i Brodskikh Str., Kyiv, Ukraine
e-mail: baulin_ov@ukr.net
ORCID 0000-0002-7858-1955

Ihor V. Lushchyk
Senior Research Fellow, Laboratory of Scientific Activity,
Expert Training, and International Cooperation
Kyiv Scientific Research Institute of Forensic Expertise,
Ministry of Justice of Ukraine
03057, 6 Sim'i Brodskikh Str., Kyiv, Ukraine
e-mail: fizedu@ukr.net
ORCID 0000-0001-9766-4628

Рекомендоване цитування: Полянський А. О., Баулін О. В., Лущик І. В. Поняття, сутність і значення кримінально-процесуальної форми. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 172. С. 227–250. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.356468.

Suggested Citation: Polianskyi, A.O., Baulin, O.V., & Lushchyk, I.V. (2026). The Concept, Essence, and Significance of Criminal Procedural Form. *Problems of Legality*, *172*, 227-250. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.356468.

Статтю подано / Submitted: 21.01.2026
Доопрацьовано / Revised: 22.03.2026
Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2026
Опубліковано / Published: 31.03.2026

УДК 343.1
DOI: 10.21564/2414-990X.172.351253

Алгоритм дій сторони обвинувачення після виявлення незадекларованих активів у ході розслідування отримання неправомірної вигоди

Василь Михайлович Гудз*
Національна академія внутрішніх справ, Київ, Україна
**e-mail: hudzvm@gmail.com*

Анотація
Виявлення незадекларованих активів при розслідуванні отримання неправомірної вигоди службовою особою ставить перед органами досудового розслідування завдання, які потребують прийняття тих чи інших процесуальних рішень. Із метою окреслення алгоритму відповідних дій у статті досліджено правові механізми, які є в розпорядженні правоохоронних органів України у зазначених випадках. Актуальність та новизна дослідження полягають у тому, що при розслідуванні одержання неправомірної вигоди може виникнути потреба в застосуванні таких правових інструментів, які введені в українське законодавство порівняно нещодавно, є недостатньо дослідженими та, як свідчить практика, потребують удосконалення. Метою дослідження є вивчення алгоритму дій та його особливостей при виявленні правоохоронними органами України незадекларованих активів, під час розслідування отримання неправомірної вигоди службовою особою. Для досягнення мети застосовано формально-юридичний, логіко-правовий, діалектичний, описовий, системний та логічний методи. Результати дослідження свідчать, що залежно від ситуації органи досудового розслідування можуть обирати різні стратегії процесуальних дій. До них можна віднести доказування декларування недостовірної інформації службовою особою, збір доказової бази для позову про визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави, або ж доказування незаконного збагачення. Констатовано, що станом на сьогодні українське законодавство містить приписи, що дають змогу протидіяти порушенням закону та належним чином реагувати на наявність у власності або в користуванні державних службовців незадекларованого майна, яке також може бути набуто у власність без законних на те підстав. Подальші ж дослідження мають бути спрямовані на пошук шляхів удосконалення законодавства крізь призму судової та правоохоронної практики, що буде формуватися в майбутньому. Це допоможе вдосконалити описані правові інструменти, адаптує українське законодавство до законодавства передових світових демократій, сприятиме утвердженню законності та правопорядку.

Ключові слова: цивільна конфіскація; незадекларовані активи; незаконне збагачення.

© Гудз В. М., 2026

Algorithm of Actions of the Prosecution After Detecting Undeclared Assets in the Course of Investigating the Receipt of Undue Advantage

Vasyl M. Hudz*
National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
**e-mail: hudzvm@gmail.com*

Abstract
The detection of undeclared assets in the course of investigating the receipt of an unlawful benefit by public official poses challenges for pre-trial investigation authorities, and requires them to make certain procedural decisions. In order to outline this algorithm of appropriate actions, the article examines the legal mechanisms available to Ukrainian law enforcement agencies in such cases. It is important to stress that when investigating the receipt of unlawful benefits, it may be necessary to apply legal instruments that have been introduced into Ukrainian legislation only recently, and that might require substantial changes in the near future. The aim of this study is to examine the algorithm of actions that are applied when Ukrainian law enforcement agencies detect undeclared assets during the investigation of the receipt of unlawful benefits by an official. To achieve this objective, the study employed formal-legal, logical-legal, dialectical, descriptive, systematic and logical methods The results of the study show that in certain situations, pre-trial investigation authorities have different tactics at their disposal. These include providing evidence that an official has declared inaccurate information, gathering evidence for a lawsuit that aims at shoving that assets have not been acquired lawfully and that is geared at recovering them as state revenue, or proving illegal enrichment. It is the author's conviction that the study also proves that current Ukrainian legislation contains provisions that allow for effectively countering violations of the law and responding appropriately to the ownership or use of undeclared property by public officials. The author is also of the opinion that further research should focus on finding ways to improve legislation through the prism of judicial and law enforcement practice that will be developed in the future. This will help to improve the legal instruments described, adapt Ukrainian legislation to the legislation of advanced democracies, and contribute to the establishment of legality and the rule of law.

Keywords: civil forfeiture; undeclared assets; illegal enrichment.

Вступ

Обраний народом України курс до демократії та утвердження прав і свобод людини зобов'язує державні інституції належним чином реагувати на ті виклики, які виникають при розслідуванні корупційних кримінальних правопорушень. Підтримка демократії в Україні, особливо в умовах військової агресії, стає актуальною та важливою. Ця підтримка також відіграє визначальну роль у забезпеченні стабільності, безпеки та перспективного майбутнього держави [1].

У ході євроінтеграційного процесу Україна взяла на себе зобов'язання щодо гармонізації вітчизняного законодавства із законодавством ЄС. Норми про необхідність запровадження відповідальності за декларування недостовірних даних та за незаконне збагачення державними службовцями містяться в Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції, яка набрала чинності для України у 2010 р. Зокрема, у ст. 8 «Кодекси поведінки державних посадових осіб» визначено, що кожна держава – учасниця Конвенції прагне запроваджувати заходи й системи, які зобов'язують державних посадових осіб надавати відповідним органам декларації про позаслужбову діяльність, заняття, інвестиції, активи, суттєві дарунки або прибутки, у зв'язку з якими може виникнути конфлікт інтересів стосовно їхніх функцій як державних посадових осіб. При цьому в ст. 20 «Незаконне збагачення» вказано, що кожна держава-учасниця розглядає можливість вжиття таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для визнання злочином умисне незаконне збагачення, тобто значне збільшення активів державної посадової особи, яке перевищує її законні доходи і які вона не може раціонально обґрунтувати [2].

Як наслідок, це привело до введення нових норм у цивільне, цивільне процесуальне, кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство України, які встановили відповідальність за декларування недостовірної інформації службовими особами та за набуття ними у власність активів без законних на те підстав.

Як свідчить практика, у ході доказування отримання неправомірної вигоди службовою особою, незалежно від результатів досудового розслідування, під час проведення тих чи інших слідчих дій або негласних слідчих (розшукових) дій трапляються випадки виявлення у власності або в користуванні в службових осіб незадекларованих активів. Такі активи можуть бути не пов'язані із первинним досудовим розслідуванням та виражатись у різному вигляді – готівкові кошти, транспортні засоби, нерухомість, криптовалютні активи тощо.

У таких ситуаціях перед правоохоронними органами України постають відповідні завдання, які полягають у належному реагуванні на зазначене, тобто у вчиненні дій відповідно до чинного законодавства. Алгоритми таких дій вирізняються в кожному конкретному випадку. Обрати правильний шлях можна лише при одночасному індивідуальному та комплексному дослідженні усіх обставин, що допоможе побачити ситуацію в сукупності із усіма пов'язаними чинниками та мінімізує ризик допущення процесуальних помилок.

Доцільно зауважити, що наведена вище проблематика вітчизняними науковцями не вивчалась, проте ними розглядались окремі її елементи, що сприяло якісному розкриттю обраної теми. Для цього визначено мету дослідження, що полягає у вивченні алгоритму дій та його особливостей при виявленні правоохоронними органами України незадекларованих активів, під час розслідування отримання неправомірної вигоди службовою особою. Для досягнення поставленої мети вирішувалися завдання, що передбачали дослідження юридичної характеристики кожного із можливих варіантів дій, та вивчення практичної складової у вказаних випадках. Виконання завдань для досягнення мети дослідження сприяло виявленню чинників, що призводять до помилок, а також встановленню нормативних прогалин у законодавстві, що допомогло запропонувати практичні шляхи мінімізації негативних наслідків.

Матеріали та методи

Для розкриття проблематики дослідження проведено у певній логічній послідовності. На першому етапі було розглянуто загальну характеристику поведінки правоохоронних органів при виявленні незадекларованих активів у ході розслідування отримання неправомірної вигоди службовою особою. У подальшому детально досліджено алгоритми дій, якими може скористатись орган досудового розслідування. Зокрема, такими є розкриті на наступних етапах роботи: притягнення службової особи до кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації; подання позову про визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави; притягнення до кримінальної відповідальності службової особи за незаконне збагачення. Як наслідок, це допомогло запропонувати шляхи удосконалення чинного законодавства, що регулює досліджувані правові механізми.

Під час дослідження використано такі методи наукового аналізу: 1) формально-юридичний, що дав змогу розкрити актуальне законодавче регулювання досліджуваної тематики та релевантну судову практику; 2) логіко-правовий дав можливість визначити та запропонувати законодавчі зміни, що сприятимуть удосконаленню застосування досліджуваних правових механізмів на практиці; 3) діалектичний допоміг дослідити тему в розвитку, крізь призму законодавчих змін та формування судової практики; 4) описовий сприяв послідовному та комплексному викладенню матеріалу, через виокремлення трьох можливих алгоритмів дій при виявленні незадекларованих активів у ході розслідування отримання неправомірної вигоди; 5) системний дав змогу комплексно розкрити тему дослідження та прояснити алгоритми дій під час виявлення незадекларованих активів як паралельні або ж взаємови-

ключні категорії; 6) логічний посприяв у формулюванні висновків за результатами дослідження відповідних алгоритмів дій через логічні умовиводи та узагальнення отриманих знань.

Результати та обговорення

Загальна характеристика дій при виявленні незадекларованих активів у ході розслідування отримання неправомірної вигоди службовою особою

Природа кримінальних дій, як правило, передбачає їх приховування суб'єктом вчинення кримінального правопорушення з метою уникнення покарання та збереження, можливо, отриманих протиправним шляхом активів або переваг. На сьогодні в Україні, як і в інших країнах світу, кількість виявлених кримінальних правопорушень є меншою за кількість тих, які були реально вчинені. Тобто, якщо зобразити усі вчинені кримінальні правопорушення як сто відсотків, то обсяг тих, які були виявлені та розслідувані, є меншим. Таку категорію характеризують поняттям «латентна злочинність», яку визначають як сукупність фактично вчинених, однак невиявлених злочинів, або таких, що внаслідок інших певних обставин не стали відомими правоохоронним і судовим органам [3].

При розслідуванні отримання неправомірної вигоди службовою особою, в силу дії певних норм кримінального процесуального законодавства, орган досудового розслідування має більше можливостей для виявлення вчинення порушень закону, що не стосуються теми розслідування. Цими можливостями є проведення тих чи інших слідчих (розшукових) дій (допит; обшук; огляд; проведення експертизи тощо) та негласних слідчих (розшукових) дій (таємне спостереження за особою; можливість переглядати вміст її електронних пристроїв; отримання таємного доступу до її листування та спілкування; проникнення до публічно недоступних місць тощо), адже кожна з них містить у собі комплекс пізнавальних моментів, що забезпечується встановленням певних слідів та істини [4].

Варто зазначити, що залежно від кваліфікації за тою чи іншою частиною ст. 368 Кримінального кодексу України «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою», відповідно до кримінального законодавства, вчинений злочин може бути нетяжким, тяжким або особливо тяжким [5]. Що стосується негласних слідчих (розшукових) дій, то зазначені вище у цій статті можуть проводитися винятково у кримінальному провадженні щодо тяжких злочинів або особливо тяжких злочинів [6].

Антикорупційне декларування є одним із дієвих інструментів запобігання корупції в усіх її проявах. Воно традиційно розглядається як один з інстру-

ментів попередження протиправних діянь [7]. Як свідчить практика, часто при розслідуванні отримання неправомірної вигоди службовою особою відшукуються великі суми готівки, встановлюються факти прихованого набуття у власність активів у тому чи іншому вигляді або користування ними. Часто орган досудового розслідування встановлює, що такі активи не внесено службовими особами до декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; їх вартість або еквівалент є більшим за офіційні доходи державного службовця; вони набуті у власність за вищу суму, ніж відображено у відповідній декларації державного службовця.

Перелічені випадки зумовлюють необхідність прийняття відповідних процесуальних рішень. Залежно від конкретних обставин, у кожному індивідуальному випадку орган досудового розслідування може обирати різні алгоритми дій.

Першим із них є реєстрація відповідного кримінального провадження за фактом декларування недостовірної інформації. У випадку виявлення необґрунтованих активів, вартість яких більша за мінімально встановлену законодавством, але яка не досягає порогу кримінальної відповідальності, можуть збиратися матеріали для подання позову про визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави. Іншим шляхом є реєстрація та розслідування кримінального провадження за фактом незаконного збагачення.

Варто додати, що у випадку збору матеріалів для застосування цивільної конфіскації кримінальне провадження не здійснюється. Адже однією із найсуттєвіших її відмінностей від конфіскації в межах кримінального провадження є те, що така конфіскація є речовою, а її застосування можливе без засудження особи за вчинення злочину, оскільки в такому випадку переслідується не особа, а відповідне майно [8]. Тобто підхід, спрямований на конфіскацію, не направлений на покарання осіб, які володіють незаконно набутими доходами, і натомість зосереджується на вилученні таких активів [9].

При реєстрації ж кримінального провадження за фактами декларування недостовірної інформації або незаконного збагачення можна його об'єднати із кримінальним провадженням щодо отримання неправомірної вигоди службовою особою, або ж розслідувати як окреме. Також трапляються випадки, коли спочатку розслідування проводиться в об'єднаному кримінальному провадженні, а в подальшому здійснюється виділення одного із них, яке спрямовується до суду. Законне й обґрунтоване ухвалення рішень

про об'єднання і виділення матеріалів кримінальних проваджень дають можливість досягати позитивних для кримінального судочинства результатів, а саме: пришвидшення судочинства, процесуальної економії, створення умов для реалізації прав та законних інтересів учасників кримінального провадження [10].

Притягнення до кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації, виявлене при розслідуванні отримання неправомірної вигоди службовою особою

При виявленні великих сум готівкових коштів, криптогаманців із криптоактивами, встановленні фактів користування або володіння дороговартісним майном службовою особою під час розслідування отримання неправомірної вигоди наступним логічним кроком є перевірка декларування суб'єктом декларування у щорічній декларації цих активів, а також наявності у неї доходів, що дозволяли б набути їх у власність.

У разі встановлення відсутності зазначення активів у щорічній декларації та якщо такі обставини містять ознаки кримінального правопорушення, у слідчого або прокурора виникає обов'язок розпочати досудове розслідування за фактом декларування недостовірної інформації та вжити усіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення і особи, яка його вчинила [6].

Відповідно до українського законодавства, поріг кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації у щорічній декларації державного службовця станом на 1 січня 2026 р. становить 2,496 мільйона гривень. Посилення ж кримінальної відповідальності має місце при декларуванні недостовірної інформації на суму понад 8,32 мільйона гривень.

Варто зазначити, що діючи як інструмент боротьби з тіньовою економікою держави, електронне декларування може розглядатися як ефективний механізм протидії корупції в Україні в контексті процесів європейської інтеграції [11]. Воно також може бути потужним інструментом публічної підзвітності, щоб привернути увагу до зловживання державним службовим становищем, допомогти у переслідуванні корупціонерів та створити культуру контролю в державному секторі, яка стримує корупцію [12].

Крізь призму зазначеного варто описати одну з найбільш типових ситуацій при розслідуванні отримання державним службовцем неправомірної вигоди, що полягає у виявленні у ході обшуку значних сум незадекларованої готівки без їх декларування. У цьому разі є всі підстави вилучати вказані грошові кошти та звертатися до слідчого судді з метою їх арешту. Вони можуть бути

арештовані як із метою забезпечення можливої конфіскації майна як виду покарання у рамках кримінального провадження за фактом отримання неправомірної вигоди, так і з метою збереження речових доказів у рамках нового кримінального провадження за фактом декларування недостовірної інформації.

Можливим також є віднайдення у ході обшуку або під час проведення інших слідчих (розшукових) дій криптогаманців із наявними на них активами у вигляді криптовалюти, які не були внесені до щорічної декларації службової особи. Варто зазначити, що хоча правовий статус криптовалют та відносин, що виникають у результаті їх використання, досі не визначено [13], проте їх можна оцінити. У випадку виявлення таких активів механізм подібний до вищеописаного виявлення готівкових коштів. Однак при розслідуванні не зазначення у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування криптовалютних активів, значно легше встановити дати їх набуття, переміщення між різними криптоадресами, оскільки всі ці трансакції можна відстежити за допомогою спеціалізованих сайтів у мережі «Інтернет». Цей факт значно спрощує встановлення істини у кримінальному провадженні, а також дає можливість здобути нові докази, що можуть як підтвердити вину особи, так і спростувати вчинення кримінального правопорушення.

Також можливим є виявлення незадекларованих активів, які перебувають у власності або ж користуванні службової особи або членів її сім'ї, та які знаходяться за кордоном. Ця обставина передбачає використання механізму міжнародної правової допомоги. Як слушно зазначають науковці, міжнародне співробітництво в кримінальному провадженні є надзвичайно важливим для України і сприяє вдосконаленню як регуляторної основи, так і практичних ініціатив [14]. Варто констатувати, що вказаний шлях ускладнює документування, потребує багато часу, водночас є таким, що не має альтернатив.

При виявленні користування не внесеними до декларації державного службовця об'єктами нерухомості або транспортними засобами під час доказування отримання неправомірної вигоди алгоритм дій передбачає реєстрацію кримінального провадження за фактом декларування недостовірної інформації. При цьому немає потреби в накладенні арешту на незадекларване майно у рамках нового провадження. Однак, якщо відповідна частина ст. 368 Кримінального кодексу України містить покарання у вигляді конфіскації майна та майно належить фігуранту провадження, доцільним є його арешт у чинному провадженні.

У таких ситуаціях важливо діяти швидко, адже якщо готівкові кошти можна вилучити і в такий спосіб обмежити право розпорядження ними державним службовцем, то в наведеному прикладі є ризик швидкого відчуження майна на користь особи, яка буде добросовісним вигодонабувачем, що унеможливить подальшу його конфіскацію у разі доведення вини в отриманні державним службовцем неправомірної вигоди. Варто додати, що українське законодавство також дає можливість у невідкладних випадках і винятково з метою збереження речових доказів або забезпечення можливої конфіскації чи спеціальної конфіскації майна у кримінальному провадженні щодо тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за рішенням Директора Національного антикорупційного бюро України або його заступника та Директора Бюро економічної безпеки України або його заступника, погоджених прокурором, накласти попередній арешт на майно або кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах. Такі заходи застосовуються строком до 48 годин. І невідкладно після прийняття такого рішення, але не пізніше ніж протягом 24 годин, прокурор має звернутися до слідчого судді із клопотанням про арешт такого майна [6]. Як свідчить практика, такий механізм є досить дієвим та часто використовуваним, при цьому немає жодних обмежень щодо накладення попереднього арешту декілька разів поспіль, до прийняття рішення про безстроковий арешт майна уже за рішенням суду.

Варто зазначити, що стосовно тих самих активів може відбуватись доказування декларування недостовірної інформації паралельно із застосуванням цивільної конфіскації необґрунтованих активів. Приклади практичного застосування вказаного уже були в українському судочинстві. Зокрема, вироком Вищого антикорупційного суду від 5 лютого 2024 р. особу визнано винуватою у декларуванні недостовірної інформації, тобто у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого частиною першою статті 366^2 Кримінального кодексу України. Незадекларованими активами у цьому випадку були квартира та два паркомісця [15].

У вказаному вироку міститься інформація про позовну заяву Спеціалізованої антикорупційної прокуратури до засудженої за декларування недостовірної інформації особи, про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави [Там само]. Згідно із рішенням Вищого антикорупційного суду від 13 липня 2022 р., актив у вигляді вищевказаної квартири було визнано необґрунтованим, і частину вартості активу, яка не могла бути набута за рахунок законних доходів, стягнуто в дохід держави [16]. Також є неодноразові випадки реєстрації правоохоронними органами України кримінальних проваджень за ознаками вчинення одразу двох кримінальних правопорушень – декларування недостовірної інформації та незаконне збагачення.

Подання позову про визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави, що були виявлені при розслідуванні отримання неправомірної вигоди службовою особою

Часто активи, які виявляють у службової особи під час розслідування отримання неправомірної вигоди, вартують більше, ніж сума отриманих нею законних доходів. У такому випадку може йтися про необґрунтовані активи, які, при належному доведенні, можуть бути конфісковані в дохід держави шляхом подання відповідного позову, тобто застосування так званої цивільної конфіскації. Найчастіше в науковій (зокрема іноземній) літературі визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави називають цивільною конфіскацією через закріплення його положень не в кримінальному законодавстві та використання цивільних, а не кримінальних процедур під час його застосування [17].

Запровадження вищевказаного інституту в українське законодавство відбулось у 2019 р. разом із повторною криміналізацією незаконного збагачення. Він має на меті спростити процедуру конфіскації майна державних службовців, яке набуто без законних на те підстав, тобто за кошти, які особа не могла отримати законним шляхом. Позов про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави може бути пред'явлено як до службової особи, яка набула у власність необґрунтовані активи, так і до іншої фізичної чи юридичної особи, яка набула у власність такі активи за дорученням службової особи, або якщо така службова особа може прямо чи опосередковано вчиняти щодо таких активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними [18].

Історично поняття конфіскації активів поза кримінальним провадженням виникло в країнах англосаксонської системи права і базується на уявленні про те, що, якщо «річ» порушує закон, держава має право її конфіскувати [19]. Водночас, якщо кримінальне судочинство здійснюється за стандартом доказування «поза розумним сумнівом», то при розгляді позову про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави застосовується стандарт «перевага доказів», або ж по-іншому його називають «баланс ймовірностей». Застосовуваний у ході цивільної конфіскації стандарт доказування є нижчим за той, що використовується у кримінальному процесі. У цьому разі суд виносить рішення на користь тієї сторони, сукупність доказів якої є більш переконливою порівняно із сукупністю доказів іншої сторони [18]. У непрозорій сфері підозрілих активів, де прямі докази їх походження відсутні, такі послаблення істотно підвищують потенційну ефективність процедур конфіскації [9].

За загальним правилом, позов про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави подається та представництво держави в суді здійснюється прокурором Спеціалізованої антикорупційної прокуратури. При цьому Національне антикорупційне бюро України та Спеціалізована антикорупційна прокуратура, а у визначених законом випадках – Державне бюро розслідувань та Генеральна прокуратура України – вживають заходів щодо виявлення необґрунтованих активів та збору доказів їх необґрунтованості [18].

Обов'язок позивача у позові про цивільну конфіскацію – навести у позові фактичні дані, які підтверджують зв'язок активів із службовою особою, а також їх необґрунтованість, тобто наявність різниці між вартістю таких активів та її законними доходами. У разі визнання судом достатньої доведеності зазначених фактів на підставі поданих позивачем доказів спростування необґрунтованості активів покладається на відповідача [Там само]. Ідентичну позицію у своєму рішенні від 12 травня 2015 р. по справі «Гогітідзе та інші проти Грузії» наводить Європейський суд з прав людини: тягар доведення законності походження майна, яке вважається незаконно набутим, може бути законно покладений на відповідачів у некримінальних провадженнях щодо конфіскації, включаючи цивільні провадження in rem [20].

Після набрання чинності відповідними нормами про цивільну конфіскацію, наприкінці 2019 р., ще деякий час було відсутнє практичне застосування цього правового механізму. Це зумовлено тим, що конфіскації підлягало лише те майно, що було набуте у власність після набрання чинності нормами про цивільну конфіскацію. Як наслідок, на початковому етапі, деякий час не було відповідних виявлень набуття необґрунтованих активів. У подальшому цьому також сприяло призупинення подання службовими особами декларацій через повномасштабне вторгнення Росії на територію України. Нині, зі спливом певного часу з моменту запровадження відповідного механізму до законодавства України та відновленням процесу подання декларацій службовими особами, в українському суспільстві спостерігається зростання кількості поданих позовів до суду про визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави.

Законодавець також установив перебіг позовної давності за вимогами про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, який починається від дня набуття оспорюваних активів відповідачем та становить 4 роки [21]. При цьому цивільна конфіскація може бути застосована лише до активів, набутих у власність після 28 листопада 2019 р., тобто дати набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих

актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» [18].

На майно, яке є предметом спору про цивільну конфіскацію, або інші активи відповідача, що відповідають його вартості, може бути накладено арешт з метою забезпечення позову [Там само]. Однак навіть відчуження такого майна не є перешкодою для конфіскації його вартості та доходу, який він приніс. Зокрема, Спеціалізована антикорупційна прокуратура, 6 березня 2025 р. подала позов про визнання необґрунтованою квартири, що була набута у власність 30 серпня 2021 р. та продана 21 серпня 2024 р. Позивач просив стягнути з особи вартість квартири, за яку її було куплено, та позитивну для особи різницю з її продажу (як дохід, що приніс необґрунтований актив) [22]. Тобто для застосування цивільної конфіскації достатнім є лише факт набуття майна без законних на те підстав, без наявності його у власності на день набрання законної сили відповідним рішенням суду. Для порівняння, у кримінальному процесі відчуження майна фігурантом провадження до його арешту, як заходу забезпечення кримінального провадження, призводить до неможливості це майно конфіскувати з метою покарання за вчинений злочин. Винятком є лише доведення стороною обвинувачення вчинення фраудаторного правочину.

Варто зазначити, що чинним законодавством України не встановлено необхідності вчинення певних дій для початку збору матеріалів для позову про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення у дохід держави, на відмінну від кримінального процесу, де обов'язковою є реєстрація кримінального провадження в Єдиному реєстрі досудових розслідувань. До того ж, у вказаному Реєстрі необхідно зазначити дані документа, який послужив підставою для реєстрації (відповідна заява, рапорт, службова записка тощо). Тобто, як свідчить практика, збір матеріалів для позову розпочинається без вчинення конкретно визначених дій та створення тих чи інших первинно необхідних документів.

Оскільки інститут цивільної конфіскації в українське законодавство запроваджено порівняно нещодавно, а його повноцінне практичне застосування почалося ще пізніше, існують певні проблемні питання, на які варто звернути увагу в цьому дослідженні.

Як відомо, позовний процес, спрямований на цивільну конфіскацію необґрунтованих активів службових осіб у дохід держави, здійснюється в межах цивільного судового провадження. За цивільним процесуальним законодавством, суд має розпочати розгляд справи по суті не пізніше ніж через

шістдесят днів з дня відкриття провадження у справі, а у випадку продовження строку підготовчого провадження – не пізніше наступного дня з дня закінчення такого строку. Щодо розгляду справи по суті, то вона має бути розглянута протягом тридцяти днів з дня початку такого розгляду [18]. Тобто встановлений шістдесятиденний термін підготовчого провадження може бути продовжений на той строк, на який буде необхідно, чого не передбачено для тридцятиденного терміну розгляду справи по суті.

Як свідчить судова практика, всього за період від початку запровадження інституту цивільної конфіскації і до кінця 2025 р. Вищим антикорупційним судом було розглянуто тридцять п'ять судових справ (у тридцяти з них позов задоволено повністю або частково, у п'яти – у задоволенні позову відмовлено). При цьому лише у шести випадках суд дотримався встановленого законодавством часу розгляду справи по суті, тобто менше тридцяти днів. Середній же час розгляду таких справ становить орієнтовно дев'яносто п'ять днів. Проте в окремих випадках він є значно більшим. Зважаючи на викладене, враховуючи судову практику, складність такого роду цивільних судових спорів, особливості предмета спору та інтереси судочинства, саме для досліджуваної категорії справ доцільним є збільшення процесуального строку судового розгляду справи по суті до ста двадцяти днів.

Іншою важливою категорією є процедура збору доказової бази, яка у цьому разі чітко не регламентована. При цьому нині проблема невизначеності правил збору доказів на підтвердження набуття необґрунтованих активів посадовцями вирішується судовою практикою [23]. При використанні досліджуваного правового механізму вказане несе значні ризики, особливо на теперішніх початкових етапах його застосування. Це пов'язано саме із відсутністю судової практики, яка може формуватися ще багато років та призводити до різної оцінки судом ідентичних ситуацій.

Як вбачається, цивільна конфіскація несе новизну для українського законодавства та має певну відмінність від інших категорій цивільного процесу. Тому, незважаючи на наявність у Цивільному процесуальному кодексі України норм, що регулюють основні положення доказів та доказування, у ньому варто також регламентувати процес збору доказової бази для позовів про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. Адже законом, який запровадив відповідальність за набуття активів без законних на те підстав, внесено зміни до декількох законодавчих актів у частині збирання доказів для цивільної конфіскації, однак жодним чином про це не згадано у Цивільному процесуальному кодексі України.

Варто зазначити, що якщо механізм цивільної конфіскації щодо ідентичних активів може застосовуватись паралельно із доказуванням декларування

недостовірної інформації, а також доказуванням прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди, то її застосування разом із доказуванням незаконного збагачення неможливе. Ці категорії є взаємовиключними.

Притягнення до кримінальної відповідальності за незаконне збагачення, виявлене при розслідуванні отримання неправомірної вигоди службовою особою

Розслідування отримання неправомірної вигоди службовою особою, особливо, вчинене високопосадовими особами, може призводити до виявлення іншого злочину – незаконного збагачення. Його можна вважати розширеною версією відмивання коштів, оскільки він поширює межі кримінальної відповідальності [9].

Суть цього злочину полягає в набутті особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, активів, вартість яких більше ніж на три тисячі прожиткових мінімумів для працездатних осіб перевищує її законні доходи [5].

Запровадження кримінальної відповідальності за незаконне збагачення у сьогоднішньому вираженні відбулось у 2019 р. разом із прийняттям норм про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. Незважаючи на це, зростання вчинених злочинів незаконного збагачення, що знаходять вияв у веденні способу життя, який не відповідає законним доходам, є суттєвою проблемою у сфері протидії корупції [24].

До 2019 р. у законодавстві України уже існувала норма, що передбачала відповідальність за незаконне збагачення. Проте Конституційний Суд України визнав її неконституційною через її невідповідність вимозі юридичної визначеності як складовій конституційного принципу верховенства права, неузгодженість із конституційним принципом презумпції невинуватості, та з конституційним приписом щодо неприпустимості притягнення особи до відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів [25]. Варто зазначити, що не всі судді Конституційного Суду України погодились із таким рішенням, також воно викликало багато дискусії та критики в суспільстві. Після цього законодавцем було прийнято норму про незаконне збагачення із такою самою назвою, проте із дещо зміненим формулюванням.

Цей вид злочину є тяжким, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років, із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років

[5]. Міра відповідальності за незаконне збагачення не передбачає конфіскації майна. Проте до активів, які були предметом незаконного збагачення, може бути застосовано спеціальну конфіскацію. Відповідно до Закону України «Про запобігання корупції», активи, набуті внаслідок вчинення корупційного правопорушення (до яких належить незаконне збагачення), підлягають конфіскації або спеціальній конфіскації за рішенням суду, в установленому законом порядку [26].

Як вказує Національне антикорупційне бюро України, протягом 2020–2024 років, про підозру в незаконному збагаченні повідомлено вісьмом особам. При цьому загальна сума незаконного збагачення у вказаних випадках, становить 396,9 мільйона гривень. Станом на 31 грудня 2024 р., детективи Національного бюро розслідували 48 кримінальних проваджень щодо незаконного збагачення [27]. З огляду на наведене, можна зробити висновок, що кількість випадків виявлення ознак незаконного збагачення зростає.

На відміну від розгляду позовів про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, до доказування незаконного збагачення, як і до усіх кримінальних проваджень, застосовується стандарт доказування «поза розумним сумнівом». Він є значно вищим за стандарт доказування «перевага доказів». Як зазначає Вищий антикорупційний суд у вироку від 29 травня 2024 р., стандарт доведення поза розумним сумнівом незаконності походження активів без встановлення обставин преюдиційного корупційного злочину, які можуть із більшою імовірністю встановити незаконність такого походження, вимагає значних державних ресурсів [28]. Проте і в органу досудового розслідування в цьому разі значно більше інструментів, часу та перспектив для доведення вчинення злочину. Наочним прикладом є можливість здійснювати негласні слідчі (розшукові) дії, на результатах яких у певних кримінальних провадженнях ґрунтується значна частина доказової бази.

На початковому етапі виявлення ознак наявності активів, вартість яких перевищує законні доходи особи, не завжди є можливим правильно встановити межу їх вартості та визначити шлях, яким потрібно рухатись. Це може призвести до помилкового вибору стратегії збору доказів для позову про визнання необґрунтованих активів та їх стягнення в дохід держави, якщо сума активів більша за поріг кримінальної відповідальності, або ж помилкової реєстрації кримінального провадження за фактом незаконного збагачення, якщо така сума активів є меншою.

Такі помилки, авжеж, є добросовісними. Проте вони можуть нести значний негативний вплив, що знаходить вияв як у безрезультативному витрачанні ресурсів держави, так і в не досягненні поставлених завдань через сплив процесуальних строків.

Висновки

Стаття написана за результатами дослідження процесуальних алгоритмів дій при виявленні незадекларованих активів у ході розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою. Констатовано, що здійснення досудового слідства вказаного кримінального правопорушення, а саме проведення у ньому слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, дає можливість виявити ймовірні порушення закону, які не стосуються первинного кримінального провадження. Зокрема, під час проведення обшуку частими є випадки встановлення наявності незадекларованих активів, таких як значні суми готівкових коштів. Також можливим є віднайдення на етапі проведення слідчої (розшукової) дії тих чи інших криптогаманців із наявними на них активами у вигляді криптовалюти, які не були внесені до щорічної декларації службової особи.

За результатом аналізу слідчої (судової) практики, сформованої у процесі розслідування отримання неправомірної вигоди, виокремлено такі алгоритми дій детектива (слідчого): розслідування декларування недостовірної інформації; збір доказової бази для подання позову про визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави або ж розслідування незаконного збагачення.

Встановлено, що розслідування незаконного збагачення або декларування недостовірної інформації можна проводити як у об'єднаному кримінальному провадженні з прийняттям пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою, так і кожне окремо. Що стосується збору матеріалів для подання позову про визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави, то вказаний процес може відбуватись паралельно із доказуванням кримінального провадження, у ході розслідування якого виявлено такі активи.

Список використаних джерел

[1] Максак В. І. Демократія в Україні: виклики, цінності та перспективи розвитку. *Публічне управління та адміністрування в Україні*. 2024. № 39. С. 203–207. https://doi.org/10.32782/pma2663-5240-2024.39.38.

[2] Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31.10.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text (дата звернення: 31.01.2026).

[3] Рішко Б. С. Латентна злочинність: поняття, причини, методи виявлення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 41, т. 2. С. 130–132. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/75af4805-3623-4647-82a2-8de01deb4823/content (дата звернення: 31.01.2026).

[4] Лазарєв А. П. Механізм проведення слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид наук : 12.00.09 / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2018. 231 с.

[5] Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 31.01.2026).
[6] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 31.01.2026).
[7] Коломієць Т. О. Антикорупційне декларування як інструмент запобігання корупції в публічній службі: видове розмаїття, закріплене в законодавстві країн світу. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2021. № 3. С. 49–56. https://doi.org/10.32838/tnu-2707-0581/2021.3/09.
[8] Колотило О. О. Конфіскація поза межами кримінального переслідування (цивільна конфіскація): міжнародно-правовий аспект. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 3. С. 81–88. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nzizvru_2019_3_10.
[9] Skirmantas B. Confiscation Beyond the All-Crime Approach and the Proportionality Principle—A Case of the Lithuanian Illicit Enrichment Offence Concept. *Laws (MDPI)*. 2025. Vol. 14, issue 1. P. 1–14. https://doi.org/10.3390/laws14010001.
[10] Шабатура М. В. Удосконалення чинного кримінального процесуального законодавства щодо об'єднання і виділення матеріалів кримінальних проваджень. *Наше право*. 2022. № 1. С. 241–246. https://doi.org/10.32782/np.2022.1.39.
[11] Рєзнік О., Шендрик В., Запотоцька О., Попович Є., Почтовий М. Особливості е-декларування як ефективного інструмента запобігання корупції. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2019. Т. 22, вип. 2S. URL: https://www.abacademies.org/articles/the-features-of-edeclaration-as-an-effective-tool-to-prevent-corruption-8187.html (дата звернення: 31.01.2026).
[12] Vargas G. A., Schlutz D. Opening Public Officials' Coffers: A Quantitative Analysis of the Impact of Financial Disclosure Regulation on National Corruption Levels. *European Journal of Criminal Policy and Research*. 2016. Vol. 22. P. 439–475. https://doi.org/10.1007/s10610-016-9320-3.
[13] Чорноус Ю., Денисенко С., Грудницький В., Туркот О., Сікорський О Правове регулювання обігу криптовалюти в Україні та ЄС. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2019. Т. 22, спецвип. 2. С. 1–6. URL: https://www.abacademies.org/abstract/legal-regulation-of-cryptocurrency-turnover-in-ukraine-and-the-eu-8439.html (дата звернення: 31.01.2026).
[14] Хабло О., Никоненко М., Заїка С., Галаган С., Бут Ю. Реалізація принципу верховенства права у кримінальному процесі України в умовах воєнного стану. *Jurnal Cita Hukum*. 2025. Т. 13, № 3. С. 479–494. URL: https://journal.uinjkt.ac.id/citahukum/article/view/46340.
[15] Вирок Вищого антикорупційного суду від 05.02.2024 р. у справі № 991/503/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116751816 (дата звернення: 31.01.2026).
[16] Рішення Вищого антикорупційного суду від 13.07.2022 р. у справі № 991/366/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105252483 (дата звернення: 31.01.2026).
[17] Хутор Т. М. Стягнення активів у дохід держави в результаті визнання їх необґрунтованими: прихований вид покарання? *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2021. Т. 7. С. 61–70. https://doi.org/10.18523/2617-2607.2021.7.61-70.

[18] Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 31.01.2026).
[19] Хутор Т. М. Цивільна конфіскація необґрунтованих активів крізь призму захисту права власності. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/469eb223-5ced-453c-a46b-33a937c44c6f/content (дата звернення: 31.01.2026).
[20] Рішення Європейського суду з прав людини від 12.05.2015 р. у справі № 36862/05 «Гогітідзе та інші проти Грузії». URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-154398 (дата звернення: 31.01.2026).
[21] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 31.01.2026).
[22] Ухвала Вищого антикорупційного суду від 11.03.2025 р. у справі № 991/1901/25. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125747792 (дата звернення: 31.01.2026).
[23] Як в Україні працює цивільна конфіскація? URL: https://ti-ukraine.org/research/yak-v-ukrayini-pratsyuye-tsyvilna-konfiskatsiya/ (дата звернення: 31.01.2026).
[24] Muhammad Azman Ng. N., Ayub Z. A., Rahman R. A. The legal aspect of illicit enrichment in Malaysia: Is it a crime to be rich? *UUM Journal of Legal Studies*. 2022. No. 13(2). P. 267–293. https://doi.org/10.32890/uumjls2022.13.2.11.
[25] Рішення Конституційного Суду України від 26.02.2019 р. у справі № 1-р/2019. URL: https://ccu.gov.ua/docs/2627 (дата звернення: 31.01.2026).
[26] Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення: 31.01.2026).
[27] Незаконне збагачення. URL: https://www.facebook.com/share/p/15jWDRvELt/ (дата звернення: 31.01.2026).
[28] Вирок Вищого антикорупційного суду від 29.05.2024 р. у справі № 991/3773/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119385381 (дата звернення: 31.01.2026).

References

[1] Maksak, V.I. (2024). Democracy in Ukraine: Challenges, values and development prospects. *Public Administration and Management in Ukraine, 39,* 203–207. https://doi.org/10.32782/pma2663-5240-2024.39.38.
[2] United Nations Convention against Corruption. United Nations. (2003). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text.
[3] Rishko, B.S. (2016). Latent crime: Concepts, causes, detection methods. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law, 41*(2), 130-132. Retrieved from https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/75af4805-3623-4647-82a2-8de01deb4823/content.
[4] Lazaryev, A.P. (2018). *Mechanism of conducting investigative (search) actions in criminal proceedings.* Ph.D. Thesis. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University.
[5] Criminal Code of Ukraine. (April 5, 2001). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
[6] Criminal Procedure Code of Ukraine. (April 13, 2012). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
[7] Kolomoiets, T.O. (2021). Anti-corruption declaration as a means for preventing corruption in public service: type diversity consolidated in the world's laws. *Scientific*

Notes of V. I. Vernadsky Taurida National University. Series: Law, 3, 49-56. https://doi.org/10.32838/tnu-2707-0581/2021.3/09.

[8] Kolotylo, O.O. (2019). Confiscation outside criminal prosecution (civil confiscation): An international law perspective. *Scientific Notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, 3,* 81-88. Retrieved from http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nzizvru_2019_3_10.

[9] Skirmantas, B. (2025). Confiscation Beyond the All-Crime Approach and the Proportionality Principle—A Case of the Lithuanian Illicit Enrichment Offence Concept. *Laws (MDPI), 14*(1), 1-14. https://doi.org/10.3390/laws14010001.

[10] Shabatura, M.V. (2022). Improving the current criminal procedural legislation on the association and allocation of materials of criminal proceedings. *Nashe Pravo, 1,* 241-246. https://doi.org/10.32782/np.2022.1.39.

[11] Reznik, O., Shendryk, V., Zapototska, O., Popovich, Y., & Pochtovyi, M. (2019). The Features of E-Declaration as an Effective Tool to Prevent Corruption. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues, 22*(2S). Retrieved from https://www.abacademies.org/articles/the-features-of-edeclaration-as-an-effective-tool-to-prevent-corruption-8187.html.

[12] Vargas, G.A., & Schlutz, D. (2016). Opening Public Officials' Coffers: A Quantitative Analysis of the Impact of Financial Disclosure Regulation on National Corruption Levels. *Eur J Crim Policy Res, 22*, 439-475. https://doi.org/10.1007/s10610-016-9320-3.

[13] Chornous, Yu., Denysenko, S., Hrudnytskyi, V., Turkot, O., & Sikorskyi, O. (2019). Legal regulation of crypto currency turnover in Ukraine and the EU. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, *22*(Special Issue 2), 1-6. Retrieved from https://www.abacademies.org/abstract/legal-regulation-of-cryptocurrency-turnover-in-ukraine-and-the-eu-8439.html.

[14] Khablo, O., Nykonenko, M., Zaika, S., Galagan, S., & But, Y. (2025). Implementation of the principle of the rule of law in the criminal process of Ukraine under martial law. *Jurnal Cita Hukum*, *13*(3), 479-494. URL: https://journal.uinjkt.ac.id/citahukum/article/view/46340.

[15] Verdict of the High Anti-Corruption Court of Ukraine. (February 5, 2024). Case No. 991/503/23. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/116751816.

[16] Decision of the High Anti-Corruption Court of Ukraine. (July 13, 2022). Case No. 991/366/22. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/105252483.

[17] Khutor, T.M. (2021). Seizure of assets in favor of the state as a result of recognition as unjustified: A hidden type of punishment? *Scientific Notes of NaUKMA. Legal Sciences*, *7*, 61-70. https://doi.org/10.18523/2617-2607.2021.7.61-70.

[18] Civil Procedure Code of Ukraine. (March 18, 2004). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.

[19] Khutor, T.M. (2020). Civil confiscation of unjustified assets through the prism of property rights protection. Retrieved from https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/469eb223-5ced-453c-a46b-33a937c44c6f/content.

[20] Gogitidze and Others v. Georgia, no. 36862/05, European Court of Human Rights. (May 12, 2015). Retrieved from https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-154398.

[21] Civil Code of Ukraine. (January 16, 2003). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
[22] Order of the High Anti-Corruption Court of Ukraine. (March 11, 2025). Case No. 991/1901/25. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/125747792.
[23] How civil confiscation works in Ukraine. (2024). Retrieved from https://ti-ukraine.org/research/yak-v-ukrayini-pratsyuye-tsyvilna-konfiskatsiya/.
[24] Muhammad Azman Ng. N., Ayub, Z.A., & Rahman, R.A. (2022). The legal aspect of illicit enrichment in Malaysia: Is it a crime to be rich? *UUM Journal of Legal Studies*, *13*(2), 267-293. https://doi.org/10.32890/uumjls2022.13.2.11.
[25] Order of the Constitutional Court of Ukraine. (February 26, 2019). Case No. 1-r/2019. Retrieved from https://ccu.gov.ua/docs/2627.
[26] Law of Ukraine No. 1700-VII "On Prevention of Corruption". (October 14, 2014). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text.
[27] Illegal enrichment (2025). Retrieved from https://www.facebook.com/share/p/15jWDRvELt/.
[28] Verdict of the High Anti-Corruption Court of Ukraine. (May 29, 2024). Case No. 991/3773/24. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/119385381.

Василь Михайлович Гудз
аспірант кафедри кримінального процесу
Національна академія внутрішніх справ
03035, Площа Солом'янська, 1, Київ, Україна
e-mail: hudzvm@gmail.com
ORCID 0009-0007-4212-0720

Vasyl M. Hudz
Ph.D. Student Department of Criminal Procedure
National Academy of Internal Affairs
03035, 1 Solomyanska Square, Kyiv, Ukraine
e-mail: hudzvm@gmail.com
ORCID 0009-0007-4212-0720

Рекомендоване цитування: Гудз В. М. Алгоритм дій сторони обвинувачення після виявлення незадекларованих активів у ході розслідування отримання неправомірної вигоди. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 172. С. 251–270. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.351253.

Suggested Citation: Hudz, V.M. (2026). Algorithm of Actions of the Prosecution After Detecting Undeclared Assets in the Course of Investigating the Receipt of Undue Advantage. *Problems of Legality, 172,* 251-270. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.351253.

Статтю подано / Submitted: 06.01.2026
Доопрацьовано / Revised: 27.02.2026
Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2026
Опубліковано / Published: 31.03.2026

УДК 343.152 (477)
DOI: 10.21564/2414-990X.172.356436

Класифікація та характеристика питань, що розглядаються й вирішуються при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні

Анастасія В'ячеславівна Вапнярчук*
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків, Україна
**e-mail: vapnarcuka@gmail.com*

Анотація
Дослідження питань, які розглядаються та вирішуються при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні, й зокрема особливостей їх класифікації та характеристика їх різновидів за різними критеріями, є важливим як для науки кримінального процесу, так і для практики правозастосування. Адже правильне розуміння правової природи різновидів таких питань дає можливість належного та ефективного здійснення кримінальної процесуальної діяльності в стадії виконання судових рішень, а отже, сприяє швидшому досягненню мети кримінального провадження загалом та виконанню його завдань зокрема. Метою статті є критичний аналіз підходів до класифікації питань, які вирішуються при виконанні судових рішень, що мають місце у вітчизняній науковій літературі, та висловлення авторської позиції щодо поділу їх на різновиди за різними критеріями й характеристика окремих із них. У роботі завдяки використанню системи методів наукового пізнання зазначеної мети було досягнуто. Результати дослідження полягають у висловленні підтримки наукової позиції про необхідність виокремлення двох етапів стадії виконання судових рішень: перший – звернення судового рішення до виконання; другий – розгляд і вирішення питань, пов'язаних із виконанням судових рішень. На підставі аналізу нормативного регулювання обох етапів стадії виконання судових рішень та правозастосовної практики зроблено висновок, що другий етап є основним змістом цієї стадії. Крім того, в роботі здійснено класифікацію питань, які розглядаються та вирішуються в стадії виконання судових рішень, за різними критеріями та охарактеризовано правову природу окремих із них. У проведеному дослідженні вперше у вітчизняній кримінальній процесуальній доктрині запропоновано можливість поділу питань за низкою різних критеріїв, зокрема: залежно від характеру обставин, які зумовлюють їх вирішення; від поведінки засудженого, що зумовлює вирішення певних питань; від правової природи питань, що виникають; від наявності безпосереднього зв'язку з досягненням мети покарання. Значну увагу зосереджено на класифікації й характеристиці питань, що розглядаються і вирішуються при виконанні судових рішень, залежно від сутності впливу судово-контрольної діяльності на рішення суду

© Вапнярчук А. В., 2026

(на корегуючі та конкретизуючі й виокремлення корегуючого та конкретизуючого судового контролю) та залежно від форми впливу судово-контрольної діяльності на права осіб, яких вони стосуються (правозабезпечувальні та правообмежувальні й визначення правозабезпечувального та правообмежувального судового контролю).

Ключові слова: виконання судових рішень; звернення судового рішення до виконання; вирішення питань у стадії виконання судових рішень; корегуючий та конкретизуючий судовий контроль; правозабезпечувальний та правообмежувальний судовий контроль.

Classification and Characteristics of Issues that are Considered and Resolved During the Execution of Court Decisions in Criminal Proceedings

Anastasia V. Vapnyarchuk*
Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine
**e-mail: vapnarcuka@gmail.com*

Abstract
The study of issues that are considered and resolved during the execution of court decisions in criminal proceedings, and in particular the features of their classification and the characteristics of their varieties according to various criteria, is important both for the science of criminal procedure and for the practice of law enforcement. After all, a correct understanding of the legal nature of the varieties of such issues allows for the proper and effective implementation of criminal procedural activities at the stage of execution of court decisions, and therefore contributes to a faster achievement of the goal of criminal proceedings in general and the fulfillment of its tasks in particular. The purpose of the article is a critical analysis of approaches to the classification of issues that are resolved during the execution of court decisions, which take place in the domestic scientific literature, and the expression of the author's position on dividing them into varieties according to various criteria and the characteristics of individual ones. In the work, thanks to the use of a system of scientific knowledge methods, this goal was achieved. The results of the study consist in expressing support for the scientific position on the need to distinguish two stages of the stage of execution of court decisions: first, the appeal of the court decision for execution; second, consideration and resolution of issues related to the execution of court decisions. Based on the analysis of the regulatory regulation of both stages of the stage of execution of court decisions and law enforcement practice, it is concluded that the second stage is the main content of this stage. In addition, the work has classified the issues that are considered and resolved at the stage of execution of court decisions according to various criteria, and characterized the legal nature of some of them. In the study, for the first time in the domestic criminal procedural doctrine, the possibility of dividing issues according to a number of different criteria has been proposed, in particular: depending on the nature of the circumstances that determine their resolution; on the behavior of the convicted person,

which determines the resolution of certain issues; on the legal nature of the issues that arise; on the presence of a direct connection with achieving the goal of punishment. The greatest research attention was paid to the classification and characterization of issues considered and resolved in the execution of court decisions, depending on the nature of the impact of judicial control activities on the court's decisions (on corrective and concretizing and the allocation of corrective and concretizing judicial control) and depending on the form of the impact of judicial control activities on the rights of persons to whom they relate (law-enforcing and law-restricting and the definition of law-enforcing and law-restricting judicial control).

Keywords: execution of court decisions; appeal of a court decision for execution; resolution of issues at the stage of execution of court decisions; corrective and concretizing judicial control; law-enforcing and law-restricting judicial control.

Вступ

Належне кримінальне процесуальне регулювання провадження з виконання судових рішень має важливе соціально-аксіологічне значення, адже фактичне їх виконання забезпечує досягнення мети кримінального судочинства, реальний захист прав і свобод осіб, залучених у сферу кримінального процесу, усуває наслідки кримінально-правового конфлікту, породженого вчиненим суспільно небезпечним діянням.

Набрання законної сили вироком чи іншим судовим рішенням, яким вирішено справу по суті, не завжди означає, що вони будуть виконані в початковому вигляді. Щорічно вітчизняними судами розглядаються тисячі матеріалів із метою розв'язання численних питань, що виникають на етапі виконання судових рішень.

Аналіз особливостей нормативного регулювання кола таких питань та правозастосовної практики їх вирішення дає можливість виснувати про різний характер цих питань та їх різноманітний вплив на сутність рішення суду, яке виконується. Часто рішення, що виносяться за результатом розгляду й вирішення певних питань при виконанні судового рішення, можуть змінювати їх зміст, суттєво торкаючись як приватних інтересів певних осіб (засуджених чи інших (приміром, потерпілих)), так і публічних інтересів, що полягають у реальному досягненні мети покарання, призначеного судом, а також інших заходів примусового впливу, інколи викликаючи при цьому широкий резонанс та підриваючи довіру суспільства до судової системи і віру в справедливість правосуддя. Такі ситуації, зокрема, можуть виникнути у випадках безпідставного умовно-дострокового звільнення засудженого, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким видом, звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям рішення про обмін як військовополоненого та ін.

З'ясуванню сутності аспектів, що постають у ході розгляду й вирішення численних питань при виконанні судових рішень, насамперед сприяє їх класифікація за різними критеріями. Розуміння особливостей такого класифікаційного поділу та місця певного питання в ньому дасть можливість краще зрозуміти сутність того чи іншого питання, особливість його впливу на рішення суду, яке виконується, й запобігти виникненню ситуацій негативного впливу на приватні чи публічні інтереси.

Отже, метою цієї роботи є аналіз запропонованих у науковій літературі пропозицій щодо класифікації питань, які розглядаються та вирішуються при виконанні судових рішень, та висловлення авторської позиції щодо можливості їх поділу за іншими критеріями, які раніше не пропонувались. Крім того, спрямуванням цієї публікації є також характеристика окремих груп питань, які, на думку авторки, мають важливе значення для розуміння сутності здійснення судової діяльності в стадії виконання судових рішень з метою гарантування дотримання приватних і публічних інтересів.

Огляд літератури

У доктрині кримінального процесу зміст стадії виконання судових рішень у кримінальному провадженні загалом і зокрема такий його етап, як розгляд і вирішення питань, пов'язаних із виконанням судового рішення, становили предмет дослідження низки вітчизняних науковців, а саме: З. Ф. Дільної та В. П. Бойка [1], С. Л. Шаренко [2], І. О. Харченка [3] та ін. Проте, зважаючи на відсутність єдності підходів до класифікації та характеристики сутності питань, пов'язаних із виконанням судових рішень, важливим і необхідним є зосередження на них дослідницької уваги.

Матеріали та методи

Виходячи з окресленого предмета дослідження та поставлених мети і його завдань, було обрано комплексний підхід до застосування методів наукового пошуку, що дав можливість розглянути проблему в її багатовимірності та забезпечити системне визначення видів питань, що вирішуються в стадії виконання судових рішень, за різними критеріями.

Методологічною основою дослідження послужив діалектичний метод, застосування якого дало змогу розкрити місце розгляду і вирішення питань, пов'язаних із виконанням судових рішень, у змісті стадії виконання судових рішень у кримінальному провадженні, а також простежити генезу розвитку уявлень про це у вітчизняній науковій літературі. Формально-логічний метод був використаний для визначення змістових етапів стадії виконання судових рішень у кримінальному провадженні, й висловлення авторської

позиції щодо цього питання. Використання формально-юридичного методу стало підґрунтям для встановлення змісту правових норм, які регулюють можливість розгляду різного роду питань при виконанні судових рішень та аналізу практики їх реалізації в діяльності суду. За допомогою методу порівняльно-правового аналізу питання, що вирішуються при виконанні судових рішень, були класифіковані за такими критеріями: залежно від характеру обставин, які зумовлюють їх вирішення; від поведінки засудженого, що зумовлює вирішення певних питань; від правової природи питань, що виникають; від наявності безпосереднього зв'язку з досягненням мети покарання; від сутності впливу судово-контрольної діяльності на рішення суду; від форми впливу судово-контрольної діяльності на права осіб, яких вони стосуються. Метод семантичного аналізу був застосований для з'ясування змісту поняття «корегуючого судового контролю» та «конкретизуючого судового контролю», «правозабезпечуючого судового контролю» та «правообмежувального судового контролю».

Результати та обговорення

Щодо місця розгляду і вирішення питань, пов'язаних із виконанням судових рішень, у стадії виконання судових рішень у кримінальному провадженні

У вітчизняній кримінальній процесуальній літературі висловлюється думка, що в змісті стадії виконання судових рішень можуть бути визначені певні етапи. Одні вчені вважають, що таких етапів три: 1) набрання рішенням законної сили; 2) звернення судового рішення до виконання; 3) вирішення питань, які виникають після винесення рішення у справі [4, с. 448]; інші – виокремлюють два: 1) звернення судового рішення до виконання; 2) розгляд і вирішення питань, пов'язаних із виконанням судових рішень [1, с. 128, 147].

Не вдаючись до критичного аналізу висловлених думок щодо цього питання, вважаємо за можливе погодитись із прихильниками саме другого підходу та визначати два етапи у стадії виконання судових рішень у кримінальному провадженні. Проте, як бачимо, в обох визначених підходах як самостійний виокремлено етап розгляду і вирішення питань, пов'язаних із виконанням судових рішень. Більш того, аналіз нормативного регулювання обох етапів у стадії виконання судових рішень та правозастосовної практики свідчить про те, що цей етап є основним змістом цієї стадії.

Розглядаючи на цьому етапі різноманітні питання й ухвалюючи за результатами такого розгляду різні рішення, суд здійснює, таким чином, функцію правосуддя у формі судового контролю (про правову природу судової діяльності, яка, на думку авторки, полягає у здійсненні правосуддя у формі судо-

вого контролю, див. докладніше: [5, с. 247–261]). Такий розгляд і вирішення питань, пов'язаних із виконанням судового рішення, згідно з ч. 3 ст. 539 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) [6] здійснюється в порядку, передбаченому статтями 318–380, тобто за правилами судового розгляду в суді першої інстанції. До нього пред'являються ті ж вимоги, які, незалежно від сутності правового спору (тобто незалежно від питання, яке розглядається), забезпечуватимуть реалізацію конституційних положень щодо судового захисту прав і свобод людини й громадянина та загальних засад (принципів) кримінального провадження. На цьому етапі відповідно до загальних правил, які в основному регламентовані главою 4 КПК, також здійснюється й доказування (докладніше про сутність кримінального процесуального доказування див., зокрема: [7; 8, с. 2146–2155; 9, с. 1976–1983]). Хоча, відзначимо, що певна специфіка здійснення такої доказової діяльності тут також має місце (докладніше про це див.: [10]).

Щодо класифікації питань, пов'язаних із виконанням судових рішень, у стадії виконання судових рішень у кримінальному провадженні

Різнорідний характер питань, що вирішуються на цьому етапі у стадії виконання судових рішень, та характер останніх щодо їх вирішення дає можливість їх класифікувати, визначивши, таким чином, і різновиди судового контролю на цій стадії, їхні сутність і зміст.

У вітчизняній науковій літературі з кримінального процесу спроби такої класифікації вже мали місце. Так, З. Ф. Дільна та В. П. Бойко пропонували класифікувати їх за наведеними критеріями на такі види: 1) *за суб'єктом ініціювання вирішення:* а) питання, які ініціюються судом; б) питання, які ініціюються іншими учасниками провадження; 2) *за часом виникнення:* а) питання, що вирішуються при зверненні судового рішення до виконання; б) питання, які вирішуються під час фактичного виконання судового рішення; в) питання, що вирішуються після виконання судового рішення; 3) *за колом доказів:* а) питання, вирішення яких потребують доказування певних обставин; б) питання, вирішення яких не потребують доказування окремих обставин [1, с. 147].

Вважаємо, що класифікація питань, які вирішуються при виконанні судових рішень, може бути здійснена й за іншими критеріями. Так, *за характером обставин, які зумовлюють їх вирішення,* питання можуть бути поділені на ті, які зумовлені: а) об'єктивними обставинами (об'єктивного характеру) (приміром: про застосування покарання за наявності кількох вироків (п. 11 ч. 1 ст. 537 КПК); питання про всякого роду сумніви і протиріччя, що виникають при виконанні вироку (п. 14 ч. 1 ст. 537 КПК); про зняття судимості

(ст. 538 КПК)); б) суб'єктивними обставинами (суб'єктивного характеру) (приміром: про звільнення від покарання за хворобою (п. 6 ч. 1 ст. 537 КПК); про застосування до засуджених примусового лікування та його припинення (п. 7 ч. 1 ст. 537 КПК)).

Залежно від поведінки засудженого, що зумовлює вирішення певних питань: а) питання, пов'язані з реакцією на позитивну поведінку засудженого перед виконанням, у ході виконання або після виконання покарання (приміром: про відстрочку виконання вироку (п. 1 ч. 1 ст. 537 КПК), про звільнення від призначеного покарання з випробовуванням після закінчення іспитового строку (п. 9 ч. 1 ст. 537 КПК), про зняття судимості (ч. 1 ст. 538 КПК)); б) питання, пов'язані з реакцією на негативну поведінку засудженого в ході виконання призначеного судом покарання (приміром: про застосування заходу стягнення до осіб, позбавлених волі, у виді переведення засудженого до приміщення камерного типу (одиночної камери) (ч. 13^2 ч. 1 ст. 537 КПК)).

Залежно від правової природи питань, що виникають при виконанні судових рішень: а) питання кримінально-правового характеру (приміром: про відстрочку виконання вироку (п. 1 ч. 1 ст. 537 КПК); про заміну покарання відповідно до ч. 5 ст. 53, ч. 3 ст. 57, ч. 1 ст. 58, ч. 1 ст. 62 Кримінального кодексу України (далі – КК) (п. 10 ч. 1 ст. 537 КПК); про звільнення від покарання і пом'якшення покарання у випадках, передбачених частинами 2 і 3 ст. 74 КК (п. 13 ч. 1 ст. 537 КПК)); б) питання кримінально-виконавчого характеру (приміром: про оскарження рішень, дій чи бездіяльності адміністрації установи виконання покарань (п. 13^1 ч. 1 ст. 537 КПК); про застосування заходу стягнення до осіб, позбавлених волі, у виді переведення засудженого до приміщення камерного типу (одиночної камери) (п. 13^2 ч. 1 ст. 537 КПК)); в) питання кримінального процесуального характеру (приміром: про тимчасове залишення засудженого у слідчому ізоляторі або переведення засудженого з арештного дому, виправного центру, дисциплінарного батальйону або колонії до слідчого ізолятора для проведення відповідних процесуальних дій під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених іншою особою або цією самою особою, за які вона не була засуджена, чи у зв'язку з розглядом справи в суді (п. 12 ч. 1 ст. 537 КПК); питання про всякого роду сумніви і протиріччя, що виникають при виконанні вироку (п. 14 ч. 1 ст. 537 КПК)).

Залежно від наявності безпосереднього зв'язку з досягненням мети покарання: а) питання, безпосередньо пов'язані з досягненням (недосягненням) мети покарання (приміром: про звільнення від покарання за хворобою (п. 6 ч. 1

ст. 537 КПК); про заміну покарання відповідно до ч. 5 ст. 53, ч. 3 ст. 57, ч. 1 ст. 58, ч. 1 ст. 62 КК (п. 10 ч. 1 ст. 537 КПК); про застосування покарання за наявності кількох вироків (п. 11 ч. 1 ст. 537 КПК)); б) питання, безпосередньо не пов'язані з досягненням (недосягненням) мети покарання (приміром: про застосування до засуджених примусового лікування та його припинення (п. 7 ч. 1 ст. 537 КПК); про застосування до засуджених примусового годування (п. 7^1 ч. 1 ст. 537 КПК); питання про всякого роду сумніви і протиріччя, що виникають при виконанні вироку (п. 14 ч. 1 ст. 537 КПК)).

Питання, які розглядаються та вирішуються при виконанні судового рішення у кримінальних провадженнях, можна класифікувати ще й *залежно від сутності впливу судово-контрольної діяльності на рішення суду:* а) питання корегуючого характеру; б) питання конкретизуючого характеру. На підставі такої класифікації може бути виокремлено й два різновиди судового контролю на цій стадії кримінального провадження: а) корегуючий; б) конкретизуючий. Зупинимося докладніше на їхній характеристиці.

Питання корегуючого характеру (корегуючий судовий контроль). Корегуючий судовий контроль має місце при вирішенні питань, які не стосуються суті судового рішення й не тягнуть погіршення становища засудженого[1]. Це означає, що суд, вирішуючи поставлене перед ним питання, не вправі змінювати: фактичні обставини встановлені судовим рішенням при розгляді справи по суті; формулювання обвинувачення, визнаного судом доведеним чи недоведеним; кваліфікацію кримінального правопорушення тощо. У противному випадку, суд при виконанні судового рішення фактично підмінятиме собою вищестоящий суд, який, відповідно до чинного кримінального процесуального законодавства (глави 31 та 32 КПК), уповноважений здійснювати перегляд судового рішення, прийнятого нижчестоящим судом, та скасовувати або змінювати його. Отже, ключовим критерієм розмежування можливості розгляду питань корегуючого характеру вищестоящим судом у порядку перегляду судового рішення (в апеляційній чи касаційній інстанції) або судом при виконанні судового рішення є можливість впливу на його суть, що тягне погіршення становища засудженого.

Прикладами реалізації корегуючого судового контролю при виконанні судових рішень може бути вирішення питань, пов'язаних із призначеним покаранням. Таке корегування не може бути пов'язане зі скасуванням пока-

[1] Відзначимо, що така заборона стосується не лише питань корегуючого характеру, а будь-яких питань, що вирішуються при виконанні судового рішення (див.: п. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України процесуального законодавства при вирішенні питань, пов'язаних з виконанням вироків» [11]).

рання, призначеного судом, який розглядав справу по суті, чи призначенням нового. Проте воно може стосуватись:

– по-перше, зміни порядку його відбування (зокрема, вирішення питання про: а) початок його відбування (приміром, про направлення звільненого від покарання з випробуванням для відбування покарання, призначеного вироком (п. 8 ч. 1 ст. 537 КПК)); б) припинення його відбування (приміром, про звільнення від покарання за хворобою (п. 6 ч. 1 ст. 537 КПК)); в) зупинення його відбування (приміром, про відстрочку виконання вироку (п. 1 ч. 1 ст. 537 КПК));
– по-друге, в окремих випадках і його заміни (приміром, про заміну невідбутої частини покарання або покарання у виді довічного позбавлення волі більш м'яким (п. 3 ч. 1 ст. 537 КПК); про заміну покарання відповідно до ч. 5 ст. 53, ч. 3 ст. 57, ч. 1 ст. 58, ч. 1 ст. 62 КК (п. 10 ч. 1 ст. 537 КПК)).

Можливість корегуючого впливу на стадії виконання судового рішення в частині призначеного покарання зумовлена метою покарання, якою, відповідно до ч. 2 ст. 50 КК, є не тільки кара, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так й іншими особами. Мета виправлення засудженого може бути досягнута не тільки після повного виконання та відбуття призначеного покарання, а й до настання цього моменту.

Так, наприклад, Миколаївський районний суд Львівської області задовільнив подання Миколаївської ВК-50 про застосування до засудженого ОСОБА_4, раніше судимого, умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, мотивувавши своє рішення тим, що за час перебування в ДУ «Миколаївська ВК-50» з 22.11.2019 р. засуджений п'ять разів заохочувався, стягнення на нього не накладалися, з 07.06.2021 р. переведений до дільниці соціальної реабілітації, працевлаштований на контрагентському об'єкті установи «Львів Сад» с. Ілів, Стрийського району Львівської області. Крім цього, засуджений бере участь у програмі диференційованого виховного впливу «Духовне відродження», прагне до реалізації даної програми. З врахуванням вищенаведеного, ступеня тяжкості скоєного злочину, строку відбутого покарання, а також особи засудженого, те, що невідбута частина покарання становить 4 місяці 16 днів, суд вважає доведеним виправлення і перевиховання ОСОБА_4, а тому його слід умовно-достроково звільнити від відбування покарання [12].

У разі якщо мети покарання не досягнуто, приміром, у зв'язку з тим, що засуджений не став на шлях виправлення, то корегуючий вплив щодо

ухваленого судом покарання може бути спрямований у бік погіршення становища засудженого (приміром, про заміну покарання відповідно до ч. 5 ст. 53 КК – несплаченої суми штрафу покаранням у виді громадських робіт (п. 10 ч. 1 ст. 537 КПК); про направлення звільненого від покарання з випробуванням для відбування покарання, призначеного вироком (п. 8 ч. 1 ст. 537 КПК)).

Так, Дніпровський районний суд м. Києва задовільнив подання старшого інспектора Дніпровського районного відділу філії Державної установи «Центр пробації» про заміну засудженому покарання у виді штрафу в розмірі 850 грн 00 к. у зв'язку з його несплатою на покарання у виді громадських робіт на строк 50 (п'ятдесят) годин [13].

Корегуючий судовий контроль має місце й при вирішенні інших питань, не пов'язаних із покаранням (приміром: про застосування до засуджених примусового лікування та його припинення (п. 7 ч. 1 ст. 537 КПК); про застосування до засуджених примусового годування (п. 7^1 ч. 1 ст. 537 КПК); про зміну обов'язків, покладених на засудженого, звільненого від відбування покарання з випробуванням (п. 13^3 ч. 1 ст. 537 КПК)).

Питання конкретизуючого характеру (конкретизуючий судовий контроль). Сутність цього різновиду судового контролю в стадії виконання судових рішень полягає в уточненні, конкретизації певних положень судового рішення, обставин, що виникли при його виконанні.

Вирішення конкретизуючих питань може бути зумовлено незначними дефектами судового рішення або необхідністю тлумачення його положень. Звідси, способами здійснення конкретизуючого контролю можуть бути: а) спосіб, яким усуваються такі дефекти (має переважно технічний характер); б) спосіб, який вимагає тлумачення судового рішення.

Зазвичай, усі питання конкретизуючого характеру розглядаються в порядку вирішення питань про всякого роду сумніви та протиріччя, що виникають при виконанні вироку[2] (п. 14 ч. 1 ст. 537 КПК).

За результатами узагальнення матеріалів кримінальних проваджень можна дійти висновку, що конкретизуючий судовий контроль здійснюється при вирішенні, зокрема, питання про виправлення описки у рішенні суду, а саме: при написанні прізвища, імені, по батькові чи інших біографічних даних

[2] В одному зі своїх рішень Верховний Суд зауважив, що норми розд. VIII КПК України «Виконання судових рішень» у цілому та статей 537, 539 КПК України зокрема підлягають застосуванню не лише щодо виконання вироків, а й до випадків, коли кримінальне провадження закінчується постановленням ухвали про закриття кримінального провадження, як судового рішення, яким завершується кримінальне провадження (див.: [14]).

засудженого (приміром, ухвалою Перемишлянського районного суду Львівської області від 17.09.2015 р. виправлено описку у вироку цього ж суду від 16.06.2015 р. у частині неправильного зазначення дати народження засудженого).

Ще одна класифікація питань, що вирішуються при виконанні судового рішення, може бути здійснена *залежно від форми впливу судово-контрольної діяльності на права осіб, яких вони стосуються*. За цим критерієм можна виокремити: а) питання правозабезпечувального; б) правообмежувального характеру (відповідно, визначити: а) правозабезпечувальний; б) правообмежувальний судовий контроль).

Правозабезпечувальний судовий контроль має місце при відновленні порушеного права учасника кримінального провадження, якого стосується ухвалене судове рішення, або забезпечення використання належного йому права, яке раніше не було ним реалізоване (зазвичай, це стосується прав засудженого, хоча може йтися і про інших суб'єктів кримінального процесу, приміром цивільного позивача, третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт). Цей різновид судового контролю можна спостерігати при вирішенні питань як корегуючого, так і конкретизуючого характеру щодо положень ухваленого судового рішення. До них, зокрема, можна віднести такі питання: про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (п. 2 ч. 1 ст. 537 КПК); про заміну невідбутої частини покарання або покарання у виді довічного позбавлення волі більш м'яким (п. 3 ч. 1 ст. 537 КПК); питання про сумніви і протиріччя, що виникають при виконанні вироку (приміром, про зарахування досудового тримання особи під вартою в строк відбування покарання, про повернення застави чи вирішення долі речових доказів) (п. 14 ч. 1 ст. 537 КПК).

Правообмежувальний судовий контроль має місце при вирішенні окремих питань, якими обмежуються права та законні інтереси певного учасника кримінального провадження, який не виконує покладені на нього обов'язки. До такого виду питань можна, зокрема, віднести: про застосування до засуджених примусового лікування та його припинення (п. 7 ч. 1 ст. 537 КПК); про застосування до засуджених примусового годування (п. 7^1 ч. 1 ст. 537 КПК); про застосування заходу стягнення до осіб, позбавлених волі, у виді переведення засудженого до приміщення камерного типу (одиночної камери) (п. 13^2 ч. 1 ст. 537 КПК).

Висновки

Питання, які вирішуються при виконанні судових рішень (їх вирішення є змістом другого (основного) етапу стадії виконання судових рішень), мають

різноплановий характер. Їх класифікації за окремими критеріями дають можливість для виокремлення різновидів судового контролю, зокрема, залежно від сутності впливу судово-контрольної діяльності на рішення суду: а) корегуючий; б) конкретизуючий судовий контроль; залежно від форми впливу судово-контрольної діяльності на права осіб, яких вони стосуються: а) правозабезпечувальний; б) правообмежувальний судовий контроль.

Корегуючий судовий контроль полягає у зміні характеру та ступеня обмежень прав і законних інтересів засуджених чи інших осіб, яких стосується судове рішення, що уже мають місце або тих, що можуть виникнути. Корегуючий вплив може стосуватися питань виду, умов та порядку виконання покарань. Конкретизуючий судовий контроль має місце при уточненні, конкретизації певних обставин, положень ухваленого судового рішення, необхідних для належного виконання судового рішення. Вирішення конкретизуючих питань може бути зумовлено незначними дефектами судового рішення або необхідністю тлумачення його положень.

Правозабезпечувальний судовий контроль має місце при відновленні порушеного права учасника кримінального провадження, якого стосується ухвалене судове рішення, або забезпечення використання належного йому права, яке раніше не було ним реалізоване. Правообмежувальний судовий контроль має місце при вирішенні окремих питань, якими обмежуються права та законні інтереси певного учасника кримінального провадження, який не виконує покладені на нього обов'язки.

Список використаних джерел

[1] Дільна З. Ф., Бойко В. П. Виконання судових рішень у кримінальному провадженні: теоретичний та практичний аспекти : монографія. Львів : Сполом, 2017. 240 с.

[2] Шаренко С. Л. Порядок звернення вироку, ухвали суду до виконання. Кримінальний процес : підручник / за заг. ред. О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2018. 584 с.

[3] Харченко І. О. Вирішення судом процесуальних питань в стадії виконання вироку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2010. 241 с.

[4] Логвиненко М. І., Висоцький А. І. Процедура виконання судових рішень по кримінальним справам. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 19–20 трав. 2022 р.). Суми, 2022. С. 448–451.

[5] Вапнярчук А. В. Правова природа судової діяльності при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні. *Проблеми законності*. 2025. № 170. С. 247–261. https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.338229.

[6] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

[7] Вапнярчук В. В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : монографія. Харків : Юрайт, 2017. 408 с.

[8] Vapniarchuk V. V., Kaplina O. V., Shumylo M. Ye., Tumanyanc A. R. Conceptual Approaches to Understanding the Essence of Proof in the Science of Criminal Process in Ukraine. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2019. Vol. X. Issue 7(45) P. 2146–2155. URL: https://journals.aserspublishing.eu/jarle/issue/view/182 (last accessed: 01.03.2026).
[9] Gmyrko V. P., Shumylo M. Ye., Vapniarchuk V. V., Kaplina O. V., Shybiko V. P. Judicial Nature of Evidence in Criminal Proceeding. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2019. Vol. X. Issue 7(45). P. 1976–1983. URL: https://journals.aserspublishing.eu/jarle/issue/view/182 (last accessed: 01.03.2026).
[10] Вапнярчук А. В. Специфіка кримінального процесуального доказування при вирішенні питань у стадії виконання судових рішень. *VIII Харківський кримінальний процесуальний полілог «Допустимість доказів у кримінальному провадженні між імперативністю закону та процесуальною толерантністю»* (м. Харків, 14 листоп. 2025 р.). Харків : Право, 2025. С. 131–134.
[11] Про практику застосування судами України процесуального законодавства при вирішенні питань, пов'язаних з виконанням вироків : постанова Пленуму Верховного Суду України № 11 від 21.12.1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-90#Text (дата звернення: 01.03.2026).
[12] Ухвала Миколаївського районного суду Львівської області від 09.12.2021 р. у справі № 447/3709/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101765862 (дата звернення: 01.03.2026).
[13] Ухвала Дніпровського районного суду м. Києва від 28.10.2019 р. у справі № 755/8965/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85380997 (дата звернення: 01.03.2026).
[14] Ухвала Верховного Суду від 31.01.2022 р. у справі № 757/28191/18-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102865639 (дата звернення: 01.03.2026).

References

[1] Dilna, Z.F., & Boyko, V.P. (2017). *Execution of court decisions in criminal proceedings: theoretical and practical aspects*. Lviv: Spolom.
[2] Sharenko, S.L. (2018). *The procedure for applying a verdict, a court decision for execution. Criminal process*. O.V. Kaplina, O.G. Shylo (Eds.). Kharkiv: Pravo.
[3] Kharchenko I.O. (2010). *Resolution of procedural issues by the court at the stage of execution of a verdict*. Ph.D. Thesis. Kyiv.
[4] Logvinenko, M.I., & Vysotsky, A.I. (May 19-20, 2022). The procedure for executing court decisions in criminal cases. In *Reforming the Legal System in the Context of European Integration Processes: Proceedings of the VI International Scientific and Practical Conference* (pp. 448-451). Sumy.
[5] Vapnyarchuk, A.V. (2025). The Legal Nature of Judicial Activity in the Execution of Court Decisions in Criminal Proceedings. *Problems of Legality, 170*, 247-261. https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.338229.
[6] Criminal Procedure Code of Ukraine No. 4651-VI. (April 13, 2012). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
[7] Vapnyarchuk, V.V. (2017). *Theory and Practice of Criminal Procedural Evidence*. Kharkiv: Yurayt.
[8] Vapniarchuk, V.V., Kaplina, O.V., Shumylo, M.Ye., & Tumanyanc, A.R. (2019). Conceptual Approaches to Understanding the Essence of Proof in the Science of Criminal Process in Ukraine. *Journal of Advanced Research in Law and Economics,*

X, 7(45), 2146-2155. Retrieved from https://journals.aserspublishing.eu/jarle/issue/view/182.

[9] Gmyrko, V.P., Shumylo, M.Ye., Vapniarchuk, V.V., Kaplina, O.V., & Shybiko, V.P. (2019). Judicial Nature of Evidence in Criminal Proceeding. *Journal of Advanced Research in Law and Economics, X, 7*(45), 1976-1983. Retrieved from https://journals.aserspublishing.eu/jarle/issue/view/182.

[10] Vapnyarchuk, A.V. (November 14, 2025). Specifics of criminal procedural evidence when resolving issues at the stage of execution of court decisions. In *VIII Kharkiv Criminal Procedural Polylogue "Admissibility of evidence in criminal proceedings between the imperative nature of the law and procedural tolerance"* (pp. 131-134). Kharkiv: Pravo.

[11] Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine No. 11 "On the practice of applying procedural legislation by the courts of Ukraine when resolving issues related to the execution of sentences". (December 21, 1990). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-90#Text.

[12] Resolution of the Mykolaiv District Court of Lviv Region. Case No. 447/3709/21. (December 9, 2021). https://reyestr.court.gov.ua/Review/101765862.

[13] Resolution of the Dniprovskiy District Court of Kyiv dated 28.10.2019. Case No. 755/8965/19. (October 28, 2019). https://reyestr.court.gov.ua/Review/85380997.

[14] Resolution of the Supreme Court. Case No. 757/28191/18-k. (January 31, 2022). https://reyestr.court.gov.ua/Review/102865639.

Анастасія В'ячеславівна Вапнярчук
аспірантка кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: vapnarcuka@gmail.com
ORCID 0000 0002 4363 077X

Anastasiia V. Vapniarchuk
Ph.D. Student of the Department of Administrative Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: vapnarcuka@gmail.com
ORCID 0000 0002 4363 077X

Рекомендоване цитування: Вапнярчук А. В. Класифікація та характеристика питань, що розглядаються й вирішуються при виконанні судових рішень у кримінальному провадженні. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 172. С. 271–284. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.356436.

Suggested Citation: Vapnyarchuk, A.V. (2026). Classification and Characteristics of Issues that are Considered and Resolved During the Execution of Court Decisions in Criminal Proceedings. *Problems of Legality, 172,* 271-284. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.356436.

Статтю подано / Submitted: 03.02.2026
Доопрацьовано / Revised: 14.03.2026
Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2026
Опубліковано / Published: 31.03.2026

УДК 342.56(438):341.645
DOI: 10.21564/2414-990X.172.352174

Принцип незалежності судової влади у світлі практики Суду ЄС та ЄСПЛ: досвід Польщі

Анастасія Миколаївна Міць*
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків, Україна
**e-mail: amits@nlu.edu*

Анотація
Проблематика визначення змісту конституційного принципу незалежності правосуддя є актуальною в контексті національного правозастосування та на рівні європейського судочинства. Посилена увага інституцій Європейського Союзу до питання незалежності судової влади сприяє формуванню та розвитку практики тлумачення цього принципу, особливо у справах щодо держав, де констатовано системні відхилення від його класичного розуміння. Метою дослідження є виявлення та систематизація відмінностей у підходах європейських судів до оцінки порушень незалежності суду, а також аналіз методів правового тлумачення, які вони застосовують у відповідних рішеннях. Для досягнення цієї мети у роботі здійснено детальний перегляд текстів ключових рішень Суду Європейського Союзу (Суду ЄС) та Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), присвячених питанням призначення суддів, гарантіям їхньої незалежності, інституційній автономії судових органів та ефективному судовому захисту. Емпіричну (джерельну) базу дослідження становлять рішення Суду ЄС, ЄСПЛ, в яких сформовано підходи до тлумачення принципу незалежності судової влади. Спираючись на текст окреслених судових рішень, було визначено і розмежовано відмінності в способах тлумачення, обраних Судом ЄС та ЄСПЛ: Суд ЄС зосереджується переважно на функціональному аспекті незалежності судів у контексті застосування права Європейського Союзу та дотримання вимог статті 19(1) Договору про ЄС, тоді як ЄСПЛ формує ширший, системний підхід, оцінюючи незалежність судової влади як складову права на справедливий суд відповідно до статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Особливу увагу приділено різниці у стандарті доказування, глибині інституційного аналізу та ролі національного конституційного контексту у практиці обох судів. Обґрунтовано тезу про те, що ці відмінності зумовлюють неоднакові правові наслідки для держави-члена та впливають на ефективність захисту принципу незалежності судової влади на європейському рівні. Зроблено висновок, що порівняльний аналіз практики Суду ЄС та ЄСПЛ не лише дозволяє глибше зрозуміти природу сучасних загроз незалежності судової влади, а й виявляє межі та потенціал європейських механізмів захисту верховенства права в умовах конституційних трансформацій у державах-членах.

© Міць А. М., 2026

Ключові слова: Суд Справедливості ЄС; Європейський суд з прав людини; принцип незалежності правосуддя; орган суддівського врядування; право на справедливий суд; ефективний судовий захист; відступ від верховенства права.

The Principle of Judicial Independence in the Scope of the Practice of the Court of Justice of the European Union and the European Court of Human Rights: the Experience of Poland

Anastasiia M. Mits*
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine
**e-mail: amits@nlu.edu*

Abstract
The issue of defining the content of the constitutional principle of judicial independence remains highly relevant both in the context of national law enforcement and at the level of European adjudication. Increased attention from European Union institutions to the question of judicial independence has contributed to the development of interpretative practice concerning this principle, particularly in cases involving states where systemic deviations from its classical understanding have been identified. The aim of this study is to identify and systematize differences in the approaches of European courts to assessing violations of judicial independence, as well as to analyse the methods of legal interpretation applied in their respective decisions. To achieve this objective, the study conducts a detailed review of the texts of key judgments of the Court of Justice of the European Union and the European Court of Human Rights addressing issues related to judicial appointments, guarantees of judicial independence, the institutional autonomy of judicial bodies, and effective judicial protection. The empirical (source) basis of the research consists of the judgments of the Court of Justice of the European Union and the European Court of Human Rights in which approaches to the interpretation of the principle of judicial independence have been developed. Based on the analysis of these judicial decisions, differences in the interpretative approaches adopted by the Court of Justice of the European Union and the European Court of Human Rights have been identified. The Court of Justice of the European Union primarily focuses on the functional aspect of judicial independence in the context of the application of European Union law and compliance with the requirements of Article 19(1) of the Treaty on European Union, whereas the European Court of Human Rights develops a broader, systemic approach, assessing judicial independence as an element of the right to a fair trial under Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Particular attention is paid to differences in the standard of proof, the depth of institutional analysis, and the role of the national constitutional context in the case law of both courts. The article substantiates the thesis that these differences lead to divergent legal consequences for Member States and affect the effectiveness of protecting the principle of judicial independence at the European level. It is concluded

that a comparative analysis of the case law of the Court of Justice of the European Union and the European Court of Human Rights not only provides a deeper understanding of the nature of contemporary threats to judicial independence, but also reveals the limits and potential of European mechanisms for safeguarding the rule of law in the context of constitutional transformations in the Member States.

Keywords: Court of Justice of the European Union (CJEU); European Court of Human Rights (ECtHR); the principle of the independence of the judiciary; judicial governance body; the right to a fair trial; effective judicial protection; rule of law backsliding.

Вступ

Протягом останніх років європейські інституції та неурядові організації сигналізують про поступовий відступ від верховенства права в деяких країнах Європейського Союзу (далі – ЄС). Основоположні цінності ЄС зазнають істотної ерозії та ризику спотворення внаслідок поширення моделей так званої іліберальної демократії. Дослідження європейських конституціоналістів демонструють значний вплив цього явища, яке узагальнено можна окреслити як процес, у межах якого сформовані відповідно до закону органи державної влади здійснюють внутрішню політику, яка систематично посягає на внутрішні механізми контролю та призводить до втрати функціональної спроможності контролю над владою, з метою трансформації ліберально-демократичної моделі державного управління та інституціоналізації тривалого політичного домінування однієї партії [1, с. 7–8]. У розрізі впливу на механізми підзвітності та контролю однією з перших ознак держав, що «відступають від верховенства права», є саме критичний та підірваний стан правосуддя в системі органів державної влади. Яскравим прикладом такого явища є саме польська криза правосуддя, яка набула популярності й часто уособлюється з кризою верховенства права ЄС.

Огляд літератури

Зважаючи на специфіку сфери досліджень, основні публікації напрацьовані європейськими авторами. Зокрема, L. Pech [1], A. Śledzińska-Simon, W. Sadurski [2], A. Bojarski, W. Piątek [3], A. Adamska-Gallant. До того ж тематика суддівської незалежності ставала об'єктом вивчення значної кількості вітчизняних науковців, проте найбільш релевантні напрацювання висвітлені в роботах О. Хотинської-Нор, Т. Комарової, Т. Слінько, О. Щербанюк, Л. Москвич.

Матеріали та методи

Матеріальною основою статті є рішення CJEU та ЄСПЛ щодо системи правосуддя Республіки Польща, висновки європейських інституцій щодо сутніс-

ного змісту незалежності суддів та наукові роботи профільних дослідників. Методологічну основу дослідження становить сукупність наукових методів, які дозволили всебічно проаналізувати сутність та складові незалежності в практиці європейського правосуддя. Застосування *порівняльно-правового методу* дозволило зіставити правові позиції ЄСПЛ та CJEU, розкрити ключові відмінності у підходах до тлумачення змісту незалежності правосуддя різних європейських інституцій. Системний метод було застосовано задля визначення статусу органів суддівського врядування Республіки Польща, взаємодії органів виконавчої влади із представниками системи правосуддя. Застосування методу case-study полягало у вивченні окремих справ для ілюстрації механізмів і закономірностей впливу на суддів та виявленні ширших політико-правових засад польської кризи.

Результати та обговорення

Правова оцінка змін до законодавства щодо виходу на пенсію суддів

Із метою формування цілісного уявлення про досліджувану проблематику доцільно звернутися до аналізу правових проблем польського законодавства, які були покладені в основу правових позицій Суду Європейського Союзу (Суд ЄС) та Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) й стали предметом активної дискусії в європейській правовій думці. Однією з перших проблем, що постали перед Судом Справедливості ЄС, стало запровадження нового підходу до визначення пенсійного віку суддів, які були призначені раніше на посади. Суть законодавчих змін полягала у зниженні загального пенсійного віку із 70 до 65 років для виходу на пенсію для чоловіків та з 67 до 60 для жінок, зокрема, й для тих, які вже обіймали свої посади; продовження перебування на посаді судді було можливе за умови ухвалення позитивного рішення з боку Президента Республіки Польща (далі – Президент) [4]. Відповідно до чинного на той момент законодавства рішення щодо продовження або припинення перебування судді на посаді не підлягали обов'язковому мотивуванню, що унеможливлювало з'ясування підстав такого рішення. Органи суддівського врядування не брали безпосередньої участі в ухваленні подібних рішень щодо припинення повноважень суддів у зв'язку з досягненням пенсійного віку, однак відігравали опосередковану роль у реалізації відповідного механізму, зокрема шляхом надання висновків щодо продовження повноважень та участі у подальшому кадровому оновленні судового корпусу. Отже, механізм ухвалення рішень щодо суддів був сконцентрований на сфері повноважень виконавчої гілки влади, а зниження пенсійного віку суддів було використано як інструмент дострокового припинення їхніх повноважень та переформатування складу судових органів, що поставило під сумнів дотримання принципу незалежності судової влади.

На відміну від однозначного підходу Європейської Комісії (далі – Комісія), яка вважає такі нормативні правила неприпустимими, ECJ розмірковував про можливу мотивацію польської влади щодо створення умов для доступу до суддівської професії людей молодого віку, для заохочення встановлення більш збалансованої вікової структури шляхом полегшення доступу молодих людей до професії судді. Але все одно ECJ дійшов висновку щодо неправомірності створення порядку виходу на пенсію для суддів з огляду на таке. По-перше, суд у своєму звичному дусі акцентував увагу на відсутності обґрунтування *мети* такої судово-пенсійної реформи, а саме того, яким чином запровадження таких заходів як відправляння суддів на пенсію, дозволить вирішити якийсь суспільний чи правовий інтерес у межах національного правопорядку. По-друге, зниження пенсійного віку для суддів відповідно до цього закону передбачає можливість застосування з боку Президента або Міністра юстиції заходів на власний розсуд щодо продовження періоду, протягом якого суддя виконує свої обов'язки, на два послідовні 3-річні періоди. Отже, можлива ситуація, за якої обрані Президентом судді завдяки його рішенню продовжуватимуть відправляти правосуддя, що створює нерівні умови для судової системи. По-третє, у висновках ECJ міститься критична оцінка залученості Національної ради судової влади (НРС) через відсутність чітких визначених правил, відповідно до яких орган ухвалює свій висновок стосовно судді: акти Ради мали довільний характер та не мали об'єктивно передбаченої методології характеристики судді [5]. Водночас ЄСПЛ у рішенні *Pająk and Others v. Poland* звернув увагу на *індивідуальні* особливості реалізації прав людини, говорячи про неприпустимість ухвалення свавільних рішень з боку органів виконавчої влади та органів суддівського врядування, які не зазнають оскарження та перегляду. Скарга заявників стосувалася неправомірності процесуального характеру рішень, ухвалених Міністром юстиції, щодо подальшої можливості суддів перебувати на посадах та окремо заявники звертали увагу на дискримінаційний характер законодавства, яке передбачало розмежування пенсійного віку між жінками і чоловіками. ЄСПЛ установив порушення права на доступ до суду та заборони дискримінації у зв'язку із законодавчими змінами, що знизили пенсійний вік суддів і зробили продовження їх повноважень залежним від органів виконавчої влади [6]. Таким чином, ЄСПЛ підтверджує, що такі зміни мають не лише *інституційні*, а й *індивідуальні* правові наслідки, що порушують гарантовані Конвенцією права. Фактично, ЄСПЛ визнав соціально-правові і процедурні аспекти зменшення пенсійного віку та пов'язаних із ним процедур продовження повноважень суддів такими, що порушують права, гарантовані Конвенцією, а саме право на справедливий суд та заборону дискримінації. Такий підхід підтримується значною кількістю виснов-

ків європейських фахівців, які у своїх дослідженнях доводять, що CJEU розглядає незалежність як частину верховенства права, фундаментальних цінностей ЄС і принципів механізмів взаємної довіри між національними системами, натомість, ЄСПЛ оцінює її передусім як складову права на справедливий суд і як захист індивідуального права заявника.

З іншого боку, показовим є той факт, що у цій справі ЄСПЛ констатував наявність порушення, обґрунтовуючи свою позицію з урахуванням національного контексту, зокрема суперечливого характеру урядової судової реформи. Хоча в доктрині традиційно вважається, що підхід ЄСПЛ, на відміну від Суду ЄС, характеризується більшою зосередженістю на індивідуально визначених аспектах порушення прав людини, у цій справі Суд не оминув оцінки державної політики. Такий підхід підкреслює особливу значущість виявлених порушень, оскільки вони постають не як поодинокі чи випадкові, а як результат цілеспрямованого та усвідомленого вибору держави.

Вплив виконавчої гілки влади на систему польського правосуддя

Окремої уваги заслуговує аспект залученості виконавчої гілки влади до процесу ухвалення рішень, які стосуються суддів. У польських справах CJEU не ігнорував залученість виконавчої гілки влади до формування та функціонування судових органів, однак утримався від її автономної оцінки. Натомість така участь розглядалася як один із елементів сукупного аналізу, здатний – у поєднанні з іншими структурними дефектами – поставити під сумнів вимоги незалежності та безсторонності суду в розумінні ст. 19(1) ДЄС. Переважно, CJEU доволі лояльно ставиться до участі представників виконавчої влади в питаннях забезпечення функціонування системи правосуддя, про що свідчить практика CJEU по справі C-896/19, *Repubblika v. Il-Prim Ministru*. Малтійська модель залученості уряду передбачала участь Прем'єр-міністра у доборі кандидатів на суддівські посади з подальшим рекомендуванням обраних Президенту до призначення. Визначальною для CJEU є наявність низки чинників, які забезпечують належні умови для функціонування стримувань і противаг: функціонування незалежного дорадчого органу: Judicial Appointments Committee (далі – Комітет) складається з представників різних інституцій, де жоден не призначається Прем'єр-міністром [7]. Саме цей орган проводить попередній відбір кандидатів на посади, оцінює професійну придатність і доброчесність кандидатів, що уособлюється у сформованому висновку. Заявників по цій справі непокоїв той факт, що Прем'єр-міністр може відійти від згаданого рішення Комітету, але з обов'язковим мотивуванням такого відходу. Попри, певною

мірою, вирішальність урядової фігури в процесі призначення, для CJEU стало важливим дотримання на національному рівні балансу між різними *незалежними інституціями,* які у своїй сукупності сприяють деполітизації процесу призначення, прозорість процедури та розмежування політичного вибору від професійної оцінки компетенцій.

Допустима участь виконавчої влади в процедурі призначення суддів за умови, що політичний розсуд обмежується фінальною стадією процесу і не проникає в сферу професійної оцінки, яка залишається прерогативою інституційно незалежного органу. Ланцюг суб'єктів призначення діяв у чітко визначений системний спосіб, маючи алгоритм із дозволеним рівнем дискреції, яка мала бути аргументована. CJEU не висуває жорстких умов для виконавчої влади щодо оформлення причин відступу від позицій Комітету: для Прем'єр-міністра було достатньо у будь-який спосіб оприлюднити та висловити свою позицію, скажімо, шляхом виступу у Парламенті чи офіційної публічної заяви, яка не передбачала формування процесуального індивідуального акта. Рішення у справі *Repubblika v. Il-Prim Ministru* демонструє, що Суд ЄС не розглядає участь виконавчої гілки влади в призначенні суддів як таку, що автоматично суперечить вимогам судової незалежності. Визначальним є інституційний контекст, зокрема наявність ефективних стримувань і противаг та відсутність системного підриву інших гарантій незалежності. У цьому сенсі мальтійська модель була визнана сумісною з правом ЄС, тоді як у польському випадку аналогічні елементи участі виконавчої влади діяли в умовах комплексного демонтажу судових гарантій.

Що стосується підходів ЄСПЛ, можна сказати, що вони в цьому випадку перегукуються з CJEU: у текстах рішень так само можна простежити загальну прийнятність функціональної участі представників виконавчої влади в процедурах, що впливають на статус судді. Аналізуючи справу персоніфіковано, ЄСПЛ виходить із *процесуально-гарантійних міркувань*, досліджуючи якість правових норм щодо чіткості передбачених повноважень, наявність уніфікованої форми ухвалення рішень, заснованої на обов'язковій мотивувальній частині та створення можливості оскарження. Наприклад, у рішенні у справі *Broda Bojara* йдеться про суддів, які займали адміністративні посади заступників голови місцевого суду та їхні повноваження були припинені достроково відповідно до рішення Міністра юстиції, яке уособлювалось у звичайному листі-повідомленні [8]. Процедура усунення від посади була сконцентрована в руках однієї людини і не мала жодних запобіжників від урядового свавілля, яким могли б скористатися судді. Саме тут ЄСПЛ і дійшов висновку про важливість унормованого порядку ухвалення рішень органами виконавчої влади з дотриманням конвенційних стандартів.

Хоча ЄСПЛ і CJEU концептуально спираються на різні правові підстави та методології оцінки судової незалежності, аналіз їхньої практики щодо польської судової реформи свідчить про фактичну комплементарність цих підходів. У такому контексті роль ЄСПЛ набуває допоміжного характеру, оскільки ЄСПЛ не формує автономний стандарт незалежності, а радше розвиває й конкретизує висновки CJEU крізь призму індивідуальних прав і національного контексту.

Правовий статус Дисциплінарної палати Верховного суду

На наступному етапі реформування польський законодавець інституціоналізував спеціальний механізм розгляду дисциплінарних справ, зокрема, пов'язаних із виходом суддів на пенсію, створивши з цією метою окремий орган у системі Верховного суду. Хоча Дисциплінарна палата Верховного суду (далі – Палата) була представлена як механізм контролю за рішеннями, ухваленими представниками виконавчої гілки влади, її інституційна конструкція водночас поставила під сумнів легітимність цього органу та відповідність його діяльності стандартам судової незалежності. Аналіз положень Закону про Верховний суд свідчить, що юрисдикція Дисциплінарної палати була зосереджена передусім на вирішенні питань, пов'язаних із продовженням або припиненням перебування суддів Верховного суду на посаді, зокрема у формах пенсійних, трудових та звільнювальних проваджень [9]. Попри те, що закон формально відносив до її компетенції й дисциплінарні провадження, їхній зміст і межі залишалися невизначеними, що дає змогу розглядати цей орган радше як механізм контролю за статусом судді, ніж як класичний дисциплінарний орган. Закон не встановлював окремого порядку формування Палати самостійно, а закладав загальні принципи призначення суддів Верховного суду, які потім могли бути призначені до цієї Палати, тобто склад Палати призначався Президентом за пропозицією НРС. Додаткові перехідні положення було передбачено щодо наповнення складу Палати до моменту заповнення всіх посад і полягало в тому, що судді могли перевестись у Палату з інших структурних підрозділів Верховного суду за пропозицією Ради та за погодженням Голови Верховного суду. Глибокі занепокоєння виникли на ґрунті безпосередньої участі в процесі призначення Національної судової ради, формування складу якої теж зазнало істотних політизованих змін на момент створення Палати.

У порівняльно-правовому вимірі створення окремої інституційної структури, відповідальної за специфічні питання, пов'язані зі статусом суддів, не є явищем, притаманним виключно польській правовій системі. Подібні рішення були запроваджені, зокрема, у Румунії, де було утворено спеціальний під-

розділ у прокуратурі для розслідування кримінальних злочинів, вчинених суддями та прокурорами. Проте експертні висновки Венеційської комісії містили критичні зауваження щодо цього механізму, зокрема щодо його мети, потенційної перешкоди ефективній боротьбі з корупцією та недоліків у гарантіях незалежності та автономності [10]. Унікальність Дисциплінарної палати Верховного суду Польщі полягала не у самій ідеї її спеціалізації, яка не є безпрецедентною в європейських правопорядках, а в комплексному застосованому підході до чинників її взаємодії щодо інших складових системи. Йдеться про поєднання її інституційного статусу як судового органу останньої інстанції, що унеможливлює оскарження ухвалених рішень, способу формування її складу через політично видозмінену НРС, внутрішньої ізоляції від інших палат Верховного суду та надзвичайно чутливої юрисдикції щодо статусу й кар'єри суддів. У сукупності ці елементи створили системний ризик для судової незалежності, який не має прямих аналогів серед інших держав – членів ЄС.

На відміну від пенсійного питання, від самого початку CJEU прямо не надав оцінки Дисциплінарній палаті як інституції, однак у першому рішенні стосовно неї сформулював своєрідні *критерії прийнятності органу*, застосування яких практично унеможливлювало визнання цієї Палати незалежним судом у розумінні права ЄС. Преюдиційні питання у справах C-585/18, C-624/18 та C-625/18 були поставлені національними судами Польщі, які звернулися до Суду ЄС із метою отримання тлумачення положень права ЄС щодо вимог судової незалежності. CJEU замість чіткої відповіді на питання, надав правову основу, яка мала бути застосована національними судами для окреслення статусу Палати, а саме, чи було суд сформовано в безсторонній спосіб відповідно до об'єктивних критеріїв, чи порядок призначення членів органу може викликати законні сумніви щодо незалежності цього суду до зовнішніх чинників, зокрема, щодо ризику прямого чи непрямого впливу з боку законодавчої та виконавчої влади, а також відсутності належних гарантій інституційного нейтралітету судового органу, що в сукупності може зумовити сумніви у його незалежності та безсторонності і, відповідно, негативно вплинути на рівень довіри до здійснення правосуддя в демократичному суспільстві [11]. Майже за два роки після цього CJEU більш комплексно повернувся до ситуації навколо Палати, аналізуючи її діяльність не відокремлено, а в контексті дисциплінарного режиму суддів у цілому. У своїй аргументації CJEU зазначив, що участь парламенту у формуванні складу Національної ради судочинства сама по собі не є несумісною з вимогами незалежності. Водночас CJEU наголосив на ризиках, притаманних концентрації повноважень у руках політичних органів, особливо за умов, коли

законодавчі зміни збігаються у часі з процедурою оновлення складу органу за попереднім правовим порядком. Говорячи про політику притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, CJEU оцінював ті ризики, які були створені нормою польського законодавства, що дозволяла притягнути до відповідальності суддю за очевидні й грубі порушення закону та порушення посадової гідності. Такі широкі формулювання зумовили наявність ручного застосування положень законодавства, повністю нівелювавши суб'єктність суддів у межах польського правового порядку. Фактично суддів карали за звернення з преюдиціальними запитами до CJEU та за тлумачення права ЄС, яке йшло всупереч суб'єктивним уявленням польської влади.

Практика ЄСПЛ є більш розгалуженою та різноманітною, на відміну від CJEU, який забезпечив *функціональні критерії* застосування стандартів незалежності судового органу, ЄСПЛ пішов у ретельний *системний* аналіз. Безперечно, має місце вже згадана, притаманна ЄСПЛ, персоніфікована спрямованість судочинства, яка полягає у вирішенні питання про наявність порушення в конкретній справі, зважаючи на індивідуально визначені обставини. Втім, говорячи саме про оцінку Палати як інституту, ЄСПЛ застосував *контекстуальний* підхід, розглядаючи орган як один з елементів системи органів державної влади, а не ізольовано. Передусім рішення містять чітку відповідь на питання, що Палата не є *судом, встановленим законом* у розумінні ст. 6 ЄКПЛ, орієнтуючись на критерії, які ЄСПЛ винайшов ще у справі *Ástráðsson v. Iceland*: чи було створено орган з *кричущим* порушенням національного права, чи посягало це порушення на фундаментальні засади правосуддя та верховенства права в цілому та чи було забезпечено можливість належного перегляду рішень на національному рівні [12]. Запропонована характеристика визначення суду, встановленого законом, може здатись доволі загальною та оцінною, але має очевидний прикладний характер. У випадку із польською Палатою ЄСПЛ, дійсно, вдався до оцінки змін у законодавстві, які були здійснені польським Парламентом порівняно із позиціями Конституційного Трибуналу, висловленими у 2007 та згодом у 2018 р.: який саме суспільний інтерес мав на меті захистити законодавець та Конституційний Трибунал, говорячи про позитивний ефект зміненого способу призначення членів Національної Судової Ради на користь Парламенту, забравши повноваження у суддів? Посилаючись на висновки Венеційської Комісії, GRECO та рішення CJEU у рішенні по справі *Reczkowicz v. Poland*, ЄСПЛ прямо визнав, що законодавець вдався до скасування представницької системи серед органів правосуддя, що безпосередньо нівелювало гарантії незалежності судової влади. Порушення в процедурі призначення суддів до Палати були настільки *серйозними,* що вплинули на саму *суть*

права на «суд, встановлений законом» [12]. Практика Страсбурзького Суду доволі різноманітна і відображає як вищеописаний *функціональний* вплив Палати в межах всієї системи, так і демонструє індивідуальні наслідки порушення Конвенції. Скажімо, у рішенні *Juszczyszyn v. Poland* Суд зауважив на порушенні не тільки ст. 6 Конвенції (яка, безперечно, мала місце, про що ЄСПЛ вчергове вказав, підкресливши хибне спрямування реформ системи правосуддя), а й ст. 8, яке полягало у певному втручанні держави не тільки в право Заявника на справедливий суд, а й посяганні на професійне життя, адже саме його дії в аспекті правосуддя та прийняття рішень стали підставою критики та санкцій із боку органів влади, зокрема Палати. Заявник, перебуваючи у відрядженні в апеляційному суді, виявив бажання перевірити, чи уповноважений був суддя першої інстанції виносити рішення по справі, чи був він *призначений на посаду відповідно до закону,* що, на думку Палати, було неприпустимим з огляду на те, що суддя не може судити суддю [13]. Дисциплінарна палата підтвердила такий підхід, окресливши це як приниження гідності суддівської посади та як таке, що є явним і грубим порушенням закону і дисциплінарного проступку. Після цього суддю відсторонили від посади, не призначали до розгляду справи, скоротили заробітну плату та перевели до іншого відділу суду (розглядати іншу категорію справ від тієї, що була раніше) після поновлення на посаді. Саме ці наслідки і зумовили порушення з боку ЄСПЛ приватного життя судді, які, по суті, відбулися через запроваджене до нього покарання. Відсторонення від виконання повноважень, обмеження у професійній сфері були викликані саме відправленням правосуддя з боку судді, його особистим поглядом на винесення рішення та ті речі, на які слід звернути увагу. ЄСПЛ урахував той факт, що Заявник не був обізнаний із приводу того, що його дії можуть призвести до дисциплінарного стягнення. Показовим є те, що, попри наявність втручання у сферу прав, гарантованих ст. 8 Конвенції, залишається відкритим питання, чи було б відповідне порушення констатоване Судом за відсутності настільки глибоких системних вад у процедурі формування органу, який ухвалював рішення у цій справі. ЄСПЛ лишається послідовним в оцінці польських кейсів, адже в рішенні по справі *Advance Pharma sp. z o.o. v. Poland*, яке мало приватноправовий і комерційний характер, ЄСПЛ аналізував загальний порядок призначення суддів як важливу складову права на справедливий суд: спотворення процедури призначення суттєво впливає на легітимність правосуддя і рівень суспільної довіри, що, у свою чергу, знецінює функціональну сутність суду як незалежної інституції [14].

Повертаючись до *Reczkowicz v. Poland*, слід зазначити, що окрема цінність цього рішення полягає в яскравому прикладі так званого *стримувального*

пливу («chilling effect») [10], який іде від загальної інституційної кризи до персоніфікованої ланки порушень прав людини. Як випливає з практики ЄСПЛ, стримувальний вплив має місце у випадках, коли втручання держави, навіть адресоване окремому судді, здатне породжувати ширший системний ефект, що впливає на поведінку інших суддів і підриває довіру до здійснення правосуддя. У цьому контексті йдеться про *інституційно зумовлену невизначеність меж контролю*, за якої використання формально-правових засобів впливу здатне перешкоджати незалежному здійсненню суддівських функцій, створюючи атмосферу *правової обережності,* несумісну з принципом незалежності правосуддя. Отже, ЄСПЛ у своїй практиці виходить за межі суто індивідуалізованого аналізу порушень прав людини та дедалі більше звертається до оцінки ширшого національного контексту, виявляючи загальні тенденції, що стосуються рівня інституційної незалежності.

Судова практика щодо Національної ради судочинства

У цьому дослідженні неодноразово зверталася увага на Національну раду судочинства, трансформація підходів до формування якої набула центрального значення та справила визначальний вплив на інші елементи реформи правосуддя. Тут вже, на відміну від рішення, яке стосувалось легітимності Палати, CJEU зайняв однозначну позицію з приводу правового статусу НРС у польській системі органів державної влади.

Говорячи про НРС як таку, слід зазначити, що CJEU уникнув безпосередньої оцінки її інституційної суб'єктності та її повноважень per se. Натомість він здійснює опосередкований контроль, зосереджуючись на наслідках функціонування цього органу для забезпечення ефективного судового захисту та незалежності судів у розумінні ст. 19(1) ДЄС. Рішення НРС щодо висування кандидатур на призначення суддів у Верховний суд, зокрема, у Палату, яка відігравала центральну роль у застосуванні дисциплінарних стягнень щодо суддів, не підлягали оскарженню відповідно до поетапних змін у законодавство, які поступово унеможливили розгляд навіть тих оскаржень, які були подані ще на момент дії попередніх законодавчих положень [15].

Суд Люксембургу критично оцінив законодавчі зміни, якими було трансформовано режим оскарження рішень Національної ради судочинства щодо призначення суддів, з огляду на характер цих змін, їх часовий контекст та відсутність переконливого обґрунтування законодавчої мети. З мотивувальної частини відповідних рішень Суду вбачається, що наявність механізму судового оскарження не розглядається ним як обов'язковий структурний елемент системи призначення суддів. Водночас визначальним *правовим інтересом,* який перебуває під захистом CJEU, є забезпечення *ефективного*

судового захисту у розумінні ст. 19(1) ДЄС, що може бути поставлений під сумнів у разі поєднання визначальної ролі відповідного органу з усуненням або істотним обмеженням судового контролю.

В академічній літературі можна знайти критику підходів, які CJEU застосовує в судочинстві, зокрема, *слабкість стандартів доказування*, які були використані у згаданих рішеннях: широка варіативність способів функціонування судової влади в європейських країнах обумовлює розгляд подібних справ у комплексний та деталізований спосіб. На думку деяких науковців, недоречно окреслювати загальні правила щодо призначення суддів чи дисциплінарних режимів як аргументи на користь порушення стандартів *ефективного судового захисту,* передбаченого ст. 19 [14]. Автономія держав на вибір самостійного порядку призначення та функціонування дисциплінарного механізму притягнення до відповідальності суддів надає їм можливість відстоювати належність обраного ним способу. Водночас саме *контекстуальний* підхід тлумачення суддівської незалежності став би у нагоді CJEU, адже ґрунтувався б на самобутніх особливостях конституційного ладу певної держави. Станом на зараз, CJEU намагається кваліфікувати порушення складових верховенства права шляхом накладання абстрактних критеріїв, відображених в узагальненій практиці європейських інституцій, тим самим нівелюючи сутність невідповідності національної практики уявленням про верховенство права. Подібні методи доказування розширюють можливості країн-членів захищати власні інтереси, апелюючи до занадто невизначених меж розуміння того, що є нормою.

Аналіз доктринальних оцінок змін до Закону про Національну раду судочинства, ухвалених у 2017 р., дає підстави дійти висновку про їхню принципову невідповідність польському конституційному ладу. Насамперед дострокове припинення повноважень п'ятнадцяти суддів – членів Ради, обраних суддівським самоврядуванням на конституційно гарантований чотирирічний строк, становило очевидне порушення ст. 187 § 3 Конституції Польщі, яка не допускає скорочення індивідуальної каденції суддів – членів НРС із мотивів доцільності або законодавчої реорганізації. Додаткові сумніви щодо конституційності новели 2017 р. викликає запровадження спільної чотирирічної каденції для всіх суддів – членів Ради, оскільки Конституція закріплює строк повноважень саме окремих членів органу, а не НРС як колегіального утворення, що за своєю природою є постійно діючим органом [2]. Водночас аргументація прихильників реформи, побудована на буквальному тлумаченні ст. 187 § 1 п. 2 Конституції та твердженні про відсутність прямої вказівки щодо суб'єкта обрання суддів – членів Ради, демонструє методологічно хибний підхід, заснований на ізольованому мовному тлумаченні без урахування

системного, функціонального та історичного контексту конституційного регулювання. У сукупності ці елементи свідчать про те, що реформа 2017 р. не лише порушила конкретні конституційні гарантії незалежності суддів, а й змінила баланс гілок влади у спосіб, який формально міг видаватися допустимим, однак, по суті, суперечив фундаментальним засадам польського конституціоналізму.

У практиці ЄСПЛ щодо польської системи правосуддя наявні справи, ініційовані безпосередньо суддями, які оскаржували дострокове припинення повноважень або їх непродовження. Водночас показовим є те, що у відповідних рішеннях ЄСПЛ не формулює висновків, спрямованих на оцінку самого порядку висування та призначення на суддівські посади. Такий підхід контрастує зі справою *Lorenzo Bragado and Others v. Spain*, у якій предметом розгляду стала парламентська бездіяльність, що проявилася у тривалій відсутності призначень до органу суддівського врядування та невжитті своєчасних заходів щодо розгляду кандидатур заявників. На відміну від іспанського контексту, польська ситуація характеризувалася не інституційною бездіяльністю, а активними діями законодавчої та виконавчої влади, спрямованими на формування органів суддівського врядування шляхом висування нових кандидатів. Саме ці дії супроводжувалися підвищеними політичними ризиками для незалежності судової влади. У цьому зв'язку видається малоймовірним виникнення у польському контексті спорів, аналогічних справі *Lorenzo Bragado*, оскільки потенційне оскарження процедур добору кандидатів неминуче порушувало б складний баланс між захистом індивідуальної незалежності суддів та інституційною автономією НРС у здійсненні її конституційних повноважень.

Одним із фундаментальних рішень, які стосуються саме дострокового припинення повноважень члена НРС, є *Grzęda v. Poland*. Заявник був *обраний* на зазначену посаду у 2014 р. зборами суддів строком на чотири роки. Як вже було сказано, законодавець змінив спосіб відбору і призначення суддів, наділивши повноваженнями Сейм. Особливістю нововведень став той факт, що обрані у 2018 р. Парламентом нові члени Ради зумовили дострокове припинення повноважень попередніх членів, які мали чотирирічний термін повноважень. Суддя-Заявник по цій справі намагався оскаржити припинення повноважень на національному рівні, проте зіштовхнувся з відсутністю дієвого механізму захисту свого права. Законодавець припинив повноваження чинних членів Національної ради судочинства шляхом внесення змін до законодавства, без ухвалення будь-якого індивідуального акта, який би містив належне обґрунтування та мотиви такого втручання у строк перебування на посаді [16]. При цьому парламент не визначив ані чіткої

правової мети, ані нормативно окреслених підстав для повного оновлення складу цього органу. Відсутність індивідуального рішення, ухваленого у встановленому процедурному порядку, водночас унеможливила реалізацію права на його судове оскарження. Ключовим висновком цього рішення стало визнання ЄСПЛ того факту, що дострокове припинення мандата судді – члена органу суддівського врядування без можливості судового перегляду несумісне з принципом верховенства права та гарантіями судової незалежності. Як можна помітити, у такій категорії справ ЄСПЛ займає активну позицію саме із захисту індивідуальної та суб'єктивної сфери суддівської незалежності. Передбаченість можливості оскаржити будь-яке владне рішення не є чимось принципово новим для конвенційного судочинства, тобто ЄСПЛ розглядає подібну справу як класичний цивільно-правовий спір, хоча й згадуючи засади незалежності правосуддя, передбачені елементами верховенства права. Водночас, як вже було зазначено, рішення було ухвалено у загальний спосіб і є законодавчим наслідком, відповідно, ЄСПЛ, у свою чергу, вже оцінив не конкретно-індивідуальний акт, а нормативні положення, ухвалені парламентом. Отже, системний характер порушення, встановленого ЄСПЛ у справі *Grzęda v. Poland*, полягає не лише у достроковому припиненні мандата конкретного судді, а насамперед у застосованому законодавчому механізмі, який передбачав автоматичне оновлення складу НРС без індивідуалізованого рішення, належного мотивування та можливості судового перегляду. Такий підхід створив загальну модель виключення судового контролю та був здатний впливати на всіх членів органу, що, у поєднанні з ширшим контекстом судової реформи, підриває інституційну незалежність суддівського врядування та має виразний стримувальний ефект щодо здійснення суддями своїх функцій.

Перспективи люстрації для польських суддів

З огляду на вищенаведене, стає очевидним, що криза польської судової системи мала тривалий, системний і багатовимірний характер, наслідки якого позначилися не лише на окремих інституційних елементах, а й на цілісній архітектурі правосуддя. Після зміни політичної більшості наприкінці 2023 р. оновлений уряд ініціював низку заходів, спрямованих на загальне відновлення стандартів верховенства права, зокрема шляхом перегляду законодавчих підходів до формування Національної ради судочинства в напрямі повернення суддям повноважень щодо обрання членів цього органу. Водночас центральною та наразі нерозв'язаною залишається проблема правового статусу численних суддівських призначень, здійснених у попередній період за участі органів, незалежність яких була поставлена під серйозний сумнів у практиці Суду ЄС та ЄСПЛ. Ідеться про суддів, які

фактично виконували свої функції в межах чинної на той момент правової системи, що ускладнює можливість застосування до них ретроспективних заходів без ризику порушення принципів правової визначеності та незмінюваності суддів.

Так, відновлення судової реформи опиняється між двома крайнощами: з одного боку, необхідністю реагування на *системний характер* шкоди, завданої законодавчими змінами 2017 р., з іншого – відсутністю правового допустимого механізму масового перегляду або скасування наслідків цих змін. Показово, що рекомендації Венеційської комісії у цьому контексті мають радше рамковий характер, окреслюючи межі допустимого втручання, ніж пропонуючи чіткий і практично здійсненний алгоритм виходу з інституційної кризи. Отже, логічний шлях припинити окреслені порушення може полягати у забезпеченні перегляду *легітимності призначень*, що відбулися під впливом згаданої реформи [17]. Основним питанням залишається те, як визначати критерії розмежування призначень, що відбулись у законний спосіб, і призначень із порушенням закону. Відокремлення суддів, призначених у період системних змін польської судової реформи, не може ґрунтуватися на формальних або колективних критеріях, таких як дата призначення чи сам факт участі в нових процедурах. Допустимим згідно зі стандартами Конвенції та права ЄС є лише індивідуалізований підхід, заснований на аналізі конкретної процедури призначення, ступеня політичного впливу, характеру посади та наявності ефективних засобів правового захисту. Такий підхід дає змогу поєднати необхідність відновлення інституційної незалежності правосуддя з принципом правової визначеності та захистом індивідуального статусу суддів [3].

Кращі європейські практики зумовлюють обов'язкове застосування індивідуального підходу до розгляду справ із чітко встановленим форматом перевірки та надання аргументів щодо ухваленого рішення, забезпечення судді права бути вислуханим та брати участь у процесі, наявність ефективного судового контролю за процесом [18, с. 176].

Висновки

Проблематика застосування принципу незалежності правосуддя з роками не втрачає своєї актуальності, а, навпаки, набуває нових і дедалі складніших форм. Яскравий приклад реформування судової влади в Польщі ілюструє, наскільки вразливою може виявитися система інституційних гарантій незалежності суддів у разі цілеспрямованих законодавчих трансформацій, які формально ґрунтуються на конституційних положеннях, але у своїй сукупності призводять до суттєвого зсуву балансу гілок влади. Польський

випадок демонструє, що відмінність підходів Суду ЄС та ЄСПЛ не призводить до фрагментації стандартів захисту незалежності правосуддя. Навпаки, на практиці спостерігається їх функціональна комплементарність: Суд ЄС формує рамкові, інституційні вимоги до національних систем правосуддя, тоді як ЄСПЛ забезпечує їх конкретизацію крізь призму прав окремих суддів і учасників судового процесу. У сукупності ці підходи дозволяють виявляти не лише окремі порушення, а й структурні тенденції, які загрожують верховенству права.

References

[1] Pech, L., & Shcheppele, K.L. (2017). Illiberalism Within: Rule of Law Backsliding in the EU. *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*, *19*, 3-47. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3009280.

[2] Sadurski, W. (2018). Bad Response to a Tragic Choice: the Case of Polish Council of the Judiciary. *Verfassungsblog*. Retrieved from https://verfassungsblog.de/bad-response-to-a-tragic-choice-the-case-of-polish-council-of-the-judiciary/.

[3] Piątek, W. (2025). Restoring the Rule of Law in Poland: Towards the Most Appropriate Way to Put an End to the Systemic Violation of Judicial Independence. *European Constitutional Law Review. 50849/21,* 139-163. https://doi.org/10.1017/S1574019625000070.

[4] Ustawa z dnia 12 lipca 2017 r. o zmianie ustawy "Prawo o ustroju sądyw powszechnych oraz niektyrych innych ustaw". (July 12, 2017). Retrieved from https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20170001452.

[5] Judgment of the European Court of Justice in the case C-619/18 European Commission v Republic of Poland. (June 24, 2019). Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:62018CJ0619_RES.

[6] Judgment of the European Court of Human Rights in the case 25226/18 Pająk and Others v. Poland. (October 24, 2023). Retrieved from https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22display%22:[2],%22languageisocode%22:[%22POL%22],%22itemid%22:[%22001-236221%22]}.

[7] Judgment of the European Court of Justice in the case C-896/19 Repubblika v Il-Prim Ministru. (April 20, 2021). Retrieved from https://www.stradalex.eu/en/se_src_publ_jur_eur_c_just/document/cjeu2021_C_896_19_57.

[8] Judgment of the European Court of Human Rights Broda and Bojara v. Poland. (September 29, 2021). Retrieved from https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-216120%22]}.

[9] Order of the European Court of Justice in the case C-791/19 European Commission v Republic of Poland. (April 8, 2020). Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62019CO0791%2801%29.

[10] European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). (July 13, 2018). Preliminary opinion No. 924/2018 on draft amendments to Law No. 303/2004 on the statute of judges and prosecutors, Law No. 304/2004 on judicial organization and Law No. 317/2004 on the Superior Council for Magistracy. Retrieved from https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI(2018)007-e.

[11] Judgment of the European Court of Justice in the cases C-585/18 A. K. and Others v Sąd Najwyższy, C-624/18 CP v Sąd Najwyższy C-625/18 DO v Sąd Najwyższy. (November 19, 2019) Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=ecli:ECLI%3AEU%3AC%3A2019%3A982.
[12] Judgment of the European Court of Human Rights in the case No. 43447/19 Reczkowicz v. Poland (July 22, 2021). Retrieved from https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-211127%22]}.
[13] Judgment of the European Court of Human Rights in the case No. 35599/20 Juszczyszyn v. Poland. (January 30, 2023). Retrieved from https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-219563%22]}.
[14] Judgment of the European Court of Human Rights No. 1469/20 Advance Pharma sp. z o.o. v. Poland. (February 3, 2022). Retrieved from https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-215388%22]}.
[15] Judgment of the European Court of Justice in the case C-791/19 European Commission v Republic of Poland. (July 15, 2021). Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62019CJ0791.
[16] Judgment of the European Court of Human Rights in the case No. 43572/18 Grzęda v. Poland. (March 15, 2022). Retrieved from https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-216400%22]}.
[17] Joint opinion No. 1206/2024 of the Venice Commission and The Directorate General Human Rights and Rule of Law on European standards regulating the status of judges. (October 14, 2024). Retrieved from https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2024)029-e.
[18] Slinko, T. (October 27, 2023). Access to justice as a prerequisite for the realization of the right to a fair trial. In O.V. Shcherbaniuk et al. (Eds.). *Modern challenges and current issues of judicial reform in Ukraine: Proceedings of the VII International scientific and practical conference*. Chernivtsi.

Анастасія Миколаївна Міць
аспірантка кафедри конституційного права України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: amits@nlu.edu
ORCID 0009-0007-3736-9150

Anastasiia M. Mits
Ph.D. Student of the Department of the Constitutional Law of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: amits@nlu.edu
ORCID 0009-0007-3736-9150

Рекомендоване цитування: Міць А. М. Принцип незалежності судової влади у світлі практики Суду ЄС та ЄСПЛ: досвід Польщі. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 172. С. 285–303. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.352174.

Suggested Citation: Mits, A.M. (2026). The Principle of Judicial Independence in the Scope of the Practice of the Court of Justice of the European Union and the European Court of Human Rights: the Experience of Poland. *Problems of Legality, 172,* 285-303. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.352174.

Статтю подано / Submitted: 24.01.2026
Доопрацьовано / Revised: 21.03.2026
Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2026
Опубліковано / Published: 31.03.2026

УДК 339.727.22
DOI: 10.21564/2414-990X.172.352248

Інституційні механізми скринінгу прямих іноземних інвестицій у державах – членах Європейського Союзу

Сергій Сергійович Кучерявенко*
Державний торговельно-економічний університет,
Київ, Україна
**e-mail: s.kucheryavenko@knute.edu.ua*

Анотація
У статті досліджено процедуру перевірки прямих іноземних інвестицій (скринінгу) в Європейському Союзі та підходи країн-членів до визначення інституційної організації органу, уповноваженого на оцінювання ризиків і ухвалення рішень. Актуальність порушеної проблематики зумовлена тим, що хоча в рамках Європейського Союзу діє профільний Регламент (ЄС) 2019/452, який регулює механізм скринінгу на наднаціональному рівні, проте особливості цієї процедури індивідуальні в кожній окремо взятій країні-члені. Мета статті полягає в комплексному аналізі інституційних моделей компетентних органів на проведення скринінгу серед країн Європейського Союзу, як у них розподілено функції між проведенням розслідування та прийняттям рішення, й що це означає для реалізації спільних цілей економічної безпеки в межах національних процедур. Досягнення поставленої мети стало можливим завдяки використанню комплексу методів наукового пізнання. Зокрема, порівняльний інституційно-правовий аналіз і доктринальне тлумачення правових норм були використані для порівняння підходів серед країн Європейського Союзу до визначення моделі скринінгу, а також вибору ними структури відповідального органу та меж його дискреційних повноважень. Емпіричною основою дослідження є авторський датасет, який відображає інституційний дизайн національних механізмів скринінгу прямих іноземних інвестицій у державах – членах Європейського Союзу в розумінні Регламенту (ЄС) 2019/452. Аналізовано цілі та предметний фокус скринінгу прямих іноземних інвестицій, окреслено вимоги Регламенту (ЄС) 2019/452 до національних компетентних органів та механізму співпраці, визначено критерії до класифікації інституційних моделей національних органів скринінгу. У висновках подано концептуальне бачення характерних ознак інституційних моделей організації скринінгу прямих іноземних інвестицій у державах – членах Європейського Союзу, а також запропоновано орієнтири, які можуть бути враховані під час розробки національної моделі скринінгу прямих іноземних інвестицій. Перспективи подальших досліджень цієї проблематики зумовлені й тим, що Україна поступово переходить до інституціоналізації скринінгу в рамках євроінтеграційного процесу, що підтверджується останніми законодавчими ініціативами.

Ключові слова: скринінг прямих іноземних інвестицій; Регламент (ЄС) 2019/452; уповноважений орган.

© Кучерявенко С. С., 2026

Institutional Mechanisms for Screening Foreign Direct Investments in European Union Member States

Serhii S. Kucheriavenko*
State University of Trade and Economics,
Kyiv, Ukraine
**e-mail: s.kucheryavenko@knute.edu.ua*

Abstract
The article examines the procedure for screening foreign direct investment in the European Union and the approaches of member states to determining the institutional organisation of the body authorised to assess risks and make decisions. The relevance of the issue raised is due to the fact that although the European Union has a specific Regulation (EU) 2019/452 in place, which regulates the screening mechanism at the supranational level, the specifics of this procedure are individual in each member state. The purpose of the article is to provide a comprehensive analysis of the institutional models of competent authorities for screening among European Union countries, how they distribute functions between investigation and decision-making, and what this means for the implementation of common economic security goals within national procedures. The achievement of this goal was made possible by the use of a complex of scientific research methods. In particular, comparative institutional and legal analysis and doctrinal interpretation of legal norms were used to compare approaches among European Union countries to determining the screening model, as well as their choice of the structure of the responsible authority and the limits of its discretionary powers. The empirical basis of the study is the author's dataset, which reflects the institutional design of national mechanisms for screening foreign direct investment in European Union member states within the meaning of Regulation (EU) 2019/452. The objectives and subject focus of foreign direct investment screening are analysed, the requirements of Regulation (EU) 2019/452 for national competent authorities and the cooperation mechanism are outlined, and criteria for classifying institutional models of national screening authorities are defined. The conclusions present a conceptual vision of the characteristic features of institutional models for the organisation of foreign direct investment screening in European Union member states, as well as proposed guidelines that can be taken into account when developing a national model for foreign direct investment screening. Prospects for further research on this issue are also determined by the fact that Ukraine is gradually moving towards the institutionalisation of screening as part of the European integration process, as confirmed by recent legislative initiatives.

Keywords: screening of foreign direct investments; Regulation (EU) 2019/452; national authority.

Вступ

Скринінг прямих іноземних інвестицій (далі – ПІІ) є одним із найбільш дискусійних інструментів сучасної економічної та безпекової політики. Його нормативне підґрунтя формується на перетині двох ціннісних орієнтирів:

відкритості для інвестицій як передумови економічного розвитку та необхідності запобігати ризикам для національної безпеки й публічного порядку [1]. Відповідно, ключові поняття, на яких будується скринінг, залишаються предметом постійного уточнення: що саме слід розуміти під «національною безпекою» і «публічним порядком» [2] у контексті глобальних ланцюгів постачання, цифрових технологій, даних і критичної інфраструктури, та якою мірою інвестиційний контроль є інструментом безпеки, а не різновидом економічного протекціонізму [3]. Ці напруження не знімають, однак, того факту, що інвестиційний скринінг став поширеною практикою в більшості розвинених юрисдикцій і дедалі частіше розглядається як елемент забезпечення економічної безпеки.

В Європейському Союзі (далі – ЄС) проблематика економічної безпеки має наднаціональний вимір: уразливості стратегічних секторів, технологічні залежності та ризики для критичної інфраструктури зачіпають не лише окремі держави-члени, а й функціонування внутрішнього ринку та спільні політики. Цей підхід відображено в сучасних політичних та аналітичних дискусіях щодо конкурентоспроможності й економічної безпеки ЄС, де контроль за інвестиціями розглядається як один із інструментів управління стратегічними ризиками [4]. Водночас інституційна реалізація скринінгу в ЄС має національний характер: попри наявність рамкового механізму співпраці відповідно до Регламенту (ЄС) 2019/452 Європейського Парламенту і Ради від 19 березня 2019 р., що встановлює рамковий механізм скринінгу (перевірки) ПІІ у ЄС, саме держави-члени уповноважують компетентні національні органи, які проводять оцінювання ризиків, пов'язаних із здійсненням ПІІ, та ухвалюють рішення щодо надання дозволу на здійснення інвестиції (зокрема на певних умовах, із обмеженнями або із забороною у випадках, передбачених національним правом).

Інституційна організація скринінгу ПІІ є не лише процедурним питанням, а й індикатором державної політики у цій сфері. Те, який орган уповноважено на оцінювання ризиків і ухвалення рішень, як розподілено повноваження між адміністративним та політичним рівнями, чи передбачено спеціалізовані колегіальні структури та якими є механізми контролю і підзвітності, відображає пріоритети держави щодо поєднання економічної відкритості з міркуваннями безпеки. Ці організаційні рішення впливають на якість і послідовність оцінювання інвестицій, правову визначеність для інвесторів, а також на здатність режиму одночасно мінімізувати ризики надмірної закритості й уразливості, пов'язаної з надмірною відкритістю.

Одним із ключових імпульсів для фокусування саме на інституційній складовій скринінгу ПІІ в ЄС стала праця *Bourgeois* та *Moroni* [5], у якій автори

виокремили три базові моделі організації: урядову, модель незалежної агенції та гібридну модель. Ця типологія є цінною як теоретичний орієнтир, однак вона була сформульована в умовах, коли інституційна система скринінгу ПІІ в ЄС остаточно ще не сформувалася: згодом усі держави – члени ЄС запровадили нові механізми скринінгу, інші – переглянули компетенції та процедури, зокрема через створення спеціалізованих підрозділів, міжвідомчих комісій або зміну порядку прийняття фінального рішення. Тому саме зараз слушний момент для комплексного оцінювання того, як саме держави-члени інституційно реалізують скринінг та які організаційні рішення обирають на практиці.

Відповідно, у цій статті ми здійснюємо емпіричний аналіз інституційного механізму національних органів скринінгу в державах – членах ЄС, щоб відповісти на ключове дослідницьке питання: які інституційні моделі компетентних органів сформувалися в ЄС, як у них розподілено функції між проведенням розслідування та прийняттям рішення, та що це означає для реалізації спільних цілей економічної безпеки в межах національних процедур. Окремим чинником актуальності цього дослідження є те, що Україна також переходить до інституціоналізації скринінгу ПІІ: постановою Кабінету Міністрів України від 28.01.2026 р. № 97 утворено Міжвідомчу комісію з питань скринінгу прямих іноземних інвестицій, а у Верховній Раді України зареєстровано проєкт Закону України «Про скринінг прямих іноземних інвестицій» № 14062 від 22.09.2025 р.

Для досягнення мети дослідження сформульовано таку логічну послідовність дослідницьких завдань:

1) окреслити цілі та предметний фокус скринінгу ПІІ, щоб продемонструвати спектр ризиків, на які орієнтований інструмент;
2) проаналізувати вимоги Регламенту (ЄС) 2019/452 до національних компетентних органів та механізму співпраці, а також зіставити їх із запропонованими змінами у проєкті перегляду Регламенту [6];
3) визначити критерії до класифікації інституційних моделей національних органів скринінгу. На основі розробленого датасету здійснити порівняльний аналіз і виявити ключові відмінності між інституційними моделями в державах – членах ЄС;
4) сформулювати висновки щодо переваг та недоліків різних інституційних моделей організації скринінгу ПІІ, зокрема з погляду балансу між швидкістю та ретельністю розгляду, рівнем політичної відповідальності й експертності, передбачуваністю для інвесторів та ефективністю управління ризиками, а також окреслити, які елементи інституційного дизайну є найбільш релевантними для українських реалій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Зміст досліджень щодо скринінгу прямих іноземних інвестицій відображає еволюцію від парадигми переважної інвестиційної відкритості до підходів, у яких інвестиції розглядаються також як потенційний чинник стратегічних ризиків. При цьому можна простежити щонайменше три взаємопов'язані напрями: 1) концептуалізація скринінгу як інструменту економічної безпеки та захисту національної безпеки / публічного порядку; 2) аналіз Регламенту ЄС; 3) інституційна перспектива, що зосереджується на національних органах скринінгу.

Отже, скринінг ПІІ здебільшого концептуалізується як відповідь на структурні зміни глобальної економіки: зростання ролі державних або політично пов'язаних інвесторів, концентрацію стратегічних ланцюгів постачання, а також підвищення значущості критичної інфраструктури та ключових технологій [7]. За цього підходу дискусії фокусуються на межах між безпековими та економічними мотивами регулювання, а також на способах тлумачення відкритих категорій «національна безпека» і «публічний порядок» у технологічному й політичному динамічному середовищі [8–10]. Важливим контекстом для цих дебатів є розвиток концепції відкритої стратегічної автономії. ЄС прагне діяти в міжнародних економічних відносинах максимально відкрито й настільки автономно, наскільки це необхідно, поєднуючи підтримку відкритості з потребою зменшення стратегічних залежностей та підвищення спроможності управляти ризиками у критичних секторах [11].

По-друге, значущим джерелом для аналізу є дослідження щодо Регламенту (ЄС) 2019/452. На нашу думку, у цьому сегменті переважають праці, які аналізують політичне обґрунтування запровадження скринінгу ПІІ в ЄС, окреслюють правові обмеження чинних механізмів, що ґрунтуються на підставах безпеки та публічного порядку, а також пропонують законодавчі варіанти розширення скринінгу з урахуванням вимог права ЄС та міжнародного економічного права [12; 13].

По-третє, слід виокремити публікації, що розглядають скринінг ПІІ крізь призму інституційного дизайну в державах – членах ЄС. До цього напряму належить уже згадане дослідження Bourgeois та Moroni, у якому запропоновано типологію національних органів скринінгу за моделями управління, повноважень і підзвітності. Додатковим орієнтиром для інституційного аналізу є датасет PRISM [14; 15] (Politics and Regulation of Investment Screening Mechanisms – «Політика та регулювання механізмів скринінгу інвестицій»), розроблений і підтримуваний дослідниками Прінстонського університету. PRISM кодує характеристики національних механізмів інвестиційного скринінгу в державах ОЕСР у часовій динаміці та, серед іншого,

фіксує елементи «скринінгового апарату», тобто розміщення повноважень і залучені до розгляду урядові органи. Поряд із цим інституційний вимір опосередковано розкривається у публікаціях, присвячених національним режимам скринінгу в окремих державах – членах ЄС, які детально описують процедури та розподіл функцій між органами влади [16–18].

Водночас стрімка еволюція національних режимів у ЄС (включно із запровадженням механізмів у державах, де їх раніше не було, та інституційними модифікаціями) означає, що порівняльна картина потребує емпіричного оновлення на основі первинних правових джерел. З урахуванням зазначеного, наявна література чітко окреслює нормативно-політичне підґрунтя та загальні типології органів скринінгу, однак залишає простір для емпірично орієнтованого дослідження, яке б системно порівнювало інституційні моделі держав-членів крізь призму конкретних змінних: компетентного органу, наявності міжвідомчих структур, рівня фінального рішення та ін. Саме заповнення цього емпіричного розриву й становить внесок цієї статті.

Матеріали та методи

Емпіричною основою дослідження є авторський датасет [19], який відображає інституційний дизайн національних механізмів скринінгу прямих іноземних інвестицій у державах – членах ЄС у розумінні Регламенту (ЄС) 2019/452. Датасет побудовано як порівняльну матрицю інституційних ознак, спрямовану на фіксацію ключових елементів організації скринінгу: визначення компетентного органу, його належності до певної сфери урядової політики, наявність колегіальних / міжвідомчих структур, рівень ухвалення фінального рішення, а також окремі ознаки інституційної спроможності (наявність спеціалізованого офісу / секретаріату) і паралельних скринінг-подібних режимів.

Основними джерелами даних виступили правові акти держав – членів ЄС. Вторинні описи режимів (наукові публікації, огляди практики) використовувалися лише як допоміжні матеріали для контекстуалізації та перевірки.

Методологічно дослідження поєднує порівняльний інституційно-правовий аналіз і доктринальне тлумачення правових норм. Датасет використовується для: 1) опису та порівняння інституційних моделей органів скринінгу в державах – членах ЄС; 2) виявлення типових конфігурацій розподілу функцій між оцінюванням ризиків, міжвідомчою координацією та ухваленням фінального рішення; 3) інтерпретації практичних наслідків інституційних моделей для підзвітності, правової визначеності та спроможності реалізовувати рамкові цілі Регламенту (ЄС) 2019/452 і потенційно посилені вимоги в межах його перегляду.

Результати та обговорення

Цілі та предмет скринінгу прямих іноземних інвестицій у Регламенті (ЄС) 2019/452

Чинна редакція Регламенту (ЄС) 2019/452 передбачає засади скринінгу ПІІ в ЄС, поєднуючи дві взаємопов'язані площини: цільову (захист безпеки та публічного порядку) і предметну (спектр ризиків, які можуть бути релевантними для такої оцінки). На рівні цілей Регламент не створює «єдиного» наднаціонального органу скринінгу і не замінює національні режими; натомість він встановлює координаційну рамку та механізм співпраці між державами-членами і Комісією для випадків, коли ПІІ в одній державі може мати наслідки для інших держав або для інтересів Союзу. Отже, інституційна логіка Регламенту виходить із того, що скринінг є насамперед національною компетенцією (включно з ухваленням остаточного рішення), тоді як рівень ЄС забезпечує процедурну взаємодію, інформаційний обмін і можливість формування позиції Комісії в межах співпраці.

Предметний фокус скринінгу в Регламенті конкретизовано через невичерпний перелік чинників, які можуть ураховуватися під час оцінювання того, чи може ПІІ вплинути на безпеку або публічний порядок. Центральними елементами цього переліку є потенційний вплив інвестиції на критичну інфраструктуру (зокрема в енергетиці, транспорті, водопостачанні, охороні здоров'я, комунікаціях, обробці або зберіганні даних, а також у фінансовій інфраструктурі), на критичні технології (включно з технологіями подвійного призначення, а також технологічними напрямами, що мають високу стратегічну значущість), на безпеку постачання критично важливих ресурсів / входів, на доступ до чутливої інформації або можливість контролювати таку інформацію, а також на свободу і плюралізм медіа. Окремо Регламент вказує на характеристики інвестора, які можуть бути релевантними для оцінки ризику (наприклад, контроль із боку уряду третьої країни чи участь у діяльності, що ставить під сумнів безпеку або публічний порядок), підкреслюючи тим самим, що предмет скринінгу охоплює не лише «об'єкт» інвестування (сектор / актив), а й контекст і профіль інвестора.

У підсумку, поточна редакція Регламенту формує цілі та предметний фокус скринінгу як управління ризиками, релевантними для безпеки та публічного порядку, але робить це у формі рамкових орієнтирів: перелік чинників є індикативним і невичерпним, що залишає державам-членам простір для конкретизації в національному праві та для адаптації оцінки до особливостей національної інституційної архітектури й секторних ризиків.

У 2024 р., після понад 3 роки чинності Регламенту, Європейська комісія, з огляду на геополітичні та безпекові чинники, а також результати ана-

лізу [20], запропонувала пакет змін до тексту Регламенту [21]. У подальшому аналізі враховано поточну переговорну позицію Ради [22] як найбільш актуальну інституційно релевантну редакцію проєкту на момент підготовки статті. Серед ключових змін до визначення предмета скринінгу слід відзначити такі: а) замість загальної категорії «критичні технології» із переліком прикладів, проєкт містить доволі деталізований перелік видів технологій у Додатку II та додає новий акцент: оцінено не лише ризик впливу на безпеку в межах Союзу, а й «доступність» таких технологій поза межами ЄС унаслідок інвестиції, тобто фактично введено геоекономічний вимір ризику, пов'язаний із можливим «виведенням» технологічної спроможності назовні; б) широку категорію «критичної інфраструктури» у проєкті перетворено на більш структурований набір об'єктів: поряд із загальною ідеєю критичності виникає окремий фокус на безпеці, цілісності, стійкості та функціонуванні «критичної сутності» у значенні Директиви (ЄС) 2022/2557, а також виокремлено критичну транспортну інфраструктуру як самостійний елемент предмета, тоді як у чинній редакції транспорт був лише одним із секторів у переліку інфраструктурних прикладів; в) поняття критичних ресурсів уточнено через перехід від загального *supply of critical inputs* до більш практичного виміру безперервності постачання, а продовольчу безпеку винесено як окремий об'єкт захисту; аналогічно захист публічного здоров'я в проєкті сформульовано самостійною предметною категорією, що відображає досвід COVID-періоду; г) наведено уточнення щодо потенційної здатності інвестора використовувати персональні дані.

У сукупності ці зміни засвідчують, що скринінг ПІІ в рамках ЄС дедалі чіткіше позиціонується не як інструмент суто господарсько-адміністративного регулювання іноземних інвестицій, а як механізм економічної безпеки з виразним зв'язком із геополітикою, технологічним суверенітетом та стійкістю критичних систем. Відповідно, оцінка інвестиції за цими критеріями неминуче поєднує економічні параметри з політико-безпековими міркуваннями, що вимагає від національних механізмів скринінгу не лише адміністративної спроможності, а й організаційних рішень, здатних забезпечити інтеграцію експертної оцінки та політичної відповідальності в межах однієї процедури.

Вимоги Регламенту (ЄС) 2019/452 щодо національних органів скринінгу

Чинний Регламент (ЄС) 2019/452 лише опосередковано формує вимоги (радше – мінімальні очікування) до національних органів скринінгу, залишаючи державам-членам дискрецію щодо організації скринінгу ПІІ на підставах безпеки чи публічного порядку. Статтею 3 передбачено, що держава-член має уповноважити компетентний орган і забезпечити його здатність здійс-

нювати скринінг у межах прозорих і недискримінаційних правил, застосовувати встановлені процесуальні строки так, щоб у національне провадження можна було інтегрувати коментарі інших держав-членів та висновки Комісії в рамках механізму співпраці, гарантувати захист конфіденційної (зокрема комерційно чутливої) інформації, забезпечити інвесторам і відповідним підприємствам можливість оскарження рішень національних органів скринінгу, а також мати в наявності або вжити потрібних заходів для виявлення та запобігання обходу механізмів скринінгу та рішень за їх результатами [23].

Натомість у переговорній позиції Ради підхід до «вимог» уже не обмежується рамковими процедурними стандартами, а трансформується у вимоги до процедури скринінгу та функціональних повноважень органів скринінгу. По-перше, запропоновано зробити скринінг обов'язковою складовою національної інституційної інфраструктури в усіх державах-членах і закласти мінімальні елементи «якісної» процедури, зокрема стадійність розгляду (попередній перегляд із подальшим поглибленим розслідуванням за потреби) та чіткі строки для окремих етапів. По-друге, акцент перенесено з суто *ex ante* оцінки на повний життєвий цикл регуляторного впливу: компетентні органи повинні мати повноваження та процедури для моніторингу виконання рішень, забезпечення дотримання умов рішення органу скринінгу і запобігання обходу механізму та прийнятих рішень. По-третє, передбачено можливість постскринінгу вже здійснених або ненотифікованих інвестицій у визначених межах. По-четверте, позиція Ради зміцнює зв'язок між цими повноваженнями та механізмом співпраці, оскільки ефективність моніторингу, виконання та протидії обходу в транскордонних структурах володіння часто потребує практичної взаємодії між державами-членами.

Отже, держави-члени зберігають широку (фактично – повну) дискрецію щодо того, як саме інституційно організувати скринінг у межах власних конституційних і адміністративних традицій, за умови забезпечення встановлених на рівні ЄС процедурних вимог, повноважень і спроможності виконувати ключові функції скринінгу.

Інституційні моделі органів скринінгу в державах – членах ЄС

Інституційна модель національного скринінгу ПІІ є аналітично значущою не лише як «технічний» елемент регулювання, а й як додаткове джерело розуміння пріоритетів і підходів держави у сфері економічної безпеки: вона опосередковано відображає, які ризики держава вважає ключовими, як співвідносить експертність і політичну відповідальність, якою мірою прагне централізувати або розподіляти повноваження, а також як вибудовує баланс між ефективністю контролю та передбачуваністю для інвесторів. У межах

цього дослідження одиницею аналізу є національний механізм скринінгу як інституційна конфігурація, тобто сукупність адміністративних і (за наявності) політичних компонентів, через які держава-член реалізує оцінку прямих іноземних інвестицій на підставах безпеки або публічного порядку. Такий підхід зумовлений тим, що фактичне здійснення скринінгу в більшості юрисдикцій розподіляється між кількома інституційними ланками: один суб'єкт приймає та адмініструє нотифікацію і веде провадження, інші – надають секторні та/або безпекові висновки в межах міжвідомчої координації, тоді як фінальне рішення може ухвалюватися на іншому рівні (міністерському або урядовому). Тому інституційні ролі можуть комбінуватися у різних пропорціях залежно від моделі.

Вихідні критерії класифікації інституційних моделей у нашому дослідженні прив'язані до ключових функціональних етапів скринінгу: який орган приймає заявку / повідомлення від інвестора, який орган здійснює первинну та (за потреби) поглиблену оцінку допустимості інвестиції з погляду безпеки або публічного порядку, який орган ухвалює остаточне рішення, а також який суб'єкт забезпечує постконтроль (моніторинг виконання умов, запобігання обходу, реагування на порушення). Саме спосіб інституційного розподілу цих функцій та реалізації принципу колегіальності визначає практичну логіку національної моделі. Запропонований у нашому дослідженні підхід дає можливість коректно порівнювати держави-члени з різними адміністративними традиціями, оскільки фокус перенесено з формальних назв органів на структуру повноважень і процедуру скринінгу.

Першим і базовим виміром класифікації є компетентний орган *(competent authority)*, який ми ідентифікували насамперед через спеціальний національний законодавчий акт, що встановлює механізм скринінгу ПІІ та визначає уповноважений орган або органи, відповідальні за здійснення скринінгу та/або ухвалення рішень. Саме правове закріплення компетенції у первинному джерелі дає змогу відмежувати повноваження із скринінгу від суміжних режимів (наприклад, секторального регулювання чи контролю за концентраціями). На наступному етапі ми аналізували, як організовано процедуру у відповідній юрисдикції і чи збігається формально визначений компетентний орган із фактичним адміністративним центром провадження.

Single lead authority в нашій типології позначає модель, за якої один провідний орган (як правило, міністерство) концентрує ключові процесуальні функції скринінгу: він приймає пакет документів від інвестора, організовує збір необхідної інформації та міжвідомчих позицій у межах власних координаційних повноважень і готує проєкт рішення, тоді як фінальне адмі-

ністративне рішення ухвалюється в межах тієї ж інституційної вертикалі (без формалізованого колегіального органу, який би виступав обов'язковою процедурною ланкою), що гарантує розгляд справи на найвищому урядовому рівні. За результатами кодування, саме ця модель є найпоширенішою у вибірці: її ідентифіковано у 14 державах – членах ЄС, що дозволяє розглядати її як «базову» конфігурацію інституційного дизайну в межах ЄС [13]. Показовим прикладом є Фінляндія, де провідна роль у процедурі зосереджена в одному компетентному органі, що забезпечує прийняття повідомлень і адміністративне ведення справи та ухвалення рішень у межах централізованої моделі [12].

У межах нашої класифікації модель *lead authority + committee* є менш поширеною: її ідентифіковано лише у шести державах-членах – в Австрії, Бельгії, Хорватії, Естонії, Люксембурзі, Іспанії [19]. Спільною ознакою цих юрисдикцій є інституціоналізація скринінгу через спеціально створені міжвідомчі органи, які виконують функціональну роль: забезпечують міжвідомчу оцінку ризиків і узгодження позицій органів, компетентних у дотичних сферах (оборона, внутрішня безпека, критична інфраструктура, енергетика, телекомунікації, дані тощо). Практично це означає, що такі комітети / комісії слугують інституційним центром для: 1) зібрання та зіставлення секторних і безпекових висновків щодо конкретної інвестиції; 2) формування консолідованої міжвідомчої позиції (зокрема щодо наявності ризиків і необхідності умов / пом'якшувальних заходів); 3) підтримки компетентного органу при підготовці проєкту рішення та виборі регуляторної реакції; і, в окремих юрисдикціях, 4) виконання експертно-дорадчої або квазірекомендаційної функції, яка інституційно вбудована у процедуру, навіть якщо фінальне рішення формально ухвалює міністр чи уряд.

Dedicated screening unit – це модель, за якої скринінг інституціоналізовано через постійний спеціалізований адміністративний підрозділ у структурі компетентного органу. Його визначальною ознакою є не колегіальність, а здійснення організаційних функцій: такий підрозділ приймає й опрацьовує подання, організовує комунікацію з інвестором, координує запити та залучення інших органів, готує матеріали для ухвалення рішення і забезпечує сталість процедур та інституційну пам'ять.

За результатами кодування, ця модель ідентифікована у Болгарії, Греції, Італії, Литві, Мальті, Румунії, Швеції. Румунія є показовим прикладом цієї моделі, оскільки в її системі скринінгу виокремлено спеціалізований постійний адміністративний Секретаріат Комісії зі скринінгу ПІІ. Саме Секретаріат є основною точкою контакту для інвесторів, забезпечує при-

йняття й супровід подань та організовує робочий процес між усіма залученими стейкхолдерами у процедурі перегляду інвестицій [24]. Отже, навіть за наявності міжвідомчої Комісії CEISD як колегіального елементу оцінки, румунська модель має чітко визначений постійний спеціалізований центр процесу (секретаріат у RCC), що і є визначальною ознакою цієї категорії.

Децентралізований компетентний орган скринінгу ПІІ у нашій типології (Польща, Португалія [16; 25]) означає інституційну конфігурацію, за якої компетенції зі скринінгу не зосереджені в одному органі чи спеціалізованому офісі, а фрагментовані між кількома органами та/або правовими процедурами залежно від сектора, типу активу чи статусу об'єкта інвестування. Ймовірно, це відображає прагнення врахувати секторну специфіку та різні характеристики ризиків, водночас ускладнює формування одноманітної практики, підвищує транзакційні витрати на комплаєнс і створює додаткові виклики для узгодженості рішень та їх подальшого моніторингу [19].

Децентралізованість польської моделі полягає в тому, що скринінг у межах Закону про контроль окремих інвестицій не організовано як єдину процедуру з одним «центром» компетенції, а побудовано як комбінацію двох різних механізмів із різною логікою визначення об'єкта контролю та різними компетентними суб'єктами. По-перше, так званий *designated-entity mechanism* прив'язує скринінг до персоналізованого переліку визначених компаній, який затверджує Рада міністрів; при цьому для кожної такої компанії держава визначає відповідальний орган влади (наприклад, у різних випадках – міністр оборони чи міністр державних активів). По-друге, паралельно діє секторальний механізм скринінгу ПІІ через прив'язку до секторів та типів активів / суб'єктів, зокрема критичної інфраструктури [26].

Критерій щодо порядку ухвалення остаточного рішення є одним із найбільш інформативних для типологізації інституційних моделей, оскільки він фіксує, де саме «замикається» владний цикл скринінгу, тобто на якому рівні публічної влади відбувається остаточне балансування між ризиками безпеки / публічного порядку та економічними інтересами інвестиційної відкритості. На відміну від показника «компетентний орган», який окреслює формального носія повноважень або точку входу в процедуру скринінгу ПІІ, рівень остаточного рішення дає можливість побачити ступінь політизації та централізації скринінгу: чи є це переважно адміністративна процедура в межах міністерства, чи рішення піднімається на рівень уряду як політичного органу, або ж застосовується гібридний підхід (коли адміністративний орган ухвалює позитивні рішення, а для заборон / дозволів з умовами залучається уряд). Цей критерій відображає, наскільки держава пріоритизує

експертність і процесуальну передбачуваність (адміністративний рівень) або, навпаки, прагне врахування політичних мотивів.

Остаточне рішення ухвалюється на адміністративному рівні виконавчої влади в Австрії [27], Бельгії [28], Хорватії, Кіпрі, Франції, Угорщині, Ірландії, Люксембурзі, Нідерландах, Польщі, Словаччині та Словенії. Рішення має форму індивідуального адміністративного акта (без обов'язкового винесення питання на засідання уряду як колегіального політичного органу, хоча консультації з іншими відомствами можуть бути процедурно передбачені) [19].

Показовим прикладом є Франція, де скринінг здійснюється в межах повноважень Міністерства економіки та фінансів, і саме міністр приймає рішення про дозволеність інвестиції, можливі умови або відмову, оформлюючи це як адміністративне рішення в установленій процедурі [5].

Cabinet / government level у нашій класифікації означає, що остаточне рішення за результатами скринінгу ухвалюється колегіальним органом виконавчої влади – урядом (кабінетом міністрів). Така конфігурація, як правило, передбачає адміністративну підготовку матеріалів (оцінку ризиків, міжвідомчі висновки, проєкт рішення) на рівні профільного органу чи координаційної структури, однак фінальна крапку в процедурі скринінгу ПІІ ставить уряд. За результатами кодування до цієї групи віднесено Італію, Латвію, Португалію, Іспанію [19].

Досвід Латвії є показовим, де скринінг інвестицій у стратегічно чутливих сферах організовано так, що оцінка й погодження позицій відбуваються із залученням компетентних відомств, однак остаточне рішення оформлюється як рішення Кабінету міністрів. Це підкреслює політичний характер скринінгу ПІІ [14].

Administrative agency level у нашій класифікації означає, що остаточне рішення за результатами скринінгу ухвалюється не на політичному рівні (уряд / кабінет) і не персонально міністром, а адміністративним органом / відомством у статусі агенції або спеціалізованого регулятора. Такий підхід, як правило, відображає прагнення до професіоналізації та стабільності практики: рішення приймаються інституцією з постійними процедурами, кадровою спеціалізацією та накопичуваною інституційною пам'яттю, а не в рамках ситуативної політичної координації. До *administrative agency level* у нашому кодуванні належать Болгарія, Естонія, Мальта, Швеція [19].

Наприклад, в естонській моделі рішення ухвалює безпосередньо спеціальний орган у сфері скринінгу ПІІ – Департамент захисту прав споживачів та технічного нагляду [16].

До гібридного рівня остаточного рішення ми відносимо такі конфігурації, в яких за замовчуванням рішення ухвалює адміністративний орган (міністерство / агенція / уповноважений орган), але для окремих категорій рішень (найчастіше – заборона, умови для інвестора) залучається уряд. До цієї категорії наш датасет відносить Чеську Республіку, Данію, Фінляндію, Німеччину, Грецію, Литву, Румунію [19].

Показовим прикладом є Німеччина, де провадження у справах інвестиційного скринінгу веде Федеральне міністерство економіки та захисту клімату як компетентний адміністративний орган. Водночас для рішень, що становлять найбільш суттєве втручання, зокрема, заборони або приписів про обмеження / умови у кроссекторальному режимі, – інституційний дизайн передбачає політичну фіналізацію на рівні федерального уряду. У такий спосіб німецька модель демонструє характерну ознаку гібридності: адміністративна інституція забезпечує повсякденну роботу та ухвалення стандартних рішень, тоді як для «крайніх» заходів рішення набуває колегіального політичного виміру [7].

Окремою змінною наш датасет фіксує сферу, в межах якої інституційно розміщено компетенцію зі скринінгу ПІІ. Ми включили цей вимір не лише як описову характеристику, а як індикатор того, як держава-член концептуалізує цінність скринінгу та його цільове призначення: чи сприймається він передусім як інструмент економічної та інвестиційної політики (з акцентом на передбачуваність і керованість процедур), як елемент управління ризиками державної безпеки або як ширший механізм економічної безпеки, що поєднує політичні та економічні міркування. Кодування показало, що 12 держав орієнтують скринінг на сферу економіки та торгівлі і лише Угорщина та Швеція – на сектор державної безпеки. Ще вісім держав – Бельгія, Болгарія, Італія, Латвія, Литва, Португалія, Румунія, Іспанія – у нашій категоризації віднесено до найбільш широкої категорії, де скринінг тяжіє до комплексного бачення економічної безпеки; додатковим емпіричним маркером цієї ширшої рамки є те, що у половині цих держав рішення щодо допустимості ПІІ ухвалюються виключно на рівні уряду. Паралельно, максимальне інституційне дистанціювання від політичної фіналізації рішень, у сенсі їх закріплення на рівні адміністративного органу зі спеціалізованими регуляторними функціями, у нашому кодуванні одиноко демонструє Естонія [19].

У змінній «паралельні режими скринінгу» ми фіксували наявність у держави-члена окремого додаткового подібного режиму (або кількох режимів), тобто такого механізму контролю інвестицій / набуття контролю, який застосовується з міркувань безпеки, публічного порядку або суміжних без-

пекових цілей, функціонує паралельно до основного національного режиму скринінгу ПІІ та передбачає самостійну процедуру. До цієї категорії не включалися інструменти контролю за концентраціями, загальні дозвільні / ліцензійні режими чи інструменти пруденційного контролю; натомість враховувалися лише ті механізми, які за своєю природою відтворюють логіку інвестиційного скринінгу [19].

Такий підхід ми зафіксували в Угорщині, Нідерландах [29], Польщі, Іспанії. Наприклад, Нідерланди у нашому датасеті віднесено до держав із паралельними скринінг-режимами, оскільки поряд із загальним режимом перевірки інвестицій із міркувань національної безпеки та публічного порядку функціонують окремі секторальні механізми, закріплені у спеціальних актах для телекомунікацій та енергетики (газ / електроенергія).

Висновки

Висновки дослідження підтверджують суттєве різноманіття інституційних моделей організації скринінгу ПІІ у державах – членах ЄС. Це різноманіття не є випадковим: воно випливає, по-перше, з національних традицій організації публічної влади (ступінь централізації виконавчої влади, роль колегіальних міжвідомчих форматів, співвідношення адміністративного та політичного рівнів), а по-друге – з того, які пріоритети держава закладає у саму логіку скринінгу: чи розглядає його передусім як інструмент політики національних безпеки та стратегічного управління ризиками, чи прагне максимально наблизити оцінку ПІІ до вузькоекономічного / регуляторного аналізу. У цих умовах говорити про одну «ідеальну» інституційну модель некоректно: різні конфігурації відображають різні компроміси між експертністю та політичною відповідальністю.

Водночас, незалежно від обраної моделі, будь-який національний механізм скринінгу в межах правопорядку ЄС має відповідати базовим принципам права ЄС і процесуальним гарантіям, які задають мінімальний стандарт належного врядування у цій сфері. Зокрема, процедури мають бути прозорими та передбачуваними, недискримінаційними щодо інвесторів, забезпечувати дотримання розумних строків розгляду, належний режим конфіденційності (включно з комерційно чутливою інформацією та персональними даними) та ефективний судовий захист шляхом можливості оскарження рішень.

Список використаних джерел

[1] Мазаракі Н. А., Гончарова Ю. А. Скринінг прямих іноземних інвестицій: між Сціллою та Харибдою. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2022. № 4. С. 4–16. https://doi.org/10.31617/3.2022(123)01.

[2] Кучерявенко С. С. Поняття національної безпеки та публічного порядку у скринінгу прямих іноземних інвестицій. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 6. С. 36–50. https://doi.org/10.31617/3.2024(137)03.
[3] de Kok J. Investment Screening in the EU: From Liberalisation to the State of Exception. *The Journal of World Investment & Trade*. 2025. https://doi.org/10.1163/22119000-12340387.
[4] Draghi M. The Draghi report: In-depth analysis and recommendations (Part B). European Commission. 09.09.2024.
[5] Bourgeois J., Moroni A. Screening Authorities in the EU: Considerations on Governance, Powers, and Accountability. In: Hillebrand Pohl J., Papadopoulos T., Wiesenthal J., Warchol J. (Eds.). *Weaponising Investments. Springer Studies in Law & Geoeconomics*. 2023. Vol. 2. P. 173–195. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/17280_2023_18.
[6] Council of the European Union. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the screening of foreign investments in the Union and repealing Regulation (EU) 2019/452 – Mandate for negotiations with the European Parliament (Doc. 9517/25, INIT). 2025, June 6. General Secretariat of the Council.
[7] Chan Z. T., Meunier S. Behind the screen: Understanding national support for a foreign investment screening mechanism in the European Union. *Rev Int Organ*. 2022. Vol. 17. P. 513–541. https://doi.org/10.1007/s11558-021-09436-y.
[8] Pohl J. H., Warchol J., Papadopoulos T., Wiesenthal J. (Eds.). Weaponising investments (Vol. 1). *Springer Nature Switzerland AG*. 2023. https://doi.org/10.1007/978-3-031-41475-6.
[9] Pohl J. H., Papadopoulos T., Wiesenthal J., Warchol J. (Eds.). Weaponising investments (Vol. II). Springer. 2024. https://doi.org/10.1007/978-3-031-46771-4.
[10] Hillebrand Pohl J., Hindelang S., Papadopoulos T., Wiesenthal J. (Eds.). The Law and Geoeconomics of Investment Screening. Springer Nature Switzerland AG. 2025. https://doi.org/10.1007/978-3-031-75554-5.
[11] Fechter J., Wiesenthal J. (Eds.). The age of open strategic autonomy. Nomos. P. 78.
[12] Velten J. Screening Foreign Direct Investment in the EU. Political rationale, legal limitations, legislative options. 2022. https://doi.org/10.1007/978-3-031-05603-1.
[13] Gemmi A. Certainty and Predictability in FDI Screening Regulations. In: Pohl J. H., Hindelang S., Papadopoulos T., Wiesenthal J. (Eds.). The Law and Geoeconomics of Investment Screening. *Springer Studies in Law & Geoeconomics*. 2025. Vol. 4. P. 151–181. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-75554-5_7.
[14] The Politics and Regulation of Investment Screening Mechanisms (PRISM). (n.d.). Dataset. Princeton University. Retrieved February 9, 2026. URL: https://investmentscreening.princeton.edu/dataset (last accessed: 31.01.2026).
[15] Sarah Bauerle Danzman, Sophie Meunier. Mapping the Characteristics of Foreign Investment Screening Mechanisms: The New PRISM Dataset. *International Studies Quarterly*. 2023. Vol. 67, issue 2, sqad026. https://doi.org/10.1093/isq/sqad026.
[16] Misic T., Hafnar E. Fdi Screening Overview: More Clarity on the Horizon. *European Competition and Regulatory Law Review (CoRe)*. 2022. Vol. 6, issue 4. P. 334–338. https://doi.org/10.21552/core/2022/4/10.
[17] Рєзнікова В., Устименко В., Щербина В. Проблеми удосконалення законодавства України про іноземні інвестиції в контексті адаптації до права ЄС. *Економіка та право*. 2025. № 1. С. 3–11. https://doi.org/10.15407/econlaw.2025.01.003.

[18] Berger H., Arhold C. FDI Control and Parallel Sector-Specific Screening Procedures: Are There Ways to Increase Efficiency? In: Pohl J. H., Hindelang S., Papadopoulos T., Wiesenthal J. (Eds.). The Law and Geoeconomics of Investment Screening. *Springer Studies in Law & Geoeconomics*. 2025. Vol. 4. P. 69–101. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-75554-5_3.

[19] Mazaraki N. A., Kucheriavenko S. S. Institutional framework for screening foreign direct investment in EU Member States [Dataset]. 2026. https://doi.org/10.31617/rd.knute.2026(01).

[20] European Commission. Commission staff working document: Evaluation of Regulation (EU) 2019/452 establishing a framework for screening of foreign direct investments into the Union (SWD(2024) 23 final). January 24, 2024. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52024SC0023.

[21] European Commission. Proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council on the screening of foreign investments in the Union and repealing Regulation (EU) 2019/452 (COM(2024) 23 final; 2024/0017(COD)). January 24, 2024.

[22] Council of the European Union. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the screening of foreign investments in the Union and repealing Regulation (EU) 2019/452 – Mandate for negotiations with the European Parliament (Doc. 9517/25, INIT). General Secretariat of the Council. June 6, 2025.

[23] Regulation – 2019/452 – EN – EUR-LEX. 2019. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.LI.2019.079.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AL%3A2019%3A079I%3ATOC (last accessed: 31.01.2026).

[24] Bădescu G., Manea C. Issue Note Romania: Formal and informal guidance. CELIS Institute. 2025, July 3. URL: https://www.celis.institute/celis-country-reports/issue-note-romania-formal-and-informal-guidance/ (last accessed: 31.01.2026).

[25] da Silva S. T., Vicente M. The Portuguese Investment Screening Mechanism. Not Much of a Weapon. In: Pohl J. H., Hindelang S., Papadopoulos T., Wiesenthal J. (Eds). The Law and Geoeconomics of Investment Screening. *Springer Studies in Law & Geoeconomics*. 2025. Vol. 4. P. 117–140. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-75554-5_5.

[26] Stradomska K., & Pietkun D. Country Note Poland 2025. CELIS Institute. September 30, 2025. URL: https://www.celis.institute/celis-country-reports/country-note-poland-2025/ (last accessed: 31.01.2026).

[27] Schmidt D. P. FDI Screening and the Certification of Electricity and Gas Network Operators in Austria. In: Pohl J. H., Hindelang S., Papadopoulos T., Wiesenthal J. (Eds.). The Law and Geoeconomics of Investment Screening. *Springer Studies in Law & Geoeconomics*. 2025. Vol. 4. P. 229–239. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-75554-5_10.

[28] Delvoi Jeroen, Fornoville Claire. FDI Screening in Belgium: It Is Complicated. *Erasmus Law Revie*. 2022. Issue 4. P. 253–265. https://doi.org/10.5553/ELR.000246.

[29] Jochem de Kok. Investment Screening in the Netherlands. 48, *Legal Issues of Economic Integration*. 2021. Vol. 48, issue 1. P. 43–66. https://doi.org/10.54648/leie2021004.

References

[1] Mazaraki N.A., & Honcharova, Yu.A. (2022). Foreign direct investment screening: between Scylla and Charybdis. *Foreign trade: economics, finance, law*, *4*, 4-16. https://doi.org/10.31617/3.2022(123)01.

[2] Kucheriavenko, S.S. (2024). The concept of national security and public order in the screening of foreign direct investments. *Foreign Trade: Economics, Finance, Law*, *6*, 36-50. https://doi.org/10.31617/3.2024(137)03.

[3] Be Kok, J. (2025). Investment Screening in the EU: From Liberalisation to the State of Exception. *The Journal of World Investment & Trade*. https://doi.org/10.1163/22119000-12340387.

[4] Draghi, M. (September 9, 2024). The Draghi report: In-depth analysis and recommendations (Part B). European Commission.

[5] Bourgeois, J., & Moroni, A. (2023). Screening Authorities in the EU: Considerations on Governance, Powers, and Accountability. In: Hillebrand Pohl, J., Papadopoulos, T., Wiesenthal, J., Warchol, J. (Eds.). Weaponising Investments. *Springer Studies in Law & Geoeconomics, 2,* 173-195. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/17280_2023_18.

[6] Council of the European Union. (June 6, 2025). Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the screening of foreign investments in the Union and repealing Regulation (EU) 2019/452 – Mandate for negotiations with the European Parliament (Doc. 9517/25, INIT). General Secretariat of the Council.

[7] Chan, Z.T, & Meunier S. (2022). Behind the screen: Understanding national support for a foreign investment screening mechanism in the European Union. *Rev Int Organ*, *17*, 513-541. https://doi.org/10.1007/s11558-021-09436-y.

[8] Pohl, J.H., Warchol, J., Papadopoulos, T., & Wiesenthal, J. (Eds.). (2023). Weaponising investments, *1. Springer Nature Switzerland AG*. https://doi.org/10.1007/978-3-031-41475-6.

[9] Pohl, J.H., Papadopoulos, T., Wiesenthal, J., & Warchol, J. (Eds.). (2024). Weaponising investments (Vol. II). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-46771-4.

[10] Hillebrand Pohl, J., Hindelang, S., Papadopoulos, T., & Wiesenthal, J. (Eds.). (2025). The Law and Geoeconomics of Investment Screening. Springer Nature Switzerland AG. https://doi.org/10.1007/978-3-031-75554-5.

[11] Fechter, J., & Wiesenthal, J. (Eds.). (2025). The age of open strategic autonomy. Nomos. p.78.

[12] Velten, J. (2022). Screening Foreign Direct Investment in the EU. Political Rationale, Legal Limitations, Legislative Options. https://doi.org/10.1007/978-3-031-05603-1.

[13] Gemmi, A. (2025). Certainty and Predictability in FDI Screening Regulations. In: Pohl, J.H., Hindelang, S., Papadopoulos, T., & Wiesenthal, J. (Eds.). The Law and Geoeconomics of Investment Screening. *Springer Studies in Law & Geoeconomics, 4,* 151-181. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-75554-5_7.

[14] The Politics and Regulation of Investment Screening Mechanisms (PRISM). (n.d.). Dataset. Princeton University. (February 9, 2026). Retrieved from https://investmentscreening.princeton.edu/dataset.

[15] Sarah Bauerle Danzman, & Sophie Meunier. (2023). Mapping the Characteristics of Foreign Investment Screening Mechanisms: The New PRISM Dataset. *International Studies Quarterly, 67*(2), sqad026. https://doi.org/10.1093/isq/sqad026.

[16] Misic, Tine, & Hafnar, Eva. (2022). Fdi Screening Overview: More Clarity on the Horizon. *European Competition and Regulatory Law Review (CoRe), 6*(4), 334-338. https://doi.org/10.21552/core/2022/4/10.

[17] Reznikova, V., Ustymenko, V., & Shcherbyna, V. (2025). Problems of improving Ukrainian legislation on foreign investments. *Economy and Law*, *1,* 3-11. https://doi.org/10.15407/econlaw.2025.01.003.

[18] Berger, H., Arhold, C. (2025). FDI Control and Parallel Sector-Specific Screening Procedures: Are There Ways to Increase Efficiency? In Pohl, J.H., Hindelang, S., Papadopoulos, T., Wiesenthal, J. (Eds.). The Law and Geoeconomics of Investment Screening. *Springer Studies in Law & Geoeconomics, 4,* 69-101. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-75554-5_3.

[19] Mazaraki, N.A., & Kucheriavenko, S.S. (2026). Institutional framework for screening foreign direct investment in EU Member States [Dataset]. https://doi.org/10.31617/rd.knute.2026(01).

[20] European Commission. (January 24, 2024). Commission staff working document: Evaluation of Regulation (EU) 2019/452 establishing a framework for screening of foreign direct investments into the Union (SWD(2024) 23 final). Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52024SC0023.

[21] European Commission. (January 24, 2024). Proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council on the screening of foreign investments in the Union and repealing Regulation (EU) 2019/452 (COM(2024) 23 final; 2024/0017 (COD)).

[22] Council of the European Union. (June 6, 2025). Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the screening of foreign investments in the Union and repealing Regulation (EU) 2019/452 – Mandate for negotiations with the European Parliament (Doc. 9517/25, INIT). General Secretariat of the Council.

[23] Regulation – 2019/452 – EN – EUR-LEX. (2019). https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri= uriserv%3AOJ.LI.2019.079.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AL%3A2019%3A079I%3ATOC.

[24] Bădescu, G., & Manea, C. (July 3, 2025). Issue Note Romania: Formal and informal guidance. CELIS Institute. Retrieved from https://www.celis.institute/celis-country-reports/issue-note-romania-formal-and-informal-guidance/.

[25] da Silva, S.T., & Vicente, M. (2025). The Portuguese Investment Screening Mechanism. Not Much of a Weapon. In Pohl, J.H., Hindelang, S., Papadopoulos, T., Wiesenthal, J. (Eds.). The Law and Geoeconomics of Investment Screening. *Springer Studies in Law & Geoeconomics, 4,* 117-140. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-75554-5_5.

[26] Stradomska, K., & Pietkun, D. (September 30, 2025). Country Note Poland 2025. CELIS Institute. Retrieved from https://www.celis.institute/celis-country-reports/country-note-poland-2025/.

[27] Schmidt, D.P. (2025). FDI Screening and the Certification of Electricity and Gas Network Operators in Austria. In Pohl, J.H., Hindelang, S., Papadopoulos, T., Wiesenthal, J. (Eds.). The Law and Geoeconomics of Investment Screening. *Springer Studies in Law & Geoeconomics, 4,* 229-239. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-75554-5_10.

[28] Delvoie, Jeroen, & Fornoville, Claire. (2022). FDI Screening in Belgium: It Is Complicated.. *Erasmus Law Review*, *4*, 253-265. https://doi.org/10.5553/ELR.000246.

[29] Jochem de Kok. (2021). Investment Screening in the Netherlands. 48, *Legal Issues of Economic Integration, 48*(1), 43-66. https://doi.org/10.54648/leie2021004.

Сергій Сергійович Кучерявенко
аспірант кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державний торговельно-економічний університет
02156, вул. Кіото, 19, Київ, Україна
e-mail: s.kucheryavenko@knute.edu.ua
ORCID 0009-0004-4026-7129

Serhii S. Kucheriavenko
Ph.D. Student of the Department of International, Civil and Commercial Law
State University of Trade and Economics
02156, 19 Kyoto Str., Kyiv, Ukraine
e-mail: s.kucheryavenko@knute.edu.ua
ORCID 0009-0004-4026-7129

Рекомендоване цитування: Кучерявенко С. С. Інституційні механізми скринінгу прямих іноземних інвестицій у державах – членах Європейського Союзу. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 172. С. 304–323. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.352248.

Suggested Citation: Kucheriavenko, S.S. (2026). Institutional Mechanisms for Screening Foreign Direct Investments in European Union Member States. *Problems of Legality, 172,* 304-323. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.352248.

Статтю подано / Submitted: 03.01.2026
Доопрацьовано / Revised: 15.03.2026
Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2026
Опубліковано / Published: 31.03.2026

УДК 341
DOI: 10.21564/2414-990X.172.353393

Ідентифікація без надмірності у метавсесвіті: баланс між публічним інтересом і вимогами GDPR

Дар'я Анатоліївна Булгакова*
Запорізький інститут економіки та інформаційних технологій,
Кривий Ріг, Україна
**e-mail: dariabulgakova@yahoo.com*

Анотація
Розвиток метавсесвіту формує істотні виклики у сфері захисту персональних даних, кримінального доказування та юридичної відповідальності. З огляду на це набуває актуальності визначення ролі аватарів як цифрових репрезентацій користувачів, здатних розкривати та генерувати біометричні й інферовані персональні дані. Тому метою дослідження є аналіз можливості застосування традиційних підходів до розслідування злочинів у метавсесвітах, а також у визначенні впливу регулювання захисту персональних даних на процес доказування. Для її досягнення застосовано в основному порівняльно-правовий, системно-структурний, формально-юридичний та функціональний методи. Отримані результати демонструють обмеженість традиційних підходів до розслідування злочинів, тому що орієнтовані на дані кінцевих пристроїв. Обґрунтовано необхідність переходу до середовищно-орієнтованих методів доказування. Визначено, що аватари виступають джерелом складних персональних даних, включаючи біометричні. Розкрито обмежувальну роль регулювання захисту даних та проблему формальної згоди користувачів в умовах домінування платформ. На основі практики ЄС, зокрема Республіки Хорватія, доведено потребу в адаптації правових механізмів. Подальші дослідження рекомендовано спрямувати на розробку спеціалізованої тактики доказування у сфері метавсесвіту, удосконалення обробки біометричних даних, формування стандартів з оцінки таких доказів та забезпечення принципів прозорості, мінімізації і пропорційності.

Ключові слова: метавсесвіт; аватар; персональні дані; біометричні дані; інферовані дані; захист персональних даних; Загальний регламент про захист даних.

© Булгакова Д. А., 2026

Identification Without Redundancy in the Metaverse: Balance between Public Interest and GDPR Requirements

Daria A. Bulgakova*
Zaporizhzhia Institute of Economics and Information Technologies,
Kryvyi Rih, Ukraine
**e-mail: dariabulgakova@yahoo.com*

Abstract
The development of the metaverse creates significant challenges in the field of personal data protection, criminal evidence, and legal liability. In this regard, the definition of the role of avatars as digital representations of users, capable of revealing and generating biometric and inferred personal data, becomes relevant. Therefore, the purpose of the study is to analyze the possibility of applying traditional approaches to the investigation of crimes in metaverses, as well as to determine the impact of personal data protection regulation on the evidence process. To achieve this, comparative legal, systemic-structural, formal-legal, and functional methods were used. The results obtained demonstrate the limitations of traditional approaches to investigating crimes because they are focused on end-device data. The need to transition to environment-oriented methods of evidence is substantiated. It is resolved that avatars are a source of complex personal data, including biometric data. The restrictive role of data protection regulation and the problem of formal user consent in conditions of platform dominance are revealed. Based on the practice of the EU, in particular the Republic of Croatia, the need for adaptation of legal mechanisms has been proven. Thus, further research is recommended to be directed towards the development of specialized tactics of evidence in the field of metauniverse, improvement of biometric data processing, formation of standards for the assessment of such evidence, and ensuring the principles of transparency, minimization, and proportionality.

Keywords: metaverse; avatar; personal data; biometric data; inferred data; personal data protection; General Data Protection Regulation.

Вступ

Розвиток метавсесвіту як інтерактивного та цифрового середовища призводить до радикального ускладнення соціальних, технічних і правових взаємодій. Аватари, які використовуються користувачами для участі у віртуальних світах, перестають бути лише візуальними образами і перетворюються на носії персональних, у тому числі біометричних та інферованих даних. Це створює значні ризики незаконного профілювання, дискримінації, порушення приватності та зловживань, особливо за відсутності прозорих механізмів інформування і дійсно вільної згоди.

Кримінальні правопорушення у метавсесвітах відбуваються в умовах технічної опосередкованості дій, розподілених систем зберігання даних і часткової автономії аватарів та алгоритмів. Традиційні підходи до розслідування, що ґрунтуються на аналізі даних кінцевих пристроїв, є фрагментарними та віктимологічно зміщеними. Вимоги GDPR щодо мінімізації, пропорційності та правової підстави опрацювання персональних даних істотно обмежують можливості збору й використання цифрових доказів.

У результаті виникає комплексна проблема: як забезпечити ефективне кримінальне розслідування і відповідальність у метавсесвіті, не порушуючи фундаментальних прав на захист персональних даних, свободу згоди та принцип правової визначеності.

Метою дослідження є комплексний правовий аналіз метавсесвіту як продовження вебу з точки зору захисту персональних даних, кримінального доказування та відповідальності, з особливим акцентом на правовий статус аватарів і межі допустимого опрацювання біометричних та інферованих даних відповідно до вимог GDPR.

Для досягнення цієї мети у роботі поставлено такі завдання:

- проаналізувати еволюцію концепції метавсесвіту та його технічну архітектуру в контексті правового регулювання;
- оцінити придатність традиційних підходів до кримінального розслідування у віртуальних середовищах;
- визначити значення GDPR як матеріального обмеження кримінального доказування;
- дослідити роль аватарів як цифрових репрезентацій особи та їх потенціал для ідентифікації і профілювання користувачів;
- обґрунтувати необхідність переосмислення відповідальності платформ і моделей згоди в умовах домінування цифрових систем на прикладі хорватського кейсу.

Огляд літератури

Актуальна література з проблематики метавсесвіту, аватарів і захисту персональних даних базується насамперед на Регламенті (ЄС) 2016/679, ухваленому European Parliament та Council of the European Union (далі – GDPR) [1], який встановлює фундаментальні принципи законності, пропорційності та мінімізації опрацювання персональних даних і визначає правові межі їх використання у цифрових середовищах. На цьому нормативному значенні сучасні дослідження, зокрема робота Almomani та ін. [2], аналізують етичні виклики, пов'язані з AI-керованими аватарами, звертаючи увагу на ризики непрозорого збирання біометричних і поведінкових даних. Концептуальні

витоки самого явища метавсесвіту простежуються у художньому творі Snow Crash Ніла Стівенсона [3], де аватар постає як цифрове продовження особистості, що згодом було емпірично підтверджено в аналізі соціальних і правових конфліктів у віртуальному світі Second Life у праці The Second Life Herald [4].

Подальший розвиток тематики пов'язаний із безпековим виміром метавсесвіту, що відображено у звіті Interpol [5], де наголошується на складності атрибуції дій та транскордонному характері правопорушень, а також у доповіді Europol [6], яка акцентує на залежності правоохоронних органів до вимог GDPR для доступу до платформних даних. Дослідницькі висновки корелюють із результатами scoping-дослідження Gymez-Quintero та ін. [7], які доводять, що метавсесвіт не створює нових видів злочинів, але трансформує способи їх вчинення.

Додатковий напрям цієї праці присвячений цифровим репрезентаціям особи, зокрема феномену ghostbots, проаналізованому Harbinja, Edwards і McVey [8], а також правовому режиму біометричних даних померлих осіб у контексті GDPR, що досліджували D. Bulgakova і V. Bulgakova [9].

Питання приватності аватарів набуло подальшого розвитку в роботі Sorrentino і Lypez-Guzmбn [10], які наголошують на особливій чутливості інферованих даних у метавсесвіті.

У доктрині права ЄС Bulgakova і Deruma [11] аналізують відповідальність онлайн-посередників, тоді як Majcher [12] підкреслює проблему узгодженості між правом захисту персональних даних і конкурентним правом в умовах платформної домінації.

Теоретичні основи аналізу злочинності у віртуальних світах [13] залишаються актуальними для сучасних метавсесвітів, що підтверджується новітніми дослідженнями кіберзлочинності у цих середовищах [14].

Практичний вимір застосування принципів GDPR ілюструє рішення Agency for Personal Data Protection [15] щодо надмірної обробки персональних даних, а також національне регулювання, ухвалене Republic of Croatia [16], яке демонструє деталізацію вимог захисту даних. Завершальним є аналіз судової практики Суду ЄС, що здійснили D. Bulgakova і V. Bulgakova [17], що підтверджує автономний і пріоритетний характер права на захист персональних даних незалежно від технологічного контексту.

Матеріали та методи

Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання, застосування яких зумовлене

міждисциплінарним характером проблематики метавсесвіту, що поєднує елементи інформаційного права, кримінального права, права захисту персональних даних та цифрової судової експертизи.

Діалектичний метод використано для аналізу метавсесвіту як динамічного цифрового середовища, що розвивається еволюційно, а також для виявлення взаємозв'язку між технологічним прогресом, трансформацією соціальних практик і змінами у правовому регулюванні.

Формально-юридичний метод застосовано для тлумачення норм GDPR, актів права Європейського Союзу, національного законодавства Республіки Хорватія, а також їх співвідношення в опрацюванні персональних і біометричних даних у метавсесвітах.

Системний метод дав змогу розглянути метавсесвіт як багаторівневу соціально-технічну систему, в якій взаємодіють користувачі, аватари, цифрові платформи, алгоритмічні механізми та правові норми, а також проаналізувати кримінальне доказування як елемент цієї системи.

Порівняльно-правовий метод використано для зіставлення підходів міжнародних організацій, практики застосування GDPR та окремого національного кейсу щодо прозорості та мінімізації даних із метою виокремлення універсальних принципів і нормативних розбіжностей.

Логіко-догматичний метод застосовано для формулювання правових категорій – понять «аватар», «цифровий двійник», «інферовані дані», «свобода згоди», а також для аргументації можливості обмеженої правосуб'єктності аватарів у метавсесвіті.

Метод правового моделювання мав значення при розробленні теоретичних підходів до відповідальності платформ і користувачів у метавсесвіті, а також для прогнозування правових наслідків різних моделей опрацювання даних і архітектури цифрових середовищ.

Кейс-метод застосовано під час аналізу практики застосування принципу мінімізації даних у межах конкретної правової ситуацій, що дозволило екстраполювати висновки на проблематику кримінального доказування у метавсесвітах.

Міждисциплінарний підхід використано шляхом залучення напрацювань у сфері інформаційних технологій, цифрової форензики, штучного інтелекту та соціальних наук, що забезпечило комплексний характер дослідження та релевантне відображення технічної опосередкованості дій у віртуальних середовищах.

Результати та обговорення

Витоки еволюції метавсесвіту

Пропонується уявити, що ви опиняєтеся в масово багатокористувацькій онлайн-грі (MMO), де аватари гравців – не просто графічне представлення, а носій даних, здатних інферувати чутливу інформацію про користувача. Такі цифрові альтер-его відкривають нові горизонти для ігор, створюючи складні юридичні питання, а саме: як платформи забезпечують безпечне опрацювання даних, захист від незаконного профілювання та зловживань через зовнішні характеристики аватарів. Наведені правові занепокоєння є актуальними, адже механізми GDPR [1] можуть виявитися недостатніми, особливо коли доступ до важливих сервісів прив'язаний до надання згоди на опрацювання персональних даних. Тому пропонується дослідити історичні витоки такого феномену, як метавсесвіт, зокрема, у сферах даних та ідентичності.

Відповідно до дослідження, перші концептуальні передумови метавсесвіту простежуються в текстових MUD-системах кінця 1970-х – початку 1980-х рр. Вони заклали основу для цифрової ідентичності та спільної віртуальної взаємодії. У 1990-х рр., із розвитком комп'ютерної графіки, з'явилися такі платформи, як Active Worlds та Ultima Online, що впровадили постійні віртуальні активи та зачатки цифрових економік [2, 130612–130613].

Поняття «метавсесвіт» було введене Нілом Стівенсоном у його науково-фантастичному романі Snow Crash [3], де воно описується як повністю занурюване тривимірне віртуальне середовище, в якому користувачі взаємодіють один з одним та з програмними агентами у вигляді налаштовуваних аватарів. Стівенсон зазначає, що терміни аватар та метавсесвіт є його власними винаходами, створеними для заміни громіздкого виразу «віртуальна реальність». У його метавсесвіті цифровий світ організований навколо центральної вулиці, відомої як Street, на планеті з окружністю 65 536 км (2^{16} км). Віртуальна власність належить вигаданій організації Global Multimedia Protocol Group (MMORPG), а користувачі можуть купувати землю та зводити будівлі. Доступ до метавсесвіту забезпечується через персональні термінали, що проєктують високоякісне VR-зображення на окуляри, або через публічні термінали у спеціальних кабінах, причому досвід подається від першої особи. Користувачі можуть залишатися постійно під'єднаними до метавсесвіту, отримуючи прізвисько через нетиповий зовнішній вигляд. Аватари можуть мати різноманітні форми, обмеження накладається лише на зріст, щоб уникнути надмірного масштабування. Рух у метавсесвіті відтворює реальні способи пересування, як-от пішки або за допомогою монорейкової лінії тощо.

World of Warcraft – одна з найпопулярніших MMO у світі. За чотири місяці після релізу напередодні Дня подяки 2004 р. WoW набрала 1,5 мільйона підписників лише у Північній Америці, а до кінця 2005 р. – 5 мільйонів у всьому світі [4]. Як показує такий приклад MMO, гравці створюють власні сюжети та соціальні взаємодії, які розробники не завжди можуть передбачити. Так, у метавсесвіті учасники можуть об'єднуватися, планувати, співпрацювати або конфліктувати поза межами програмних сценаріїв. До прикладу, для розслідування злочинів це означає, що аналіз лише ігрових об'єктів чи логів недостатній, тому потрібно враховувати соціальні мережі, поведінкові патерни та взаємодію між учасниками віртуального світу. Крім того, як у MMO гравці змінюють сюжет та створюють власні правила, так і зловмисники у метавсесвіті можуть використовувати ігрові механіки та соціальні взаємодії для прихованих дій, таких як шахрайство, торгівля забороненими ресурсами або координація атак у віртуальному світі.

Отже, метавсесвіт надає користувачам нові способи взаємодії через спільний інтерфейс. Як і в історії інтернету та веббраузерів, ключовим фактором широкого впровадження є не сама технологія, а її доступність та простота використання для кінцевих користувачів. Наприклад, швидке поширення інтернету та вебтехнологій у середині 1990-х було зумовлене не самою технологією, а доступністю та простотою використання веббраузерів (зокрема Internet Explorer у Windows 95), що створило критичну масу користувачів. Це стимулювало реєстрацію нових доменів і створення сайтів, посилюючи взаємне зростання попиту та пропозиції онлайн-сервісів. Веб став домінуючою платформою завдяки простоті HTML/HTTP, доступності хостингу та можливості поєднувати роботу і розваги, що відображає еволюційний, а не революційний характер розвитку цифрових технологій. Пізніше аналогічний принцип пояснює розвиток мобільних технологій і смартфонів, де ключове значення має постійна доступність для різних видів використання, а не первісне призначення пристрою.

Таким чином, метавсесвіт базується на багаторівневій архітектурі, що поєднує апаратну інфраструктуру, обчислювальні ресурси та інтелектуальні інтерфейси [2, 130613]:

1. Розширена реальність (XR) об'єднує VR, AR та MR і забезпечує сенсорну імерсію, зокрема через просторовий звук і тактильний зворотний зв'язок.
2. Блокчейн і децентралізація створюють умови для прозорого володіння цифровими активами та автономного управління, водночас ускладнюють питання відповідальності та регулювання.

3. Edge-обчислення та мережі 5G/6G мінімізують затримки, що критично важливо для AI-аватарів у реальному часі.
4. Штучний інтелект і машинне навчання забезпечують процедурну генерацію контенту, інтелектуальних NPC та персоналізовані взаємодії, проте створюють ризики непрозорості, упередженості та зловживань.

Метавсесвіт у системі сучасного (кримінального) права

Інтерпол [5] характеризує метавсесвіт як наступний етап розвитку інтернету. З правового погляду, така характеристика є ключовою, адже визнає метавсесвіт як еволюцію, а не радикальну зміну. Так, Інтерпол непрямо відкидає ідею про те, що діяльність у занурювальних віртуальних середовищах існує поза межами чинного законодавства. Натомість поведінка в метавсесвіті залишається пов'язаною з наявними інфраструктурами як підключення до інтернету, управлінням платформами та взаємодією через апаратні засоби, які вже регулюються на національному та міжнародному рівні.

Із правового погляду, це ставить низку важливих питань щодо атрибуції дій, достовірності доказів, персональної ідентичності та тілесної недоторканності, особливо там, де сенсорне занурення стирає межі між психологічною та фізичною шкодою.

Європол [6] пропонує схоже, але технічно менш детальне визначення, зокрема вводить концепцію цифрового двійника» як візуально схожого представника користувача у симульованому просторі. Це має правове значення, оскільки підкреслює, що аватари та цифрові двійники функціонують як розширення особи, а не як автономні суб'єкти права, у якому користувачі, представлені аватарами, взаємодіють у віртуальних просторах, відокремлених від фізичного світу. Тому завдання перед законодавцями та судами застосувати наявні правові принципи – юрисдикцію, відповідальність, згоду та шкоду – до нових форм взаємодії. Відповідно, дії, здійснені через такі представництва, можуть підпадати під сучасні доктрини кримінальної відповідальності, цивільної відповідальності та захисту прав людини.

Таким чином, метавсесвіт, як і MMO, створює складну мережу соціальних і технічних взаємодій, де злочини можуть залишатися невидимими, якщо розслідування обмежується лише ігровими логами чи окремими об'єктами. Тому для ефективного досягнення завдань відповідальності у правовій площині у метавсесвіті слід застосовувати комбінований підхід, що включає: 1) технічну експертизу пристроїв і серверних логів; 2) аналіз соціальних зв'язків і групової поведінки; 3) вивчення патернів комунікацій і взаємодій; 4) врахування непередбачуваних дій користувачів, які можуть змінювати розвиток подій у світі.

Дослідження Gymez-Quintero та інших [7] дає систематичну оцінку злочинних загроз, пов'язаних із розвитком метавсесвіту, підкреслюючи імплікації для правоохоронних органів та кримінальної політики. Одним із найважливіших висновків є те, що традиційні підходи до розслідування, які базуються винятково на інформації з кінцевих пристроїв учасників (endpoint-only підхід), є недостатніми й не можуть адекватно відображати складність і масштаби злочинності в таких середовищах.

Наприклад, форензика кінцевих пристроїв – end-point forensics – може надати інформацію про злочини (аналогічно до аналізу смартфонів чи ПК), але така інформація обмежена, адже залежить від налаштувань програмного забезпечення, дає лише частковий зріз активності, переважно фокусується на пристроях жертв, що може створювати спотворений образ – victimological bias.

Окрім того, у рамках класичних кримінальних розслідувань в онлайн-середовищах слідчі часто зосереджуються на даних, які можна безпосередньо вилучити з пристроїв жертви, наприклад, логах із мобільного телефону, комп'ютера або VR-шолома. Проте, як показало дослідження Gymez-Quintero зі співавторами [Там само], дані з VR-пристроїв та іншого обладнання, що забезпечує взаємодію в метавсесвіті, мають суттєві обмеження. По-перше, неповнота. Записи периферійних пристроїв – VR-шоломів, контролерів – не охоплюють усі дії учасників і не фіксують контекст взаємодій між аватарами, які можуть бути критичними для розслідування. По-друге, суб'єктивність. Такі дані часто відображають лише сенсорний досвід конкретного користувача, а не об'єктивну послідовність подій або поведінку інших учасників. По-третє, віктимологічне зміщення. Фіксація лише поведінки жертви може створювати спотворену картину подій, що ускладнює визначення наміру, ролі та відповідальності інших сторін.

Розслідування злочинів у метавсесвіті відбувається в умовах підвищеної цифрової складності, де поведінка користувачів опосередковується аватарами, а події фіксуються в розподілених технічних системах. У такому середовищі природною реакцією правоохоронних органів є прагнення до максимальної ідентифікації суб'єктів шляхом збору, агрегації та кореляції великих масивів персональних даних. Проте застосування такого підходу нівелюється жорсткими обмеженнями GDPR, які істотно впливають на допустимі межі кримінального доказування.

Опрацювання персональних даних і доказування: підхід GDPR

Відповідно до ст. 5(1)(c) GDPR, персональні дані мають бути адекватними, релевантними та обмеженими тим, що є необхідним для досягнення визна-

ченої мети опрацювання. У контексті метавсесвіту цей принцип набуває особливого значення, оскільки цифрове середовище технічно дозволяє фіксувати детальні дані про поведінку користувачів, включно з біометричними показниками, рухами тіла, зоровими реакціями та просторовою навігацією.

Дослідження Gymez-Quintero зі співавторами, показує, що орієнтація на дані з кінцевих пристроїв користувачів (VR-гарнітури, haptic suits, AR-додатки) створює ілюзію повноти доказів, тоді як на практиці такі дані є фрагментарними, суб'єктивно забарвленими та віктимологічно зміщеними. З точки зору GDPR, масовий збір подібних даних без чіткої прив'язки до конкретної кримінальної гіпотези може розглядатися як непропорційний та надмірний, що ставить під сумнів їх допустимість як доказів.

Стаття 6 GDPR вимагає наявності чіткої правової підстави для опрацювання персональних даних. Навіть у межах кримінального провадження сама по собі потенційна корисність даних для розслідування не є достатнім виправданням їх збору. Тому в метавсесвіті межа між персональними даними, технічними логами та поведінковими патернами є викривленою.

Як підкреслюють Gymez-Quintero та ін., значна частина злочинів у метавсесвіті (зокрема сексуальні, фінансові та шахрайські) може бути розслідувана ефективніше через аналіз системних даних середовища як серверних логів, транзакційних записів, міжплатформних взаємодій без необхідності прямої ідентифікації користувачів на ранніх етапах розслідування [7]. На думку автора цієї роботи, такий підхід краще узгоджується з вимогами GDPR, адже дозволяє відокремити встановлення факту правопорушення від виокремлення особи правопорушника.

У зв'язку з цим розслідування у метавсесвіті повинно виходити за межі кінцевих пристроїв і включати більш комплексні джерела доказів, наприклад, серверні логи. Враховуючи те, що метавсвіт функціонує як сервер-клієнтна система, де значна частина подій фіксується централізовано на серверах, то аналіз логів дає змогу відновити хронологію взаємодій між аватарами, ідентифікувати підозрілу поведінку, а також підтвердити зв'язки між окремими подіями, що неможливо зробити лише на основі даних пристрою жертви.

Іншим прикладом є міжплатформна кореляція. Оскільки користувачі часто діють одночасно в кількох віртуальних середовищах або сервісах (ігри, соціальні платформи, торгівельні майданчики), ефективне розслідування мусить передбачати кореляцію подій між різними системами, тому що дозволяє встановити, чи та сама особа вчинила аналогічні правопорушення в різних контекстах.

Третім прикладом є фінансові та блокчейн-дані. Як правило, злочини у метавсесвіті пов'язані з обігом віртуальних активів, які мають реальну вартість. Так, фінансові транзакції, записи блокчейн-мереж та RMT-операції є критично важливими доказами для встановлення зв'язку між віртуальними подіями та реальними економічними наслідками.

Наступне – це аналіз поведінки аватарів. Нестандартні моделі взаємодії, повторювана поведінка або систематичні шаблони можуть вказувати на злочинні схеми. Дослідження таких моделей дозволяє не лише виявити правопорушення, а й документувати намір та методологію дій злочинця.

Більше того, дослідження Harbinja, Edwards та McVey [8] пропонує до розгляду феномен ghostbots, трактуючи його не просто як технологічний, а як форма цифрової присутності особи після смерті, яка може існувати й функціонувати саме у віртуальних середовищах і метавсесвітах та виступати суб'єктом взаємодії в метаверсі. Автори показують, що чинне право не визнає ghostbot суб'єктом відповідальності, тому залишається відкритим питання, хто відповідає за дії ghostbot у віртуальному просторі. У світі метаверсу це створює вакуум відповідальності, коли шкода завдається у віртуальному середовищі; дії вчиняє автономна або напівавтономна AI-система; немає чітко визначеного відповідального суб'єкта (розробник, спадкоємець, платформа). Тому сучасне право не має ефективної моделі відповідальності за дії цифрових аватарів і AI-репрезентацій особи, зокрема ghostbots, що створює ризик безкарності та зловживань у метавсесвітах. Наведене концептуально пов'язується з підходом, який запропонували D. Bulgakova та V. Bulgakova [9].

Так, обидва напрями досліджень виходять за межі суто технологічного розуміння цифрових об'єктів. Якщо Harbinja, Edwards та McVey [8] розглядають ghostbots як форму цифрової присутності особи після смерті, яка може активно функціонувати у віртуальних середовищах і метавсесвітах, то D. Bulgakova та V. Bulgakova [9] аналізують біометричні дані померлих як об'єкт особистих немайнових прав і доводять, що навіть після смерті такі дані залишаються юридично значущими та потребують захисту. Також висновки досліджень збігаються у визнанні того, що цифрові репрезентації померлої особи (біометричні дані, аватари, ghostbots) не є нейтральними даними. Вони тісно пов'язані з особистістю людини, її ідентичністю та гідністю. У метаверсі це набуває особливої уваги, адже ghostbots можуть виступати суб'єктами взаємодії, а саме: спілкуватися з іншими користувачами, впливати на їх поведінку, брати участь у віртуальних подіях або навіть у економічних процесах. Окрім того, автори досліджень виявляють

нормативний розрив у праві. Harbinja, Edwards та McVey [8] підкреслюють, що чинне право не дає чіткої відповіді, хто має відповідати за його дії у метаверсі; здобутки D. Bulgakova та V. Bulgakova [9] підтверджують, що правовий режим біометричних даних померлих осіб залишається фрагментарним і непристосованим до нових цифрових практик, особливо коли такі дані використовуються для створення або підтримки цифрових двійників. Отже, праці науковців підкреслюють необхідність переосмислення підходів до персональних даних, відповідальності та правосуб'єктності у цифрових і віртуальних середовищах.

Стаття 25 GDPR закріплює принцип захисту даних за замовчуванням і за задумом (privacy by design and by default), який має прямі наслідки для архітектури метавсесвітів і, відповідно, для можливостей кримінального доказування. Якщо платформи проєктуються таким чином, що від самого початку обмежують збереження персональних даних і надають пріоритет агрегованим або псевдонімізованим формам логування, то матиме місце звуження простору для традиційних персоналізованих доказів. Але, Gymez-Quintero та ін. [7] показують, що таке обмеження необов'язково знижує ефективність розслідувань. Навпаки, воно стимулює перехід від індивідуально-орієнтованого доказування до середовищно-орієнтованого аналізу, де ключовими є повторювані патерни поведінки аватарів, аномалії у цифрових транзакціях, структурні вразливості платформ, взаємозв'язки між подіями у різних частинах метавсесвіту. Отже, метавсесвіт не створює принципово нових злочинів, а посилює наслідки вже відомих форм протиправної поведінки.

Слід зазначити, що GDPR, з іншого боку, є нормативним бар'єром проти перетворення метавсесвіту на середовище постійного спостереження. Закон змушує практиків кримінального права шукати баланс між захистом суспільних інтересів і фундаментальними правами суб'єктів даних, навіть у ситуаціях високого ризику та суспільного резонансу. Саме тому GDPR у контексті метавсесвіту слід розглядати не лише як інструмент захисту приватності, а й як структурне обмеження кримінального доказування, яке змінює саму логіку розслідувань. Він обмежує доказування через надмір, водночас сприяючи розвитку більш витончених, системних та пропорційних методів виявлення і доведення злочинів. У такому змісті GDPR задає доказуванню рамки легітимного та правозахисного розвитку.

Від аватару до суб'єкта

Формально аватар може не мати нічого спільного з реальною зовнішністю користувача. Проте емпіричні дослідження показують, що більшість користувачів створюють аватари, які значною мірою нагадують їх реальний

вигляд. Інші ж наукові дослідження підтверджують, що в багатьох випадках існує такий тісний зв'язок між аватаром і його людським прототипом, що результати розпізнавання аватарів можуть бути використані для ідентифікації реальних осіб, і навпаки [10]. Це відкриває нову сферу так званої віртуальної біометрії, яка доповнює або розширює традиційні біометричні методи за рахунок даних, отриманих у віртуальних середовищах. Наприклад, аватар може розкривати геометрію обличчя, расове або етнічне походження, гендерну ідентичність (залежно від контексту), стан здоров'я, якщо певні захворювання мають зовнішні прояви.

У таких умовах виникає потреба в системах безпеки, здатних функціонувати в контексті інтерреальності та доповненої реальності, що ще більше посилює значення опрацювання та захисту біометричних даних.

Таким чином, ключова проблема полягає в тому, що аватари можуть бути як суттєво відмінними від реальної особи, так і майже повністю її відтворювати. Із розвитком технологій не можна виключати ситуацію, коли зображення аватара стане достатнім для точної ідентифікації конкретної людини, особливо в ситуації обмеженого кола осіб. Така ідентифікація може здійснюватися як самою платформою, так і третіми сторонами. Але політики конфіденційності зазвичай не містять чітких положень щодо таких практик, що породжує серйозні проблеми прозорості. Користувачі не можуть (хоча повинні) передбачити правові наслідки створення та використання аватарів, наприклад, виведення з них чутливих персональних даних, таких як расове походження, стан здоров'я або інші фізичні характеристики.

Аналіз політик конфіденційності провідних платформ метаверсу (зокрема Decentraland, Roblox, Epic Games/Fortnite та Ready Player Me) свідчить про відсутність як згадок про біометричні дані, так і будь-яких процедур отримання згоди на їх опрацювання [10]. Як правило, зображення аватарів не використовуються для конкретних цілей, що формально може пояснювати відсутність вимоги згоди.

Утім ланка проблеми полягає не в задекларованих цілях, а в потенційній правовій кваліфікації даних аватарів. Якщо такі дані почнуть фактично опрацьовуватися, постає принципова проблема: чи слід розглядати їх як звичайні персональні дані, чи як спеціальні категорії персональних даних у розумінні статті 9 GDPR. Від відповіді на це запитання залежатиме як допустимість їх опрацювання, так і межі відповідальності платформ метаверсу та інших учасників цифрової екосистеми.

Навіть якщо опрацювання даних аватарів у метаверсі не підпадає під ст. 9(2)(a) GDPR (явна згода), теоретично вона може бути обґрунтована через

ст. 9(2)(e) у випадках, коли персональні дані були явно оприлюднені самим суб'єктом даних. З іншого боку, така правова кваліфікація залишається вразливою для критики, оскільки оприлюднення через аватар навряд чи можна вважати достатньо поінформованим. Особливо критичним є те, що платформи майже повністю ігнорують інферовані дані, хоча саме вони створюють найбільші правові та етичні ризики.

Слід зазначити, що біометричні дані можуть формально не оброблятися з метою прямої ідентифікації особи, та платформи не враховують той факт, що поведінкові, візуальні та стилістичні характеристики аватара дозволяють здійснювати вторинну ідентифікацію, профілювання. У такій ситуації навіть за відсутності обов'язку отримувати явну згоду відповідно до ст. 9 GDPR, принцип прозорості вимагає належного інформування користувачів про наслідки налаштування та використання аватара.

Доречним є приклад міжплатформної інтероперабельності аватарів, коли сервіси дозволяють створювати гіперреалістичні аватари на основі фотографій користувачів за допомогою автоматизованого опрацювання. Цей процес об'єктивно може включати біометричні елементи, зокрема геометрію обличчя. Водночас політики конфіденційності таких сервісів не містять чітких згадок про опрацювання біометричних даних, не пояснюють можливості інферування та допускають передачу цих даних третім сторонам без явної згоди суб'єкта. Бізнес-модель подібних сервісів базується саме на поширенні аватарів між платформами, що суттєво підвищує ризики порушень прав користувачів.

Додаткову складність створює роль учасників опрацювання даних. Платформа, що отримує аватар, може спочатку виступати як процесор, але згодом, наприклад, шляхом інферування особи користувача на основі біометричних характеристик аватара, фактично ставати контролером. Це особливо небезпечно у випадках, коли йдеться про неповнолітніх або представників соціальних і етнічних меншин, які можуть зазнавати дискримінації, переслідувань або інших форм віртуальної злочинності на основі зовнішніх характеристик аватара. Право бути поінформованим у такому контексті є ключовим інструментом активного наділення користувачів контролем над власними даними.

Отже, аватари дедалі більше перетворюються на носіїв біометричних даних, тоді як користувачі залишаються необізнаними щодо реального обсягу інформації, яку можна з них вивести. Виникає потреба не лише у тлумаченні норм GDPR, а й їх координації з новими регуляторними актами у сфері штучного інтелекту та цифрових середовищ, а також посиленні відповідальності платформ за запобігання шкоді та злочинності у метаверсі.

Водночас, коли згода є умовою надання послуги, критеріями оцінки є домінування платформи та суттєвий характер послуги, щоб уникнути ситуації, коли користувач, відмовившись надати згоду на несправедливу угоду, втрачає доступ до необхідного сервісу без будь-якої альтернативи. У розумінні метавсесвіту така практика набуває особливої актуальності, адже цифровий аватар стає засобом взаємодії з платформою, а відмова надати згоду на обробку персональних та інферованих даних може означати неможливість користуватися соціальною мережею чи віртуальним середовищем, що фактично монополізується домінуючим провайдером. Наприклад, у справі *Google Shopping* 2017 р. Єврокомісія встановила, що Google зловжила домінуючим становищем на ринку пошукових систем, надаючи пріоритет власному сервісу порівняння цін і обмежуючи доступ конкурентів [11].

Умови свободи згоди вимагають, щоб користувачі мали реальну можливість обрати іншу опцію. Проте у ринку, де домінує потужна платформа, альтернативи часто відсутні, що створює асиметрію залежності користувача від платформи: проблема не у відносинах сили, а у високому рівні залежності від конкретного сервісу [12, 238-241].

Статті 13 та 14 GDPR покладають на контролерів обов'язок надавати чітку та вичерпну інформацію про опрацювання персональних даних, незалежно від джерела їх отримання. Користувачі мають бути поінформовані про ризики інферування біометричних даних через аватари, і така інформація має надаватися не лише при створенні аватара, а й під час кожного його використання на новій платформі. Інакше політики конфіденційності провайдерів метавсесвіту дозволяють обходити суворі вимоги щодо спеціальних категорій персональних даних, створюючи можливості для правопорушень у віртуальному середовищі.

Метавсесвіт агрегує та уніфікує сервіси, створюючи відчуття інтерактивного та зануреного досвіду, але не створює принципово нових типів сервісів чи кримінальних можливостей, адже змінює спосіб їх подання і взаємодії. Таким чином, метавсесвіт змінює способи вчинення та реалізації наявних злочинів у цифровому середовищі, утім, не створює принципово нових видів кримінальної діяльності.

Феномен метавсесвіту вказує на необхідність адаптації наявних норм, особливо у сфері кримінального права, цифрової судової експертизи, захисту персональних даних та прав людини. Метавсесвіт, таким чином, постає питанням регуляторної безперервності, а не абсолютно новою юридичною сферою.

Автор цієї роботи розглядає метавсесвіт як розширення вебу, що включає більше протоколів прикладного рівня, доступних через різні клієнтські

інтерфейси та пристрої. Ці пристрої (VR/AR) агрегують сервіси під єдиним інтерфейсом, подібно до того, як браузери у 1990-х дозволили користувачам працювати з різними вебсайтами через один клієнт, де цифровий двійник – це необов'язково багатофункціональна віртуальна копія об'єкта чи особи, а елемент, який дозволяє ідентифікувати оригінал у метавсесвіті. Ідентифікація може здійснюватися через токени або поведінкові моделі, які імітують властивості оригіналу.

Але що відбувається технічно, якщо користувач вирішує озброїти свого аватара віртуальним мечем і витратити на нього гроші? Користувачі віртуальних світів сприймають об'єкти як зображення на своїх екранах, що складаються з пікселів, згенерованих даними. Зовнішній вигляд та властивості віртуального об'єкта визначаються записом у одній базі даних (item-database), тоді як запис в іншій базі даних (character-database) встановлює, які віртуальні об'єкти належать конкретному користувачу. Ці дані зберігає провайдер послуг на центральних серверах [13, 97].

На думку Pandey [14, 136], аватари у метавсесвіті фактично є цифровим втіленням користувача, але не мають власної юридичної особистості. Це створює складнощі у встановленні кримінальної відповідальності, коли аватар здійснює протиправні дії: чи притягати до відповідальності користувача, який його контролює, чи вважати аватар частиною системи, що має автономні реакції. Автор підкреслює, що надмірне автоматичне покладання відповідальності на користувача може стримувати розвиток метавсесвіту, тоді як ігнорування дій аватара створює безкарність. Відповідно, пропонується застосування гібридного підходу: аватар може мати обмежені «правові санкції» (тимчасове блокування або видалення), а відповідальність користувача встановлюється залежно від рівня контролю та передбачуваності дій аватара.

Тому критичною для правового дискурсу є концепція надання аватару в метавсесвіті певної правосуб'єктності (legal personality), який може нести обмежену юридичну відповідальність, означаючи, що аватар сам по собі міг би підлягати санкціям, наприклад, втрата правового статусу аватара у вигляді тимчасової або постійної втрати можливості брати участь у певних функціях метавсесвіту; віртуальний арешт, який може полягати в обмеженні дій аватара на певний час у віртуальній в'язниці; видалення аватара, а саме знищення цифрового облікового запису, який представляє аватара; блокування користувача у вигляді заборони реальній особі створювати нові аватари або користуватися метавсесвітом певний час.

Слід також підкреслити складність атрибуції провини. Так, дії аватара не завжди можна віднести до реальної особи, яка його контролює. Наприклад,

якщо аватар підхопив шкідливе програмне забезпечення (вірус) і внаслідок цього скоїв протиправні дії, виникає запитання: хто відповідає – користувач чи спрацював автономний механізм? Тому метавсесвіт потребує правових механізмів та захисту, які дозволяють диференційовано оцінювати різні ситуації, розмежовуючи відповідальність користувача і автономні дії аватара.

Така диференціація відповідальності неможлива без визнання технічної опосередкованості дії у віртуальних середовищах. На відміну від офлайн-світу, де між наміром і дією зазвичай існує прямий зв'язок, у метавсесвітах цей зв'язок розривається програмним кодом, алгоритмами, мережевими затримками та автоматизованими процесами. Аватар діє як гібридний агент, у якому поєднуються людська воля та машинна автономія.

У запропонованому значенні механічне перенесення класичних правових моделей відповідальності є проблематичним. Принцип вини, що лежить в основі сучасного права, передбачає контроль суб'єкта над своїми діями. У випадках, коли поведінка аватара визначається збоями системи, втручанням стороннього коду або дизайнерськими рішеннями платформи, такий контроль є частковим або взагалі відсутнім. Відповідно, покладання повної відповідальності на користувача виглядає непропорційним і несправедливим.

Тому є необхідність процедурного підходу до врегулювання конфліктів у метавсесвітах. Мова не лише про фіксацію порушення, а про встановлення контексту: технічних логів, архітектури взаємодії, ролі автоматизованих систем і можливих дефектів платформи. Без таких процедур будь-яке покарання ризикує перетворитися на довільний акт влади з боку оператора середовища.

Більше того, проблема атрибуції вини безпосередньо пов'язана зі статусом самої платформи. Якщо метавсесвіт визнається лише приватною грою, відповідальність може перекладатися виключно на користувача. Якщо ж він розглядається як соціально значущий простір, у якому відбуваються економічні, культурні та комунікативні процеси, то й платформа повинна нести частину відповідальності – як архітектор умов дії та як гарант мінімальних процедур справедливості.

На додаток, у віртуальному світі межа між рольовою грою та реальним завданням шкоди є розмитою, а апеляція до рольплею часто використовується для виправдання зловживань і насильства. На думку автора цієї роботи, поведінка, яку гравець трактує як постановну, іншими ж, особливо підлітками, може сприйматися як приниження та психологічна агресія. Те саме стосується серйозніших форм грифінгу, наприклад, вимагання, погроз, економічного тиску, які маскуються під частину гри, але мають реальні

емоційні й матеріальні наслідки. Отже, не вся поведінка, яка прикривається рольплеєм, є етично або соціально прийнятною, особливо в середовищі, де присутні неповнолітні, а віртуальні дії можуть спричиняти справжню травму. Це твердження ставить під сумнів висловлювання «це лише гра» і підкреслює потребу у відповідальності, межах та регуляції поведінки у віртуальних спільнотах.

Наприклад, грифінг як феномен деструктивної поведінки може набувати системної, майже інфраструктурної форми, а не бути лише «поганою поведінкою окремих гравців». Більше того, можуть бути прояви і пасивного грифінгу – створення середовища, яке саме по собі стає ворожим, травматичним або економічно токсичним. Грифінг у віртуальних світах впливає на реальні доходи, може руйнувати бізнес, створює ризики не лише для вразливих гравців, а й для економічних еліт платформи. Таким чином, «це лише гра» втрачає переконливість. Якщо віртуальна нерухомість має ринкову вартість, а дії сусідів можуть її знецінити через навмисну провокацію, то ми маємо справу не з грою, а з соціально-економічною екосистемою. Таким чином, шкода у віртуальних світах може бути опосередкованою, колективною й «легальною», але від цього не менш реальною. Так, коли онлайн-світ стає значущим для життя людей, його неможливо регулювати виключно логікою гри або приватної власності.

Отже, поєднання метавсесвіту з вимогами GDPR дає можливість ефективніше оцінювати, чи є згода користувача віртуального аватара дійсно вільною, і встановлювати юридичну відповідальність платформ за порушення прав користувачів за умов монополізованих цифрових ринків.

З урахуванням зазначеного пропонується:

1) визначити відповідальність платформ за зовнішні характеристики аватарів, які розкривають біометричну інформацію про користувачів;
2) посилити вимоги до надання інформації про інферовані дані;
3) впровадити механізми контролю, які гарантують можливість відмови від згоди без втрати доступу до альтернативних сервісів;
4) координувати правила GDPR із регуляторними актами у сфері штучного інтелекту та цифрових середовищ, щоб домінування платформи не обмежувало свободу вибору користувача.

Надмірне опрацювання персональних даних: аналіз хорватської справи про призову гру

У Республіці Хорватія мала місце призова гра, яка тривала з 20 листопада по 31 грудня 2020 р. За цей час зареєструвалися 10 548 учасників, з яких

108 осіб мали однакові ім'я та прізвище; серед 5 905 осіб, які відповідали всім умовам участі, 37 мали ідентичні імена та прізвища, а 4 учасники, окрім однакових імен, також проживали в тому самому місті (у двох випадках) [15].

Відповідно до Регламенту про організацію призових ігор [16] організатор призового розіграшу зобов'язаний забезпечити публічність розіграшу та публічне оголошення переможців. Банк як організатор виконав цей обов'язок, передбачивши, що імена переможців будуть оприлюднені на його офіційному вебсайті протягом семи днів з дати проведення розіграшу.

У межах призової гри поняття «ім'я переможця» тлумачилося організатором розширено – як сукупність даних, необхідних для однозначної ідентифікації особи, оскільки саме ім'я та прізвище не завжди дозволяють ідентифікувати конкретну людину. Відповідно, перелік даних для оприлюднення був закріплений у Правилах призової гри та відображений в офіційному протоколі розіграшу.

Крім того, у заявці на участь у призовій грі прямо зазначалося, що персональні дані надаються з метою участі у розіграші. Таким чином, участь у призовій грі, за логікою організатора, передбачала прийняття умов щодо публічного розкриття даних переможців банком як організатором, оскільки таке розкриття було прямо передбачене Правилами призової гри.

Організатор також стверджував, що без публічного оголошення переможців він не міг би виконати свій законний обов'язок щодо прозорості, передбачений Регламентом про організацію призових ігор. Така публічність має на меті підтвердити законність, добросовісність і належне проведення призового розіграшу, а також забезпечити можливість будь-якому учаснику звернутися за судовим захистом у разі сумнівів щодо коректності процедури. Так, компанія пояснила, що з огляду на значну кількість клієнтів, які проживають у великих містах, де поширені однакові імена та прізвища, а інколи й однакові адреси, потрібно було збирати, обробляти та публічно відображати певні персональні дані (зокрема ім'я, прізвище, ОІВ та адресу проживання) для забезпечення однозначної ідентифікації учасників і переможців [15].

Водночас із позиції дослідження та практики застосування GDPR, прозорість призової гри не потребує розкриття особливо чутливих або високоризикових ідентифікаторів, таких як персональний ідентифікаційний номер (далі – ОІВ) або повна адреса проживання. Публічний інтерес у прозорості може бути досягнутий менш інвазивними засобами, наприклад, шляхом використання часткових ідентифікаторів або псевдонімізації.

Хоча банк посилався на національні правила щодо призових ігор, обсяг оприлюднених персональних даних перевищував межі необхідного і пропорційного, що призвело до порушення GDPR. Загальний регламент про захист даних вимагає, щоб національні зобов'язання щодо прозорості тлумачилися і застосовувалися відповідно до права ЄС у сфері захисту персональних даних, а не як виняток із нього.

Важливим є те, що Регламент про організацію призових ігор [15] дійсно встановлює юридичний обов'язок публічного оголошення переможців. Зокрема, ст. 12(2) вимагає публічного характеру розіграшу, а ст. 14(2) прямо зобов'язує організатора оприлюднити ім'я та прізвище переможця і місце проживання.

Отже, публікація певного мінімального обсягу персональних даних має законну підставу, незалежно від згоди суб'єкта даних. Але ця правова підстава не є безмежною.

Відповідно до ст. 4(1) GDPR, персональними даними є будь-яка інформація, що стосується ідентифікованої або такої, що може бути ідентифікована, фізичної особи. Стаття 4(2) GDPR визначає опрацювання персональних даних надзвичайно широко, включаючи збір, зберігання та публічне розкриття. У хорватській справі публікація імен, OIB та адрес проживання на сайті банку, беззаперечно, становила опрацювання персональних даних у значенні GDPR.

Ключовим стало не питання законності публікації як такої, а питання обсягу оприлюднених даних. Регламент про організацію призових ігор не вимагає публікації OIB або повної адреси проживання. Будь-яке розкриття даних понад ім'я, прізвище та місце проживання повинно мати окреме обґрунтування та відповідати принципу мінімізації даних за ст. 5(1)(c) GDPR.

Зокрема, орган із захисту даних встановив порушення, а саме: публікація OIB і повної адреси проживання не була необхідною для досягнення мети прозорості й публічної перевірки результатів розіграшу [15]. Аргумент банку про однакові імена та прізвища серед учасників був визнаний непропорційним, оскільки проблему ідентифікації можна було вирішити внутрішніми механізмами без публічного розкриття надмірних персональних даних, які створюють підвищені ризики зловживань, зокрема крадіжки ідентичності.

Національна норма Республіки Хорватія прямо передбачає обов'язок дотримання законодавства про захист персональних даних, що не скасовує вимоги GDPR, а має тлумачитися з ними в гармонії.

Сформульовані у справі напрацювання мають значення, що виходить далеко за межі регулювання призових ігор, оскільки вони чітко ілюструють структурне напруження між вимогами прозорості, публічного інтересу та обмеженнями, встановленими GDPR, яке безпосередньо виявляється й у контексті кримінального розслідування злочинів у метавсесвіті.

Кейс демонструє, що навіть за наявності прямого національного правового обов'язку щодо публічності, опрацювання персональних даних не стає автоматично правомірним у повному обсязі. Визначальним є не сам факт законної мети (прозорість, контроль законності, правовий захист), а пропорційність та мінімізація опрацювання даних. Цей підхід має принципове значення для кримінального доказування у цифрових і віртуальних середовищах.

У метавсесвіті потенційні докази як логи серверів, поведінкові патерни аватарів, біометричні та сенсорні дані, транзакційна інформація, як правило, завжди містять надмірні обсяги персональних даних, значна частина яких не є необхідною для досягнення конкретної доказової мети. Аналогічно до розглянутого кейсу, сам факт легітимної цілі (розслідування злочину, забезпечення публічного інтересу, захист потерпілих) не виправдовує необмеженого збору, збереження або розкриття даних.

Особливо важливим є розуміння про те, що альтернативні, менш інвазивні механізми ідентифікації повинні мати пріоритет над публічним або широким розкриттям даних. У кримінальному процесі це означає, що слідчі органи не можуть обґрунтовувати збір або використання повного масиву метавсесвітніх даних лише складністю ідентифікації суб'єктів у віртуальному середовищі. Як і у справі з призовою грою, проблеми ідентифікації мають вирішуватися внутрішніми, контрольованими та процесуально обмеженими інструментами, а не шляхом розширення обсягу опрацьованих персональних даних. Так, кейс підтверджує ключову тезу дослідження, що GDPR функціонує не як формальне процедурне обмеження, а як матеріальна межа кримінального доказування, яка зберігає свою дію навіть за наявності вагомого публічного інтересу. У метавсесвіті, де межа між приватною поведінкою, публічною взаємодією та технічними метаданими є невизначеною, принцип мінімізації даних стає одним із центральних критеріїв допустимості цифрових доказів.

Отже, практика застосування GDPR у традиційних сферах, зокрема у справі про публікацію даних переможців призової гри, створює нормативну матрицю, яка безпосередньо переноситься на розслідування злочинів у метавсесвіті. Вона підтверджує, що майбутнє ефективного кримінального переслідування у віртуальних середовищах залежить не від максимізації збору даних, а від точного, пропорційного та цільового доказування,

узгодженого з фундаментальними правами на захист персональних даних. Так, GDPR не просто регламентує захист приватності користувачів, а фактично визначає червону лінію, за якою починаються незаконні методи збору цифрових доказів.

Тому, якщо платформи метавсесвіту зберігають усі дані «про всяк випадок» для безпеки або співпраці з правоохоронними органами, це відтворює саме ту модель, яку Суд ЄС визнав несумісною з правом на захист персональних даних у праві ЄС, закріпленим у ст. 8 Хартії ЄС про основоположні права, насамперед у справах про data retention (щодо зберігання трафікових і метаданих, автоматизованої обробки, транскордонної передачі даних) [17].

Висновки

Метавсесвіт не створює принципово нових видів злочинів, але трансформує способи їх вчинення та реалізації, ускладнюючи атрибуцію дій, збирання доказів і визначення відповідальності. Аватари в таких середовищах дедалі більше набувають ознак носіїв персональних і біометричних даних, що підвищує ризики незаконного інферування, дискримінації та порушення приватності користувачів.

Застосування виключно end-point підходів до кримінального розслідування є недостатнім і не відображає реальної складності подій у метавсесвіті. Більш ефективними є середовищно-орієнтовані методи, засновані на аналізі серверних логів, транзакційних даних, поведінкових патернів і міжплатформних взаємодій. Такий підхід краще узгоджується з принципами мінімізації та пропорційності, закріпленими у GDPR.

GDPR у контексті метавсесвіту виступає не лише інструментом захисту приватності, а й матеріальною межею кримінального доказування, яка унеможливлює масовий і невибірковий збір персональних даних навіть за наявності вагомого публічного інтересу. Водночас він стимулює розвиток більш точних, системних і правозахисних методів розслідування.

Домінування окремих платформ ставить під сумнів реальну свободу згоди користувачів на опрацювання персональних і інферованих даних, що потребує посилення вимог до прозорості, інформування та наявності альтернатив. Так, відповідальність платформ за дизайн середовища, характеристики аватарів і механізми опрацювання даних має бути чітко визначена.

Метавсесвіт слід розглядати як простір регуляторної безперервності, у якому наявні правові принципи потребують адаптації. Ефективне правове регулювання метавсесвіту можливе лише за умови балансу між інноваціями, кримінально-правовими інтересами та фундаментальними правами людини.

Хорватський кейс щодо публікації персональних даних переможців призової гри демонструє структурну проблему – використання надмірних унікальних ідентифікаторів під прикриттям легітимної мети. Банк – організатор призової гри посилався на прямий юридичний обов'язок публічного оголошення переможців, передбачений національним законодавством. Для досягнення цієї мети він обрав максималістський підхід до ідентифікації, оприлюднивши не лише ім'я та прізвище, а й OIB та повну адресу проживання. Тобто ключовим стало не питання наявності законної мети, а обсяг і інтенсивність застосованих ідентифікаторів.

Згідно з матеріалами справи, суб'єкт опрацювання виходив із такої презумпції: складність ідентифікації виправдовує розширення масиву персональних даних. У хорватському кейсі це простежується в наявності учасників з однаковими іменами та прізвищами. Проте орган із захисту даних дійшов висновку: проблеми ідентифікації мають вирішуватися внутрішніми, контрольованими та менш інвазивними механізмами, а не шляхом загального або публічного застосування високоризикових ідентифікаторів. Надмірність полягала в публічному розкритті OIB та адреси. GDPR виступає не формальною перешкодою для досягнення легітимної мети, а матеріальним обмеженням допустимих способів її досягнення.

Ця аналогія є особливо релевантною для подальшого аналізу доказування у метавсесвіті, де ані публічний інтерес, ані технічна складність ідентифікації не легітимізують надмірне використання ідентифікаторів. Визначальними критеріями залишаються пропорційність, мінімізація та вибір альтернативних, менш інвазивних засобів ідентифікації – принцип, який має безпосереднє значення і для цифрових, і для віртуальних середовищ.

References

[1] European Parliament & Council of the European Union. (2016). *Regulation (EU) 2016/679 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data (General Data Protection Regulation). Official Journal of the European Union, L 119*, 1-88. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng.

[2] Almomani, A., Al-Qerem, A., Alauthman, M., Aldweesh, A., Aoudi, S., & Salloum, S.A. (2025). Ethical Foundations of AI-Driven Avatars in the Metaverse for Innovation and User Privacy. *IEEE Access*, *13*, 130610-130628. https://doi.org/10.1109/ACCESS.2025.3589714.

[3] Stephenson, N. (2011). Snow Crash, Penguin Books Ltd., Bangalore.

[4] Ludlow, P., & Wallace, M. (2007). *The Second Life Herald: the virtual tabloid that witnessed the dawn of the metaverse* (1st ed.). The MIT Press.

[5] Interpol. (2023). Technology assessment report on metaverse. Interpol. Retrieved from https://www.interpol.int/en/News-and-Events/News/2022/INTERPOLlaunches-first-global-police-Metaverse.

[6] Europol. (2023). Policing the metaverse: What law enforcement needs to know, an observatory report from the Europol Innovation Lab. *Publications Office of the*

European Union. Retrieved from https://www.europol.europa.eu/publications-events/publications/policing-in-metaverse-what-lawenforcement-needs-to-know.

[7] Gymez-Quintero, J., Johnson, S. D., Borrion, H., & Lundrigan, S. (2024). A scoping study of crime facilitated by the metaverse. *Futures: The Journal of Policy, Planning and Futures Studies*, *157*, 103338. https://doi.org/10.1016/j.futures.2024.103338.

[8] Harbinja, E., Edwards, L., & McVey, M. (2023). Governing ghostbots. *Computer Law & Security Review*, *48*, 105791. https://doi.org/10.1016/j.clsr.2023.105791.

[9] Bulgakova, D., & Bulgakova, V. (2023). The recognition of the deceased biometric data under personal non-property rights in terms of the General Data Protection Regulation. *Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine, 1*, 22-34. https://doi.org/10.34015/2523-4552.2023.1.03.

[10] Sorrentino, G., & Lypez-Guzmán, J. (2025). Rethinking privacy for avatars: biometric and inferred data in the metaverse. *Frontiers in Virtual Reality*, *6*. https://doi.org/10.3389/frvir.2025.1520655.

[11] Bulgakova, D., & Deruma, S. (2023). The liability of online intermediaries under European Union law. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, *8-9*, 1-43. https://doi.org/10.18523/kmlpj303154.2023-8-9.1-43.

[12] Majcher, Klaudia. (November 23, 2023) ‹A Data Protection Law Perspective on Sectional Coherence›, *Coherence between Data Protection and Competition Law in Digital Markets*, Oxford Data Protection & Privacy Law. Oxford Academic. https://doi-org.ezproxy.its.uu.se/10.1093/oso/9780198885610.003.0007.

[13] Cornelius, K., & Hermann, D. (2011). *Virtual Worlds and Criminality* (1st ed.). Springer Berlin Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-642-20823-2.

[14] Pandey, P. (2025). Bits and Bytes Betrayal: Unravelling the Dark Threads of Cybercrime in the Metaverse. In N. Pitropakis & S. Katsikas (Eds.). *Security and Privacy in Smart Environments*, *14800*, 120-148. https://doi.org/10.1007/978-3-031-66708-4_6.

[15] Agency for Personal Data Protection. (December 31, 2021). Decision on excessive processing of personal data of prize draw winners (National case reference: Decision 29-06-2022 (bank)). Zagreb, Croatia. Retrieved from https://azop.hr/wp-content/uploads/2022/09/Prekomjerna-obrada-osobnih-podataka-od-strane-banke.pdf.

[16] Republic of Croatia. (2025). Regulation on organizing prize games (Pravilnik o priređivanju nagradnih igara). Narodne novine, No. 125/2025. Retrieved from https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2025_10_125_1785.html.

[17] Bulgakova, D. & Bulgakova, V. (2023) Realisation of the Right to Personal Data Protection in the Court of Justice of the European Union practice regardless of DIGITAL RIGHTS IRELAND, GOOGLE SPAIN, SCHREMS, TELE2 rulings. *Ukrainian Journal of International Law, 1,* 53-62. http://dx.doi.org/10.36952/uail.2023.1.53-62.

Дар'я Анатоліївна Булгакова
адвокат, доктор філософії з міжнародного права
доцент кафедри права та публічного управління
Запорізький інститут економіки та інформаційних технологій
50007, вул. Гетьманська, 108, Кривий Ріг, Україна
e-mail: dariabulgakova@yahoo.com
ORCID 0000-0002-8640-3622

Daria A. Bulgakova
An Advocate, Ph.D. in International Law
Associate Professor
Department of Law and Public Administration
Zaporizhzhia Institute of Economics and Information Technologies
50007, 108 Hetmanska Str., Kryvyi Rih, Ukraine
e-mail: dariabulgakova@yahoo.com
ORCID 0000-0002-8640-3622

Рекомендоване цитування: Булгакова Д. А. Ідентифікація без надмірності у метавсесвіті: баланс між публічним інтересом і вимогами GDPR. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 172. С. 324–348. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.353393.

Suggested Citation: Bulgakova D.A. (2026). Identification Without Redundancy in the Metaverse: Balance between Public Interest and GDPR Requirements. *Problems of Legality, 172,* 324-348. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.353393.

Статтю подано / Submitted: 10.02.2026
Доопрацьовано / Revised: 15.03.2026
Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2026
Опубліковано / Published: 31.03.2026

ТРИБУНА МАЙБУТНЬОГО ВИДАТНОГО НАУКОВЦЯ

УДК 343.322(477):341.49.05
DOI: 10.21564/2414-990X.172.356444

Колабораційна діяльність: проблемні питання співвідношення норм національного та міжнародного права

Ірина Вікторівна Кир'ян*
Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
Полтава, Україна
**e-mail: iraneiryna@gmail.com*

Дарія Лазимівна Жигилій
Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
Полтава, Україна

Анотація
У період повномасштабного вторгнення, коли відкритих проваджень за ч. 2 ст. 111[1] Кримінального кодексу України стає дедалі більше, потрібно забезпечити право на справедливий суд (з урахуванням норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права з прав людини) у кримінальних провадженнях за фактом вчинення злочинів проти основ національної безпеки України, що й становить актуальність цього дослідження. Мета цієї наукової роботи полягає в детальному аналізі національного та міжнародного законодавства, їх співвідношенні, виявленні колізій та прогалин. Для досягнення мети дослідження застосовано: метод аналізу, що полягав у вивченні чинного законодавства України, міжнародного гуманітарного права та відповідної судової практики; емпіричний метод, за допомогою якого проведено збір, аналіз статистичних даних щодо застосування ч. 2 ст. 111[1] Кримінального кодексу України в судовій практиці, включаючи опитування фахівців у сфері кримінальної юстиції, а також населення, яке опинилося на тимчасово окупованих територіях;

© *Кир'ян І. В., Жигилій Д. Л., 2026*

порівняльно-правовий метод законодавства України та міжнародного гуманітарного права. За результатами дослідження розкрито проблематику співвідношення норм національного та міжнародного законодавства. Встановлено, що існує прогалина в національному праві та проблематика в судовій практиці. Було проведене опитування осіб із тимчасово окупованих територій, яке допомогло створити суспільну думку з приводу колаборайційної діяльності та правової обізнаності населення. Опитування експертів показало, що на практиці національне законодавство чітко не розмежовує поняття «співпраця з ворогом під примусом» та «добровільна співпраця» (у контексті колаборайційної діяльності), а також наявність колізії між нормами національного та міжнародного права (у контексті колаборайційної діяльності). Виявлено, що через відсутність повного тлумачення норм та сталої судової практики однорідні справи кваліфікують за різними статтями Кримінального кодексу України, що призводить до порушення прав людини, а також потреби звернень до Європейського суду з прав людини в майбутньому.

Ключові слова: колаборайційна діяльність; медичний «імунітет»; міжнародне гуманітарне право; колізія.

Collaborative Activities: Problematic Issues of Correlation Between National and International Law Norms

Iryna V. Kyrian*
Poltava Law Institute of Yaroslav Mudryi National Law University, Poltava, Ukraine
**e-mail: iraneiryna@gmail.com*

Dariia L. Zhyhylii
Poltava Law Institute of Yaroslav Mudryi National Law University, Poltava, Ukraine

Abstract
During the period of full-scale invasion, when open proceedings under Part 2 of Article 111[1] of the Criminal Code of Ukraine are becoming more and more numerous, it is necessary to ensure the right to a fair trial (taking into account the norms of international humanitarian law and international human rights law) in criminal proceedings for the commission of crimes against the foundations of national security of Ukraine, which is the relevance of this study. The purpose of this scientific work is to conduct a detailed analysis of national and international legislation, their correlation, and the identification of conflicts and gaps. To achieve the goal of the study, the following methods were used: the method of analysis, which consisted in studying the current legislation of Ukraine, international humanitarian law and relevant judicial practice; the empirical method, which was used to collect and analyze statistical data on the application of Part 2 of Article 111[1] of the Criminal Code

of Ukraine in judicial practice, including surveys of specialists in the field of criminal justice, as well as the population that found themselves in temporarily occupied territories; comparative legal method of Ukrainian legislation and international humanitarian law. The results of the study revealed the issues of the correlation of national and international legislation. It was established that there is a gap in national law and issues in judicial practice. A survey of people from temporarily occupied territories was conducted, which helped to create public opinion on collaborative activities and legal awareness of the population. The survey of experts showed that in practice, national legislation does not clearly distinguish between the concepts of "cooperation with the enemy under duress" and "voluntary cooperation" (in the context of collaborative activities), as well as the presence of a conflict between the norms of national and international law (in the context of collaborative activities). It was revealed that due to the lack of a full interpretation of the norms and consistent judicial practice, similar cases are classified under different articles of the Criminal Code of Ukraine, which leads to violations of human rights, as well as to appeals to the European Court of Human Rights in the future.

Keywords: collaborative activities; medical "immunity"; international humanitarian law; conflict.

Вступ

Від початку повномасштабного вторгнення – 24 лютого 2022 р. – військовослужбовців армії російської федерації та подальшої тимчасової окупації українських міст кількість випадків співпраці з ворогом значно зросла. Органи окупаційної влади або ж вербують українців для спільної співпраці, або особи добровільно, з певних своїх ідеологічних міркувань, переходять на бік ворога та допомагають йому в підривній діяльності проти України. Існувала нагальна потреба в доповненні Кримінального кодексу України (далі – КК України) новими положеннями, які б деталізували злочини проти основ національної безпеки. У березні 2022 р. до Кодексу було додано ст. 111^1, яка врегульовує та дає визначення колабораційної діяльності, а її вісім частин фактично утворюють нові склади правопорушень. У цій роботі було вирішено дослідити одну з форм колабораційної діяльності, а саме: добровільне зайняття посад, які не пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території.

Метою дослідження є: 1) усебічний аналіз та оцінка правових аспектів, пов'язаних із застосуванням нової норми – ч. 2 ст. 111^1 КК України; 2) визначення відповідності норм національного законодавства положенням міжнародного гуманітарного права; 3) виявлення правових прогалин та надання пропозицій щодо їх удосконалення; 4) опитування фахівців у галузі кримінальної юстиції, а також мешканців тимчасово окупованих територій.

Актуальність цього дослідження полягає в необхідності забезпечити право на справедливий суд (з урахуванням норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права з прав людини) у кримінальних провадженнях за фактом вчинення злочинів проти основ національної безпеки України.

Матеріали та методи

Для досягнення мети дослідження використано метод аналізу, який полягав у вивченні чинного законодавства України, міжнародного гуманітарного права та відповідної судової практики; емпіричний метод, який допоміг у зборі та аналізі статистичних даних щодо застосування ч. 2 ст. 111[1] КК України у судовій практиці, включаючи опитування фахівців у сфері кримінальної юстиції, а також населення, яке опинилося на тимчасово окупованих територіях; порівняльно-правовий метод законодавства України та міжнародного гуманітарного права.

Результати та обговорення

Поняття та ознаки колабораційної діяльності

Колабораційна діяльність – це свідома, добровільна співпраця з владою країни-агресора на тимчасово окупованих територіях. Однією з форм такої діяльності є добровільне зайняття громадянином України посади, не пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора. Цю норму закріплено в КК України, якою передбачено покарання, а саме – позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої [1].

Основними ознаками цієї форми колабораційної діяльності є добровільність, що розуміється, як свідоме волевиявлення займати некерівні посади та виконувати розпорядження незаконно створених органів влади у вигляді державних органів чи органів місцевого самоврядування, які не пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій. Учинення таких дій під тиском виключає склад кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 111[1] КК України. Однією з ключових ознак, що відрізняє цей вид правопорушення від інших, є місце вчинення, а саме – взаємодія з ворогом на тимчасово окупованих територіях, що перебувають під контролем агресора [2, с. 198].

Норми міжнародного гуманітарного права врегульовують захист цивільного населення та мають упереджувати від незаконного свавілля щодо громадян.

Відповідно до норм міжнародного гуманітарного права окупаційна влада має забезпечити населенню гідні умови життя, і хоч право на роботу факультативне, але воно має зберігатися для забезпечення базових потреб та/або із гуманітарною метою (наприклад, освіта, медицина, критична інфраструктура).

Стаття 56 Женевської конвенції (1949 р.) зауважує, що окупаційна держава має забезпечувати та підтримувати на окупаційній території умови, які будуть задовільними, відповідно до стандартів охорони здоров'я та санітарії, можуть проводити профілактичні засоби для запобігання поширенню інфекційних захворювань чи епідемій. У такому разі медичному персоналу дозволено виконувати свої обов'язки згідно з нормами міжнародного гуманітарного права [3].

Прямою гарантією упередження від свавілля медичних працівників є ч. 1 ст. 16 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, у якому зазначено, що жодна особа не може бути засуджена за виконання нею медичних функцій, котрі сумісні з медичною етикою, неважливо, в інтересах якої сторони ці дії будуть відбуватися.

Певна недоторканність цивільного населення також висвітлюється у ч. 1 ст. 17 та ч. 5 ст. 15 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів [4].

Отже, колабораційна діяльність має багатогранне відображення в нормативно-правових актах як національного, так і міжнародного законодавства, формуючи ставлення людей як до влади держави, так і до національної безпеки, правосуддя й справедливості. Звичайно, залишення без покарання осіб, які співпрацювали з ворогом, викличе осуд населення та недовіру до правосуддя, та неменшого осуду зазнає вирок, який отримала особа, яка в умовах окупації була вимушена працювати для забезпечення базових потреб для виживання й не вчиняла дій, які завдали або могли завдати шкоди національним інтересам України.

В умовах повномасштабного вторгнення думка громадян змінюється та іноді навіть призводить до розколу суспільства. Особи, потрапивши в умови окупації, вимушені виживати, але хтось переходить на бік ворога та приймає його позицію, а хтось це не приймає та чекає на деокупацію[1] територій [5].

[1] Деокупація – комплекс заходів державної політики, наслідком яких є повна відсутність на території України, що була тимчасово окупована, збройних формувань російської федерації і

Притягнення до відповідальності осіб після деокупації, які залишилися на окупованих територіях, працювали, намагалися жити, може призвести до суспільного розколу. Тимчасова окупація певних територій України триває вже понад п'ять років. За такий тривалий період часу населення не може не комунікувати з незаконними органами влади. Не завжди ця комунікація є добровільною. Можемо спостерігати, як росія – країна-агресор – примушує населення отримувати російське громадянство, маніпулює рухомим та нерухомим майном, яке перебуває у власності осіб [6; 7].

У 2019 р. володимиром путіним було видано указ про спрощене надання громадянства жителям окремих районів Донецької та Луганської області. Першими «жертвами» громадянства стали українці в Криму та окремих районах Донецької та Луганської областей. Після початку повномасштабного вторгнення у 2022 р. до цього списку доєднали мешканців Запорізької та Херсонської областей, де така практика була адаптована набагато швидше. Метою отримання громадянства слугувала певна маніпуляція зробити життя українців у себе вдома врешті-решт неможливим. Найбільш резонансними закликами, що потрапили в українське імформполе, були такі, як заява голови окупаційної адміністрації селища Лазурного про те, що люди, хворі на діабет, зможуть отримати життєво необхідний інсулін лише за наявності паспорта рф. До цього додається також значний масив зловживань на низових рівнях: фізичне насильство, відмова у медичній допомозі, позбавлення батьківських прав, грабунок, перешкоди у працевлаштуванні, позбавлення засобів для існування та ускладнення можливості виїхати з тимчасово окупованих територій. Жахливим також був випадок, коли військовослужбовці рф після підриву Каховської ГЕС перешкоджали евакуації людей з Олешок, які не мали громадянства рф [8]. Цю ситуацію у своєму блозі «Коаліції «Україна. П'ята ранку»» висвітлювали Олег Колесніченко та Ольга Лотоцька-Колесніченко.

Такі дії, як притягнення до відповідальності фактично кожного, можуть призвести навіть до зміни ідеологічних поглядів, викликати недовіру до правосуддя своєї країни [6].

Чинники, які можуть супроводжувати бажання утриматись від співпраці з ворогом, є різними. Для деяких це неетично, хтось боїться зазнати осуду або кримінальної відповідальності.

Але що спонукає осіб перейти на сторону окупаційної адміністрації? Тут ми пропонуємо виокремити дві групи причин. Перша – це так звані «пози-

окупаційної адміністрації російської федерації та встановлення загального ефективного контролю України на цій території (повернення тимчасово окупованої території під загальну юрисдикцію України та відновлення конституційного ладу України на цій території [5].

тивні», або ж ті, що мають добровільний характер, друга – «негативні», або ж примусові причини.

До першої групи можна віднести: а) недовіру до влади своєї країни; б) возвеличення та бажання посилити авторитет окупаційної влади тощо; до другої: а) співпрацю під тиском, унаслідок шантажування чи погроз адміністрації російської федерації; б) співпрацю задля забезпечення гуманітарних або особистих базових потреб, елементарне бажання жити; в) очікування деокупації, тобто встановлення загального ефективного контролю України на цій території (повернення тимчасово окупованої території під загальну юрисдикцію України та відновлення конституційного ладу України на цій території).

Тож, якщо зіставити ці причини, зрозуміло, що думка суспільства щодо однакових вироків до осіб із різною метою співпраці викличе осуд та недовіру до правосуддя. За результатами опитування для експертів у галузі права – 90,9 % респондентів вважають, що при призначенні покарання обов'язково потрібно враховувати мотиви співпраці з ворогом .

Для детальнішого розгляду цього питання проаналізуємо опитування осіб, які перебувають чи перебували на тимчасово окупованих територіях за часів російсько-української війни, у період з 2014 по 2025 р. У межах дослідження вдалося провести опитування 11 осіб.

Більшості громадян, які взяли участь у тестуванні, не доводилося виконувати завдання окупаційної адміністрації, але понад 72 % опитаних зазнавали примусу до співпраці. Учасники також зазначали, що їм довелося стикатись із постійним примусом посвідчувати особу, показувати документи на житло та іншу власність. Були проблеми зі світлом, відбирали зброю в населення, діяла заборона на виїзд із населеного пункту та пересування на авто.

Найбільш обраним (із запропонованих) мотивом, що спонукає людей до співпраці з ворогом, було визнано: матеріальну вигоду, ідеологічну підтримку ворога, бажання жити. Меншої підтримки в опитуваних зазнав примус. Шість респондентів обрали варіант «бажання жити». Це свідчить про те, що більшість громадян, які залишаються на тимчасово окупованих територіях, своєю діяльністю не мають на меті завдати шкоди державним інтересам, вони лише намагаються забезпечити собі умови, гідні для життя.

Утриматись від співпраці 100 % опитуваних спонукають внутрішні та ідеологічні переконання. Відповідальність, що настає за співпрацю з ворогом, для одного з опитуваних є причиною для утримання від такої діяльності. Адже 11/11 осіб усвідомлюють, що співпраця з окупантами може мати кримінальні наслідки за українським законодавством. Попри наведене вище,

72,7 % опитуваних обрали варіант «так» на запитання: «Чи обговорюють люди можливість амністії або пом'якшення покарання тих, хто співпрацював через примус?» і вважають, що особа, яка співпрацювала з ворогом в умовах загрози життю, не має зазнавати кримінальної відповідальності. У разі притягнення до відповідальності більшість опитаних вважає за доцільне оскаржувати рішення в Європейському суді з прав людини (далі – ЄСПЛ). При цьому кожен респондент готовий звернутися до суду самостійно, якщо засудять його особисто.

Таким чином, переважна кількість респондентів вважає, що законодавство України недостатньо чітко розмежовує співпрацю з ворогом під примусом та добровільну співпрацю. До того ж 54,5 % опитуваних вказали, що в Україні бракує ефективних механізмів для забезпечення об'єктивного розгляду справ, пов'язаних із колобораційною діяльністю, що зумовлює необхідність звернення до ЄСПЛ.

Отже, громадяни усвідомлюють, що за співпрацю з ворогом є кримінальна відповідальність, але те, що більшість говорять про подальшу амністію, свідчить про те, що люди, які залишаються на тимчасово окупованих територіях, вірять у правосуддя та розраховують на розумність та справедливість.

Колабораційна діяльність: проблеми кримінально-правової кваліфікації

Проблеми кваліфікації діянь, які досліджуються, пов'язані з тлумаченням норми, невідповідністю міри покарання загальним приписам КК України, а також суперечністю між кримінально-правовими нормами та нормами міжнародного гуманітарного права. Тож, розглянемо їх детальніше:

1) відсутність конкретизації певних визначень фактично призводить до того, що до відповідальності має бути притягнена більша частина населення, адже є міста, де тимчасова окупація триває вже десять років і за цей час неможливо не проводити комунікацію з окупаційною владою, утім не завжди така діяльність несе загрозу основам національної безпеки України.

Зауважимо, що суди по-різному тлумачать ті самі норми кримінального законодавства, що призводить до неоднакової кваліфікації однорідних справ і до різних вироків. Наприклад, рішенням суду мешканка с. Іванівка Чугуївського району Харківської області, яка займала посаду секретаря голови села, була засуджена за ч. 2 ст. 111^1 КК України [9]).

На відміну від цього рішення, Хортицький районний суд м. Запоріжжя вирішив, що «зайняття посади секретаря администрации территориального управления Пришибского поселкового совета є добровільним та пов'язаним із виконанням організаційно-розпорядчих функцій у незаконних органах

влади, створених на тимчасово окупованій території», і кваліфікував таке діяння за ч. 5 ст. 111[1] КК України [10];

2) між нормами національного законодавства України та нормами міжнародного гуманітарного права виникла колізія. Відповідно до ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори», чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються в порядку, передбаченому для норм національного законодавства. У випадках, коли міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, застосовуються правила міжнародного договору [8].

Нормативно-правові акти, що становлять гарантію безпеки та захисту цивільного населення в умовах окупації є: Женевські конвенції (1949) та їх додаткові протоколи. Саме вони є основами міжнародного гуманітарного права, окреслюють правила війни та забезпечують захист цивільного населення. Загальна декларація прав людини (1948) гарантує основоположні права людини, які не можуть бути порушені. Європейська конвенція з прав людини (1950) забезпечує захист прав людини і основоположних свобод. Досліджуючи проблематику цього питання, було опитано експертів у галузі права, і 81,8 % опитуваних погодились, що наявною є колізія між нормами національного та міжнародного права[2].

Варто зазначити, що відповідно до Женевської конвенції (1949), окупаційна влада має забезпечити належне функціонування закладів, відповідальних за піклування про дітей та їхню освіту. Окупаційна держава повинна у співробітництві з державними та місцевими органами влади забезпечити належне функціонування медичних та лікарняних установ, до того ж сприяти та підтримувати на окупованих територіях умови, що відповідатимуть стандартам охорони здоров'я та санітарії. Так само ця норма містить пряму вказівку на дозвіл медичному персоналу виконувати свої обов'язки без подальшого переслідування та покарання [3].

Водночас, коли норми міжнародного права дозволяють цивільному населенню виконувати медичні функції, спонукають забезпечувати стабільну освіту, належне харчування, національне законодавство містить нову норму в КК України, яка визначає одну з форм колабораційної діяльності, а саме: добровільне зайняття громадянином України посади, не пов'язаної з вико-

[2] Див. додаток Б. 2 п. 4.

нанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора [1].

Розберемо добровільність як одну з ключових ознак. Законодавець ніде не дає чіткого визначення цьому явищу, а лише вказує, що будь-який тиск із боку представників держави-агресора виключає цю ознаку, отже, звільняє особу від відповідальності.

Згідно з аналізом положень закону, співпраця з ворогом під тиском родичів або задля виживання все одно кваліфікується як добровільна. Особа, яка виконує медичні функції, також, відповідно до національного законодавства, міститиме ознаку добровільності. Тож, виникає колізія між нормами національного та міжнародного законодавства.

Так, у судовій практиці можна зустріти приклади, де медичний персонал, який забезпечував людям на окупованих територіях право на медицину, отримував покарання у виді позбавлення права обіймати посади, пов'язані з виконанням функцій держави та місцевого самоврядування на строк 10 років без конфіскації майна.

Зокрема, за рішенням суду, Особа_3, перебуваючи на території м. Вовчанськ Харківської області, на початку липня 2022 р., діючи умисно та усвідомлюючи протиправний характер своїх дій, реалізуючи свій кримінальний протиправний умисел, добровільно зайняла посаду виконувачки обов'язків завідувача сектору охорони здоров'я у Військово-цивільний адміністрації Вовчанського району. Продовжуючи реалізацію свого злочинного умислу, Особа_3, за погодженням з окупаційною адміністрацією, здійснювала керівництво діяльністю сектору охорони здоров'я, контроль за діяльністю закладів, підприємств та установ охорони здоров'я, підпорядкованих Військово-цивільний адміністрації Вовчанського району, забезпечувала населення лікарськими засобами та виробами медичного призначення та здійснювала керівництво сектору, в якому перебували її підлеглі співробітники [11].

Можемо спостерігати, як у цьому судовому рішенні ігнорується норма міжнародного гуманітарного права, а саме: положення ч. 1 ст. 16 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., де встановлено своєрідний «імунітет за виконання медичних функцій»[3].

Таких судових рішень згодом може ставати дедалі більше через проблему кваліфікації подібних випадків, а це тягне за собою ризик збільшення звернень до ЄСПЛ.

[3] 83,6% респондентів погодились з тим, що медичні працівники повинні мати медичний «імунітет» (див. додаток Б. 2 п. 7).

Способи вирішення

Наразі існує понад десять законопроєктів, які пропонують зміни до законодавства щодо колабораційної діяльності. Оскільки жоден з них не був ухвалений, це свідчить про недосконаліть чинних нормативно-правових актів та необхідність їх доопрацювання. Йдеться про відсутність єдиного підходу до визначення необхідних змін для ефективного застосування ст. 111[1] КК України. Законодавець заявляє метою введення нових статей превенцію колабораційної діяльності на шкоду національним інтересам, проте жодна з пропонованих змін не ґрунтується на оцінюванні досягнення цієї мети через запровадження нових складів злочинів та впровадження цього законодавства.

Особлива увага до обвинувачення в процесі розгляду справ за частинами ст. 111[1] КК України призводить до декількох негативних наслідків. По-перше, це знижує рівень змагальності сторін, що є фундаментальним принципом справедливого судочинства. По-друге, встановлюється низький поріг доказування, коли належні або достатні докази можуть бути використані для обвинувачення [12].

Для того щоб уникнути колізій, а також зменшити кількість майбутніх звернень, потрібно вносити зміни та шукати способи вирішення проблем, які призводять до колізій, а потім у майбутньому до звернення громадян до ЄСПЛ. Насамперед це важливо для гідного забезпечення правосуддя.

Безпосередньо потрібно удосконалити законодавство на рівні відповідності норм національного до міжнародного гуманітарного права в аспекті кваліфікації діянь, передбачених ч. 2 ст. 111[1] й надати особам усіх прав, які передбачені міжнародним правом для нормального існування. Це допоможе уникнути оскарження судових рішень, зменшить навантаження на роботу як органів досудового розслідування, так і судів.

Наступним кроком для удосконалення судової практики та уникнення юридичних колізій є повне тлумачення нових норм, адже відсутність цього призводить до різної кваліфікації однакових справ. З огляду на це, потрібно позбутися колізій на рівні не лише міжнародного, а й національного права. Тлумачення ч. 2 ст. 59 КК України робить неможливим призначення конфіскації майна у вигляді додаткового виду покарання за вчинене діяння, передбачене ч. 2 ст. 111[1] КК України. Згідно з приписами КК України, конфіскація майна можлива лише і тільки у випадках за злочини проти основ національної безпеки України, а не за кримінальні проступки проти основ національної безпеки України [13, с. 31].

Питання обізнаності населення щодо юридичної відповідальності є критичним. Частина громадян не знає своїх прав та обов'язків, зокрема про

наслідки добровільної співпраці з ворогом. Інші ж, діючи під примусом, не володіють алгоритмами опору чи правового захисту, тому вимушено визнають провину та несуть за це відповідальність.

Висновки

За результатами дослідження колабораційної діяльності у співвідношенні національного та міжнародного законодавства виявлено колізії ч. 2 ст. 111^1 КК України; наведено визначення колабораційної діяльності й розглянуто відповідальність, що передбачена за такі діяння. Доведено потребу в удосконаленні цієї норми задля відповідності нормам міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевським конвенціям, для запобігання порушенням прав людини та зменшення звернень до ЄСПЛ.

Опитування населення та працівників правоохоронних органів показало, що законодавство України недостатньо чітко розмежовує співпрацю з ворогом під примусом та добровільну співпрацю, а також що в Україні бракує механізмів для забезпечення об'єктивного розгляду справ, пов'язаних із колобораціонізмом, тому звернення до ЄСПЛ залишається необхідним.

Отже, усунення колізій у національному законодавстві потрібне для забезпечення справедливого правосуддя. Це важливо не лише для захисту державних інтересів, а й для правової безпеки громадян, які залишаються на тимчасово окупованих територіях і зазнають значних утисків.

Список використаних джерел

[1] Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 11.01.2026).

[2] Кравчук О. О., Бондаренко М. С. Колабораційна діяльність: науково-практичний коментар до нової статті 111-1. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 198–204. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-3/45.

[3] Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 11.01.2025).

[4] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 12.01.2026).

[5] Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text (дата звернення: 11.01.2026).

[6] Сербіна А. Примус чи добра воля при кваліфікації колабораціонізму? *YouTube*. *JustTalk Context*. 2023. URL: https://www.youtube.com/watch?v=BHgET1uxoD4 (дата звернення: 15.01.2026)

[7] Паспорт РФ як зброя: примус до отримання громадянства країни-агресорки триває. *LB.ua*. 26.03.2024 р. URL: https://lb.ua/blog/koalitsiia_ua5am/605253_pasport_rf_yak_zbroya_primus.html (дата звернення: 19.01.2026).

[8] Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 р. № 1906-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text (дата звернення: 17.01.2026).
[9] Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106689367 (дата звернення: 17.01.2026).
[10] Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117938420 (дата звернення: 17.01.2026)
[11] Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107934917 (дата звернення: 17.01.2026).
[12] Синюк О., Луньова О. Колабораційна діяльність і пособництво державі-агресору: практика застосування законодавства та перспективи його удосконалення: аналітичний звіт / ред. Д. Свиридова. Київ : Центр прав людини ZMINA, 2023.
[13] Павликівський В. І., Ященко А. М. Кримінальна відповідальність за різні прояви колабораціонізму: проблеми правозастосування. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2023. № 2(29). С. 31–50. https://doi.org/10.32631/vca.2023.2.02.

References

[1] Criminal Code of Ukraine No. 2341-III. (April 5, 2001). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
[2] Kravchuk, O.O., & Bondarenko, M.S. (2022). Collaborative activities: scientific and practical commentary on the new article 111-1 of the criminal code. *Legal Scientific Electronic Journal, 3*, 198-204. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-3/45.
[3] Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. (August 12, 1949). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
[4] Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I). (June 8, 1977). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
[5] Law of Ukraine No. 1207-VII "On ensuring the rights and freedoms of citizens and the legal regime in the temporarily occupied territory of Ukraine". (April 15, 2014). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text.
[6] Serbina, A. (2023). Coercion or good will when qualifying collaborationism? *YouTube. JustTalk Context*. Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=BHgET1uxoD4.
[7] Russian passport as a weapon: coercion to obtain citizenship of the aggressor country continues. LB.ua. 03/26/2024 Retrieved from https://lb.ua/blog/koalitsiia_ua5am/605253_pasport_rf_yak_zbroya_primus.html.
[8] Law of Ukraine No. 1906-IV "On International Treaties of Ukraine". (June 29, 2004). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text.
[9] Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/106689367.
[10] Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/117938420.
[11] Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/107934917.
[12] Synyuk, O., & Lunyova, O. (2023). Collaborative activity and assistance to the aggressor state: practice of applying legislation and prospects for its improvement: analytical report. D. Svyrydova (Ed.). Kyiv: ZMINA Human Rights Center.
[13] Pavlykivskyi, V.I., & Yashchenko, A.M. (2023). Criminal liability for various manifestations of collaborationism: problems of law enforcement. *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine, 2*(29), 31-50. https://doi.org/10.32631/vca.2023.2.02.

Додаток А

Результати опитування осіб, які перебувають або перебували на тимчасово окупованих територіях

При підготовці наукової роботи на інтернет-платформі Google Forms із використанням розробленої авторкою анкети (див. А. 1) протягом січня 2025 року було проведено опитування осіб, які перебувають або перебували на тимчасово окупованих територіях, з проблемних питань співвідношення норм національного та міжнародного права.

Всього було опитано 11 осіб. В опитуванні взяли участь респонденти таких областей України: Херсонська (6 осіб), Сумська (2 особи), Донецька (2 особи), Луганська (1 особа).

Узагальнення розподілу позицій респондентів надається у формі діаграм, згенерованих інтернет-платформою Google Forms (див. А. 2).

Додаток А. 1

АНКЕТА

Шановний респонденте!

Інформація, зібрана за результатами анкетування, буде використана для обґрунтування положень студентської наукової роботи для участі у Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт зі спеціальності «Право» у 2024/25 навчальному році.

Для підвищення достовірності результатів дослідження просимо Вас відповісти на поставлені в анкеті запитання. Виявляючи позицію з того чи іншого запитання, позначте відповідь, що збігається з Вашим внутрішнім переконанням та/або досвідом, або вкажіть власне бачення. Анкетування є анонімним.

Заздалегідь вдячні Вам за участь у дослідженні!

ПИТАННЯ

1. Оберіть, будь ласка, область, на території якої Ви перебували в окупації:

- АР Крим
- Донецька
- Луганська
- Херсонська
- Харківська
- Сумська
- Запорізька
- Миколаївська
- Київська
- Чернігівська

2. Чи доводилось Вам виконувати будь-які завдання або накази окупаційної адміністрації? Якщо так, то які саме?

_____

_____

_____

_____

3. Чи намагались окупаційні сили залучити Вас до роботи на їхню користь?

– Так
– Ні

4. Які мотиви, на Вашу думку, найчастіше спонукають людей співпрацювати з ворогом?

– Примус
– Матеріальна вигода
– Ідеологічна підтримка ворога
– Бажання жити

5. Чи були випадки, коли Ви відчували тиск або загрози, щоб співпрацювати з окупаційною владою?

– Так
– Ні

6. Що для Вас є головною мотивацією уникати співпраці з окупантом?

– Страх відповідальності
– Внутрішні та ідеологічні
– Суспільна думка
– Інше

7. Як Ви та Ваше оточення ставитеся до людей, які співпрацюють із окупаційною адміністрацією?

– Засуджую
– Із розумінням
– Не вбачаю нічого поганого в таких діях

8. Чи усвідомлюєте Ви та мешканці Вашого регіону, що співпраця з окупантами може мати кримінальні наслідки за українським законодавством?

– Так
– Ні

9. Чи обговорюють люди можливість амністії або пом'якшення покарання тих, хто співпрацював через примус?

– Так
– Ні

10. Чи вважаєте Ви, що законодавство України достатньо чітко розмежовує співпрацю з ворогом під примусом та добровільну співпрацю?

– Так
– Ні

11. Як, на Вашу думку, має оцінюватись співпраця з ворогом у випадках, коли люди діяли в умовах загрози життю?

– Особа має залишитись без кримінальної відповідальності
– Особа має нести кримінальну відповідальність

12. Чи вважаєте Ви справедливим звернення громадян, обвинувачених у співпраці з ворогом, до ЄСПЛ?

– Так
– Ні

13. На Вашу думку, чи є в Україні достатні механізми для забезпечення об'єктивного розгляду справ, пов'язаних з колабораціонізмом, без звернення до ЄСПЛ?

– Так
– Ні

14. Чи готові Ви самі або Ваші знайомі звертатись до ЄСПЛ у разі звинувачення у співпраці з ворогом?

– Так
– Ні

15. Якщо протягом тестування у Вас виникли думки, які б могли сприяти дослідженню або Вам є чим поділитися, можете написати тут:

_____

_____

_____

_____

_____

Додаток А. 2

Узагальнені результати опитування

1. Оберіть, будь ласка, область, на території якої Ви перебували в окупації?

11 відповідей

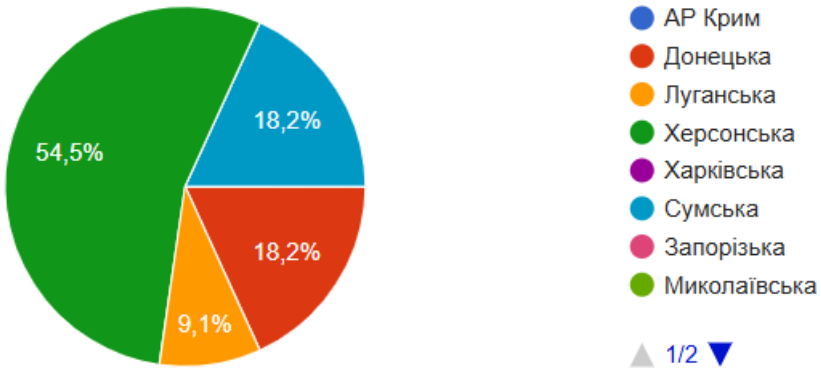

2. Чи доводилось Вам виконувати будь-які завдання або накази окупаційної адміністрації? Якщо так, то які саме?

11 відповідей

Ні
Постійно показувати документи на особу, іноді на житло і власність
Так
Ні, не доводилося
Відновлення світла, збір зброї в цивільних людей, заборона виїзду з села та пересування по селу на авто
Ні
Ні
Ні, не доводилося
–

3. Чи намагались окупаційні сили залучити Вас до роботи на їхню користь?

11 відповідей

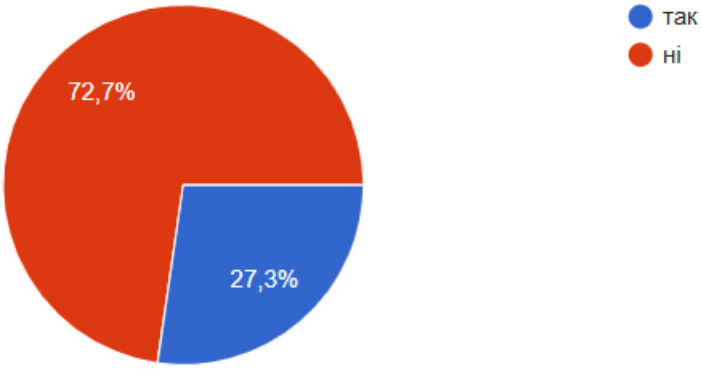

4. Які мотиви, на Вашу думку, найчастіше спонукають людей співпрацювати з ворогом?

11 відповідей

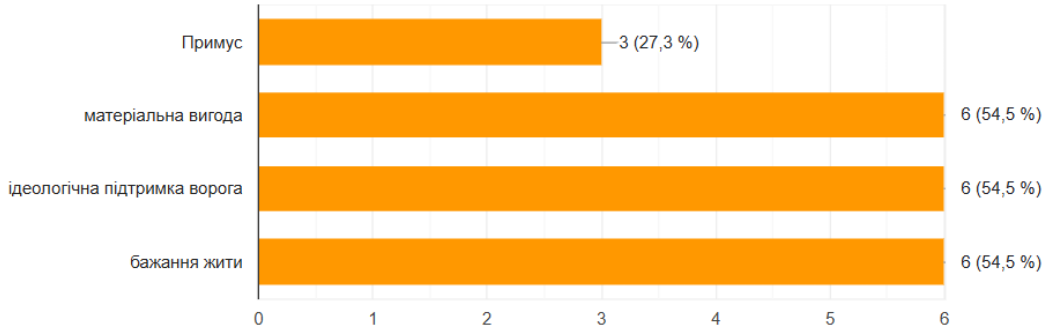

5. Чи бували випадки, коли Ви відчували тиск або загрози, щоб співпрацювати з окупаційною владою?

11 відповідей

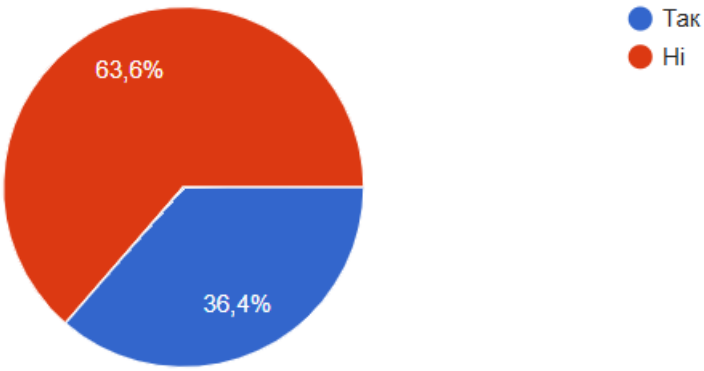

6. Що для Вас є головною мотивацією уникати співпраці з окупантом?

11 відповідей

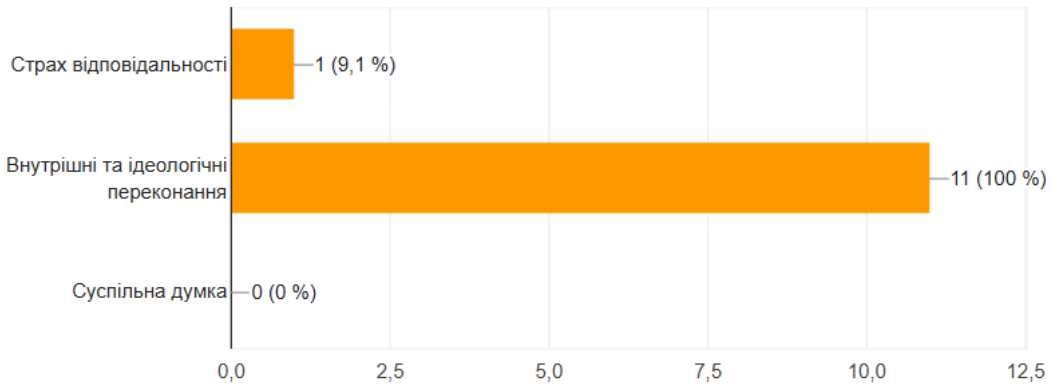

7. Як Ви та Ваше оточення ставитесь до людей, які співпрацюють з окупаційною адміністрацією?

11 відповідей

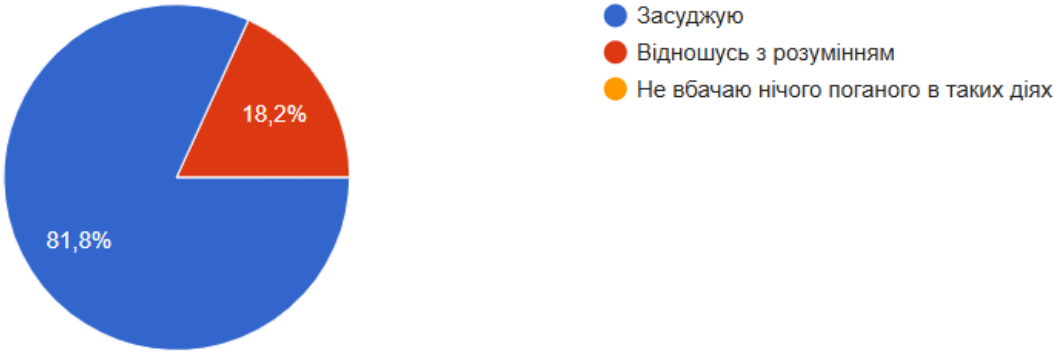

8. Чи усвідомлюєте Ви та мешканці Вашого регіону, що співпраця з окупантами може мати кримінальні наслідки за українським законодавством?

11 відповідей

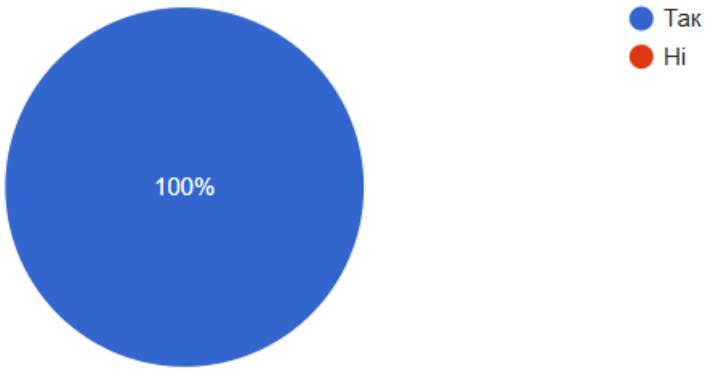

9. Чи обговорюють люди можливість амністії або пом'якшення покарання тих, хто співпрацював через примус?

11 відповідей

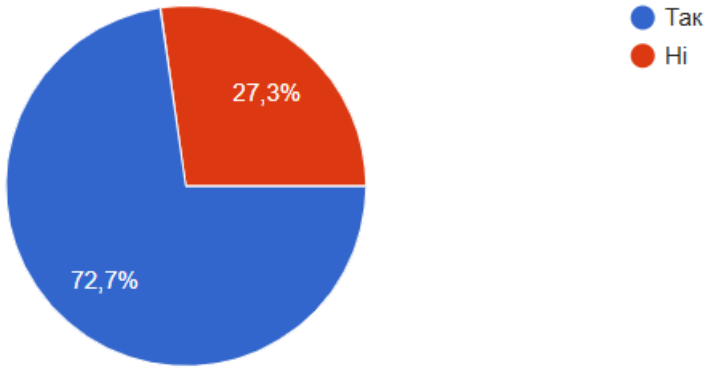

10. Чи вважаєте Ви, що законодавство України достатньо чітко розмежовує співпрацю з ворогом під примусом та добровільну співпрацю?

11 відповідей

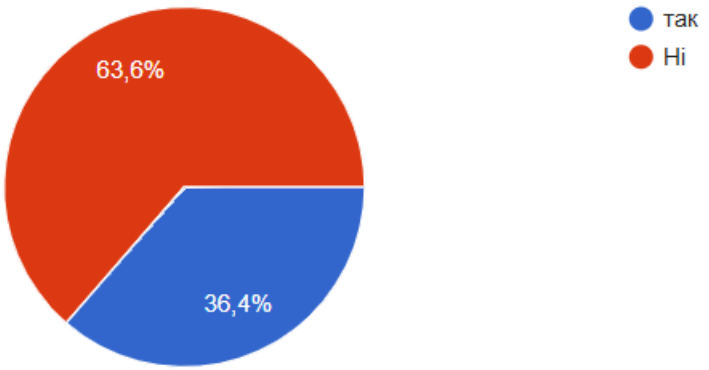

11. Як, на Вашу думку, має оцінюватись співпраця з ворогом у випадках, коли люди діяли в умовах загрози життю?

11 відповідей

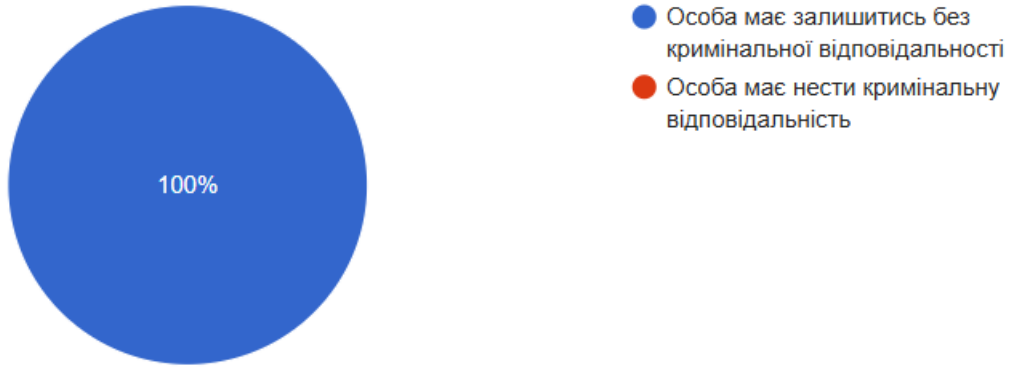

12. Чи вважаєте Ви справедливим звернення громадян, обвинувачених у співпраці з ворогом, до ЄСПЛ?

11 відповідей

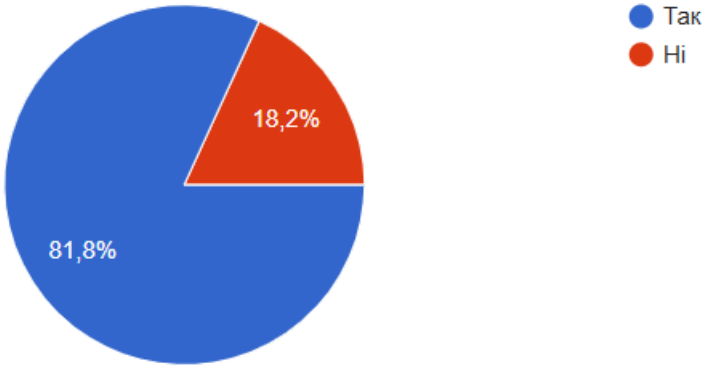

13. На Вашу думку, чи є в Україні достатні механізми для забезпечення об'єктивного розгляду справ, пов'язаних з колабораціонізмом, без звернення до ЄСПЛ?

11 відповідей

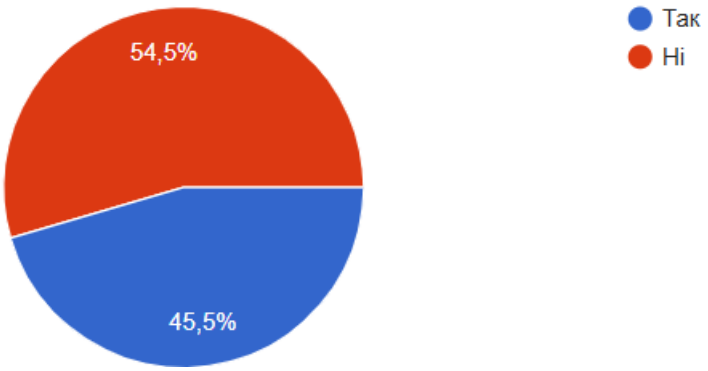

14. Чи готові Ви самі або ваші знайомі звертатись до ЄСПЛ у разі звинувачення у співпраці з ворогом?

11 відповідей

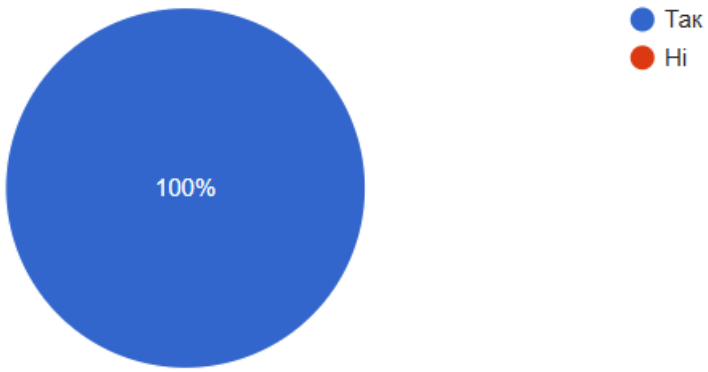

15. Якщо протягом тестування у Вас виникли думки, які б могли сприяти дослідженню, або Вам є чим поділитися, можете написати тут:

_____

_____

_____

Додаток Б

Результати опитування практичних працівників та науковців із проблемних питань співвідношення норм національного та міжнародного права

При підготовці роботи на інтернет-платформі Google Forms із використанням розробленої авторкою анкети (див. Б.1) протягом січня 2025 р. було проведено опитування фахівців у галузі кримінального судочинства з проблемних питань правового забезпечення та реалізації етичних норм у кримінальному процесі України.

За професійним критерієм до опитування були залучені 4 групи респондентів: судові органи, правоохоронні органи, адвокати, правники-науковці. Загалом було опитано 22 особи (4 працівники судових органів, 4 правоохоронці, 7 адвокатів, 7 правників-науковців). В опитуванні взяли участь респонденти таких областей України: Дніпропетровська (3 особи), Івано-Франківська (1 особа), Київська (7 осіб), Львівська (1 особа), Полтавська (7 осіб), Сумська (1 особа), Херсонська (1 особа), Чернівецька (1 особа). За професійним стажем респонденти були представлені у наступних пропорціях: до 3 років – 9,1%; від 3 до 5 років – 9,1%; від 5 до 10 років – 22,7 %; понад 10 років – 59, 1 %.

Узагальнення розподілу позицій респондентів надається у формі діаграм, згенерованих інтернет-платформою Google Forms (див. Б. 2).

Додаток Б. 1

АНКЕТА

1. Вкажіть, де Ви працюєте або чим займаєтесь:

– судові органи
– правоохоронні органи
– адвокатська діяльність
– наукова діяльність

2. Ваш професійний стаж:

– до 3-х років
– 3–5 років
– 5–10 років
– понад 10 років

3. Оберіть, будь ласка, область, на території якої Ви здійснюєте професійну діяльність:

– Вінницька
– Волинська
– Дніпропетровська
– Житомирська
– Закарпатська
– Запорізька
– Івано-Франківська
– Київська
– Кіровоградська
– Луганська
– Львівська
– Миколаївська
– Одеська
– Полтавська
– Рівненська
– Сумська
– Тернопільська
– Харківська
– Херсонська
– Хмельницька
– Черкаська
– Чернівецька
– Чернігівська
– АР Крим

4. Чи наявна, на Вашу думку, колізія між нормами національного та міжнародного права (у контексті колабораційної діяльності)?*

– Так
– Ні

5. На Вашу думку, притягнення до кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність порушує право, передбачене ст. 6 ЄКПЛ (Право на справедливий суд) та ст. 8 ЄКПЛ (Право на повагу до приватного і сімейного життя)?

– Так, порушує
– Так, порушує лише за ст. 6 ЄКПЛ (Право на справедливий суд)
– Так, порушує лише за ст. 8 ЄКПЛ (Право на повагу до приватного і сімейного життя)
– Ні, не порушує

6. На Вашу думку, національне законодавство чітко розмежовує поняття «співпраця з ворогом під примусом» та «добровільна співпраця» (у контексті колабораційної діяльності)?

– Так
– Ні

7. Чи підтримуєте Ви думку, що медичні працівники повинні мати «імунітет» від притягнення до кримінальної відповідальності у справах про колабораційну діяльність?

– Так, підтримую
– Ні, не підтримую

8. Які, на Вашу думку, мотиви спонукають людей на тимчасово окупованих територіях співпрацювати з ворогом?

– Примус
– Матеріальна вигода
– Бажання вижити
– Ідеологічна підтримка ворога
– Інше

9. Чи потрібно, на Вашу думку, враховувати мотиви співпраці з ворогом при призначенні покарання?

– Так, потрібно
– Ні, не потрібно

10. Якщо Ви маєте побажання, зауваження або відомості стосовно досліджуваної проблеми, які не згадані в запитаннях, будь ласка, зазначте їх нижче.

_____

_____

_____

_____

Додаток Б. 2

Узагальнені результати опитування

1. Вкажіть, де Ви працюєте або чим займаєтесь:

22 відповіді

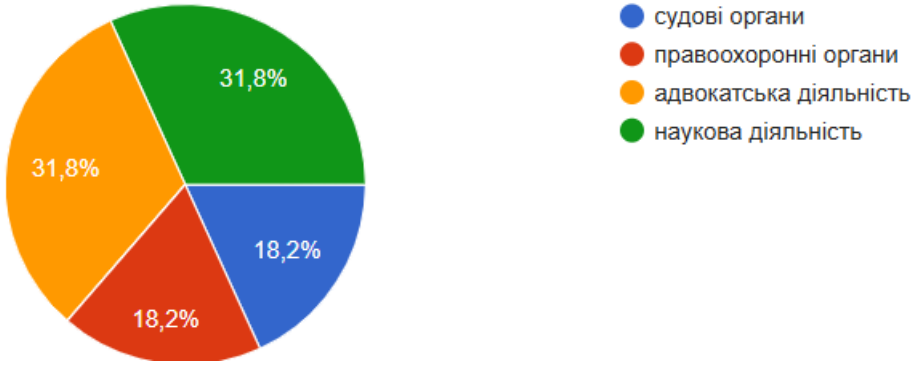

2. Ваш професійний стаж:

22 відповіді

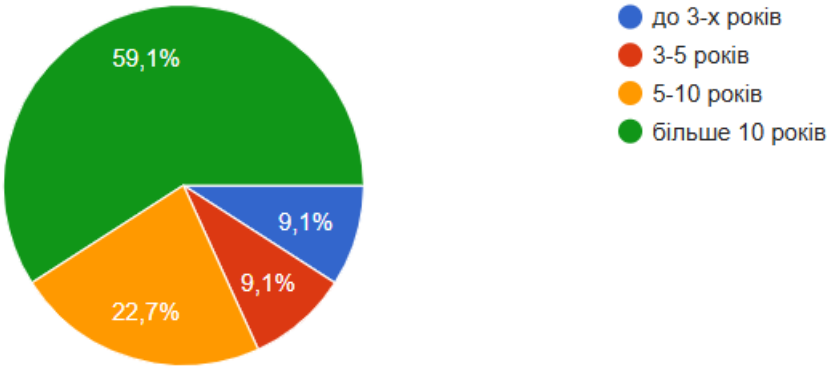

3. Оберіть, будь ласка, область, на території якої Ви здійснюєте професійну діяльність:

22 відповіді

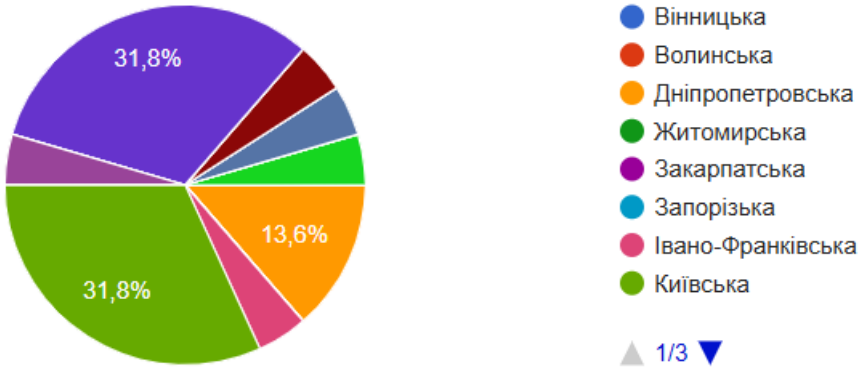

4. Чи наявна, на Вашу думку, колізія між нормами національного та міжнародного права (у контексті колабораційної діяльності)?

22 відповіді

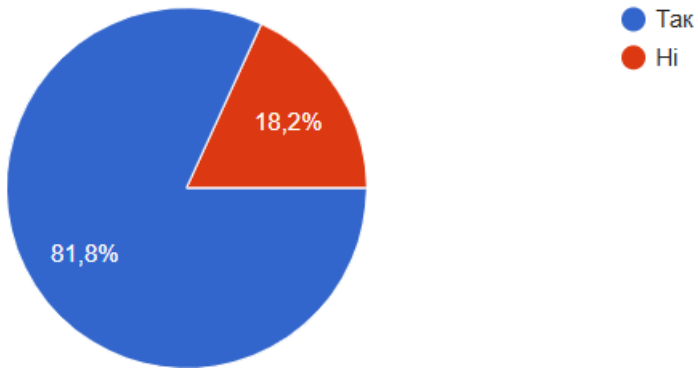

5. На Вашу думку, притягнення до кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність порушує право, передбачене ст. 6 ЄКПЛ (Право на справедливий суд) та ст. 8 ЄКПЛ (Право на повагу до приватного і сімейного життя)?

22 відповіді

6. На Вашу думку, національне законодавство чітко розмежовує поняття «співпраця з ворогом під примусом» та «добровільна співпраця» (у контексті колабораційної діяльності)?

22 відповіді

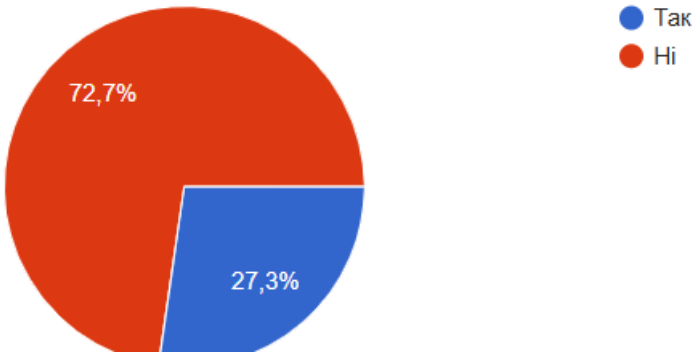

7. Чи підтримуєте Ви думку, що медичні працівники повинні мати «імунітет» від притягнення до кримінальної відповідальності у справах про колабораційну діяльність?

22 відповіді

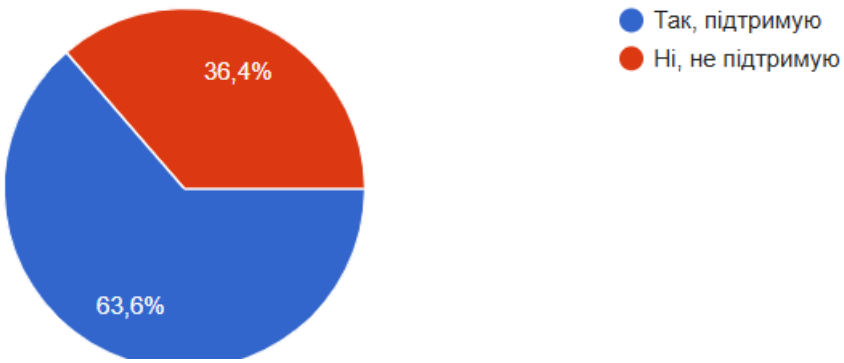

8. Які, на Вашу думку, мотиви спонукають людей на тимчасово окупованих територіях співпрацювати з ворогом?

22 відповіді

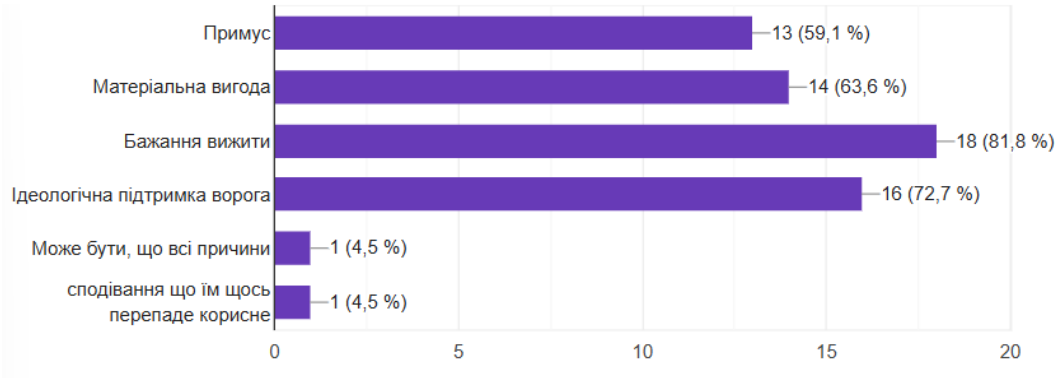

9. Чи потрібно, на Вашу думку, враховувати мотиви співпраці з ворогом при призначенні покарання?

22 відповіді

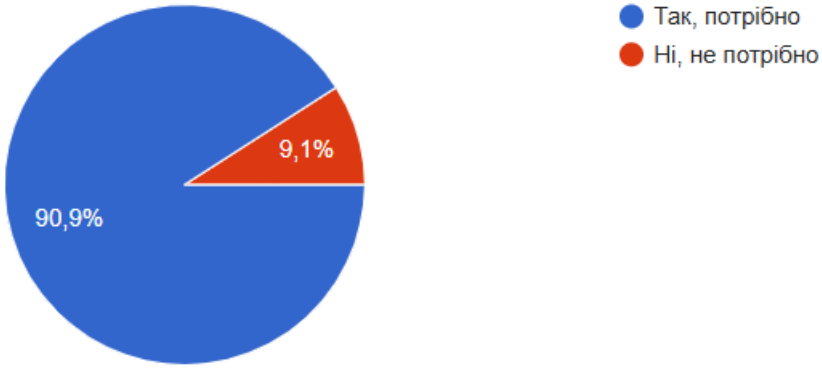

10. Якщо Ви маєте побажання, зауваження або відомості стосовно досліджуваної проблеми, які не згадані в запитаннях, будь ласка, зазначте їх нижче.

_____

_____

_____

_____

_____

_____

_____

_____

_____

_____

_____

Ірина Вікторівна Кир'ян
студентка 4-го курсу факультету «Право»
Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
36000, просп. Віталія Грицаєнка, 5, Полтава, Україна
e-mail: iraneiryna@gmail.com
ORCID 0009-0001-9535-7568

Дарія Лазимівна Жигилій
докторка філософії, асистентка кафедри кримінального права
та кримінально-правових дисциплін
Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
36000, просп. Віталія Грицаєнка, 5, Полтава, Україна
e-mail: abbasovadaria@gmail.com
ORCID 0000-0001-8532-7560

Iryna V. Kyrian
4th-year Student of the Faculty of Law
Poltava Law Institute of Yaroslav Mudryi National Law University
36000, 5 Vitaliia Hrytsaienka ave., Poltava, Ukraine
e-mail: iraneiryna@gmail.com
ORCID 0009-0001-9535-7568

Dariia L. Zhyhylii
Ph.D. in Law, Assistant Professor of the Department of Criminal Law
and Criminal Law Disciplines
Poltava Law Institute of Yaroslav Mudryi National Law University
36000, 5 Vitaliia Hrytsaienka ave., Poltava, Ukraine
e-mail: abbasovadaria@gmail.com
ORCID 0000-0001-8532-7560

Рекомендоване цитування: Кир'ян І. В., Жигилій Д. Л. Колабораційна діяльність: проблемні питання співвідношення норм національного та міжнародного права. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 172. С. 349–380. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.356444.

Suggested Citation: Kyrian, I.V., & Zhyhylii, D.L. (2026). Collaborative Activities: Problematic Issues of Correlation Between National and International Law Norms. *Problems of Legality, 172,* 349-380. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.356444.

Статтю подано / Submitted: 06.01.2026
Доопрацьовано / Revised: 24.02.2026
Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2026
Опубліковано / Published: 31.03.2026

УДК 342.7
DOI: 10.21564/2414-990X.172.349456

Гарантування цифрових й інформаційних прав в Україні: конституційно-правові аспекти запровадження інституту омбудсмана

Олена Анатоліївна Карнаух*
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків, Україна
**e-mail: karnaukholena06@gmail.com*

Любомир Іванович Летнянчин
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків, Україна

Анотація
Актуальність дослідження визначається необхідністю удосконалення механізмів захисту цифрових й інформаційних прав в Україні, зумовлених глобальною диджиталізацією суспільства й загостренням збройної агресії російської федерації. Метою роботи є виконання системного аналізу проблематики забезпечення цифрових й інформаційних прав, обґрунтування доцільності створення інституту Уповноваженого Верховної Ради України з цифрових й інформаційних прав людини та розробка концептуальних пропозицій щодо його функціонування. Методи дослідження включають: порівняльно-правовий (в аспекті співвіднесення національного та міжнародного законодавства), історико-правовий, формально-логічний, метод аналізу й синтезу. За результатами дослідження було зроблено висновки про наявність прогалин у чинній системі забезпечення цифрових й інформаційних прав, зокрема відсутність належного парламентського контролю й недосконалість механізмів реагування на їх порушення, та запропоновано концепцію інституту диджитал-омбудсмана. Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні механізмів взаємодії такого омбудсмана з іншими державними інститутами та визначенні ефективних інструментів оцінювання результативності його діяльності у сфері захисту відповідних прав.

Ключові слова: цифрові й інформаційні права; парламентський контроль; диджиталізація; правозахисні механізми; омбудсман.

© Карнаух О. А., Летнянчин Л. І., 2026

Guaranteeing Digital and Information Rights in Ukraine: Constitutional Aspects of Introducing the Institute of the Ombudsman

Olena A. Karnaukh*
Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine
**e-mail: karnaukholena06@gmail.com*

Lybomir L. Letnyanchin
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Abstract
The relevance of this study is determined by the need to improve mechanisms for the protection of digital and informational rights in Ukraine, driven by global societal digitalization and the intensification of armed aggression by the russian federation. The aim of the research is to conduct a systematic analysis of the issues surrounding the safeguarding of digital and informational rights, to substantiate the necessity of establishing the institution of the Ombudsman of the Verkhovna Rada of Ukraine for Digital and Informational Human Rights, and to develop conceptual proposals regarding its functioning. The research employs comparative-legal methods (examining national and international legislation), historical-legal analysis, formal-logical reasoning, and methods of analysis and synthesis. The study identifies gaps in the current system for protecting digital and informational rights, particularly the lack of adequate parliamentary oversight and the insufficiency of mechanisms for responding to violations, and proposes a conceptual framework for the ombudsman institution. Prospects for further research include developing mechanisms for interaction between the commissioner and other state institutions, as well as determining effective tools to evaluate the efficiency of activities in the field of digital and informational rights protection.

Keywords: digital and information rights; parliamentary control; digitalization; human rights mechanisms; ombudsman.

Вступ

Сучасний етап розвитку соціуму характеризується посиленням значущості інформаційно-комунікаційних технологій у повсякденній діяльності людини та інтенсивною диджиталізацією її ключових сфер, що зумовлює появу нових викликів у царині забезпечення фундаментальних прав і свобод. У цифровому середовищі особливого значення набувають питання захисту персональних даних, гарантування приватності в мережі «Інтернет», вільного висловлення думок і переконань та безперешкодного поширення інформації онлайн, захисту від дискримінації у віртуальному просторі, протидії дезін-

формації (особливо в контексті інформаційної війни російської федерації проти України). Актуалізація потреби у створенні спеціалізованих, незалежних інституцій для захисту згаданих вище прав і свобод людини пов'язана з недостатньою адаптованістю усталеної системи регулювання до глобальних трансформаційних процесів.

Мета роботи полягає в окресленні проблематики реалізації цифрових й інформаційних прав в Україні з урахуванням викликів сьогодення, дослідженні генези й специфіки діяльності інституту омбудсмана, аргументуванні необхідності запровадження інституту Уповноваженого Верховної Ради України з цифрових й інформаційних прав людини та формулюванні засадничих ідей цього процесу.

Для реалізації зазначеної мети були визначені такі завдання: 1) опрацювання історичного контексту становлення інституту омбудсмана та його ролі в забезпеченні фундаментальних прав і свобод людини; 2) аналіз основних аспектів діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (зокрема щодо стану опрацювання ним проблемних питань реалізації інформаційних прав); 3) дослідження теоретичних напрацювань щодо тлумачення, класифікації, співвіднесення та ключових принципів захисту цифрових й інформаційних прав; 4) визначення актуальних викликів у царині реалізації відповідних прав, пов'язаних, зокрема, зі збройною агресією російської федерації проти України; 5) обґрунтування доцільності запровадження інституту Уповноваженого Верховної Ради України з цифрових й інформаційних прав людини та викладення концептуальних положень щодо його правового статусу, повноважень, процедури призначення, створення допоміжних структур.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз актуальних наукових досліджень свідчить про поглиблення інтересу теоретиків права до тлумачення та класифікації цифрових й інформаційних прав, їх взаємозв'язку та реалізації. Над формулюванням вичерпної дефініції поняття «цифрові права» як відносно нової правової категорії у національній нормотворчості працювали Ю. С. Размєтаєва, О. Б. Братасюк та Н. Ф. Ментух, Н. В. Верлос, які у своїх фундаментальних працях розглядали проблемні аспекти визначення відповідної категорії, їх співвіднесення з групою інформаційних прав (зокрема в частині похідності цифрових прав), значущості мережі «Інтернет» для їх виокремлення як номенклатурна одиниця [1–3]. Інформаційні права активно досліджувалися багатьма науковцями, зокрема Р. Б. Тополевським, О. О. Тихомировим, Л. В Ярмол [4–6]. У цьому контексті особливого значення набувають доктринальні напрацю-

вання О. О. Тихомирова, сутність яких полягає у визначенні проблемних аспектів класифікації інформаційних прав, дослідженні різних підходів до її визначення й ілюструванні основних наукових позицій конкретними прикладами [5].

Питання інституціоналізації парламентського контролю у сфері цифрових й інформаційних прав людини в Україні перебуває на початковому етапі наукового осмислення. На відміну від численних досліджень, присвячених основоположним правам і свободам людини та діяльності традиційних правозахисних інститутів, проблематика запровадження Уповноваженого Верховної Ради України з цифрових й інформаційних прав людини досі не набула належного теоретичного опрацювання. У сучасній українській юриспруденції відсутні комплексні дослідження, які б спеціально аналізували доцільність створення такого інституту, його конституційно-правовий статус, механізми взаємодії з іншими органами державної влади та потенційний вплив на систему захисту прав і свобод. Зазначене питання побіжно розглянуто в дослідженні К. В. Денисенка, І. С. Борко, Д. С. Дегтяр, яке узагальнено окреслює сутність проблеми, проте не містить ґрунтовних концептуальних рішень [7]. Такий стан наукової розробленості підтверджує новизну теми та актуалізує потребу в проведенні подальших досліджень у цій царині.

Матеріали та методи

Дослідження проблематики запровадження інституту Уповноваженого Верховної Ради України з цифрових й інформаційних прав людини здійснювалося на основі комплексного аналізу національних нормативно-правових актів, наукових праць вітчизняних та зарубіжних авторів, а також міжнародних документів, що визначають стандарти у сфері цифрових й інформаційних прав. Основними етапами роботи були: 1) формулювання наукової проблеми (визначено, що усталені механізми захисту цифрових й інформаційних прав в Україні є недостатньо ефективними через відсутність парламентського контролю; сформульовано гіпотезу, що запровадження окремого інституту омбудсмана сприятиме усуненню цієї прогалини); 2) аналіз нормативно-правової бази; 3) огляд наукових джерел (здійснено опрацювання сучасних досліджень у сфері забезпечення й захисту цифрових й інформаційних прав людини; встановлено, що в українському правовому полі питання створення спеціалізованого інституту омбудсмана з цифрових прав фактично не розроблялося, окрім поодиноких спроб окреслити певні аспекти цієї проблеми); 4) порівняльно-правовий аналіз (на основі вивчення зарубіжного досвіду та вітчизняної юридичної практики здійснено порів-

няння моделей забезпечення цифрових прав); 5) формулювання висновків та концептуальних пропозицій (на підставі проведеного аналізу розроблено пропозиції щодо створення інституту Уповноваженого Верховної Ради України з цифрових й інформаційних прав людини, його основних повноважень, принципів діяльності, порядку призначення тощо).

Методологічну основу роботи становив комплекс загальнонаукових та спеціально-юридичних методів. Було застосовано порівняльно-правовий метод, який дозволив зіставити національні підходи до організації парламентського контролю у сфері захисту прав людини із зарубіжними моделями функціонування подібних інституцій (а саме: Омбудсмана з питань захисту даних у Фінляндії). Використання цього методу дало змогу виокремити позитивний досвід іноземних держав та оцінити можливості його адаптації до українських правових реалій. Застосування історико-правового методу дало змогу простежити генезу інституту омбудсмана й визначити його роль у системі захисту фундаментальних прав і свобод людини. Формально-логічний метод забезпечив точність формулювань у процесі розроблення проєктних положень, які стосуються визначення цифрових й інформаційних прав у Конституції України, окреслення повноважень майбутнього омбудсмана та процедур його призначення. За допомогою цього методу було проведено юридичне конструювання запропонованих норм та забезпечено їх відповідність принципам внутрішньої узгодженості правової системи. Метод аналізу та синтезу був використаний для виокремлення ключових проблем функціонування системи забезпечення цифрових й інформаційних прав в Україні, систематизації наукових підходів. Завдяки цьому методу складне явище інституціоналізації цифрового омбудсмана було структуровано та деталізовано за окремими компонентами (конституційні засади, законодавче регулювання, організаційні аспекти), а потім їх інтегровано у цілісну концепцію. Окрім того, під час дослідження було застосовано системно-структурний метод, сутність якого полягала в розгляді об'єкта дослідження як цілісної системи, що складається з взаємопов'язаних елементів, і дозволила визначити закономірності їх функціонування та взаємодії. У контексті дослідження інституту Уповноваженого Верховної Ради України з цифрових й інформаційних прав людини застосування цього методу дозволило визначити ключові структурні компоненти майбутнього інституту (зокрема повноваження омбудсмана, секретаріат, консультативну раду), сформулювати єдину модель діяльності омбудсмана, що забезпечує комплексний захист цифрових й інформаційних прав, інтегруючи різні аспекти регулювання, проаналізувати логічну послідовність процесів і процедур, пов'язаних із реалізацією повноважень, поданням звітності, правопросвітницькою діяльністю

та міжнародною співпрацею. Застосування системно-структурного методу забезпечило не лише цілісне бачення майбутнього інституту, а й наукове обґрунтування його організаційної побудови, що дозволяє поєднати концептуальні принципи захисту цифрових й інформаційних прав людини із практичними механізмами їх реалізації на національному рівні. Використання розгалуженої мережі методів дозволило забезпечити комплексність дослідження, поєднати нормативний, теоретичний та практичний матеріал, а також виробити науково обґрунтовані пропозиції щодо створення та функціонування інституту Уповноваженого з цифрових й інформаційних прав людини в Україні.

Результати та обговорення

Генеза інституту омбудсмана

Ключовим завданням України як демократичної держави, що в умовах перманентної загрози національній безпеці й територіальній цілісності перебуває на етапі активної розбудови інститутів народовладдя, є дотримання людиноцентричного вектору внутрішньополітичного поступу. Проголошене в ст. 3 Основного Закону визнання людини найвищою соціальною цінністю зумовило покладення на Україну обов'язку утверджувати й гарантувати її права й свободи шляхом забезпечення їх пріоритету у процесі визначення змісту й спрямованості діяльності органів влади [8].

Одним із найефективніших механізмів реалізації людських прав і свобод є інститут омбудсмана, який, функціонуючи у тісному взаємозв'язку з іншими державними структурами, створює передумови для процвітання демократичного ладу. Зародження цього інституту пов'язують із введенням Конституцією Швеції посади омбудсмана юстиції (1809), до повноважень якого було віднесено здійснення контролю діяльності цивільних та військових адміністрацій. Виникнення у 1915 р. спеціального відомства омбудсмана зумовило певне звуження сфери його діяльності: розв'язання питань, пов'язаних із функціонуванням військових адміністрацій (зокрема розгляд скарг військовослужбовців), і було віднесено до компетенції новоствореного органу [9, с. 4]. У 1919 р. запровадження посади парламентського омбудсмана було закріплено Конституцією Фінляндії, ст. 49 якої визначила його основним завданням нагляд за дотриманням судами та іншими органами державної влади вимог законодавства під час реалізації повноважень [10]. Статтею 55 Конституції Данії (1953) закріплювалось обрання Фолькетингом особи (або двох осіб), що не належить до його складу, для контролювання діяльності цивільних та військових адміністрацій держави [11]. Безпосередньо інститут омбудсмана був запроваджений Законом від 11.06.1954 р., який уповнова-

жував відповідну посадову особу на здійснення вищезгаданої контрольної функції з урахуванням визначених парламентом засадничих положень щодо його діяльності (проте зі збереженням незалежності від Фолькетингу в процесі виконання покладених обов'язків) [12].

У Східній Європі інститут омбудсмана з'явився в останній чверті XX ст. у зв'язку з дестабілізацією й подальшою руйнацією соціалістичного ладу в регіоні. У 1988 р. відповідну посаду було запроваджено в Польщі, у 1989 р. – в Угорщині, у 1990 р. – у Хорватії, у 1993 р. – у Румунії. Інститут омбудсмана як невід'ємний елемент правових систем постсоціалістичних країн є важливим інструментом парламентського контролю та додатковою гарантією дотримання людських прав.

В Україні інтеграція інституту омбудсмана відбулася шляхом запровадження посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений), основним завданням якого, відповідно до ст. 101 Основного Закону, є здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини й громадянина. Стаття 3 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» (далі – Закон) визначає ключовими векторами його діяльності захист, запобігання порушенням і сприяння поновленню прав і свобод людини й громадянина, а також недопущення усіх форм дискримінації у сфері реалізації особою своїх прав і свобод, налагодження й подальшу розбудову міжнародного співробітництва у відповідній царині тощо [13]. На відміну від обсягу повноважень омбудсманів інших держав, сфера впливу Уповноваженого, згідно із Законом, є більш розгалуженою й охоплює питання реалізації прав не лише громадян (як на території держави, так і за її межами), а й інших осіб, що перебувають на території України, незалежно від їхнього конституційно-правового статусу [14, с. 142].

До основних напрямів діяльності Уповноваженого належить гарантування особистих прав і свобод, громадянських та політичних прав, прав дитини, економічних, соціальних та культурних прав тощо. Принципово новим напрямом діяльності Уповноваженого став захист інформаційних прав. Необхідність врегулювання цього питання зумовлена стрімким розвитком цифрових технологій, підвищенням значущості інформаційного середовища та зростанням обсягів персональних даних, що обробляються як державними, так і приватними суб'єктами. В умовах, коли порушення інформаційних прав громадян набули системного характеру, виникає потреба у формуванні комплексних механізмів їх правового, організаційного та інституційного забезпечення.

Нормативне закріплення нового напряму діяльності Уповноваженого відбулося у березні 2014 р., коли у зв'язку з ухваленням змін до законів України «Про інформацію» та «Про доступ до публічної інформації» на нього був покладений додатковий обов'язок щодо здійснення парламентського контролю за дотриманням права на доступ до публічної інформації.

Остаточне становлення Уповноваженого як гаранта ефективної реалізації інформаційних прав мало місце у 2022 р., про що свідчить виокремлення цієї категорії прав у структурі Щорічної доповіді про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні [15]. Виокремлення прав на доступ до інформації, на звернення, на захист персональних даних підтвердило необхідність удосконалення механізмів їх забезпечення, спричинену розгортанням російською федерацією інформаційної війни.

Аналіз щорічних доповідей Уповноваженого про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні свідчить, що протягом 2022–2024 рр. кількість звернень, пов'язаних із порушенням інформаційних прав, залишається стабільно високою: у 2022 р. – 8027 звернень, у 2023 р. – 8887 звернень, у 2024 р. – 7312 звернень (у яких містилося 15124 повідомлення про порушення відповідних прав) [15–17]. Відсутність суттєвих позитивних зрушень у динаміці взаємодії Уповноваженого з населенням в аспекті розв'язання описаної проблеми відображає її системний характер та підтверджує наявність інституційних прогалин у сфері забезпечення інформаційних прав.

Цифрові й інформаційні права: теоретичний аспект

У контексті сучасних трансформацій інформаційно-комунікаційного середовища особливого значення набуває диференціація інформаційних і цифрових прав громадян. Принципове виокремлення цих категорій як автономних, сутнісно відмінних одиниць є некоректним з огляду на їхній тісний зв'язок та взаємозалежність в аспекті реалізації людських прав в інформаційно-цифровому просторі.

У національному нормативно-правовому полі відсутня вичерпна дефініція поняття «цифрові права», що значно ускладнює формалізацію механізмів їх забезпечення та створює правову невизначеність у царині реалізації прав і свобод людини в цифровому середовищі. На думку Ю. С. Размєтаєвої, дискусійний термін доцільно розглядати крізь призму двох основних моделей тлумачення: перша охоплює усі права, реалізація та захист яких передбачають обов'язкове використання цифрових інструментів або наявність суттєвої онлайн-складової; друга характеризує лише ті права, що виникли або набули фундаментального значення у цифрову епоху [1, с. 19]. На істотному зна-

ченні мережі «Інтернет» у процесі реалізації цифрових прав наголошують також О. Б. Братасюк та Н. Ф. Ментух [2, с. 59]. На противагу сформульованій ними позиції щодо необхідності виокремлення цих прав, Н. В. Верлос акцентує увагу на доцільності розгляду цифрових прав як умовної категорії, що характеризує особливості здійснення основоположних прав і свобод людини в контексті діджиталізації й значного посилення впливу Інтернету на розвиток суспільства [3, с. 130]. Поширеною є теза щодо походження цифрових прав від інформаційних (з урахуванням неможливості ототожнення цих двох груп).

Оскільки поняття цифрових прав є порівняно новим в українському юридичному дискурсі, питання їх класифікації є дискусійним у науковому середовищі й потребує детального розгляду. Підсумовуючи запропоновані видатними ученими-правниками варіанти впорядкування, можемо зазначити, що до цифрових прав належать права на доступ до електронних пристроїв та загалом Інтернету, на приватність і захист персональних даних, на свободу та особисту безпеку в мережі, на мирні зібрання й використання електронних інструментів демократії, на цифрове самовизначення, на анонімність, на вільне поширення інформації й свободу вираження думок онлайн тощо.

Варто зазначити, що становлення цифрових прав відображає тенденцію до інтегрування основоположних прав і свобод людини, закріплених у міжнародних та національних нормативно-правових актах, в онлайн-середовище. Так, право на безперешкодне висловлення у мережі випливає з проголошеної ст. 10 Європейської конвенції з прав людини свободи вираження поглядів, яка передбачає можливість дотримання індивідом своїх поглядів, одержання й поширення інформації та ідей без невмотивованого, надмірного втручання з боку органів державної влади [18]. Право на цифрове самовизначення (сутність якого полягає в можливості особи на власний розсуд керувати створеною в онлайн-середовищі ідентичністю) є результатом розширення права людини на визнання її правосуб'єктності, передбаченого ст. 6 Загальної декларації прав людини [19]. Здійснивши порівняльний аналіз інших цифрових та основоположних прав, можна навести й інші приклади подібних аналогій, що здебільшого є очевидними з огляду на тісний взаємозв'язок вищезгаданих правових категорій.

Оскільки цифрові й інформаційні права людини визначають основні сфери її життєдіяльності в інформаційно-комунікаційному та цифровому просторах, обидві категорії доцільно розглядати в контексті їхньої взаємодії. Формулюючи визначення інформаційних прав, акцентуватимемо на розумінні їх як визнаних державою та забезпечуваних засобами національного правового

захисту можливостях людини задовольняти свої інформаційні потреби шляхом збирання, одержання, використання, поширення й захисту відповідної інформації [4, с. 41]. Окрім очевидних прав, що випливають безпосередньо із визначення розглянутого вище поняття, до цієї групи дослідники зараховують права на комунікацію, на безпечне інформаційне середовище, на рівний доступ до відомостей та обрання способу їх поширення на власний розсуд, на захист конфіденційної інформації тощо. Варто зазначити, що в теоретичних напрацюваннях фахових юристів відсутня єдина класифікація інформаційних прав. Вдаючись до умовного варіанта систематизації, поділятимемо інформаційні права на: 1) негативні й позитивні; 2) активні й пасивні; 3) індивідуальні й колективні; 4) юридично визначені й юридично невизначені; 5) концептуальні (абстрактні) й конкретні; 6) фундаментальні й інструментальні; 7) первинні (основні) і похідні тощо [5, с. 48–52].

Наведене вище теоретичне осмислення понять цифрових й інформаційних прав формує уявлення про їх значення в сучасному правовому полі, створює основу для розуміння їхньої ролі в процесі розбудови демократичного суспільства. Проте ці права не є винятково доктринальною категорією – їхнє практичне значення насамперед виявляється у кризових обставинах, до яких належать і збройні конфлікти. Активізація загарбницьких інтенцій уряду російської федерації актуалізувала необхідність посилення захисту фундаментальних цифрових й інформаційних прав людини. Воєнні дії, ставши каталізатором масових порушень людських прав і свобод у диджитал- та інформаційно-комунікаційному середовищах, піддали сумніву ефективність наявних механізмів регулювання та поставили на порядок денний потребу їх перегляду.

Основні виклики, пов'язані з реалізацією цифрових та інформаційних прав в Україні

Від початку повномасштабного вторгнення збройних сил російської федерації у царині гарантування інформаційних прав в Україні нерозв'язаною лишається низка нагальних проблем, до яких, зокрема, належать: порівняно низька ефективність державної політики, спрямованої на ліквідацію згубних наслідків поширюваної урядом країни-окупанта дезінформації; несфокусованість уряду на питаннях нормативного регулювання процесу реалізації інформаційних прав; часткове задоволення запиту на оновлення чинної законодавчої бази, її адаптації до умов кібервійни; невмотивоване зарахування певних відомостей до інформації з обмеженим доступом; закриття публічних реєстрів; несвоєчасне оприлюднення на відкритих офіційних вебпорталах актуальної інформації; зловживання правом на доступ до публічної

інформації з боку деяких громадян [6, с. 127]. Окрему загрозу становить несанкціоноване поширення відомостей, оприлюднення яких може потенційно завдати шкоди національній безпеці, територіальній цілісності, суспільному ладу тощо (наприклад, інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну (зокрема про переміщення територією держави), якщо така інформація не розміщувалася у відкритому доступі Генеральним штабом Збройних Сил України, Міністерством оборони України та іншими органами державної влади, що мають відповідні повноваження, а також країнами-партнерами в офіційних джерелах) [20].

Військова агресія російської федерації також суттєво ускладнює реалізацію цифрових прав. Зокрема, дезінформація, активно поширювана ворожою пропагандою в мережі «Інтернет», фактично обмежує не лише право на інформацію, а й право на вільне формування й висловлення думок онлайн. Прагнучи похитнути довіру українців до чинної влади й підірвати соціальну стабільність, уряд країни-окупанта намагається маніпулювати суспільною свідомістю, вдаючись до дискредитації дій української влади. Окрім того, загрозу інституційно-правовому механізму забезпечення цифрових прав громадян становлять кібер- та фішинг-атаки, блокування вебресурсів, ускладнення доступу до мережі, непропорційне обмеження права на свободу висловлення онлайн тощо. Розглядаючи ключові аспекти перерахованих вище викликів, сфокусуємо увагу на таких аналітичних відомостях:

1) від початку широкомасштабної агресії російської федерації спостерігається істотне збільшення числа кібератак на державний сектор (у довоєнний період (2019 р. – 2021 р.) кількість несанкціонованих втручань в інформаційні системи дорівнювала 28 352 882, а протягом січня 2022 р. – серпня 2023 р. вона зросла до 422 063 020). У І півріччі 2025 р. Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України (далі – Держспецзв'язок) було зафіксовано 535 кіберінцидентів [21, с. 6]. Варто зазначити, що рівень обізнаності населення щодо масштабів кіберзлочинності та засобів протидії їй лишається порівняно низьким через недостатнє висвітленням державними комунікаційними ресурсами питань, пов'язаних з потенційними загрозами кібервторгнення та дієвими алгоритмами захисту цифрових прав [22, с. 15, 17];
2) з лютого 2022 р. кількість фішингових атак зросла в 1,5 раза (за інформацією, наданою Держспецзв'язком, кількість подібних атак на державний сектор у 2019 р. становила 1 276 283, у 2020 р. – 4 641 791, у 2021 р. – 678 814, у 2022 р. – 9 549 384, у 2023 р. – 433 160) [22, с. 23];

3) способи блокування вебресурсів, реалізовані на підставі позиції Національного центру оперативно-технічного управління мережами телекомунікацій (зокрема, розпорядження від 30.01.2023 р. № 67/850 «Про впровадження системи фільтрації фішингових доменів»), рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення або рішення суду відповідно до Закону України «Про медіа», не відповідають європейським стандартам в аспекті відсутності нормативно закріпленого вичерпного переліку підстав блокування, нерозв'язаності питання визначення категорій візуальних та аудіоматеріалів, поширення яких є приводом до застосування санкцій, існування потреби у здійсненні попередньої оцінки впливу блокувальних заходів, несистематичного застосування практики Європейського суду з прав людини під час винесення рішень у подібних справах, відокремлення процесів аналізу протиправності контенту та правомірності й пропорційності блокування тощо;
4) право на доступ до інтернету як основна передумова реалізації низки інших фундаментальних прав (зокрема, прав на освіту, на охорону здоров'я, на взяття участі в управлінні державними справами) зазнає обмежень через намагання агресора порушити роботу електронних комунікаційних мереж і відрізати від мережі мешканців прифронтових, тимчасово окупованих (та анексованих) територій, заблокувати функціонування онлайн-ресурсів державної влади, військового командування, фінансових установ, громадських організацій тощо;
5) обмеження права на свободу слова в мережі виявляється насамперед у спростуванні й вилученні з онлайн-середовища спірної інформації без належної правової й фактичної аргументації, невмотивованості частини рішень про видалення відомостей, що становлять загрозу честі, гідності й діловій репутації. Окрім того, актуальною є проблема відсутності самостійного аналізу змісту текстових, фото- та відеоматеріалів, поширення яких стало підставою для інкримінування особі злочинів, передбачених статтями 111^1, 114^2, 435^1, 436^2 Кримінального кодексу України. Поширеною є практика встановлення вини на основі комплексної, семантико-текстуальної експертизи писемного мовлення, судово-лінгвістичної експертизи та ін., проведених судовим експертом. За таких обставин роль суду полягає суто в підтвердженні факту наявності кримінального правопорушення (обґрунтованого висновками експерта) та призначення покарання [22, с. 54].

Отже, сучасний стан реалізації цифрових й інформаційних прав людини характеризується наявністю низки викликів, подолання яких потребує

системного удосконалення організаційно-правових механізмів їх захисту й гарантування, зокрема шляхом приведення національного законодавства та практики його застосування у відповідність до європейських стандартів, зміцнення інституційної спроможності державних органів у сфері забезпечення фундаментальних прав. Поступове опрацювання урядом України вищезгаданої проблематики підтверджується нормативним закріпленням конституційних прав і свобод людини та сталого розвитку інформаційного суспільства й цифрового комунікативного середовища як пріоритетних об'єктів кібербезпеки. Перелік суб'єктів, на яких покладається її забезпечення, визначений ст. 5 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [23]. Встановлення правового режиму воєнного стану зумовило зосередження діяльності відповідних органів на розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки України й водночас спричинило зміщення фокусу з необхідності зміцнення засад гарантування цифрових й інформаційних прав. Практична складова їх забезпечення обмежується діяльністю окремих комітетів Верховної Ради України (зокрема, з питань гуманітарної та інформаційної політики і з питань цифрової трансформації), які не мають достатніх ресурсів та повноважень для комплексного врегулювання проблем у цій сфері й ефективного координування заходів із захисту відповідних прав. Можемо констатувати відсутність належного парламентського контролю у цій царині.

Інститут диджитал-омбудсмана: нормативне визначення й концептуальна модель функціонування

Підсумовуючи викладене, вважаємо за доцільне запровадження інституту диджитал-омбудсмана, до повноважень якого має бути віднесено здійснення захисту цифрових й інформаційних прав людини, запобігання їх порушенню й за потреби сприяння поновленню.

Організація й розбудова мережі незалежних інституцій, діяльність яких спрямована на захист цифрових й інформаційних прав, є передумовою вироблення системи парламентських гарантій реалізації відповідних прав, підвищення прозорості державної політики у царині розвитку інформаційного й цифрового середовищ, поглиблення довіри населення до урядових інституцій та стимулювання громадянської участі.

Варто зазначити, що у світовій практиці посади так званого «диджитал-омбудсмана» поки не існує. Водночас у багатьох державах створено інституції, які опосередковано виконують подібні функції, зосереджуючи свою діяльність на захисті цифрових й інформаційних прав. До таких можна віднести, зокрема, спеціалізовані підрозділи в межах інститутів омбудсмана,

національні агентства із захисту даних, органи з питань кібербезпеки, діяльність яких спрямована на забезпечення належного функціонування цифрового середовища та гарантування прав людини у сфері інформаційних технологій.

Звертаючись до прикладів із світової практики, розглянемо посаду Омбудсмана з питань захисту даних, запроваджену у 1987 р. у Фінляндії Законом про Раду із захисту даних та Омбудсмана із захисту даних (Laki tietosuojalautakunnasta ja tietosuojavaltuutetusta) [24]. Офіс Омбудсмана (далі – Офіс) є національним органом, до повноважень якого належить здійснення контролю за дотриманням вимог нормативних актів про захист даних. Зі статті 2 Правил процедури Офісу Омбудсмана із захисту даних (Tietosuojavaltuutetun toimiston tyцjdrjestys) випливає, що основними векторами діяльності Офісу є захист людських прав і свобод (в аспекті обробки конфіденційної інформації), підтримка діяльності інспекторів даних на єдиному цифровому ринку, контроль законності використання відповідних даних, реалізація права осіб на захист у цій царині (з урахуванням приписів Загального регламенту про захист даних, іншого обов'язкового законодавства ЄС та національного законодавства) [25]. До ключових функцій Омбудсмана нарівні із забезпеченням виконання вимог нормативно-правових актів у відповідній сфері належать також: 1) підвищення поінформованості населення щодо ризиків, гарантій, прав та обов'язків, пов'язаних з обробкою персональних даних; 2) проведення розслідувань і перевірок; 3) накладення адміністративних санкцій за порушення Регламенту про захист даних; 4) надання висновків щодо реформ, пов'язаних із захистом прав і свобод фізичних осіб у частині обробки й використання конфіденційної інформації; 5) отримання повідомлень про порушення законодавства щодо персональних даних тощо [26]. Ефективність роботи Омбудсмана із захисту даних та його Офісу підтверджується наведеними в Річному звіті (2024 р.) аналітичними відомостями: у 2024 р. кількість ініційованих Офісом справ досягла 13284, з яких було успішно розв'язано 13291 справу. Окрім того, протягом звітного періоду Офіс надав 55 та 35 письмових експертних висновків міністерствам та парламентським комітетам, відповідно, щодо нормативних актів (в аспекті відповідності їх тексту вимогам законодавства про захист конфіденційної інформації) [27, с. 6, 18].

Отже, запровадження інституту Уповноваженого Верховної Ради України з цифрових й інформаційних прав людини (далі – Омбудсман) як складової парламентського контролю у сфері захисту й гарантування фундаментальних прав і свобод має здійснюватися на основі послідовного поєднання національної правової традиції та прогресивного міжнародного досвіду.

Водночас визначення конституційного статусу цифрових й інформаційних прав і впровадження інституту Омбудсмана зумовлюють виникнення необхідності внесення змін до Конституції України в аспектах: 1) закріплення на найвищому рівні фундаментальних гарантій захисту прав у цифровому й інформаційно-комунікаційному середовищах; 2) створення конституційних передумов становлення прозорого й підзвітного парламентського контролю над реалізацією цифрових й інформаційних прав людини. Тож, конституційне закріплення відповідних прав та механізмів їх парламентського захисту є необхідним кроком для інтеграції України в європейський правовий простір і підвищення результативності правозахисних інститутів.

Із метою конституційної регламентації суспільних відносин, пов'язаних із реалізацією цифрових й інформаційних прав, доцільним є внесення змін до Розділу ІІ Основного Закону «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», а саме: доповнення його статтею, узагальнений проєкт якої наведений нижче:

> *«Кожен має право на доступ до інформації, створеної, оприлюдненої та поширюваної в мережі "Інтернет", а також на її вільне збирання, зберігання, використання й поширення в мережі у межах, визначених законом.*
>
> *Кожен має право на свободу та особисту безпеку в мережі. Збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу здійснюється в порядку, визначеному законом. Громадянам гарантується захист від незаконного втручання у цифрове життя.*
>
> *Держава забезпечує рівний доступ громадян до основних цифрових послуг, захищає їх від дискримінації у цифровому середовищі та сприяє формуванню безпечного, відкритого й інклюзивного цифрового простору.*
>
> *Кожному гарантується право на свободу думки й слова, на вільне вираження думок і переконань онлайн, втілене, зокрема, за допомогою засобів електронної комунікації. Реалізація цих прав може бути обмежена законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.*
>
> *Держава забезпечує організацію й функціонування інституційних механізмів для реалізації та захисту цифрових й інформаційних прав, зокрема шляхом надання права на звернення до Уповноваженого*

Верховної Ради України з цифрових й інформаційних прав людини, а також до судових органів у випадках порушення таких прав».

Запропонований узагальнений проєкт статті, безумовно, потребує подальшого змістовного доопрацювання з огляду на необхідність чіткого визначення обсягу цифрових й інформаційних прав, меж їх реалізації та співвідношення з іншими конституційними правами і свободами. Водночас його концептуальна ідея полягає у закріпленні особливого конституційного рівня гарантій захисту прав людини у цифровому й інформаційному середовищах, що відповідає сучасним викликам глобальної диджиталізації та забезпечує баланс між безперешкодною реалізацією людських прав і свобод та належним захистом суспільних інтересів.

Окрім того, рекомендуємо доповнити статтю 101 Конституції України частиною 2, яка закріплюватиме здійснення парламентського контролю за додержанням цифрових й інформаційних прав людини і громадянина Уповноваженим Верховної Ради України з цифрових й інформаційних прав людини.

Внесення змін до Конституції України у разі запровадження посади Уповноваженого Верховної Ради України з цифрових й інформаційних прав людини обґрунтовується необхідністю гарантування незалежності функціонування відповідного інституту й відсутністю нормативної регламентації процедури інтеграції подібних нововведень у національне правове поле. Неможливість здійснення Президентом України чи Верховною Радою України призначення на посаду омбудсмана зумовлена доктриною «вичерпних повноважень», відповідно до якої перелік повноважень найвищих владних суб'єктів визначений виключно Конституцією України й не може бути розширений шляхом прийняття законів чи підзаконних актів [28, с. 66]. Відповідна юридична позиція неодноразово знаходила відображення у практиці Конституційного Суду України (далі – КСУ), а саме – у рішеннях від 10.04.2003 р. № 7-рп/2003, від 07.04.2004 р. № 9-рп/2004, від 07.04.2009 р. № 17-рп/2009 тощо. Зокрема у рішенні КСУ від 07.04.2004 р. № 9-рп/2004 зазначено, що *«повноваження Верховної Ради України, як і повноваження Президента України, визначаються Конституцією України»* (абз. 2 підп. 4.2 п. 4 мотивувальної частини) [29].

Окрім того, внесення відповідних змін до Основного Закону в запропонованій нами редакції не суперечитиме висновку КСУ від 20.11.2019 р. № 6-в/2019, у якому один з основних ризиків запровадження нового виду парламентського контролю вбачався у виході «за межі контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина» і загрозі

«надмірного втручання парламенту через уповноважених... у різні сфери суспільних відносин без дотримання балансу приватних і публічних інтересів» (абз. 11 підп. 2.1 п. 2) [30]. Запровадження інституту Уповноваженого з цифрових й інформаційних прав людини передбачає чітко обмежену сферу компетенції, спрямовану винятково на гарантування і захист відповідних прав без необґрунтованого втручання в інші галузі суспільних відносин. Функції омбудсмана спираються на принципи спеціалізації, пропорційності та підзвітності, що запобігає ризику невмотивованого втручання парламенту через його діяльність.

Із метою нормативного закріплення інституту Уповноваженого Верховної Ради України з цифрових й інформаційних прав людини доцільним є ухвалення спеціалізованого закону, який визначатиме повноваження, компетенції та процедури діяльності омбудсмана та його секретаріату, встановлюватиме принципи їх діяльності (зокрема, в аспекті гарантування незалежності, прозорості та підзвітності), закладатиме підвалини для формування й подальшого функціонування механізмів парламентського контролю та взаємодії з іншими органами державної влади.

До повноважень омбудсмана, передбачених у тексті відповідного закону, слід віднести: 1) розгляд індивідуальних звернень громадян України, іноземців, осіб без громадянства (які на законних підставах перебувають на території України) з питань порушення чи необґрунтованого обмеження цифрових й інформаційних прав людини, зокрема у сфері захисту персональних даних, доступу до інформації, конфіденційності електронних комунікацій, свободи висловлення у цифровому середовищі тощо; 2) відкриття провадження у справі про порушення відповідного права, надання особі, що подала звернення до омбудсмана, роз'яснень, щодо дій, які необхідно вчинити для його поновлення; 3) спрямування звернень до органів державної влади, компетенція яких передбачає розгляд відповідних справ, для подальшого вжиття заходів реагування, а також здійснення контролю за діяльністю цих органів (з можливістю вимагати офіційних відповідей щодо ступеня розв'язання зазначеної проблеми); 4) здійснення незалежного контролю за обмеженнями реалізації цифрових й інформаційних прав, зокрема перевірка пропорційності та обґрунтованості втручання держави у свободу вираження поглядів, порядок надання доступу до інформації, приватність у цифровому й інформаційно-комунікаційному середовищах; 5) підготовка та оприлюднення щорічних доповідей про стан забезпечення та захисту цифрових й інформаційних прав в Україні (із зазначенням аналітичних відомостей щодо випадків порушення зазначених прав, переліку вжитих заходів реагування та їх ефективності, результатів здійснених протягом року перевірок

та складених відповідно до них рекомендацій (спрямованих на усунення недоліків реалізації цифрових й інформаційних прав), ступінь успішності виконання рекомендацій, викладених у минулорічній доповіді), а також спеціальних доповідей з окремих питань гарантування вищезазначених прав; 6) розроблення й впровадження соціально-просвітницьких програм, спрямованих на підвищення рівня цифрової й інформаційної обізнаності населення, зокрема у сферах безпечного користування цифровими технологіями, захисту приватності та персональних даних у мережі «Інтернет», а також протидії інформаційній війні (зокрема в аспекті розпізнавання дезінформації та пропагандистських стратегій); 7) здійснення моніторингу, контролю та підготовки рекомендацій для суб'єктів забезпечення цифрової й інформаційної безпеки України з метою підвищення ефективності їхньої діяльності у сфері захисту відповідних прав людини; 8) аналіз чинних нормативно-правових актів (та практики їх застосування) на предмет їх відповідності міжнародним стандартам у сфері цифрових й інформаційних прав та – у разі виявлення недоліків – ініціювання змін і надання пропозицій щодо вдосконалення законодавства; 9) проведення незалежного аналізу законопроєктів, що стосуються реалізації інформаційних та цифрових прав, формулювання рекомендацій щодо доопрацювання їх змісту; 10) налагодження й подальший розвиток міжнародного співробітництва у сфері гарантування й захисту цифрових й інформаційних прав людини, зокрема з інституціями Європейського Союзу, Радою Європи, Організацією Об'єднаних Націй тощо, а також з омбудсманами інших держав.

Запропонований обсяг повноважень наділяє омбудсмана з цифрових й інформаційних прав не лише формальним статусом, а й реальним інструментарієм для впливу на стан відповідної сфери нормативного регулювання. Поєднання контрольних, аналітичних, правозахисних і просвітницьких функцій забезпечує комплексний характер його діяльності, що унеможливлює зведення цього інституту до декларативного рівня. Натомість він постає як дієвий механізм парламентського контролю, здатний не лише забезпечувати ефективне й своєчасне реагування на порушення прав, а й ініціювати послідовні трансформації, спрямовані на наближення національної практики до міжнародних стандартів у сфері реалізації цифрових й інформаційних прав.

Діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з цифрових й інформаційних прав людини має ґрунтуватися на фундаментальних принципах верховенства права, законності, пріоритетності дотримання прав людини, справедливості та неупередженості, незалежності, політичної нейтральності, відкритості та прозорості, гласності, доброчесності, інноваційності та відкритості до змін [7, с. 40].

Багатовимірний характер функцій омбудсмана зумовлює необхідність створення секретаріату, організаційні засади діяльності (зокрема, структура, розподіл обов'язків, призначення та звільнення працівників) якого мають регулюватися окремим положенням. Окрім того, факультативним етапом розбудови інституту Уповноваженого Верховної Ради України з цифрових й інформаційних прав людини є створення консультативної ради (що може функціонувати на громадських засадах) з науковців, які спеціалізуються на дослідження теорії права й прав людини, юристів-практиків, експертів у сфері інформаційно-комунікаційних технологій, представників громадських організацій тощо. Основними завданнями такої структури є надання рекомендацій щодо вдосконалення законодавства у сфері цифрових й інформаційних прав, проведення аналітичних досліджень щодо ефективності механізмів їх захисту, аналіз проєктів нормативно-правових актів і складання рекомендацій щодо їх удосконалення, організація й проведення просвітницької роботи серед населення. Залучення незалежних експертів гарантує послідовне й продуктивне функціонування інституту шляхом забезпечення об'єктивності оцінки стану дотримання цифрових й інформаційних прав у країні та інтегрування в національне правове поле теоретичних напрацювань іноземних фахівців і світового практичного досвіду.

Вимоги до кандидата на посаду Уповноваженого Верховної Ради України з цифрових й інформаційних прав людини мають відповідати професійній та етичній складовим його діяльності й відображати специфіку регульованої сфери (зокрема її інноваційний характер, міжгалузевість, тенденції до стрімкого, невповні передбачуваного розвитку). За загальним правилом на посаду омбудсмана може бути призначений громадянин України віком від 35 років, який володіє державною мовою на рівні, визначеному Національною комісією зі стандартів державної мови, характеризується моральною доброчесністю, протягом останніх 5 років мешкає в Україні й не має не погашених або не знятих судимостей за вчинення кримінального правопорушення, а також адміністративних стягнень за вчинення правопорушень, пов'язаних із корупцією (протягом року до подання кандидатури). Окрім того, кандидат зобов'язаний мати вищу юридичну освіту щонайменше першого (бакалаврського) рівня та досвід правозахисної діяльності, оперувати знанням національного та міжнародного законодавства щодо цифрових й інформаційних прав, розумітися на принципах кібербезпеки, цифровій грамотності та захисті персональних даних. Обов'язковими етапами порядку призначення кандидата на посаду є проходження ним спеціальної перевірки в порядку, передбаченому Законом України «Про запобігання корупції», та подання декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Клю-

човими критеріями відбору кандидатів мають бути моральна доброчесність, неупередженість, відсутність конфліктів інтересів, репутаційна чистота, що гарантує легітимність інституту та довіру суспільства.

Право внесення пропозицій щодо кандидатури Уповноваженого з цифрових й інформаційних прав людини належить Голові Верховної Ради України, Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини та народним депутатам (не менше однієї чверті від конституційного складу Верховної Ради України). З метою забезпечення об'єктивності й збалансованості процедури відбору кандидатур перевірку їх відповідності вимогам, які висуваються до омбудсмана, має здійснювати спеціальна комісія, сформована з членів Комітету з питань цифрової трансформації, Комітету з питань гуманітарної та інформаційної політики та Комітету з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України, національних меншин і міжнаціональних відносин. До комісії має бути включена рівна кількість депутатів від кожного з вищезазначених комітетів. Діяльність комісії є правомочною за наявності щонайменше 9 депутатів. За результатами перевірки комісія подає Верховній Раді Україні обґрунтовані висновки щодо відповідності кожного кандидата формальним вимогам й наявності причин, які перешкоджають обійманню особою цієї посади. Важливим етапом процедури є оприлюднення відомостей про запропоновані кандидатури на посаду Уповноваженого Верховної Ради України з цифрових й інформаційних прав людини в газеті «Голос України» не пізніше ніж за 10 днів до початку розгляду парламентом питання про його призначення. Така практика забезпечуватиме дотримання принципу гласності, сприятиме підвищенню прозорості парламентських процедур і формуватиме легітимність інституту, закладаючи фундамент суспільної довіри до його подальшої діяльності. Обрання кандидата відбувається під час пленарного засідання Верховної Ради України відкритим голосуванням більшістю голосів народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради не раніше ніж через десять днів і не пізніше ніж через двадцять днів після завершення строку для подання відповідних кандидатур. Кандидат вважається призначеним на посаду Уповноваженого Верховної Ради України з цифрових й інформаційних прав людини у разі одержання ним підтримки більшості народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України. Призначення оформлюється окремою постановою Верховної Ради України, яка засвідчує факт набрання кандидатом відповідних повноважень. У разі неотримання жодним із висунутих кандидатів необхідної кількості голосів Верховна Рада України організовує повторне голосування по двох кандидатах, які попередньо одержали найбільшу підтримку. Строк повноважень омбудсмана становить 5 років.

Висновки

На основі аналізу проблематики реалізації цифрових й інформаційних прав в умовах викликів сьогодення (до яких належать, зокрема, загострення інформаційної війни російської федерації, стрімка цифровізація суспільних відносин, інформаційна трансформація тощо) зроблено висновки щодо необхідності оновлення нормативно-правового регулювання питань реалізації фундаментальних прав людини. Наведеними в роботі аналітичними відомостями підтверджено, що відсутність цілісного інституційного механізму парламентського контролю у сфері цифрових й інформаційних прав створює загрозу для їх ефективного, своєчасного забезпечення й захисту.

Обґрунтовано доцільність запровадження інституту Уповноваженого Верховної Ради України з цифрових й інформаційних прав людини як незалежного органу, діяльність якого спрямована на забезпечення моніторингу стану дотримання відповідних прав, ефективного реагування на порушення, надання рекомендацій у галузі нормотворчості й правопросвітництва.

Запропоновано концептуальну модель функціонування інституту омбудсмана: чітко окреслену компетенцію, вимоги до кандидатів на посаду, процедуру призначення й створення допоміжних структур – секретаріату й консультативної ради.

Результати дослідження підтвердили, що запровадження інституту омбудсмана дозволить уникнути декларативності у сфері захисту цифрових й інформаційних прав, сприятиме адаптації українського законодавства до міжнародних стандартів та позитивно впливатиме на підвищення рівня довіри суспільства до парламентського контролю. Подальші наукові пошуки мають бути зосереджені на розробці практичних інструментів оцінювання ефективності діяльності Уповноваженого та налагодженні оптимальних механізмів його взаємодії з іншими державними й недержавними структурами.

Список використаних джерел

[1] Размєтаєва Ю. С. Цифрові права людини та проблеми екстратериторіальності в їх захисті. *Право та державне управління*. 2020. № 4. С. 18–23. https://doi.org/10.32840/pdu.2020.4.2.

[2] Братасюк О. Б., Ментух Н. Ф. Поняття та класифікація цифрових прав в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 58–61. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-10/12.

[3] Верлос Н. В. Конституціоналізація цифрових прав людини: вітчизняна практика та зарубіжний досвід. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 129–133. https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.21.

[4] Тополевський Р. Б. Інформаційні права людини та їх місце в системі прав людини. *Київський часопис права*. 2021. № 3. С. 39–43. https://doi.org/10.32782/klj/2021.3.6.

[5] Тихомиров О. О. Класифікація інформаційних прав людини: розвиток підходів. *Інформація і право*. 2022. № 1(40). С. 46–53. https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.1(40).254341.

[6] Ярмол Л. В., Підгородецька О. В. Юридичне забезпечення інформаційних прав людини в умовах війни в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 87. Ч. 1. С. 124–130. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.18.

[7] Денисенко К. В., Борко І. С., Дегтяр Д. С. Перспективи запровадження інституту цифрового омбудсмена як механізму ефективної реалізації інформаційних та цифрових прав людини. *Науковий вісник Сіверщини*. *Серія: Право*. 2024. № 1(21). С. 29–45. https://doi.org/10.32755/sjlaw.2024.01.

[8] Конституція України : офіц. текст від 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 02.09.2025).

[9] Бондарев О. Б. Історія запровадження та тенденції розвитку інституту омбудсмана в зарубіжних державах. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 6, т. 2. С. 3–7. URL: http://apnl.dnu.in.ua/6_tom_2_2017/3.pdf (дата звернення: 02.09.2025).

[10] Suomen Hallitusmuoto (94-001/1919): Suomen säädöskokoelma. Helsingissä 17 päivänä heinäkuuta 1919. URL: https://www.finlex.fi/fi/lainsaadanto/saadoskokoelma/1919/94-001 (last accessed: 02.09.2025).

[11] The Constitutional Act of Denmark (June, 1953). URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/5487 (last accessed: 02.09.2025).

[12] Forslag til lov om folketingets ombudsmand (Juni, 1954). URL: https://www.folketingstidende.dk/samling/19531/lovforslag/L112/19531_L112_som_vedtaget.pdf (last accessed: 02.09.2025).

[13] Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 р. № 776/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 03.09.2025).

[14] Вавринчук М. П., Пунда О. О. Діяльність омбудменів в Україні як гарантія конституційних прав і свобод людини і громадянина. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 141–143. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-9/33.

[15] Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. URL: https://mvs.gov.ua/upload/1/7/8/9/6/5/shhoricna-dopovid-upovnovazenogo.pdf (дата звернення: 04.09.2025).

[16] Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. URL: https://koordshtab.gov.ua/files/annual-report-2023.pdf (дата звернення: 04.09.2025).

[17] Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2024/ (дата звернення: 04.09.2025).

[18] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 05.09.2025).

[19] Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (ІІІ) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 05.09.2025).

[20] Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2314-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 07.09.2025).
[21] Система виявлення вразливостей і реагування на кіберінциденти та кібератаки. І півріччя 2025 року. URL: https://docs.google.com/viewer?url=https://cip.gov.ua/services/cm/api/attachment/download?id=70167&embedded=true&a=bi (дата звернення: 11.09.2025).
[22] Вдовенко О. Війна у цифровому вимірі та права людини. Підсумковий звіт із 24 лютого 2022 року по 31 серпня 2023 року. Київ : ГО «Платформа прав людини», 2023. 84 с. URL: https://ppl.org.ua/wp-content/uploads/2023/11/vijna-u-czifrovomu-vimiri-ta-prava-lyudini_pidsumkovij-zvit.pdf (дата звернення: 11.09.2025).
[23] Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 р. № 2163-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text (дата звернення: 12.09.2025).
[24] Laki tietosuojalautakunnasta ja tietosuojavaltuutetusta (474/1987): Suomen säädöskokoelma. Helsingissä 30 päivänä huhtikuuta 1987. URL: https://www.finlex.fi/fi/lainsaadanto/saadoskokoelma/1987/474 (last accessed: 12.09.2025).
[25] Tietosuojavaltuutetun toimiston työjärjestys. URL: https://www.finlex.fi/assets/TSV_tyojarjestys_fi.pdf (last accessed: 12.09.2025).
[26] Tietosuojavaltuutetun toimisto. URL: https://tietosuoja.fi/tietosuojavaltuutetun-toimisto (last accessed: 12.09.2025).
[27] Tietosuojavaltuutetun toimiston toimintakertomus 2024. URL: https://tietosuoja.fi/documents/6927448/242571942/1%20TSV%20toimintakertomus%202024%20saavutettava.pdf/5b9cb626-7709-d304-9aa5-ea0ae49428f5/1%20TSV%20toimintakertomus%202024%20saavutettava.pdf?t=1750846010915 (last accessed: 12.09.2025).
[28] Публічне право: сучасні доктрини в судовій та правозастосовній практиці : підручник / за заг. ред. Т. М. Слінько, Л. І. Летнянчина ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2025. 528 с.
[29] Рішення Конституційного Суду України від 07.04.2004 р. № 9-рп/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-04#Text (дата звернення: 19.09.2025).
[30] Висновок Конституційного Суду України від 20.11.2019 р. № 6-в/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006v710-19#Text (дата звернення: 19.09.2025).

References

[1] Razmetaeva, Yu.S. (2020). Digital human rights and the problems of extraterritoriality in their protection. *Law and Public Administration*, *4*, 18-23. https://doi.org/10.32840/pdu.2020.4.2.
[2] Bratasiuk, O.B., & Mentukh, N.F. (2021). The concept and classification of digital rights in Ukraine. *Legal Scientific Electronic Journal, 10*, 58-61. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-10/12.
[3] Verlos, N.V. (2020). Constitutionalization of digital rights: domestic practice and foreign experience. *Journal of the Kyiv University of Law*, *2*, 129-133. https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.21.
[4] Topolevskyi, R.B. (2021). Information human rights and their place in the human rights system. *Kyiv Law Journal*, *3*, 39-43. https://doi.org/10.32782/klj/2021.3.6.

[5] Tykhomyrov, O.O. (2022). Classification of human information rights: development of approaches. *Information and Law*, *1*(40), 46-53. https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.1(40).254341.
[6] Yarmol, L.V., & Pidhorodetska, O.V (2025). Legal protection of human information rights in wartime Ukraine. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law, 87*(1), 124-130. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.18.
[7] Denysenko, K.V., Borko, I.S., & Dehtiar, D.S. (2024). Perspectives of establishment of digital ombudsman`s institution as a mechanism for effective realization of human information and digital rights. *Scientific Herald of Sivershchyna. Series: Law*, *1*(21), 29-45. https://doi.org/10.32755/sjlaw.2024.01.
[8] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
[9] Bondarev, O.B. (2017). History of the implementation and trends of institute of ombudsman in foreign states. *Current Problems of Domestic Jurisprudence*, *6*(2), 3-7. Retrieved from http://apnl.dnu.in.ua/6_tom_2_2017/3.pdf.
[10] Suomen Hallitusmuoto (94-001/1919): Suomen säädöskokoelma. Helsingissä 17 päivänä heinäkuuta 1919. Retrieved from https://www.finlex.fi/fi/lainsaadanto/saadoskokoelma/1919/94-001.
[11] The Constitutional Act of Denmark (June, 1953). Retrieved from https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/5487.
[12] Forslag til lov om folketingets ombudsmand (Juni, 1954). Retrieved from https://www.folketingstidende.dk/samling/19531/lovforslag/L112/19531_L112_som_vedtaget.pdf.
[13] Law of Ukraine No. 776/97-VR "About the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine". (December 23, 1997). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text.
[14] Vavrynchuk, M.P., & Punda, O.O. (2021). Activities of ombudsmen in Ukraine as guarantees of constitutional rights and freedoms of human and citizen. *Legal Scientific Electronic Journal*, *9*, 141-143. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-9/33.
[15] Annual report on the state of observance and protection of human and civil rights and freedoms in Ukraine in 2022. Retrieved from https://mvs.gov.ua/upload/1/7/8/9/6/5/shhoricna-dopovid-upovnovazenogo.pdf.
[16] Annual report on the state of observance and protection of human and civil rights and freedoms in Ukraine in 2023. Retrieved from https://koordshtab.gov.ua/files/annual-report-2023.pdf.
[17] Annual report on the state of observance and protection of human and civil rights and freedoms in Ukraine in 2024. Retrieved from https://ombudsman.gov.ua/report-2024/.
[18] Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. (1950). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
[19] Universal Declaration of Human Rights. (December 10, 1948). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
[20] Law of Ukraine No. 2314-III "Criminal Code of Ukraine". (April 5, 2001). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
[21] System for detecting vulnerabilities and responding to cyber incidents and cyberattacks. First half of 2025. (2025). Retrieved from https://docs.google.com/viewer?url=https://cip.gov.ua/services/cm/api/attachment/download?id=70167&embedded=true&a=bi.

[22] Vdovenko, O. (2023). Digital Warfare and Human Rights. Final Report from February 24, 2022 to August 31, 2023. Kyiv: Human Rights Platform. Retrieved from https://ppl.org.ua/wp-content/uploads/2023/11/vijna-u-czifrovomu-vimiri-ta-prava-lyudini_pidsumkovij-zvit.pdf.
[23] Law of Ukraine No. 2163-VIII "On the basic principles of ensuring cybersecurity in Ukraine". (October 5, 2017). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text.
[24] Laki tietosuojalautakunnasta ja tietosuojavaltuutetusta (474/1987): Suomen säädöskokoelma. Helsingissä 30 päivänä huhtikuuta 1987. Retrieved from https://www.finlex.fi/fi/lainsaadanto/saadoskokoelma/1987/474.
[25] Tietosuojavaltuutetun toimiston työjärjestys. Retrieved from https://www.finlex.fi/assets/TSV_tyojarjestys_fi.pdf.
[26] Tietosuojavaltuutetun toimisto. Retrieved from https://tietosuoja.fi/tietosuojavaltuutetun-toimisto.
[27] Tietosuojavaltuutetun toimiston toimintakertomus 2024. Retrieved from https://tietosuoja.fi/documents/6927448/242571942/1%20TSV%20toimintakertomus%202024%20saavutettava.pdf/5b9cb626-7709-d304-9aa5-ea0ae49428f5/1%20TSV%20toimintakertomus%202024%20saavutettava.pdf?t=1750846010915.
[28] Slinko, T.M., & Letnianchyna, L.I. (Eds.). (2025). *Public law: Contemporary doctrines in judicial and law enforcement practice*. Kharkiv: Pravo.
[29] Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 9-rp/2004. (April 7, 2004). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-04#Text.
[30] Opinion of the Constitutional Court of Ukraine No. 6-v/2019. (August 2, 2019). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006v710-19#Text.

Олена Анатоліївна Карнаух
студентка 3-го курсу факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: karnaukholena06@gmail.com
ORCID 0009-0006-7586-5318

Любомир Іванович Летнянчин
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри конституційного права України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: lubomyr_1976@ukr.net
ORCID 0000-0001-6495-9809

Olena A. Karnaukh
3rd year Student of the Faculty of Justice
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: karnaukholena06@gmail.com
ORCID 0009-0006-7586-5318

Lybomir L. Letnyanchin
Ph.D. in Law, Associate Professor
Associate Professor of the Department of Constitutional Law of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: lubomyr_1976@ukr.net
ORCID 0000-0001-6495-9809

Рекомендоване цитування: Карнаух О. А., Летнянчин Л. І. Гарантування цифрових й інформаційних прав в Україні: конституційно-правові аспекти запровадження інституту омбудсмана. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 172. С. 381–406. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.349456.

Suggested Citation: Karnaukh, O.A., & Letnyanchin, L.L. (2026). Guaranteeing Digital and Information Rights in Ukraine: Constitutional Aspects of Introducing the Institute of the Ombudsman. *Problems of Legality, 172,* 381-406. https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.349456.

Статтю подано / Submitted: 06.01.2026
Доопрацьовано / Revised: 10.02.2026
Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2026
Опубліковано / Published: 31.03.2026

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

PROBLEMS OF LEGALITY

Збірник наукових праць

Випуск 172

Мови видання: українська, англійська

Відповідальний за випуск проф. *Д. В. Лученко*

Редакторка *С. А. Пашинська*
Коректорка *І. А. Гребцова*
Комп'ютерне макетування *А. Г. Якшиної*

Підп. до друку 31.03.2026 р. Формат 70×100 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 26,89. Обл.-вид. арк. 25,05.
Тираж 50 прим. Зам. № 31-03/1. Ціна договірна.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Редакційно-видавничий відділ наукових видань
Україна, 61024, м. Харків, вул. Григорія Сковороди, 77, к. 412
Тел. (057) 757-72-99, 757-76-16
e-mail: problzakon@ukr.net; сайт: http://plaw.nlu.edu.ua

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 7560 від 28.12.2021 р.

Віддруковано з оригінал-макета в ТОВ «ПРОМАРТ»
Україна, 61023, м. Харків, вул. Весніна, 12
Тел. +38 (057) 717-25-44

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5748 від 06.11.2017 р.